

IN HONOREM NIKOSZ FOKASZ

EDITORS:

PÉTER BODOR • KÁROLY BOZSONYI • ARIS TSANTIROPOULOS

ELTE

FACULTY OF
SOCIAL SCIENCES

IN HONOREM **NIKOSZ FOKASZ**

Editors

Péter Bodor – Károly Bozsonyi – Aris Tsantiropoulos

IN HONOREM **NIKOSZ FOKASZ**

Editors

Péter Bodor – Károly Bozsonyi – Aris Tsantiropoulos

Budapest, 2022

Editors:

Péter Bodor
Károly Bozsonyi
Aris Tsantiropoulos

Assistant editors:

Anikó Kellner
Edit Pauló

Cover photo:

Maria Zouridaki

© Authors and editors, 2022

ISBN 978-963-489-514-5

ISBN 978-963-489-515-2 (pdf)

ELTE

FACULTY OF
SOCIAL SCIENCES

Executive publisher: the Dean of the Faculty of Social Sciences of
Eötvös Loránd University

Editorial manager: Nóra Csanádi-Egresi

Publishing editor: Györgyi Majoros

Layout: Milán Farkas

Cover: Ildikó Kmotrik

Printed by Multiszolg Ltd.

Tartalom – Contents

Péter Bodor – Károly Bozsonyi – Giorgos Nikolakakis – Aris Tsantriopoulos: Preface: “Curiosity is what always captures me”	7
Κωνσταντίνος Τσίβος: Τα γεγονότα του 1956 στην Ουγγαρία και την Πολωνία μέσα από τις σελίδες του προσφυγικού Τύπου	13
Μαρία Μποντίλα: Η προπαγάνδα ως μέσο συγκρότησης ταυτοτήτων και υποκειμένων: το παράδειγμα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος κατά τη διάρκεια του ελληνικού εμφυλίου	39
Κατερίνα Τσέκου, Νίκος Μαραντζίδης: Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας και Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες: Αναφορές/Εκθέσεις της βουλγαρικής Κρατικής Ασφάλειας κατά το 1950	53
Στράτος Ν. Δορδανάς, Βάιος Καλογρηάς: Στη «βιτρίνα» της Ανατολικής Ευρώπης: Το ΚΚΕ στην Ανατολική Γερμανία και οι πολιτικοί πρόσφυγες	69
Megvan bennem a nagyot alkotás vágya. Nikosz monológja. A monológ alapjául szolgáló interjújt készítette és szerkesztette: Hadas Miklós	87
Kopper Ákos, Susánszky Pál: Passzív vagy aktív ellenállás. Kulturális különbségek, anekdoták	103
Illés Anikó, Bodor Péter: A muzeofóbia-muzeofília dimenzió és a laikusok múzeumértelmezése	117
Sik Domonkos: Modernizációelméleti szótárak és nagy méretű szövegkorpuszok ...	137
Bognár Kristóf Gyula, Vajda Júlia: „Azt hitték akkor még, hogy a nagyapám az szűz”	155

Wessely Anna: Az autonóm művészet fogalma Márkus György írásaiban. (Egy befejezetlen, befejezhetetlen előadás)	165
Léderer Pál: Paplakok és könyvtárszobák	173
Hajdu Gábor: Élettel való elégedettség Magyarországon és Görögországban a 2000-es években	189
Péli Gábor: Nyiss nekem tért! A termékterek, politikai terek dimenziószám- váltásának társadalmi folyamatáról	215
Bozsonyi Károly, Kovács Imre Vlagyiszláv: A 2022-es országgyűlési választások részvételi adatainak térökonometriai elemzése	227
Kmetty Zoltán, Dömsödi L. Bíborka: A káosz narratívái	239
Jelenfi Gábor, Tardos Róbert: Fejlettség, dinamika és útfüggő szociokulturális struktúrák	255
Csepeli György, Murányi István: A közelítő koronavírus-járvány percepciói a magyar társadalomban	277
Juhász Gábor: Számít-e még valamit a szabályozás észszerűsége. Párhuzamos jogosultsági feltételek alkalmazása az ingatlanszerzési támogatások tekintetében	295
Fokasz Nikosz publikációi / Publications of Nikosz Fokasz Összeállította / Compiled by Egri Krisztina	309
Abstracts	319
Biographical notes on the authors	329

Péter Bodor – Károly Bozsonyi – Giorgos Nikolakakis –
Aris Tsantriopoulos

Preface

“Curiosity is what always captures me”

Nikosz Fokasz is a Greek-Hungarian and Hungarian-Greek sociologist, Full Professor at Eötvös Loránd University, Department of Sociology, doctor of the Hungarian Academy of Sciences, an honorary doctor of the National Kapodistrian University of Athens, a colleague, a teacher, a mentor, and a friend of many from both the Hungarian and Greek sociological and social scientist societies. On October 6, 2022, Nikosz Fokasz turns 70 years old. This fact is hard to believe for all who have recently met him and experienced his corporal vitality and mental curiosity. Nevertheless, time passes by and regardless of its metaphysically given or socially constructed character, it is one-directional. Since the contributors of this volume cannot change this characteristic, they cannot help but seek to celebrate his birthday in their way, with a set of studies.

The origin of this Festschrift goes back to the spring of 2021 when one of the editors of the present volume realized that his respected colleague, Nikosz Fokasz, turns 70 in the following autumn. After an incubation period, he decided to approach some further social scientists who were in a good professional and close personal connection with Nikosz and who might have been willing to participate in the project and willing to become co-editors of the volume. We ended up with three co-editors, two from Hungary and one from Greece, the Hellenic Republic. Then we started to think jointly about the details of the planned volume such as the general character of the to-be-collected essays, the list of possible contributors, the financial issues, the publishing house, etc. Eventually, we formulated our first call for papers in the autumn of 2021. The most relevant lines of the call for contributors were formulated as follows:

“In 2022 our colleague and common friend Nikosz Fokasz will be 70 years old. We would like to celebrate his birthday with an edited volume with the working title *In Honor of*

Nikosz Fokasz. The volume we wish to publish would consist of scientific studies, but personal references connected to Nikosz are welcome as well! Contributions to the volume will be published in Hungarian and Greek.”

The call was eventually reciprocated by eighteen essays from Nikosz’s colleagues and a bibliography of Nikosz Fokasz prepared by a professional librarian, also a colleague of his. These texts, four written in Greek and fourteen in Hungarian plus his bibliography, comprise the main body of the present volume and are complemented by the short English summaries of the studies and short biographies of the contributors. Indeed, we are aware of the fact that apart from the celebrated person, very few prospective readers will be able to appreciate the details of this collection in full. Indeed, beyond the usual peculiarity of the presupposed conceptual competencies of academic studies, the volume’s appreciation requires an almost native command of the Greek and the Hungarian languages as well. This fact makes this volume unique in its kind, and, in a sense, rather personal.

* * *

The Greek contributors to the present volume were invited to participate for two reasons. The first was their research interests on the Greek Civil War (1944/45-1949) and, in particular, on the Greek communist political refugees in the former Eastern socialist countries. The second was their collaboration with Nikosz Fokasz on the same research subject, which continues until the present time. Also, it is no coincidence that the editors of the volume asked the above social scientists to participate in the honorary volume, as the refugee Hellenism of the Civil War is part of the biography of Nikosz Fokasz.

In Greece, the possibility of a civil war was becoming more and more certain even before the withdrawal of German troops and the liberation of the country. By the summer of 1946, the political conflict generalized into a civil war, where the opposing sides were the Governmental Greek army, supported by Great Britain and the USA, and the Democratic Army of Greece, which was organized with the support of the KKE (Greek Communist Party or GCP). The KKE had connections with the Soviet Union and the socialist countries that were being formed in that period. However, as Maria Bontila argues in her contribution to this volume, war is not restricted to the battlefield. Besides that, there are practices used by the belligerents to influence the attitudes and mentalities of the opponents to change beliefs and attitudes on an individual or group level. The article focuses on the propaganda practices (printed material, speeches, theatre, radio, cinema, etc.) in favor of the Democratic Army during the Greek Civil War. In Greece and abroad, these practices were organized: a) by the socialist republics, b) by progressive groups in other European

countries. France was such a country, where literature and the arts, which had long been considered the bastion of democracy, preoccupied with social and political themes flourished. Also, France had not been involved in the internal affairs of Greece, unlike Great Britain and the USA. All these encouraged the Greek communists to focus their interest on France and the Greek Communist Party to seek support (Bontila in this volume). In 1945 the French Institute gave scholarships to about 200 young Greek scientists, artists, and intellectuals who would very soon become famous. The recipients were also members of the Greek Communist Party, and held progressive ideas, came from the status of lawlessness, and from poor families. At Christmas in the same year, all these people boarded the New Zealand ship “Mataroa” to sail to the Italian port of Taranto. The plan was to be transported from there by road, mainly to France, and other European countries. It should be noted that the passengers of the “Mataroa” decided to leave their country and settle abroad because in Greece they risked being sentenced to imprisonment, exile, or even death for their political beliefs. This period of political persecution in Greece, one of the most traumatic in its recent history, was termed “White Terror”.

One of the passengers of the ship “Mataroa” was Theodosisz Fokasz. His origins were from the Greek Ionian island, Kefalonia, and he had studied architecture in Paris. He decided to go to Budapest where from the mid-1950s he worked as an architect for a Hungarian state-owned company. In that position, he was entrusted with designing the construction of a village for the settlement of Greek political refugees, in an area 60 kilometers from Budapest. The village was originally named Görögfalva, meaning “Greek village”. On 3 April 1952 it was renamed to Beloianisz in honor of the Greek communist Nikosz Beloianisz, who had been executed in Greece a few days earlier. Theodosisz Fokasz met his future wife, Loukia Kacimitru, in the village of Beloianisz, where she was working as a volunteer for the construction of the railway station. Loukia Kacimitru was also a political refugee, born in the village of Kleitsos in Evrytania and came to Hungary at the age of 27. Initially, the newly married couple stayed in Dohánygyár, where Nikosz, the first of the family’s two sons, was born on October 6, 1952. He stayed in Dohánygyár, a “Greek village in Budapest”, as Nikosz defines it, until the age of 4. Then the family moved to a degraded neighborhood, close to the railway line, but not far from an upscale area where people of higher social strata lived. During his childhood and his teenage years, Nikosz learned Hungarian by daily interactions with the neighboring children, as a student at school or participating in cultural events, and he never ceased to have, through his parents, daily contact with Greeks in Hungary.

The passengers of the ship «Mataroa» did not consist of only Greeks who decided to leave Greece to avoid political persecution in their country. During the Greek Civil War and, especially, after its end (1949), thousands of men (many of them wounded),

women, children, and even babies crossed secretly the Greek borders to leave for Eastern European countries and the Soviet Union. The host countries helped them in safely crossing the borders and then they were transported by road or rail. In her book, *Greek political refugees in Eastern Europe 1945-1989*, (Alexandria Publications, Athens 2013), Katerina Tsekou, estimates that during the year 1950 the total number of refugees was 58,300. From them, 7,000 arrived in Hungary. The refugee flows continued after 1950 and the number increased considerably during the 1950s. In this volume, Nikos Marantzis and Katerina Tsekou published a study on the Greek political refugees in Bulgaria. The writers, based on archival material from reports of the Bulgarian State Security in 1950, argue that it was not a coincidence that for the Bulgarian spy and intelligent services Greek political refugees were priority. Their conclusion is that because Greece and the Republic of Bulgaria shared common borders and Greece did not have a socialist government, the relations between these two countries reflect the ideological confrontation between the Eastern and Western worlds in the context of the Cold War, which had just begun. The article written by Stratos Dordanas and Vaios Kalogrias follows the same logic. Its subject is the status of Greek political refugees in East Germany. The data were derived from the archives of the Greek Communist Party. They point out that during 1950 the Greek Communist Party developed close relations with its “sister” party in East Germany (SED). The folders of many Greek political refugees found in the Stasi archives indicated that many of them were under Stasi control and also some were described as cooperators with the Ministry of State Security. The authors conclude that this strict control was implemented because, in contrast to the political refugees in other Eastern European states, in East Germany their vast majority were young children and, consequently, vulnerable to anti-State influences.

Finally, Kostas Tsivos’ contribution discusses the status of Greek political refugees in Hungary, and, in particular, their positions and attitudes in connection to the events of 1956. The author analyzes the relevant publications of three Greek newspapers in which Greek political refugees were writers: the “Dimokratikos Agonas” (published in Hungary), the “Agonistis” (published in Czechoslovakia), and the “Dimokratis” (published in Poland). He concludes that disagreements, conflicts, and even ruptures in the political refugee communities cannot be interpreted in isolation from events that occurred at the central political level, in particular the 20th Congress of the Communist Party, the destalinization of the Soviet Union and its impact on the Greek Communist Party, which is reflected in the violent expulsion of Nikosz Zachariadis and his supporters from GCP, and its consequences for Greek communists.

The life experiences and memories of Nikosz Fokasz and their connections with the Greek political refugees in Hungary became the subject of his systematic research

interest at the age of 54, i.e., in his scientific maturity. It began in 2006 when he edited a bilingual volume in Greek and Hungarian, which included photographs and other documents from private and public archives. He chose to entitle it “Thank you Hungary”. During the same period, he collected narratives from Greek political refugees, who talked about their memories of their place of origin, the conditions of coming and settling in Hungary, and the struggle for survival in a different society and culture. In this process he attempted to explore and analyze this material using the methods and theories of social sciences. Particularly, the concept of identity was his main interest. In our point of view, it did not happen randomly. It can be considered as an attempt at self-reflection, for the definition of his personal identity in the context of the double homelands of his life.

* * *

As an accomplished mathematician, Nikosz entered the realm of the Hungarian social scientific scene, most particularly into sociology, through a Pythagorean path. First, he started to teach mathematics to students of sociology at Eötvös Loránd University, his first and major workplace of his professional career. Then he stayed there for more than forty more years. However, his scope of interest soon extended to issues of social history, politics, social dynamics, and the fate of communities, including individuals with their unique identity projects within them, to mention just a few.

The Hungarian contributors of the present volume were approached by the editors, and they embrace Nikosz Fokasz’s colleagues, students, and friends with whom Nikosz entered into conversations and discussions in various phases of his career. Accordingly, the topics of Hungarian contributions to this volume are rather diverse, but they certainly harmonize with Nikosz’s wide scope of interest. In a sense, their papers can be taken as new contributions to the never-ending conversations of an academic community, an old-new walk on the wild side, a “Peripatos,” in Greek, of which Nikosz is an important and inseparable part.

To use the distinction the psychologist Jerome Bruner draws between narrative and paradigmatic thinking, one can state that Fokasz’s interest equally encompasses the narrative way of understanding, a stance on the human vicissitudes which orients to meaning-making and which is sensitive to the nuances of everyday life, and the paradigmatic-logical thinking which strives for the articulation and the explanation of holistic, in our case societal, tendencies in abstract, formalized, and quantified terms. These two different stances are reflected in the topics and methods of analysis in the essays his Hungarian colleagues contributed with to this honorary volume. Broadly

speaking, the first set of studies correspond to the narrative way of understanding while the second set of studies correspond to the paradigmatic stance. They are, we honestly hope, within the scope of Nikosz's extensive interest in understanding the functioning of society and people's lives within - from large-scale social processes, such as societal crisis, social dynamic, and socio-political history to the micro-level issues of identity, and life histories of individuals.

In a recent characteristic conversation with Nikosz, he said in his usual tint of self-reflection, the following: "Curiosity is what always captures me. (Engem a kíváncsiság, ami mindig elragad.)". We hope that the papers written by Nikosz's Hungarian colleagues will correspond to this relentless curiosity and capture him.

* * *

All papers for the present volume and their editing tasks were carried out secretly in the hope of surprising Nikosz. Therefore, the editors asked everyone involved to keep their respective activities secret. Of course, we could not be sure whether the humans' fondness of secrecy or their hard-to-repress communication urge was stronger in our case. But this secrecy is now over, and we are handing this volume over to Nikosz.

Moreover, we are convinced that we can claim it on behalf of all the contributors to this book, if there is anyone who deserves this kind of scientific and friendly commemoration on his 70th birthday, it is Nikosz Fokasz, our colleague, the Greek-Hungarian and Hungarian-Greek sociologist. He is a mentor, a friend and, last but not least, a clever, candid and critical debate partner of many social scientists in Hungary, in Greece, and all over the world. In sum, all the authors, editors, and contributors of the present volume wish a happy birthday and plenty of fertile years to come to Nikosz Fokasz!

Τα γεγονότα του 1956 στην Ουγγαρία και την Πολωνία μέσα από τις σελίδες του προσφυγικού Τύπου

Μετά την στρατιωτική ήττα στο Γράμμο ένας μεγάλος αριθμός πολιτικών και στρατιωτικών στελεχών του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ), ανταρτών, συγγενικών τους προσώπων αλλά και ανθρώπων που βρέθηκαν τυχαία στην «κομμουνιστική επικράτεια», υποχρεώθηκαν να αναζητήσουν καταφύγιο στη Σοβιετική Ένωση και στις νεοπαγείς σοσιαλιστικές χώρες. Περίπου 80.000 πολιτικοί πρόσφυγες πέρασαν στις χώρες του «σιδερούν παραπετάσματος», εγκαθιδρύοντας μια εικονική Λαϊκή Δημοκρατία της Ελλάδας, με πρωτεύουσα το Βουκουρέστι, όπου εγκαταστάθηκε ο κομματικός μηχανισμός. Την ίδια στιγμή οι αξιόμαχοι οπλίτες και αξιωματικοί του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ), πάνω από 12.000 άνδρες και γυναίκες, εγκαταστάθηκαν στην Τασκένδη του Ουζμπεκιστάν. Ο «λαός της προσφυγοχώρας» - γυναικόπαιδα, υπερήλικες, τραυματίες αλλά και αιχμάλωτοι του ΔΣΕ - εγκαταστάθηκε σε πόλεις και χωριά της Τσεχοσλοβακίας και της Πολωνίας (από 12.000 άτομα), στη Ρουμανία (9.000), στην Ουγγαρία (7.000), στη Βουλγαρία (3.500) και στην Ανατολική Γερμανία (1.200). Η πολυπληθέστερη ομάδα προσφύγων (20.000 άτομα) παρέμεινε στη Γιουγκοσλαβία, όμως μετά την διάρρηξη των σχέσεων Τίτο - Στάλιν, αυτή η ομάδα θεωρήθηκε «χαμένη» για το ΚΚΕ (Αντωνίου, Καλύβας, 2015, σελ.9).

Κατά τη διάρκεια της εξαετίας που μεσολάβησε μετά τον Εμφύλιο, η ηγεσία του ΚΚΕ βρέθηκε αντιμέτωπη με τα αδιέξοδα που δημιούργησε η εμμονή στην πολιτική «του όπλου παρά πόδα». Εκ των πραγμάτων υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τις ψευδαισθήσεις που έτρεφε για διενέργεια νέου γύρου του πολέμου, αναγκαζόμενη να αποδεχθεί την πραγματικότητα, δηλαδή ότι η παραμονή στην υπερορία θα ήταν μακροχρόνια. Δεδομένου τούτου, από το 1952 το κέντρο βάρους στη ζωή των προσφυγικών κοινοτήτων μετατοπίστηκε από τη στρατιωτική προετοιμασία στην ομαλοποίηση της

ζωής των οικογενειών. Από το 1952 έως το 1954 διεξήχθη η επιχείρηση «επανένωσης» των προσφυγικών οικογενειών, τα μέλη των οποίων βρισκόταν διασκορπισμένα σε διάφορες χώρες φιλοξενίας, δόθηκε βάρος στην εργασιακή τους επιμόρφωση και αποκατάσταση, στην εκμάθηση της ντόπιας γλώσσας, στην ένταξη των παιδιών στα ντόπια σχολικά ιδρύματα (Βουτηρά, 2005).

Ο θάνατος του Στάλιν τον Μάρτιο του 1953 επέφερε σημαντικές αλλαγές στην πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης και των δορυφόρων της. Αυτές εκ των υστέρων αποκλήθηκαν «απόψυξη» ή «λιώσιμο των πάγων», και εκφράστηκαν όχι μόνο σε επίπεδο ηγεσίας του ΚΚ της Σοβιετικής Ένωσης, αλλά και στο εσωτερικό του ΚΚΕ και των προσφυγικών κοινοτήτων, κυρίως δε στην κοινότητα της Τασκένδης. Τον Σεπτέμβριο του 1955 ξέσπασαν θυελλώδεις συγκρούσεις μεταξύ των υποστηρικτών και των αντιπάλων του Νίκου Ζαχαριάδη (Λαμπάτος, 2020, 139), ο οποίος από το 1945 είχε εδραιώσει την προσωπική του εξουσία, παραμερίζοντας ή εξοντώνοντας κάθε αμφισβητία των πολιτικών του επιλογών. Στη Μόσχα, στον αγώνα μεταξύ των επιγόνων επικράτησε σταδιακά η ομάδα του Νικήτα Χρουστσόφ, η οποία επέβαλε την «αποσταλινοποίηση» στις σοσιαλιστικές χώρες, αλλά και σε όσα κομμουνιστικά κόμματα εξαρτιόνταν άμεσα από τη Μόσχα. Η αμφισβήτηση του Ζαχαριάδη εντάθηκε μετά τα γεγονότα της Τασκένδης που συντάραξαν και τις προσφυγικές κοινότητες των υπολοίπων χωρών. Η διαδικασία αποσταλινοποίησης στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο κορυφώθηκε αμέσως μετά τη λήξη του 20^{ου} συνεδρίου του ΚΚΣΕ (14-26 Φεβρουαρίου 1956).

Ο αντίκτυπος του 20^{ου} συνεδρίου στις κοινωνίες των σοσιαλιστικών χωρών, ειδικότερα στην Πολωνία, στην Ουγγαρία και στην Τσεχοσλοβακία, όσο και στο ίδιο το ΚΚΕ, αποτελούν το θέμα της παρούσας εργασίας. Θα εξετασθεί ο επίδραση των σημαντικότερων γεγονότων του 1956 μέσα από τις σελίδες των προσφυγικών εφημερίδων που κυκλοφορούσαν στην Ουγγαρία, την Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία. Δευτερευόντως, ως πηγή θα χρησιμοποιηθεί η αλληλογραφία που διατηρούσε η ηγεσία του ΚΚΕ με τις προσφυγικές οργανώσεις στις τρεις προαναφερθείσες χώρες. Το σχετικό αρχειακό υλικό προέρχεται από το αρχείο του ΚΚΕ που φυλάσσεται στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Τα σώματα των προσφυγικών εφημερίδων βρίσκονται σε αρχεία των παραπάνω χωρών. Πρόκειται για τον «*Λαϊκό Αγώνα - Εφημερίδα των Ελλήνων και των Σλαβομακεδόνων στην Ουγγαρία*», η οποία κυκλοφορούσε δυο φορές την εβδομάδα (Τετάρτη και Σάββατο) με εξασέλιδο περιεχόμενο, εκ των οποίων τέσσερις σελίδες δημοσιεύονταν στα ελληνικά και δυο σελίδες στα μακεδονικά. Η συλλογή των φύλλων του «*Λαϊκού Αγώνα*» από το 1952 έως το 1975 έχει ψηφιοποιηθεί. Δυστυχώς από τη συλλογή απουσιάζουν τα 39 κρίσιμα φύλλα του «*Λαϊκού Αγώνα*» που κυκλοφόρησαν το δεύτερο εξάμηνο του 1956, όταν η έκδοση

της εφημερίδας διακόπηκε μέχρι τις 15 Μαΐου 1957. Στην Πολωνία κυκλοφορούσε ο «*Δημοκράτης – Καθημερινή εφημερίδα των προσφύγων απτήν Ελλάδα που ζουν στη Λ.Δ. της Πολωνίας*», σε τέσσερις σελίδες, δυο στα ελληνικά και δυο στα μακεδονικά. Στην Τσεχοσλοβακία κυκλοφορούσε ο βδομαδιατικός «*Αγωνιστής*», συνήθως σε έξι σελίδες, πέντε στα ελληνικά και μία στα μακεδονικά. (Ματθαίου – Πολέμη, 2003, 40).

Η επιλογή της Πολωνίας και της Ουγγαρίας για την έρευνα είναι προφανής: την τελευταία εβδομάδα του Οκτωβρίου και την πρώτη του Νοεμβρίου του 1956 οι δυο χώρες συγκλονίστηκαν από πρωτοφανείς κινητοποιήσεις, οι οποίες στην περίπτωση της τελευταίας εξελίχθηκαν σε επανάσταση. Αντίθετα, η περίπτωση της Τσεχοσλοβακίας ιδιάζει, καθώς στη χώρα το 1956 δεν σημειώθηκαν ταραχές, ενώ η διαδικασία της αποσταλινοποίησης περιορίστηκε μάλλον σε συμβολικό επίπεδο. Σύμφωνα με ένα διαδομένο ανέκδοτο της εποχής, που συνοψίζει τη συμπεριφορά των πολιτών στις τρεις εξεταζόμενες χώρες, κατά τη διάρκεια των γεγονότων του 1956, «οι Πολωνοί συμπεριφέρθηκαν σαν Ούγγροι, οι Ούγγροι σαν Πολωνοί, ενώ οι Τσεχοσλοβάκοι σαν γουρούνια» (Blaise, 2001, 29). Για να αντιληφθούμε τη σημασία του ανέκδοτου θα πρέπει να ανατρέξουμε στη νεότερη ιστορία των παραπάνω εθνών σε σχέση κυρίως με τη Ρωσία ή τη Σοβιετική Ένωση.

Οι Πολωνοί βρισκόταν σε σύγκρουση με τη Ρωσία κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το 1939 η Πολωνία διαμελίστηκε μεταξύ της ναζιστικής Γερμανίας και της σταλινικής Σοβιετικής Ένωσης, ενώ τον Απρίλιο του 1940 με πρωτοβουλία του σοβιετικού υπουργείου Ασφάλειας - NKVD εξοντώθηκαν στο δάσος Κάτυν 20.000 περίπου πολωνοί αξιωματικοί και στρατιώτες. Οι Πολωνοί έφεραν βαρέως το ότι τον Αύγουστο 1944 ο Κόκκινος Στρατός καθυστέρησε την προέλασή του, εγκαταλείποντας τους εξεγερμένους κατοίκους της Βαρσοβίας, που ξεσηκώθηκαν με πρωτοβουλία της μη κομμουνιστικής οργάνωσης *Armia Krajowa*, στο έλεος της εκδικητικής μανίας των ναζί. Μετά την απελευθέρωση, τα σύνορα της Πολωνίας μετατοπίστηκαν εκατοντάδες χιλιόμετρα προς το δυτικά, προς τη γραμμή των ποταμών Όντερ-Νάισε, η οποία αποτέλεσε το νέο φυσικό σύνορο με την (Ανατολική) Γερμανία. Το νέο «λαϊκοδημοκρατικό» καθεστώς επιβλήθηκε δια της βίας. Ουσιαστικά η Πολωνία βίωσε μέχρι το 1947 μια τρίχρονη ήπια εμφύλια σύγκρουση, μέχρι να καμφθούν ολοκληρωτικά οι τελευταίες αντιστάσεις των ακραίων εθνικιστικών ανταρτοομάδων. Ένας επιπλέον λόγος που επέτεινε τη βαθιά ριζωμένη αντιπάθεια των Πολωνών έναντι των Ρώσων (Σοβιετικών) ήταν η φανατική προσήλωση στην Καθολική Εκκλησία. Η δυσπιστία του Στάλιν προς τους Πολωνούς (συμπεριλαμβανομένων των Πολωνών κομμουνιστών) ήταν γνωστή. Ενδεικτική η ρήση του ότι «είναι πιο εύκολο να σελώσεις γελάδα από το να κάνεις σοσιαλισμό στην Πολωνία». (Křfen, 2019, 671). Η δυσπιστία αυτή

εκφράστηκε, μεταξύ άλλων, με την τοποθέτηση του πολωνικής καταγωγής στρατάρχη Κονσταντίν Ροκοσόφσκι στο αξίωμα του υπουργού Εθνικής Άμυνας της Πολωνίας, όπως και στο Πολιτικό Γραφείο του Ενοποιημένου Εργατικού Κόμματος Πολωνίας – PZPR.

Η Ουγγαρία, χώρα που συνεργάστηκε με το ναζιστικό καθεστώς καθ' όλη τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, κατατάχθηκε από τη σοβιετική ηγεσία στο στρατόπεδο των ηττημένων, υποχρεώνοντάς την αρχικά να καταβάλει δυσβάσταχτες πολεμικές αποζημιώσεις. Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1946 το ΚΚ Ουγγαρίας έλαβε, παρά την αποκάλυπτη παρέμβαση των σοβιετικών συμβούλων, μόλις το 17% των ψήφων, ενώ την πλειοψηφία κέρδισε το Κόμμα των Μικροιδιοκτητών. Στη συνέχεια ακολούθησαν διώξεις και παρεμβάσεις στο εσωτερικό των πολιτικών κομμάτων που αποσκοπούσαν στην εξόντωση ή τον παραμερισμό όσων δεν έβλεπαν θετικά τη συνεργασία με τη Σοβιετική Ένωση. Με πρωτοβουλία σοβιετικών συμβούλων ιδρύθηκε η περιβόητη Κρατική Ασφάλεια (*Államvédelmi Hatóság - ÁVH*). Με παρέμβαση της τελευταίας διασπάστηκε το Κόμμα των Μικροιδιοκτητών, η αριστερή πτέρυγα του οποίου συντάχθηκε με το κομμουνιστικό κόμμα. Ιδρύθηκε έτσι το Κόμμα των Ούγγρων Εργαζομένων (*Magyar Dolgozók Pártja*), το οποίο από το 1949 ασκούσε μονοπωλιακά την εξουσία υπό την ηγεσία του Μάτυας Ράκοσι (Irmanová, 2008, σελ. 330). Οι μαζικές διώξεις εναντίον των πραγματικών ή υποτιθέμενων αντιπάλων του καθεστώτος προσέλαβαν τεράστιες διαστάσεις (1.500.000 άτομα σε σύνολο 9.500.000 κατοίκων). Λίγο μετά την θάνατο του Στάλιν ο διαβόητος Λαβρέντι Μπέρια, κάλεσε σε απολογία την ουγγρική ηγεσία νουθετώντας την να επιδείξει μια πιο μετριοπαθή στάση (Φωκάς, 2016, σελ. 39).

Αντίθετα στην Τσεχοσλοβακία, χώρα με ισχυρές δημοκρατικές παραδόσεις από την περίοδο του μεσοπολέμου, το ΚΚ Τσεχοσλοβακίας διέθετε ισχυρή επιρροή, πράγμα που το επέτρεψε να πρωτεύσει στις βουλευτικές εκλογές του Μαΐου του 1946, αποσπώντας το 38% των ψήφων. Επιπλέον, Τσέχοι και Σλοβάκοι αντιμετώπιζαν τους Ρώσους (Σοβιετικούς) μάλλον φιλικά, ιδιαίτερα μετά την «προδοσία του Μονάχου», όταν τον Σεπτέμβριο του 1938 η βρετανική και η γαλλική κυβέρνηση συναίνεσαν με την παραχώρηση των γερμανόφωνων περιοχών της χώρας (Σουδητία) στον Χίτλερ. Οι στρατιώτες του Κόκκινου Στρατού τον Μάιο του 1945 αποθεώθηκαν ως απελευθερωτές της χώρας. Οι μονάδες του σοβιετικού στρατού την ίδια χρονιά αποσύρθηκαν από την Τσεχοσλοβακία. Μετά τον θάνατο του ιστορικού ηγέτη Κλέμεντ Γκότβαλντ επικεφαλής του τσεχοσλοβάκικου κόμματος εκλέχθηκε ο Άντονιν Νόβοτνι, ο οποίος τον Ιούνιο του 1953 αντιμετώπισε με μετριοπάθεια τις εκδηλώσεις δυσαρέσκειας μερίδας του πληθυσμού, υιοθετώντας μέτρα βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων.

Οι προσφυγικές κοινότητες σε Πολωνία, Ουγγαρία και Τσεχοσλοβακία και οι εφημερίδες τους

Στις τρεις παραπάνω χώρες φιλοξενούνταν περισσότεροι από 30.000 πολιτικοί πρόσφυγες από την Ελλάδα, δηλαδή το ήμισυ του προσφύγων. Στην Πολωνία οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στο Ζγκοζέλετς (Zgorzelec), μια πόλη διχοτομημένη μεταξύ Γερμανίας και Πολωνίας. Ισχυρές ελληνικές κοινότητες λειτούργησαν στην περιφέρεια της Κάτω Σιλεσίας (Γιέλενα Γκούρα, Λεγκνίτσα, Σφιντνίτσα κ.α.), ενώ το Βρότλαβ, στο οποίο εγκαταστάθηκαν περίπου 700 πρόσφυγες, έγινε η «πρωτεύουσα» της ελληνικής προσφυγιάς στην Πολωνία. Πάνω από το 90% των προσφύγων εγκαταστάθηκε σε μικρότερα ή μεγαλύτερα αστικά κέντρα, μολονότι στη συντριπτική τους πλειοψηφία καταγόταν από αγροτικές περιοχές. Υπήρξε ωστόσο μια εξαίρεση: στην εγκαταλελειμμένη ορεινή περιοχή Μπέσκιντι, κοντά στα σύνορα με τη Σλοβακία και τη Σοβιετική Ένωση, στάλθηκαν το 1951 περίπου 700 πρόσφυγες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν κυρίως στο χωριό Κροστσιένκο όπου ίδρυσαν το κολχόζ «Νέα Ζωή» (Biernacka, 1981, 35-45 και Σουλτανιά, 1999, σελ. 32).

Η Πολωνία και η Τσεχοσλοβακία φιλοξένησαν δυσανάλογα υψηλό αριθμό προσφύγων από την Ελλάδα αφενός γιατί οι οικονομίες τους ήταν αναπτυσσόμενες με αρκετές βιομηχανικές μονάδες και αφετέρου επειδή διέθεταν δυνατότητες εποικισμού, καθώς πολλές περιοχές άδειασαν μετά την υποχρεωτική εκτόπιση των Σουδητών κατοίκων τους (Τσέκου, 2016, σελ.139). Σε αυτό συνηγορεί και η περίπτωση της Τσεχοσλοβακίας, στην οποία εγκαταστάθηκε σχεδόν αντίστοιχος προσφυγικός πληθυσμός με τον αντίστοιχο της Πολωνίας: 12.095 άτομα εκ των οποίων 6.910 ενήλικες (3.905 άνδρες, 3.005 γυναίκες) και 5.185 παιδιά (Τσίβος, 2019, σελ. 77). Σε αντίθεση με την Πολωνία, οι πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία εγκαταστάθηκαν αρχικά σε χωριά και οικισμούς τριών παραμεθόριων νομών (Ζάμπερκ, Γέσενικ και Κρνοφ) που βρίσκονται δίπλα στα σύνορα με την Πολωνία. Μετά την πάροδο του σταδίου προσαρμογής, η πλειονότητα των προσφύγων μετακινήθηκε αυθόρμητα και χωρίς σχεδιασμό προς τα γειτονικά βιομηχανικά κέντρα. Η Οστράβα θα αποτελέσει την «πρωτεύουσα» της ελληνικής προσφυγιάς, καθώς εκεί εγκαταστάθηκε ο μηχανισμός της κομματικής καθοδήγησης και η σύνταξη της προσφυγικής εφημερίδας «Αγωνιστής».

Οι 7.000 πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Ουγγαρία, αποτέλεσαν τους συνεχιστές μια δυναμικής παρουσίας ελληνικών κοινοτήτων από την περίοδο του 17^{ου} αιώνα (Σιδηρόπουλος, 2009, 258). Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου οι εύρωστες ελληνικές κοινότητες συρρικνώθηκαν, όμως η άφιξη των προσφύγων μετάγγισε νέο αίμα στην παρουσία του ελληνισμού, τόσο στην Ουγγαρία, όσο και στη Ρουμανία.

Στην Ουγγαρία η διασπορά της προσφυγιάς υπήρξε περιορισμένη. Ευθύς εξαρχής δύο σημεία θα ταυτιστούν με τους έλληνες πρόσφυγες: το καπνεργοστάσιο Ντόχανγκουαρ (Dohánygyár) της Βουδαπέστης, στο οποίο μέχρι το 1962 εγκαταστάθηκαν 2.500 πρόσφυγες, καθώς και το «χωριό των Ελλήνων» (görögök faluja), το οποίο από τις 3 Απριλίου 1952 μέχρι σήμερα παραμένει γνωστό με την ονομασία Μπελογιάννης (Beloianisz). Στο χωριό αυτό εγκαταστάθηκαν περίπου 1.300 πρόσφυγες, ενώ μικρότερες κοινότητες προσφύγων λειτούργησαν στο Μίσκολτς, στο Ντεμπέτσιν, στο Οζντ και αλλού. Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Βουδαπέστη και στα άλλα αστικά κέντρα εργαζόταν σε ποσοστό 82% στις βιομηχανίες, ενώ όσοι εγκαταστάθηκαν στο «χωριό» ασχολούνταν κυρίως με τη γεωργία. Το άλλο χαρακτηριστικό της προσφυγικής κοινότητας στην Ουγγαρία ήταν η σημαντική συγκέντρωση διανοούμενων και καλλιτεχνών στη Βουδαπέστη, όπως ο συγγραφέας Δημήτρης Χατζής, ο γλύπτης Μέμος Μακρής και ο οικονομολόγος Γιώργος Βασιλείου, πρόεδρος της Κύπρου το διάστημα 1988-1993.

Το 1956 η ζωή των προσφύγων στις παραπάνω τρεις χώρες είχε πια ομαλοποιηθεί. Είχε προηγηθεί η επανένωση των οικογενειών, τα παιδιά τους εντάχθηκαν στα ντόπια εκπαιδευτικά συστήματα, ενώ είχε συντελεστεί η προλεταριοποίηση των περισσότερων ενηλίκων προσφύγων, οι οποίοι εγκαταστημένοι σε αστικά κέντρα εργαζόταν σε βιομηχανικές επιχειρήσεις. Στην Πολωνία και στην Ουγγαρία από το 1953 τα μέλη του ΚΚΕ προσχώρησαν στις γραμμές των ντόπιων κομμάτων και των αντίστοιχων μετωπικών οργανώσεων. Εξάιρεση σε αυτό τον τομέα αποτέλεσε η Τσεχοσλοβακία και η Σοβιετική Ένωση, οι οποίες απέρριψαν τα σχετικά αιτήματα του ΚΚΕ, επικαλούμενες σχετικές νομοθετικές διατάξεις. Πάντως τόσο στην Πολωνία και την Ουγγαρία, όσο και στην Τσεχοσλοβακία, οι πολικοί πρόσφυγες παρέμειναν οργανωμένοι σε «κοινότητες» ή «ενώσεις», οι οποίες τελούσαν υπό τη διπλή κηδεμονία του ΚΚΕ και του ντόπιου κόμματος.

Σε έναν βαθμό είχε ξεπεραστεί η αρχική απομόνωση των προσφύγων από τις ντόπιες κοινωνίες. Αρκετοί ενήλικες, ειδικά από τις τάξεις των νεαρών προσφύγων, είχαν μάθει τη ντόπια γλώσσα. Στον τομέα της γλωσσομάθειας διακρίθηκαν οι Σλαβομακεδόνες, ειδικά στην Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία, λόγω της γλωσσικής εγγύτητας με τις σλαβικές γλώσσες. Οι μεγαλύτερης ηλικίας πρόσφυγες κατείχαν μόνο τα βασικά της ντόπιας γλώσσας, γεγονός που έθετε σημαντικούς περιορισμούς στην ενημέρωσή τους ή τη δραστήρια συμμετοχή τους στα κοινά. Δεδομένου τούτου, η ενημέρωσή τους εξαρτιόνταν σχεδόν αποκλειστικά από τις ραδιοφωνικές εκπομπές του κομματικού ραδιοσταθμού «Φωνή της Αλήθειας» (Ψιμούλη, 2006), ενδεχομένως των ελληνικών εκπομπών των ντόπιων ραδιοφώνων, και κυρίως μέσω των προσφυγικών εντύπων που

εκδίδονταν στα ελληνικά και στα μακεδονικά. Οφείλουμε επίσης να επισημάνουμε ότι το ένα πέμπτο των προσφύγων ήταν αναλφάβητο, ενώ οι περισσότεροι ολιγογράμματοι.

Τα έξοδα έκδοσης και εκτύπωσης των προσφυγικών εφημερίδων καλύπτονταν αποκλειστικά από τα «αδελφά» κόμματα, εκδίδονταν σε μεγάλους αριθμούς (π.χ. το τιράζ του «*Αγωνιστή*» έφτανε τα 3.000 τεύχη), ώστε λογικά μπορούμε να υποθέσουμε ότι έφταναν σε κάθε προσφυγική οικογένεια. Το αντίτιμο για την προμήθεια ήταν κυρίως συμβολικό, ενώ η διακίνησή τους γινόταν από τις υπηρεσίες ταχυδρομικής διανομής των χωρών φιλοξενίας. Ο μηχανισμός έκδοσης των προσφυγικών εντύπων απασχολούσε από 10 έως 15 συντάκτες και τυπογράφους σε κάθε χώρα. Από τα πρόσωπα που κατά καιρούς απασχολήθηκαν ως συντάκτες των τριών εφημερίδων μπορούμε να μνημονεύσουμε τους συγγραφείς Δημήτρη Χατζή και Θωμά Δρίτσιο στην περίπτωση του «*Λαϊκού Αγώνα*», τον Άγγελο Παρίση στην περίπτωση του «*Δημοκράτη*», τους Γιώργο Καραμίχα (Γρίβα), Γιάννη Μπαρμπαγιάννη και Ανδρέα Παπαδόπουλο (Πίνδος) στην περίπτωση του «*Αγωνιστή*». Στην σύνταξη της ύλης, τουλάχιστον σε ότι αφορά την ενημέρωση για τη ζωή των κοινοτήτων, συνέβαλαν αρκετοί «ερασιτέχνες» ανταποκριτές από τα σημαντικότερα κέντρα της ελληνικής προσφυγιάς.

Η διάρθρωση της ύλης είναι πανομοιότυπη και στα τρία έντυπα. Στην πρώτη σελίδα δημοσιεύονταν η άποψη του ΚΚΕ, του ντόπιου κόμματος ή της κυβέρνησης στη χώρα φιλοξενίας για επίκαιρα πολιτικά θέματα. Τα άρθρα του ΚΚΕ συνήθως αναδημοσιεύονταν από τη «*Φωνή της Αλήθειας*» ή το «*Νέο Κόσμο*», δηλαδή το κεντρικό θεωρητικό όργανο της κομματικής ηγεσίας (Τζιάρας, 2007). Οι εσωτερικές σελίδες ήταν αφιερωμένες στη ζωή των παροικιών και άλλα μη άμεσα πολιτικού περιεχομένου σχόλια και ρεπορτάζ, ενώ η τελευταία σελίδα ήταν συνήθως αφιερωμένη στις διεθνείς εξελίξεις. Συνήθως η κομματική γραμμή «κατεβαζόταν» στη μάζα των προσφύγων με τη μορφή των πρωτοσέλιδων ανώνυμων σχολίων. Αρκετές φορές δημοσιεύονταν εκτενή αποσπάσματα από ομιλίες ή άρθρα στελεχών του ΚΚΕ ή των χωρών φιλοξενίας. Σπάνια συναντάμε επώνυμα σχόλια ή απόψεις. Αυτό αλλάζει το 1956, ειδικά στην περίπτωση του «*Δημοκράτη*», όπου από τον Ιούλιο και μετά συναντάμε πληθώρα επώνυμων επιστολών αναγνωστών ή στελεχών της «Ένωσης». Ως πηγές ενημέρωσης αναφερόταν συνήθως τα ντόπια πρακτορεία ειδήσεων, τα κεντρικά δημοσιογραφικά όργανα των χωρών φιλοξενίας, ενώ αρκετές ήταν οι αναδημοσιεύσεις από σοβιετικές εφημερίδες, συνήθως από την «*Πράβντα*». Το περιεχόμενο των εφημερίδων αντικατοπτρίζει το ψυχροπολεμικό κλίμα της περιόδου ενώ τακτικά αναφέρονται πρωτοβουλίες του κινήματος ειρήνης, τα συνέδρια των «αδελφών κομμάτων» των υπολοίπων σοσιαλιστικών χωρών και σε μικρότερο βαθμό και των κυριότερων δυτικοευρωπαϊκών ΚΚ.

Το 20^ο Συνέδριο και η 6^η Ολομέλεια μέσα απ' τις σελίδες των προσφυγικών εφημερίδων

Από το 1955 οι αναγνώστες των προσφυγικών εντύπων μπορούσαν να διαπιστώσουν σημαντικές αλλαγές, τουλάχιστον σε επίπεδο γλώσσας, καθώς επικράτησε μια μετριοπαθέστερη τάση αντιμετώπισης των «ιμπεριαλιστών». Μπορούσαν να ενημερωθούν για την αμερικανο-σοβιετική Διάσκεψη Κορυφής στην Γενεύη και κυρίως επίσης για τη ραγδαία βελτίωση των σχέσεων της Μόσχας με την Γιουγκοσλαβία. Οι αναφορές στον Τίτο, στον οποίο η Ζαχαριαδική ηγεσία είχε φορτώσει την ήττα του Εμφυλίου, δεν συνοδεύονταν πλέον με τα υβριστικά και υποτιμητικά επίθετα, με τα οποία ο Τύπος των σοσιαλιστικών χωρών φρόντιζε να διανθίζει κάθε σχετικό δημοσίευμα¹. Στις εύλογες απορίες των προσφύγων, που έβλεπαν τη σοβιετική ηγεσία να αποκαθιστά ραγδαία τις σχέσεις της και τον «προδότη» Τίτο, η ηγεσία του ΚΚΕ αντέδρασε αμήχανα και μουδιασμένα. Ο Βασίλης Μπαρτζιώτας στην 5^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (26-28. 12. 1956) ανέφερε αόριστα ότι «μια σειρά ζητήματα που στο παρελθόν δηλητηρίαζαν τις σχέσεις με την Ένωση των Κομμουνιστών της Γιουγκοσλαβίας με το πέρασμα του χρόνου θα βρουν τη σωστή λύση τους πάνω στις αρχές του προλεταριακού διεθνισμού και της αμοιβαίας συντροφικής κατανόησης»².

Οι προσφυγικές κοινότητες είχαν ήδη ενημερωθεί, κυρίως μέσω της αλληλογραφίας που διατηρούσαν με πρόσφυγες της Τασκένδης, για τις αιματηρές συγκρούσεις που σημειώθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1955 μεταξύ των υποστηρικτών και των αντιπάλων του Νίκου Ζαχαριάδη. Σε αρκετές προσφυγικές οργανώσεις, π.χ. στην Τσεχοσλοβακία, είχαν εκδηλωθεί πρωτοβουλίες αμφισβήτησης των επιλογών της Ζαχαριαδικής ηγεσίας. Τον Δεκέμβριο του 1955 ο Βασίλι Μοσέτοφ, Β' γραμματέας του αρμόδιου Τμήματος Διεθνών Σχέσεων της ΚΕ του ΚΚΣΕ, πραγματοποίησε περιοδεία στις χώρες φιλοξενίας των μεγαλύτερων προσφυγικών κοινοτήτων. Σε συναντήσεις του με ανώτατα κομματικά στελέχη των «αδελφών» κομμάτων (π.χ. στην Πράγα συναντήθηκε με τον κομματικό ηγέτη Άντονιν Νόβοτνι) κατηγορήσε τον Ζαχαριάδη όχι μόνο για τις λαθεμένες πολιτικές επιλογές, αλλά και για την «ανήθικη ζωή του», προλειαίνοντας το έδαφος για αυτά που επρόκειτο να ακολουθήσουν τέσσερις μήνες αργότερα (Τσίβος, 2019, 112).

Η αλλαγή στάσης της σοβιετικής ηγεσίας και των «αδελφών» κομμάτων απέναντι στο ΚΚΕ προφανώς δεν πέρασε απαρατήρητη. Παράδειγμα, σε επίσκεψη που πραγματοποίησε ο Ζαχαριάδης στην Πράγα και στη Βαρσοβία στις αρχές Ιανουαρίου 1956 έγινε δεκτός

¹ «Δηλώσεις Τίτο στη Μπόρμπα για τα διεθνή ζητήματα», «Λαϊκός Αγώνας», 11.1.1956.

² «Εισήγηση του σ. Βασίλη Μπαρτζιώτα στο πρώτο θέμα της 5^{ης} Ολομέλειας της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚΕ – Η σχέση μας με τον Τίτο», «Αγωνιστής» 9.3.1956.

«μόνο» από τα υπεύθυνα στελέχη του Διεθνούς Τμήματος των αντίστοιχων κομμάτων. Για την (τελευταία, όπως αποδείχθηκε) περιοδεία του Ζαχαριάδη οι προσφυγικές εφημερίδες δεν έκαναν την παραμικρή νύξη. Ότι ξέρουμε, το γνωρίζουμε από τις εκθέσεις των αρμοδίων στελεχών των κομμουνιστικών κομμάτων της Πολωνίας και της Τσεχοσλοβακίας. Στις δυο χώρες ο Νίκος Ζαχαριάδης υπεραμύνθηκε των επιλογών του επιρρίπτοντας την ευθύνη για τις αποτυχίες του παράνομου κομματικού μηχανισμού στην Ελλάδα στον Κώστα Κολιγιάννη, ο οποίος στο μεταξύ είχε αποπεμφθεί από την κομματική ηγεσία. Ο Βασίλης Μπαρτζιώτας, οργανωτικός γραμματέας του ΚΚΕ, στην εισήγησή του κατά τη διάρκεια της 5^{ης} Ολομέλειας της ΚΕ που συνήλθε τον Δεκέμβριο του 1955, επέμεινε στη σκληρή γραμμή εναντίον των αμφισβητιών σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι τα χτυπήματα που δέχτηκε ο παράνομος μηχανισμός «δόθηκαν από τον προβοκάτορα Πλουμπίδη», ενώ καταλόγιζε χάσιμο πολύτιμου χρόνου «στην πάλη με τους οπορτουνιστές, τους συνθηκολόγους και τους πράχτορες»³.

Σε ότι αφορά τις εξελίξεις στην ίδια την Ελλάδα οι προσφυγικές εφημερίδες αναφέρονταν τακτικά σε δυο θέματα: στο Κυπριακό και στην προεκλογική εκστρατεία για τις βουλευτικές εκλογές που επρόκειτο να διεξαχθούν στις 19 Φεβρουαρίου 1956. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου έξι αντιπολιτευόμενα αστικά κόμματα συμάχησαν για πρώτη φορά με την «κρυπτοκομμουνιστική» Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) υπό την εκλογική συμμαχία «Δημοκρατική Ένωσης», προκειμένου να αντιμετωπίσουν τη νεοιδρυθείσα ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Ο «Λαϊκός Αγώνας» ενημερώνοντας για τη στάση του ΚΚΕ στις επικείμενες εκλογές, αναδημοσίευσε συνέντευξη που παραχώρησε ο Νίκος Ζαχαριάδης σε (μη κατονομαζόμενη) απογευματινή εφημερίδα της Αθήνας υπό τον τίτλο «Το αίτημα της αλλαγής και η ενότητα της αντιπολίτευσης στις προσεχείς εκλογές».⁴ Αντίστοιχα, ο «Αγωνιστής» και ο «Δημοκράτης» αναφέρονταν στις μεγάλες προεκλογικές συγκεντρώσεις που οργάνωνε η «Δημοκρατική Ένωση» σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας με ομιλητές συχνά τον Γεώργιο Παπανδρέου, τον Κωνσταντίνο Τσαλδάρη και τον Σοφοκλή Βενιζέλο, με άλλα λόγια, πολιτικούς στους οποίους η κομματική ηγεσία μέχρι πρόσφατα αναφερόταν με έκδηλο αποτροπισμό και απέχθεια⁵.

³ «Εισήγηση του σ. Βασίλη Μπαρτζιώτα στο πρώτο θέμα της 5^{ης} Ολομέλειας της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚΕ», «Αγωνιστής», 9.3.1956.

⁴ «Λαϊκός Αγώνας», 25. 1. 1956.

⁵ Βλ. ειδήσεις με τίτλους όπως «Δονείται από ενθουσιασμό ο δημοκρατικός Μωριάς – 6.000 κάτοικοι του Πύργου υποδέχτηκαν ενθουσιώδικα τον κ. Παπανδρέα με τα συνθήματα της εθνικής δημοκρατικής Αλλαγής» «Αγωνιστής», 17. 2. 1956, ή «Η μεγαλειώδης προεκλογική συγκέντρωση της Δημοκρατικής Ένωσης στη Θεσσαλονίκη», «Λαϊκός Αγώνας», 2.3.1956.

Από τα μέσα Φεβρουαρίου η προσοχή και των τριών προσφυγικών εντύπων στράφηκε στη σύγκληση του 20^{ου} συνεδρίου του ΚΚΣΕ, γεγονός που ανακοίνωσαν με πρωτοσέλιδες ειδήσεις και σχετικές φωτογραφίες από τη Μόσχα. Οι εφημερίδες πρόσθεσαν επιπλέον σελίδες στην ύλη τους προκειμένου να προβάλλουν την «έκθεση δράσης» του Ν. Χρυστσόφ, την εισήγηση των Ν. Μπουλγκάνιν, καθώς και ομιλίες επιφανών στελεχών όπως ο Γκ. Ζούκοφ, ο Κλ. Βοροσίλοφ, ο Λ. Καγκάνοβιτς και άλλοι. Παράλληλα δημοσίευσαν «χαιρετιστήρια» που απηύθυναν στο συνέδριο ηγέτες ξένων «αδελφών» κομμάτων όπως ο Γ. Τίτο, ο Μ. Ράκοσι, ο Γκ. Ντεζ, ο Ε. Χόντζα, ο Π. Τολιάτι ή ο Μ. Τόρεζ. Στον «Λαϊκό Αγώνα» αναδημοσιεύτηκε στις αρχές Μαρτίου το «Χαιρετιστήριο της ΚΕ του ΚΚΕ προς το XX Συνέδριο του ΚΚΣΕ», το οποίο επικεντρωνόταν στην εκλογική επιτυχία της *Δημοκρατικής Ένωσης*. Το μήνυμα του ΚΚΕ τελείωνε με τη διαβεβαίωση ότι «οι κομμουνιστές της Ελλάδας θα κάνουν το παν για να εφαρμόσουν στη ζωή μέσα στις ελληνικές συνθήκες, τις σωστές μαρξιστικές – λενινιστικές θεωρητικές θέσεις της εισήγησης της ΚΕ του Κόμματός σας». Το δημοσίευμα τελειώνει με τη γνωστή επωδό σε παρένθεση: «Θυελλώδη συνεχή χειροκροτήματα. Όλοι σηκώνονται όρθιοι»⁶.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ενόσω οι προσφυγικές εφημερίδες δημοσίευσαν δηλώσεις ξένων κομμουνιστών ηγετών, ούτε μια φορά δεν αναφέρεται το όνομα Νίκος Ζαχαριάδης, ούτε το όνομα Στάλιν (μολονότι στις αρχές Μαρτίου συμπληρώνονταν μόλις τρία χρόνια από το θάνατό του). Στα μέσα Μαρτίου και τα τρία προσφυγικά έντυπα δημοσίευσαν εκτενείς πρωτοσέλιδες ειδήσεις για τον θάνατο του πολωνού ηγέτη Μπόλεσλαβ Μπιέρουτ⁷. Μάλιστα ο «*Δημοκράτης*», προφανώς λόγω των φημών που κυκλοφόρησαν στην Πολωνία περί δηλητηρίασης του σταλινικού πολωνικού ηγέτη κατά τη διάρκεια των εργασιών του 20^{ου} συνεδρίου, δημοσίευσε εκτενείς δηλώσεις του πρωθυπουργού Γιούζεφ Τσιρανκίεβιτς στην 6^η Ολομέλεια της ΚΕ του Ενοποιημένου Εργατικού Κόμματος Πολωνίας, για την πορεία της ασθένειας του Μπιέρουτ⁸. Σήμερα ορισμένοι ιστορικοί αποδίδουν τον θάνατο του Μπιέρουτ από εγκεφαλικό επεισόδιο στο σοκ που υπέστη κατά τη διάρκεια της ακρόασης της «μυστικής έκθεσης» του Χρυστσόφ (Kershaw, 2020, σελ.129).

Όπως είναι γνωστό, ο Νικήτα Χρυστσόφ σε κλειστή συνεδρίαση των σοβιετικών αντιπροσώπων στο 20^ο συνέδριο, και στη συνέχεια σε ενημέρωσή του προς τους ξένους ηγέτες των «αδελφών» κομμάτων, κατήγγειλε τον σταλινισμό και τις καταστροφικές συνέπειες της προσωπολατρίας, αφήνοντας άναυδους τους ακροατές του. Με απόφαση της σοβιετικής ηγεσίας το περιεχόμενο της «μυστικής έκθεσης» χαρακτηρίστηκε αρχικά

⁶ «Λαϊκός Αγώνας», 3. 3. 1956.

⁷ «Λαϊκός Αγώνας», 14.3. 1956, «Αγωνιστής», 16. 3. 1956, «Δημοκράτης», 14. 3. 1956.

⁸ «Δημοκράτης», 23. 3. 1956.

«άκρως απόρρητο». Στη συνέχεια όμως ήρθη το απόρρητο με την οδηγία να διαβαστεί μόνο στις κομματικές οργανώσεις της Σοβιετικής Ένωσης, προκαλώντας θυελλώδεις αντιδράσεις, ιδιαίτερα στη σοβιετική Γεωργία. Αριθμημένα αντίτυπα της «μυστικής έκθεσης» παραχωρήθηκαν στις ηγεσίες των κομμάτων των σοσιαλιστικών χωρών. Τελικά, το περιεχόμενο της έκθεσης διέρρευσε πρώτα στην Πολωνία, όπου αντίτυπά της άρχισαν να γίνονται πουλιόνται στη μαύρη αγορά της χώρας. Ορισμένα αντίτυπα της «μυστικής έκθεσης» προμηθεύτηκαν και οι δυτικές διπλωματικές υπηρεσίες. Στις αρχές Ιουνίου το αμερικανικό υπουργείο Εξωτερικών έδωσε στη δημοσιότητα το κείμενο του Χρουστσόφ, το οποίο λίγες μέρες αργότερα δημοσιεύτηκε σε κεντρικές εφημερίδες της Αθήνας, ενώ κυκλοφόρησε και σε μπροσούρα χωρίς να αναφέρεται εκδότης, με αποτέλεσμα οι έλληνες Αριστεροί να το χαρακτηρίσουν «δουλειά των αμερικανικών υπηρεσιών σε συνεργασία με τα επιτελεία των ελληνικών αντικομμουνιστικών υπηρεσιών του κράτους» (Πετρόπουλος, 22. 2. 2016).

Εκείνοι που έμειναν χωρίς επίσημη ενημέρωση για το περιεχόμενο της «μυστικής έκθεσης» ήταν οι πρόσφυγες και μέλη του ΚΚΕ στην υπερορία. Ασφαλώς κάποιοι από αυτούς θα είχαν πληροφορίες μετά τις έντονες φήμες που είχαν διαρρεύσει, «ότι κάτι σημαντικό συνέβη στη διάρκεια του 20^{ου} συνεδρίου». Αυτό το γεγονός γίνεται αντιληπτό, κυρίως μέσω των αναδημοσιεύσεων από τις εφημερίδες των χωρών φιλοξενίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο «Λαϊκός Αγώνας» αναδημοσιεύει από την «Πράβντα» εκτενές άρθρο του Παλμίρο Τολιάτι με τίτλο «Για το πέρασμα στο σοσιαλισμό από τον κοινοβουλευτικό δρόμο»⁹. Από την άλλη μεριά η σταλινική ηγεσία του Κόμματος Ούγγρων Εργαζομένων υπό τον Μάτβας Ράκοσι, επιβεβαίωνε στατικά ότι η πολιτική των Ούγγρων κομμουνιστών που χάραξε το 3^ο συνέδριο «αποδείχτηκε σωστή»¹⁰. Οι αναφορές του σταλινικού Ράκοσι περί ανάγκης «να καταργήσουμε σ' ολόκληρο το Κόμμα μας τις μορφές της προσωπολατρείας» μονό σοβαρά δεν μπορούσαν να εκληφθούν¹¹.

Ο Ράκοσι τον Απρίλιο του 1955 είχε αποπέμψει από την κυβέρνηση και είχε διαγράψει από το κόμμα τον πρωθυπουργό Ίμρε Νάγκι, τον οποίο είχαν επιβάλει οι Σοβιετικοί λίγο μετά τον θάνατο του Στάλιν. Από τότε οι ομάδες των Ράκοσι και Νάγκι επιδόθηκαν σε μια αντιπαράθεση άνευ αρχών, με τον πρώτο να επιβάλει την σκληροπυρηνική γραμμή και τον δεύτερο να υποστηρίζει την πολιτική της «απόψυξης»¹² ή της «χαλάρωσης της μέγγενης» (Ian Kershaw, 2020, 93). Οι αλλαγές που δρομολόγησε το 20^ο συνέδριο

⁹ «Λαϊκός Αγώνας», 10. και 14. 3. 1956.

¹⁰ «Λαϊκός Αγώνας», 14. 3. 1956.

¹¹ «Λαϊκός Αγώνας», 21. 3. 1956.

¹² «Απόψυξη» ή συνηθέστερα «λιώσιμο των πάγων», ορολογία που προήλθε από την ομώνυμη νουβέλα του σοβιετικού συγγραφέα Ίλια Έρενμπουργκ.

προσέδωσαν νέα διάσταση στην εσωκομματική αντιπαράθεση του ουγγρικού κόμματος, γεγονός που εκδηλώθηκε ανοιχτά, επιφέροντας δραματικές συνέπειες, ένα εξάμηνο αργότερα. Στην περίπτωση της Πολωνίας ο θάνατος του Μπιέρουτ αποτέλεσε επίσης αφορμή για το ξέσπασμα μιας εσωκομματικής αντιπαράθεσης μεταξύ δυο φραξιών (η σκληροπυρηνική - αντισημιτική φράξια των «νατολίντσι» εναντίον της φιλελεύθερης φράξιας των «πουλαβάνε»). Η πρώτη ομάδα προσεταιρίστηκε τον Βλάντισλαβ Γκομούλκα, ηγετικό στέλεχος του κόμματος μέχρι το 1950, ο οποίος είχε διαγραφεί για εθνικιστική παρέκκλιση παραμένοντας φυλακισμένος μέχρι το 1954. Μέχρι να κριθεί οριστικά η έκβαση της διαμάχης, του κόμματος ηγούνταν ο Έντβαρντ Όχαμπ, ο οποίος δεν ανήκε σε καμία από τις δυο ομάδες.

Αντίθετα στην Τσεχοσλοβακία ο θάνατος του Κλέμεντ Γκότβαλντ λίγο μετά την κηδεία του Στάλιν, όπως και η καταστολή των περιορισμένων σε έκταση εργατικών διαμαρτυριών που εκδηλώθηκαν τον Ιούνιο του 1953, επέτρεψαν στην ηγεσία του τσεχοσλοβακικού κόμματος να ελέγξει την κατάσταση. Σε αυτό βοήθησε η πολιτική γενναϊόδωρων παροχών που είχαν ως συνέπεια τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων στη χώρα. Έτσι μετά το 20^ο συνέδριο στο πολιτικό πεδίο έγιναν περισσότερο συμβολικές ανακατατάξεις, όπως π.χ. η αποπομπή του σταλινικού Αλεξέι Τσέπιτσκο, γαμπρού του Γκότβαλντ, από το Πολιτικό Γραφείο και του υπουργείου Άμυνας. Αντίθετα με την Τσεχοσλοβακία, η κατάσταση της οικονομίας τόσο στην Πολωνία, όσο και στην Ουγγαρία παρέμεινε κρίσιμη με αποτέλεσμα να επικρατεί μια γενικευμένη δυσaréσκεια μεταξύ των πολιτών των δυο χωρών. Φυσικά οι προσφυγικές εφημερίδες, όπως και τα επίσημα κομματικά έντυπα των τριών χωρών, δεν έκαναν την παραμικρή αναφορά στα παρασκήνια αυτών των αντιπαραθέσεων. Περιορίζονταν απλά σε ενημέρωση για τις αλλαγές σε επίπεδο ηγεσίας, οι οποίες πάντα συνέβαινε να εγκρίνονται «ομόφωνα» από την Κεντρική Επιτροπή.

Μετά την 6^η Ολομέλεια «ο κόσμος μας αρχίζει ν' αναπνέει ελεύθερα»

Από τον Απρίλιο του 1956 η προσοχή των Ελλήνων και Μακεδόνων προσφύγων επικεντρώθηκε για μεγάλο διάστημα σε μια δική τους, «εσωτερική» εξέλιξη, που έμελλε να σφραγίσει την ζωή όλων των προσφυγικών κοινοτήτων για μια τουλάχιστον πενταετία: την αποπομπή του Νίκου Ζαχαριάδη και των στενότερων συνεργατών του από την ηγεσία του ΚΚΕ. Η απόφαση αυτή ελήφθη από την «6^η Πλατιά Ολομέλεια», η οποία συνήλθε στο Βουκουρέστι στις 11 και 12 Μαρτίου 1956, δηλαδή δυο βδομάδες μετά τη λήξη του 20^{ου} συνεδρίου. Η σύγκληση της Ολομέλειας έγινε με πρωτοβουλία

«επιτροπής έξι αδελφών κομμάτων», δηλαδή όλων των κυβερνητικών κομμάτων που φιλοξενούσαν πολιτικούς πρόσφυγες, εξαιρουμένης της Ανατολικής Γερμανίας. Η καθαίρεση του Ζαχαριάδη και των στενών συνεργατών του Β. Μπαρτζιώτα, Γιώργου Βοντίτσιου και Δημήτρη Βλαντά, παρέλυσε ουσιαστικά την ζωή των κομματικών και των προσφυγικών οργανώσεων οδηγώντας τις σε μια νέα, πιο έντονη εσωστρέφεια.

Το σοκ και η αμηχανία που προκάλεσε η είδηση για την αποπομπή Ζαχαριάδη είναι εμφανέστατες και στα σχετικά δημοσιεύματα των προσφυγικών εφημερίδων. Τρεις βδομάδες μετά την ολοκλήρωση της Ολομέλειας πρώτος αναφέρεται στο γεγονός ο «*Λαϊκός Αγώνας*» με τον άοσμο τίτλο «Συνήλθε η VI πλατεία Ολομέλεια της ΚΕ και της ΚΕΕ του ΚΚΕ». Ως πηγή αναφέρεται σχετική ανακοίνωση του προεδρείου της Ολομέλειας, η οποία αναδημοσιεύτηκε στα προσφυγικά έντυπα από το περιοδικό του Γραφείου Πληροφοριών (Κομινφόρμ) «*Για σταθερή Ειρήνη, για τη Λαϊκή Δημοκρατία*». Η ανακοίνωση τελείωνε, όπως πάντα, με τη διαβεβαίωση ότι «όλες οι αποφάσεις της Ολομέλειας πάρθηκαν ομόφωνα»¹³. Η ίδια ανακοίνωση αναδημοσιεύτηκε με το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο λίγες μέρες αργότερα στον «*Αγωνιστή*» και στον «*Δημοκράτη*»¹⁴. Το σοκ της είδησης ήταν τέτοιο, ώστε θα χρειαστεί να μεσολαβήσει ένα σχεδόν δίμηνο μέχρι τα προσφυγικά έντυπα να «τολμήσουν» να επανέλθουν στο θέμα της 6^{ης} Ολομέλειας. Η αρχική έκπληξη και ο αποπροσανατολισμός που επέφερε η επέμβαση της «επιτροπής των αδελφών κομμάτων» στα εσωτερικά του ΚΚΕ και των προσφυγικών οργανώσεων οδήγησε μετά από λίγο διάστημα στην ουσιαστική διάσπαση των κομματικών και προσφυγικών οργανώσεων. Η προσοχή των προσφύγων, η πλειονότητα των οποίων δυσκολευόταν να παρακολουθήσει τις ευρύτερες εξελίξεις, επικεντρώθηκε στα ενδοκομματικά δρώμενα.

Οι συντάκτες των προσφυγικών εντύπων κατά τη διάρκεια των επόμενων μηνών δεν προέβησαν ούτε μια φορά σε οποιαδήποτε σχόλια αναφορικά με τα αίτια που οδήγησαν στην αποπομπή του Νίκου Ζαχαριάδη. Μετά τον Ιούνιο οι προσφυγικές εφημερίδες άρχισαν να αναδημοσιεύουν δειλά από τον «*Νέο Κόσμο*» επιστολές κρατούμενων αγωνιστών από την Ελλάδα με τις οποίες γνωστοποιούσαν ότι τάσσονται υπέρ των αποφάσεων της 6^{ης} Ολομέλειας¹⁵. Εξαιρέση θα αποτελέσει ο «*Δημοκράτης*», στον οποίο από τον Ιούνιο του 1956 δημοσιεύονται επώνυμες επιστολές αναγνωστών που κατηγορούν την ηγεσία της «Ένωσης πολιτικών προσφύγων» στην Πολωνία για σεχταρισμό ή για αδικίες εις βάρος πολιτικών προσφύγων. Για παράδειγμα ο Κ. Γούναρης αναφέρει ότι η ηγεσία της «Ένωσης» αποφεύγει να αναφερθεί στις αποφάσεις της 6^{ης}

¹³ «Λαϊκός Αγώνας», 3.4.1956.

¹⁴ «Αγωνιστής», 6. 4., «Δημοκράτης», 10. 4. 1956.

¹⁵ «Οι αποφάσεις της 6^{ης} Ολομέλειας μας ανοίγουν το δρόμο / Γράμμα των 479 πολιτικών κρατούμενων της Κέρκυρας», «Αγωνιστής», 8. 6. 1956.

Ολομέλειας, «που πάρθηκε πάνω στο πνεύμα του ΧΧου Συνεδρίου». Κατηγορεί επίσης την προσφυγική ηγεσία ότι εξακολουθεί να παραγκωνίζει στελέχη και να κάνει χρήση σεχταριστικών μεθόδων¹⁶. Σε ένα άλλο δημοσίευμα αναφέρεται ότι μετά από ελέγχους της καθοδήγησης σε 50 κατοικίες πολιτικών προσφύγων διαπιστώθηκε «ότι 90% από τις οικογένειες που μένουν σ' αυτές έχουν πραγματικά δύσκολες συνθήκες»¹⁷. Ιδιαίτερα εύγλωττο για την ατμόσφαιρα που επικρατεί στις προσφυγικές οργανώσεις ένα τρίμηνο μετά τις αποφάσεις του 20^{ου} συνεδρίου και της 6^{ης} Ολομέλειας είναι το περιεχόμενο επιστολής του Γ. Φωτεινού, ο οποίος αναφέρει τα εξής: «Υστερα από την ανάλυση των αποφάσεων ο κόσμος μας αρχίζει ν' αναπνέει ελεύθερα, να λέγει θαρρετά και χωρίς να φοβάται την γνώμη του, να κάνει κριτική για όλες τις στραβές και αντικομματικές ενέργειες που έκαναν πολλά απτά στελέχη που διορίζονταν ή έβγαιναν από εκλογές όχι με απόλυτα δημοκρατικούς τρόπους»¹⁸.

Το «ξέσφιγμα της μέγγενης» στις τρεις παραπάνω χώρες συνοδεύτηκε, μεταξύ άλλων, με την επίσημη αποκατάσταση χιλιάδων κομμουνιστών που είχαν καταδικαστεί ως «εθνικιστές», «τιτοϊκοί» ή «σιωνιστές». Οι σχετικές ειδήσεις άρχισαν να δημοσιεύονται στα έντυπα των χωρών φιλοξενίας και με φειδώ αναδημοσιεύονταν και στα προσφυγικές εφημερίδες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Λάσλο Ράικ, υπουργού Εσωτερικών και στη συνέχεια Εξωτερικών της Ουγγαρίας, ο οποίος το 1949 εκτελέστηκε μετά από δίκη-παρωδία που σκηνοθέτησαν σύμβουλοι του Στάλιν. Τον Μάρτιο του 1956 το Κόμμα Ούγγρων Εργαζομένων αποφάσισε την αποκατάσταση του Ράικ. Ο άμεσα ενδιαφερόμενος «*Λαϊκός Αγώνας*» όμως δεν θεώρησε σκόπιμο να δημοσιεύσει την είδηση. Αντίθετα, ο «*Αγωνιστής*» δημοσίευσε σχετικό ρεπορτάζ αποδίδοντας όμως την ευθύνη για την καταδίκη του Ράικ «στο ξεσκέπασμα του πράκτορα Μπέρια»! Όπως αναφέρεται στο δημοσίευμα, μετά την αποκάλυψη της προβοκάτιας «δικαστήριο αποκατέστησε ηθικά το σ. Λάσλο Ράικ και άλλους συντρόφους. Αυτοί που καταδικάστηκαν άδικα αποκαταστάθηκαν και αμνηστεύθηκαν». Το τραγικό είναι ότι στο ίδιο δημοσίευμα εμφανίζεται ο Ράκοσι, δηλαδή ο ηθικός αυτουργός της δολοφονίας του Ράικ, να δηλώνει ότι «το κόμμα πρέπει να κάνει πολύ δουλειά ενάντια στην προσωπολατρεία»¹⁹.

Η εξόφθαλμη διάσταση λόγων και πράξεων στην περίπτωση της Ουγγαρίας οδήγησε τον Νικήτα Χρουστσόφ στην απόφαση να υποχρεώσει τα ουγγρικά κρατικά και

¹⁶ «Να αποβάλουμε τις σεχταριστικές επιβιώσεις», «Δημοκράτης», 21. 6. 1956.

¹⁷ «Σχετικά με το ζήτημα κατοικίας ορισμένων εργαζομένων μας του Βρότσλαβ», «Δημοκράτης», 21. 6. 1956

¹⁸ «Να κατανοήσουμε βαθιά το πνεύμα του ΧΧ Συνέδριου και της 6^{ης} Πλατείας Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ», «Δημοκράτης», 30. 6. 1958.

¹⁹ «Για τη σωστή εφαρμογή των λενινιστικών αρχών», «Αγωνιστής», 6. 4. 1956.

κομματικά όργανα να προβούν σε οριστική απαλλαγή του Ράκοσι από όλα τα αξιώματά του. Τον Ιούλιο του 1956 η ουγγρική ηγεσία ενημέρωνε ότι ο Ράκοσι μεταφέρθηκε για «λόγους υγείας» στην Σοβιετική Ένωση, όπου και πέθανε 15 χρόνια αργότερα. Στη θέση του εκλέχτηκε ο Έρνε Γκέρε, ο οποίος παρέμεινε στην ηγεσία του Κόμματος Ούγγρων Εργαζομένων μόλις ένα τρίμηνο. Δυστυχώς αυτές τις εξελίξεις δεν μπορούμε να τις παρακολουθήσουμε μέσα από τις σελίδες του «*Λαϊκού Αγώνα*», καθώς τα 39 «αιρετικά» φύλλα που κυκλοφόρησαν μετά τις 30 Ιουνίου αφαιρέθηκαν από τα αρχεία. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι στο τελευταίο διασωθέν φύλλο του «*Λαϊκού Αγώνα*» για το 1956, δημοσιεύονταν μια σύντομη μονόστηλη είδηση αναφορικά με τη «διατάραξη της τάξης» στο Πόζναν της Πολωνίας²⁰.

Η εξέγερση του Πόζναν και οι μεταρρυθμίσεις στην Πολωνία

Την ίδια μέρα ο «*Δημοκράτης*» αναδημοσίευσε πρωτοσέλιδο άρθρο της «*Trybuna Ludu*», κεντρικού δημοσιογραφικού οργάνου του πολωνέζικου κόμματος, στο οποίο αναφέρεται ότι «ομάδες προβοκατόρων εκμεταλλεζόμενες τη δυσανεμία που δημιουργήθηκε σε εργαζόμενους ορισμένων επιχειρήσεων του Πόζναν απτίς οικονομικές δυσκολίες, προκάλεσαν αντικρατικές διαδηλώσεις και αιματηρές ταραχές στους δρόμους της πόλης. Υπάρχουν νεκροί και τραυματίες»²¹. Αντίστοιχα ο «*Αγωνιστής*» ενημέρωνε ότι «πράχτορες του ιμπεριαλισμού και κρυμμένη αντίδραση προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τις οικονομικές δυσκολίες και τις ανεπάρκειες μερικών εργοστασίων του Πόζναν με προβοκατόρικη δράση ενάντια στη λαϊκή εξουσία. Σκοτώθηκαν 38 και τραυματίστηκαν 270 άτομα»²². Σήμερα γνωρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια της βίαιης καταστολής της εργατικής εξέγερσης στο Πόζναν έχασαν τη ζωή τους 75 άτομα, ενώ οι τραυματίες ανήλθαν σε 800. Στην Ολομέλεια της ΚΕ του Πολωνικού Κόμματος Ενωμένων Εργατών που συνήλθε τον Ιούλιο εκδηλώθηκε εκ νέου η αντιπαλότητα μεταξύ των δυο φραξιών, χωρίς να επιτευχθεί συναίνεση για την περεταίρω πορεία της χώρας.

Τελικά η επί μακρού επωαζόμενη αλλαγή στην ηγεσία του πολωνικού κόμματος επήλθε στην επόμενη 8^η Ολομέλεια της ΚΕ που πραγματοποιήθηκε στις 19 Οκτωβρίου 1956. Όπως αναφέρει ο «*Δημοκράτης*», «βαθεία απήχηση βρήκε στην κοινωνία το ραδιοφωνικό ανακοινωθέν για την πρόσληψη στη σύνθεση της ΚΕ του Βλάντισλαβ Γκομούλκα... Οι απογευματινές εφημερίδες που δημοσίευσαν τις πληροφορίες έγιναν

²⁰ «*Λαϊκός Αγώνας*», 30. 6. 1956.

²¹ «*Πάνω στα γεγονότα του Πόζναν – Η προβοκάτσια*». «*Δημοκράτης*», 30. 6. 1956.

²² «*Εχθρική προβοκάτσια ενάντια στον πολωνικό λαό στο Πόζναν*». «*Αγωνιστής*», 6. 7. 1956.

ανάρπαστες απτά περίπτερα μέσα σε λίγα λεπτά»²³. Στο ίδιο φύλλο δημοσιεύονταν πρωτοσέλιδο βιογραφικό του Γκομούλκα, στο οποίο μεταξύ άλλων σημειωνόταν πως «η 3^η Ολομέλεια του Νοέμβρη του 1949 στηριζόμενη σε αβάσιμες και συκοφαντικές κατηγορίες του τον καθαιρεί απτήν ΚΕ. Στη συνέχεια ο Β. Γκομούλκα συλλαμβάνεται». Δημοσιευόταν επίσης ανακοινωθέν για τις συνομιλίες που άρχισαν μεταξύ των ηγεσιών του πολωνικού κόμματος και του ΚΚΣΕ. Την ίδια περίοδο αντιπροσωπεία του ΚΚΣΕ, ανησυχώντας για τις εξελίξεις στην χώρα, έφτασε απρόσκλητη στη Βαρσοβία έχοντας επικεφαλής της τον Νικήτα Χρουστσόφ²⁴.

Στη συνάντηση των δυο αντιπροσωπειών ο Γκομούλκα έθεσε ζήτημα ανάκλησης του Ροκοσόφσκι και των σοβιετικών συμβούλων από τις μονάδες του πολωνικού στρατού. Την ίδια ώρα σοβιετικά τεθωρακισμένα προήλαυαν προς τη Βαρσοβία, ενώ οι μονάδες του πολωνικού στρατού έλαβαν αμυντικές θέσεις. Η σύγκρουση έμοιαζε αναπόφευκτη. Επιδεικνύοντας συμβιβαστική διάθεση ο Γκομούλκα έπεισε τους Σοβιετικούς ότι παραμένει πιστός κομμουνιστής και ότι δεν προτίθεται να εξασθενίσει τους δεσμούς της Πολωνίας με τη Σοβιετική Ένωση. Τελικά και ο Χρουστσόφ, αντιλαμβανόμενος τους κινδύνους μιας στρατιωτικής επέμβασης, διέκοψε την προέλαση των τανκ λέγοντας ότι ενώ ήταν εύκολο να βρεθεί αφορμή για ένοπλη σύγκρουση, «δύσκολα θα βρισκόταν τρόπος να σταματήσει μια τέτοια σύγκρουση» (Kershaw, 2020, σελ. 131). Τελικά η σοβιετική ηγεσία ανακάλεσε τον Ροκοσόφσκι και τους συμβούλους της από την Πολωνία, ενώ συμφώνησε να αυξηθεί η τιμή του άνθρακα που εισήγαγε από την Πολωνία. Επιπλέον συναίνεσε να χορηγηθεί έκτακτο δάνειο στη Βαρσοβία, ενώ δέχτηκε να αρχίσει διαπραγματεύσεις αναφορικά με το καθεστώς των σοβιετικών στρατευμάτων στην Πολωνία (Křen, 2019, σελ. 678).

Η επιβεβαίωση του Γκομούλκα στην ηγεσία του πολωνικού κόμματος και η άμεση λήψη ορισμένων μέτρων εκτόνωσης της έντασης (π.χ. η απελευθέρωση του καρδινάλιου Στέφαν Βυζύνσκι που παράμεινε φυλακισμένος από το 1953) οδήγησαν σε ξέφρενες εκδηλώσεις ενθουσιασμού, κάτι που η ηγεσία του πολωνικού κόμματος δεν είχε ξαναζήσει. Ο «Δημοκράτης» υπολόγιζε ότι 300 με 400 χιλιάδες τους διαδηλωτές έλαβαν μέρος στη συγκέντρωση της Βαρσοβίας στις 24 Οκτωβρίου. Όπως σημείωνε, οι συγκεντρωμένοι «διαδήλωσαν τη θερμή και εγκάρδια υποστήριξή τους στη νεοεκλεγμένη καθοδήγηση του Κόμματος με επικεφαλής τον Βλ. Γκομούλκα»²⁵. Παρόμοια με τις πολωνικές οργανώσεις, η «Ένωση Ν. Μπελογιάννης» απεύθυνε χαιρετιστήριο μήνυμα στην ΚΕ του

²³ «Με τεράστιο ενδιαφέρον όλος ο πολωνικός λαός παρακολουθεί τις εργασίες της VIII Ολομέλειας». «Δημοκράτης», 22. 10. 1956.

²⁴ «Ανακοινωθέν για τις συνομιλίες του ΠΓ της ΚΕ του ΠΖΠΡ με την αντιπροσωπεία της ΚΕ του ΚΚΣΕ», «Δημοκράτης», 22. 10. 1956.

²⁵ «Απτή χθεσινή πρωτοφανή συγκέντρωση του λαού της Βαρσοβίας», «Δημοκράτης», 25. 10. 1956.

πολωνικού κόμματος, χαρακτηρίζοντας τις αποφάσεις της 8^{ης} Ολομέλειας «αποφασιστικό βήμα για τον περαπέρα συνεπή και πλατύ εκδημοκρατισμό... Πιστεύουμε ότι οι αποφάσεις της VIII Ολομέλειας θα ασκήσουν την ευεργετική τους επίδραση και στη ζωή των εκπατρισμένων ελλήνων και μακεδόνων που ζουν στην Πολωνία», ανέφερε το χαιρετιστήριο μήνυμα της προσφυγικής οργάνωσης²⁶. Στο επόμενο φύλλο της εφημερίδας κατονομαζόταν ως υπεύθυνος για τις «παρεκβάσεις» που σημειώθηκαν στο παρελθόν η «πολωνική μορφή μπεριϊσμού», κατά τη διάρκεια του οποίου, «αθώοι άνθρωποι οδηγήθηκαν στο θάνατο. Πολλοί άλλοι αθώοι φυλακίστηκαν, πολλές φορές για πολλά χρόνια, ανάμεσά τους και κομμουνιστές... Αν και το σύστημα της προσωπολατρίας γεννήθηκε στη Σοβιετική Ένωση, δεν σημαίνει ότι για κάθε κακό, που συνέβηκε σ' εμάς, μπορούμε να ρίζουμε την ευθύνη στον Στάλιν, στο ΚΚΣΕ, στη Σοβιετική Ένωση. Εμείς είχαμε και το δικό μας, το ντόπιο μπεριϊσμό»²⁷.

Η εξέγερση των Πολωνών τον Οκτώβριο του '56 αποτελούσε το μαζικότερο μέχρι τότε ξεσηκωμό στα πλαίσια του Συμφώνου της Βαρσοβίας. Έληξε με έναν άτυπο συμβιβασμό μεταξύ των εξεγερμένων Πολωνών και της σοβιετικής ηγεσίας: οι μεν πρώτοι απέσυραν ακραίες για την εποχή απαιτήσεις, όπως η αποχώρηση των σοβιετικών στρατευμάτων από τη χώρα, η δε σοβιετική ηγεσία επέδειξε ανοχή στην προώθηση μεταρρυθμίσεων που υπέρβαιναν τα ασφυκτικά όρια του σοβιετικού μοντέλου. Παράλληλα η Μόσχα προέβη σε μια σειρά παραχωρήσεων. Ο «Αγωνιστής» σε σχετικό δημοσίευσμά του ανέφερε ότι «η κυβέρνηση της ΕΣΣΔ θα δώσει το 1957 στη ΛΔ της Πολωνίας, σαν πίστωση 1.400.000 τόνους δημητριακών καθώς και μακροπρόθεσμο δάνειο 700 εκατομμυρίων ρουβλίων». Σε ότι αφορά το ακανθώδες θέμα της σοβιετικής στρατιωτικής παρουσίας στη χώρα, αυτή αποδιδόταν στην ανάγκη προστασίας «ενάντια στην επανασύσταση του γερμανικού милитарισμού. Η προσωρινή παρουσία σοβιετικών στρατιωτικών μονάδων στο πολωνικό έδαφος είναι απαραίτητη και έχει σχέση με την αναγκαία παρουσία των σοβιετικών στρατευμάτων στη Γερμανία με βάση διεθνείς συμφωνίες»²⁸. Στην αποτροπή βιαιοτήτων συνέβαλε η ανάρρηση του δημοφιλούς Βλάντισλαβ Γκομούλκα στην ηγεσία του κόμματος όπως και η ιδιαίτερα μετριοπαθής στάση της πολωνικής αντιπολίτευσης, ιδιαίτερα δε της Καθολικής Εκκλησίας, όσο και η μετριοπάθεια της πολωνικής σύνταξης του αμερικανικού ραδιοσταθμού «*Ελεύθερη Ευρώπη*», ο οποίος κάλεσε τους Πολωνούς να επιδείξουν σύνεση και διάθεση για συμβιβασμό.

²⁶ «Δημοκράτης», 23. 10. 1956.

²⁷ «Για τη σύγκληση επιτροπή για την αμερόληπτη εξέταση της δράσης της πολωνικής μορφής Μπεριϊσμού», «Δημοκράτης», 26. 10. 1956.

²⁸ «Για την παραπέρα σοβιετο-πολωνική φιλία», «Αγωνιστής», 23. 11. 1956.

Τα «Ουγγρικά γεγονότα»

Τα γεγονότα της Πολωνίας έδωσαν αφορμή για την εκδήλωση της λαϊκής δυσaréσκειας στην Ουγγαρία, η οποία υπόβασκε για αρκετά χρόνια. Οι πολίτες της Ουγγαρίας από το 1949 βρέθηκαν αντιμέτωποι με ένα ιδιαίτερα σκληρό καθεστώς, ιδιαίτερα εχθρικού σε οποιοσδήποτε μεταρρυθμίσεις. Το 1955 ο Ίμρε Νάγκυ παύτηκε για δεύτερη φορά από τα πρωθυπουργικά του καθήκοντα, ενώ παράλληλα διαγράφηκε και από το ουγγρικό κόμμα. Το σύνθημα της επαναφοράς του Νάγκυ στην ηγεσία της χώρας επανήλθε κατά τη διάρκεια του επίσημου επανενταφιασμού του Λάσλο Ράικ, ο οποίος μολονότι μέχρι την εκτέλεσή του διέπρεψε στον τομέα της καταστολής των αντιφρονούντων, στη νέα κατάσταση αναδείχτηκε σε σύμβολο της φιλελευθεροποίησης. Όπως ενημέρωνε ο «Αγωνιστής», η ηγεσία του ουγγρικού κόμματος αποφάσισε «να ακυρώσει την απόφαση του Νοέμβρη 1955 με την οποία διαγράφηκε από το κόμμα ο Ίμρε Νάγκυ, για το λόγο ότι τα λάθη που έκανε δε δικαιολογούν τη διαγραφή. Στην απόφαση για τη διαγραφή έπαιξε σοβαρό ρόλο η προσωπική προκατάληψη του σ. Μ. Ράκοσι. Η απόφαση του ΠΓ πάρθηκε ύστερα από γράμμα του Νάγκυ με το οποίο έκανε μερική αυτοκριτική και ζητούσε την αποκατάστασή του στο Κόμμα»²⁹.

Στις 23 Οκτωβρίου 1956 πραγματοποιήθηκε στη Βουδαπέστη μια τεράστια διαδήλωση συμπαραστάσης στους εξεγερμένους Πολωνούς με συνθήματα ανάλογα με αυτά των πολωνών διαδηλωτών: βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, εθνική ανεξαρτησία, αποχώρηση των σοβιετικών στρατευμάτων, επαναφορά του Νάγκυ στην κυβέρνηση. Ο Έρνε Γκέρε πανικόβλητος από τη μαζική συμμετοχή και την ορμή των διαδηλωτών ζήτησε την παρέμβαση των σοβιετικών μονάδων που στάθμευαν στη Βουδαπέστη, ενώ σε ραδιοφωνικό μήνυμα αποκάλυψε τους διαδηλωτές «αντεπαναστατικό όχλο» (Κίην, 2019, σελ 683) Η ενημέρωση που παρέχουν στους αναγνώστες ο «Δημοκράτης» και ο «Αγωνιστής» βρίθουν αντιφάσεων, ενώ είναι προφανής η αμηχανία αναφορικά με τη στάση που θα έπρεπε να τηρήσουν. Προκειμένου να μην χάσουν το νήμα της ενημέρωσης επικαλούνται συνήθως τα τηλεγραφήματα ή τις αποφάσεις των κομμάτων και των κυβερνήσεων της Πολωνίας και της Τσεχοσλοβακίας. Στις 26 Οκτωβρίου ο «Δημοκράτης» ενημερώνοντας για τα αιματηρά επεισόδια που ξέσπασαν το προηγούμενο διήμερο στη Βουδαπέστη εμφανίζεται καθυστερημένος σημειώνοντας ότι «οι ταραχές που προκλήθηκαν από αντεπαναστατικά στοιχεία έχουν καθυστερήσει». Παράλληλα αναφέρει ότι η ΚΕ του Κόμματος Ούγγρων Εργαζομένων απέπεμψε τον Έρνε Γκέρε εκλέγοντας στο αξίωμα του Α΄ γραμματέα της ΚΕ τον Γιάννος Κάνταρ³⁰. Στο επόμενο φύλλο η ίδια εφημερίδα αναφέρει ότι «το 1951 ο Κάνταρ συνελλήφθηκε

²⁹ «Απόφαση του ΠΓ του Κόμματος των Ούγγρων Εργαζομένων», «Αγωνιστής», 19. 10. 1956.

³⁰ «Η κατάσταση στην Ουγγαρία», «Δημοκράτης», 26. 10. 1956.

με πλαστές κατηγορίες σχετικά με την υπόθεση Ράικ. Τον Οχτώβρη του 1954 απελευθερώθηκε»³¹.

Παρατηρούμε ότι οι αντιδράσεις της κομματικής ελίτ στην Ουγγαρία ήταν αντίστοιχες με αυτές στην Πολωνία: ανέσυραν από την απομόνωση τον μεταρρυθμιστή Ίμρε Νάγκυ και τον τιμωρημένο Πάννος Κάνταρ με σκοπό να καθησυχάσουν τους εξεγερμένους. Χάθηκε όμως η «χρυσή ευκαιρία» καθώς στις συγκρούσεις που σημειώθηκαν την πρώτη μέρα της εξέγερσης υπήρξαν δεκάδες θύματα. Οι δυο νέοι ηγέτες, σύμφωνα με όσα εξιστορεί ο «Δημοκράτης», «κάλεσαν τον πληθυσμό, όπως δείξει πειθαρχία και ηρεμία γιατί μόνο σε τέτοιες συνθήκες η ηγεσία του κόμματος και της κυβέρνησης θα μπορέσει να προχωρήσει στην επεξεργασία προγράμματος των απαραίτητων μεταρρυθμίσεων»³². Η περιγραφή της κατάστασης στην Ουγγαρία τις επόμενες ημέρες παραμένει ιδιαίτερα θολή και αντιφατική. Σε αυτό συνέβαλε με τον τρόπο του και ο Νάγκυ, ο οποίος προσπαθώντας να αιτιολογήσει τις σφοδρότατες βιαιότητες στις οποίες επιδόθηκαν ορισμένες ομάδες εξεγερμένων στη Βουδαπέστη δήλωνε χαρακτηριστικά στις 29 Οκτωβρίου: «Αν και στις ταραχές πήραν μέρος επίσης αντεπαναστατικά στοιχεία αυτό που έγινε στην Ουγγαρία, δεν ήταν αντεπανάσταση. Ήταν δημοκρατικό κίνημα, που αγκάλιασε ολόκληρο το λαό για την εξασφάλιση της ανεξαρτησίας μας, που είναι απαραίτητος όρος για την οικοδόμηση του σοσιαλισμού»³³.

Η επιφυλακτική στάση του «Δημοκράτη» άλλαξε τις επόμενες ημέρες, όταν στα πολωνικά έντυπα άρχισαν να δημοσιεύουν, όπως και στην Τσεχοσλοβακία, φωτογραφίες από τις ακρότητες στις οποίες προέβησαν ομάδες εξεγερμένων εις βάρος κομματικών μελών και στελεχών της Ασφάλειας στη Βουδαπέστη. Η στάση του «Αγωνιστή» για τα γεγονότα στην Ουγγαρία ήταν πιο κατηγορηματική. Στο φύλλο που κυκλοφόρησε στις 2 Νοεμβρίου πρόβαλε την ανακοίνωση της σοβιετικής κυβέρνησης στην οποία γινόταν λόγος για δικαιολογημένες αντιδράσεις των Ούγγρων εργαζομένων «για παραπέρα άνοδο του βιωτικού επιπέδου του πληθυσμού της πάλης ενάντια στη γραφειοκρατία στον κρατικό μηχανισμό... Στο προοδευτικό κίνημα γρήγορα χώθηκαν δυνάμεις της μαύρης αντίδρασης και της αντεπανάστασης, που προσπαθούν να εκμεταλλευτούν τη δυσарέσκεια τμήματος των εργαζομένων, για να υπονομεύσουν τις βάσεις του λαϊκο-δημοκρατικού καθεστώτος στην Ουγγαρία και να επαναφέρουν σ' αυτή το παλιό φεουδαρχο-καπιταλιστικό καθεστώς». Στο ίδια φύλλο σημειώνεται ότι «ύστερα από αίτηση της λαϊκής κυβέρνησης της Ουγγαρίας η σοβιετική κυβέρνηση συμφώνησε

³¹ «Ο Πάννος Κάνταρ νέος γραμματέας της ΚΕ του Κόμματος Ούγγρων Εργαζομένων», «Δημοκράτης», 27. 10. 1956.

³² «Η εξέλιξη της κατάστασης στη ΛΔ της Ουγγαρίας», «Δημοκράτης», 27. 10. 1956.

³³ «Ραδιοφωνικός λόγος του Ούγγρου πρωθυπουργού», «Δημοκράτης», 30. 10. 1956.

στην είσοδο σοβιετικών στρατιωτικών τμημάτων στη Βουδαπέστη, για να βοηθήσουν τον ουγγρικό λαϊκό στρατό και τα ουγγρικά όργανα εξουσίας να επιβάλουν την τάξη στην πόλη»³⁴.

Ενόσω η σοβιετική στρατιωτική εμπλοκή κλιμακωνόταν, στο ίδιο διάστημα στις εφημερίδες εμφανίζονται εκτενή δημοσιεύματα αναφορικά με τη βρετανο-γαλλική στρατιωτική επέμβαση στην Αίγυπτο και στις αντιδράσεις που προκαλεί στη Σοβιετική Ένωση³⁵. Αναφορικά με τις εξελίξεις στην Ουγγαρία ο «*Δημοκράτης*» και ο «*Αγωνιστής*» προτιμούν να επικεντρωθούν στην εκστρατεία αλληλεγγύης προς τον ουγγρικό λαό. Για παράδειγμα ο «*Αγωνιστής*» αναφέρει ότι η τσεχοσλοβάκινη κυβέρνηση αποφάσισε την αποστολή βοήθειας σε αλεύρι, φάρμακα και κρέας, ενώ αντίστοιχα ο «*Δημοκράτης*» προβάλλει την εκστρατεία αιμοδοσίας που έλαβε χώρα στην Βαρσοβία με σκοπό να σταλούν χιλιάδες φιάλες αίματος στη Βουδαπέστη³⁶. Στο πνεύμα αυτό και οι πρόσφυγες στα εργοστάσια και τις επιχειρήσεις της Οστράβα καταδικάζουν «με αγανάχτηση τις ενέργειες της ουγγρικής και της διεθνούς αντίδρασης». Όπως αναφέρουν σε ανακοίνωσή τους, «τασσόμαστε στο πλευρό του ηρωικά αγωνιζόμενου λαού της Αιγύπτου και του ουγγρικού λαού που δοκιμάστηκε βαριά και αναλαμβάνουμε την υποχρέωση να βοηθήσουμε και υλικά με τους τσεχοσλοβάκους εργαζόμενους για την επούλωση των πληγών που προκάλεσε η αντεπανάσταση». Παρόμοια οι τυπογράφοι του «*Αγωνιστή*» διαθέτουν από ένα μεροκάματο «σε ένδειξη αλληλεγγύης προς τον δεινοπαθούντα λαό της Ουγγαρίας, όπου μαζί του βρίσκονται και δικοί μας αγωνιστές»³⁷.

Στην καθημερινή ενημέρωση του «*Δημοκράτη*» είναι εμφανής η αμηχανία αναφορικά με την τροπή και κυρίως τον χαρακτήρα της εξέγερσης στην Ουγγαρία. Έτσι στις 3 Νοεμβρίου το σχετικό άρθρο αναφέρει ότι «στους κόλπους του κινήματος του εξεγερτικού διαφαίνονται διάφορες τάσεις και η κυβέρνηση του Ίμρε Νάγκυ συνεχίζει τις διαπραγματεύσεις. Μια σειρά κομματικά στελέχη έπεσαν θύματα απάνθρωπων αυτοδικιών»³⁸. Τρεις μέρες αργότερα ωστόσο το τοπίο ξεκαθαρίζει μετά την αιματηρή επέμβαση των σοβιετικών τανκς. Με κεντρικό τίτλο «*Σχηματίστηκε νέα επαναστατική εργατο-αγροτική κυβέρνηση*» η προσφυγική εφημερίδα σημειώνει ότι οι αντιδραστικές δυνάμεις ηττήθηκαν. Το πρωί της Κυριακής [4 Νοεμβρίου] τα σοβιετικά στρατεύματα μπήκαν στη Βουδαπέστη, ενώ ο πρωθυπουργός Νάγκυ δήλωσε ότι θα απευθυνθεί

³⁴ «*Διακήρυξη της κυβέρνησης της Σοβιετικής Ένωσης*», «*Αγωνιστής*», 2. 11. 1956.

³⁵ «*Επιδρομή των ισραηλιτικών στρατευμάτων στην Αίγυπτο*», «*Δημοκράτης*», 1. 11. 1956, «*Βρετανικά αεροπλάνα βομβάρδισαν το Κάιρο*», «*Δημοκράτης*», 2. 11. 1956.

³⁶ «*Απτήν αλληλεγγύη του πολωνικού λαού προς τον ουγγρικό λαό*», «*Δημοκράτης*», 31.10.1956.

³⁷ «*Διαθέτουμε από ένα μεροκάματο*», «*Αγωνιστής*», 16. 11. 1956.

³⁸ «*Εκκλήση της ΚΕ του ΠΖΠΡ*», «*Δημοκράτης*», 3. 11. 1956.

στον ΟΕΕ [Οργανισμό Ενωμένων Εθνών]. Λίγο αργότερα οι εκπομπές του ουγγρικού ραδιοσταθμού σταμάτησαν. Στο ίδιο φύλλο δημοσιεύτηκε δήλωση του Γιάννος Κάνταρ, νέου πρωταγωνιστή των εξελίξεων στην Ουγγαρία, ο οποίος δήλωνε ότι «απτήν πρώτη του Νοέμβρη του 1956 διακόψαμε κάθε σχέση μ' αυτή την κυβέρνηση [Ίμρε Νάγκυ], την εγκαταλείψαμε και δημιουργήσαμε την ουγγρική επαναστατική εργατο-αγροτική κυβέρνηση»³⁹.

Μετά τις 4 Νοεμβρίου τα «αδελφά» κόμματα χαιρετίζουν τη δημιουργία της «εργατο-αγροτικής κυβέρνησης» υπό τον Γιάννος Κάνταρ. Για παράδειγμα η ΚΕ του ΚΚΕ σε τηλεγράφημά της ανέφερε: «Με ανησυχία ο ελληνικός λαός, όλοι οι προσοδευτικοί άνθρωποι της Ελλάδας, παρακολούθησαν τις τελευταίες μέρες τις λυσσασμένες προσπάθειες που κατέβαλαν οι αντιδραστικές δυνάμεις της Ουγγαρίας, με την υποστήριξη των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων, να εκμηδενίσουν τις σοσιαλιστικές κατακτήσεις των εργαζομένων της Ουγγαρίας και να παλινорθώσουν το μισητό καθεστώς του Χόρτυ, το καθεστώς των καπιταλιστών και τσιφλικάδων»⁴⁰. Είναι εντυπωσιακό ότι την υποστηριζόμενη από τις σοβιετικές ξιφολόγχες «εργατο-αγροτική επαναστατική κυβέρνηση» του Γιάννος Κάνταρ υποστήριξε και ο «αιρετικός» Τίτο, ο οποίος σε ομιλία του στην Πούλια της Ίστριας ανέφερε τα εξής: «Πολλοί άνθρωποι βάζουν τώρα το ερώτημα: Γιατί έγινε η δεύτερη σοβιετική επέμβαση; Είναι καθαρό – το είπαμε αυτό, το λέμε και τώρα – είμαστε ενάντια στην ανάμιξη και την επέμβαση των ξένων στρατευμάτων. Ποιο είναι όμως το μικρότερο κακό; Το χάος, ο εμφύλιος πόλεμος, η αντεπανάσταση και ο παγκόσμιος πόλεμος ή επέμβαση των σοβιετικών στρατευμάτων που έγινε στην Ουγγαρία; Το πρώτο είναι καταστροφή, το δεύτερο λάθος. Είναι ευνόητο, ότι όταν η επέμβαση υπερασπίζει στην Ουγγαρία το σοσιαλισμό, μπορούμε να πούμε σύντροφοι αν και είμαστε ενάντια στην επέμβαση, ότι η σοβιετική επέμβαση ήταν απαραίτητη»⁴¹.

Λόγω της απόσυρσης των επίμαχων φύλλων του «*Λαϊκού Αγώνα*» δεν έχουμε τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε αντίστοιχα τη στάση των προσφύγων στην Ουγγαρία. Σχετικές πληροφορίες μπορούμε να βρούμε στο σχετικό αρχειακό υλικό που βρίσκεται στα ΑΣΚΙ,⁴² το οποίο συνόψισε σε άρθρο του ο καθηγητής Νίκος Φωκάς (Φωκάς, 2016, σελ. 38-50). Η πλέον χαρακτηριστική έκθεση φέρει την υπογραφή του Μιχάλη Τσάντη, μέχρι τότε περιθωριοποιημένου μέλους της ΚΕ του ΚΚΕ, ο οποίος παραθέτει με διαύγεια τα διλήμματα, τα οποία κλήθηκαν να επιλύσουν οι πρόσφυγες

³⁹ «Δημοκράτης», 6. 11. 1956.

⁴⁰ «Προς την επαναστατική κυβέρνηση των εργατών – αγροτών της Ουγγαρίας». «Αγωνιστής», 23. 11. 1956.

⁴¹ «Λόγος του Ι. Μπροζ – Τίτο στην Πούλια». «Αγωνιστής», 23. 11. 1956.

⁴² ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 129 (Εκθέσεις αντιπροσώπων της ΚΕ για την Κομματική Οργάνωση Ουγγαρίας).

της Ουγγαρίας κατά τη διάρκεια των δραματικών γεγονότων του Οκτωβρίου και του Νοεμβρίου. Σύμφωνα με τον Τσάντη «προς τους Έλληνες γίνονταν συνεχώς προσκλήσεις, αλλά δεν ήταν φυσικά ο πρώτος και ο κύριος στόχος». Το γεγονός των προκλήσεων αναφέρεται και σε άλλες εκθέσεις, ενώ ο Τσάντης καταγράφει ένα μεγάλο ποσοστό στελεχών του ΚΚΕ στην Ουγγαρία που «καθημερινά κατακρίνουν τις αποφάσεις του 20ού Συνεδρίου και διαδίδουν ότι θα έρθει μια μέρα που ο σ. Χρυσοστόφ θα πληρώσει αυτά που δημιούργησε στην Πολωνία και στην Ουγγαρία»⁴³. Σε ότι αφορά την ενεργό συστράτευση Ελλήνων προσφύγων υπέρ των Σοβιετικών εισβολέων ή προσφύγων που να συντάχθηκαν με το πλευρό των «Ούγγρων αντεπαναστατών», οι περιπτώσεις που γνωρίζουμε είναι ελάχιστες και μεμονωμένες. Η εκ των υστέρων ανάδειξη του μυστηριώδους Αντρέ Κωνσταντινίδη, ως «έλληνα ήρωα της ουγγρικής επανάστασης», προξενεί ερωτηματικά και μάλλον πρόκειται για ένα αναδρομικό εγχείρημα κατασκευής ενός «έλληνα Σίντλερ» (Μάρκο, 2016). Όπως φαίνεται, πιο ενεργά αναμίχτηκαν στα γεγονότα του '56 οι εκατοντάδες πρόσφυγες που ζούσαν στην πόλη Σταλινβάρος. Κατά τη διάρκεια της σοβιετικής επίθεσης στις 7 Νοεμβρίου μεταξύ των Ούγγρων ενόπλων που υπερασπιζόνταν την πόλη δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι «οι Έλληνες πρόσφυγες με πυροβόλα χτυπήσαν πισώπλατα την ουγγρική άμυνα προσφέροντας έτσι βοήθεια στους σοβιετικούς» (Szidioroulosz, 1997, 34).

Η φήμη αυτή κυκλοφόρησε ευρέως και έτσι ορισμένοι από τους Ούγγρους «αντεπαναστάτες», σύμφωνα με τη μαρτυρία του Τσάντη, κατευθύνθηκαν στις δυο πολυκατοικίες που έμειναν οι πρόσφυγες. Όταν από το υπόγειο «βγήκε ένας νέος 17 χρονών που ήξερε καλά μαγιάρικα, δέχτηκε μια ριπή στο στήθος και έπεσε... Τότε οι σύντροφοί μας έκλεισαν την πόρτα. Τότε αυτοί [οι «αντεπαναστάτες»] πυροβόλησαν αλλά η πόρτα ήταν σιδερένια και δεν έπαθε τίποτα. Ευτυχώς σε λίγο εκδηλώθηκε η σοβιετική επίθεση». Σε κάθε περίπτωση, μετά από αυτό το επεισόδιο έγινε σε όλους πεποίθηση ότι οι Έλληνες πρόσφυγες τάχθηκαν με το μέρος των Σοβιετικών, καθώς την είδηση την αναμετάδωσε και ο ραδιοφωνικός σταθμός «*Ελεύθερη Ευρώπη*». Κατόπιν τούτου, ο Μιχάλης Τσάντης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «τελικά δεν πρέπει να μείνουν οι πρόσφυγες στην Ουγγαρία». Το αμέσως επόμενο διάστημα τριμελής αντιπροσωπεία της ΚΕ του ΚΚΕ ήρθε σε συνεννόηση με τη νέα ηγεσία του ουγγρικού κόμματος αναφορικά με την τύχη των προσφύγων. Λόγω της ρευστής κατάστασης, και του «σωβινιστικού κύματος σε βάρος των ελλήνων προσφύγων» αποφασίστηκε να ερωτηθούν τα «αδελφά κόμματα» των υπολοίπων χωρών εάν ήταν πρόθυμα να αναλάβουν τη φιλοξενία ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Τελικά απάντησαν μόνο η Τσεχοσλοβακία, η οποία προσφέρθηκε να πάρει 800 άτομα, και η Βουλγαρία που

⁴³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 129, Φ 7/16/38, Τάκης Χαντζόπουλος, Έκθεση προς το σ. Μ. Τσάντη για να διαβιβαστεί στην ΚΕ του ΚΚΕ.

δέχτηκε να φιλοξενήσει 200 πρόσφυγες (Φωκάς, 2016, 49). Στα τέλη του 1956 οι δύο αυτές ομάδες αναχώρησαν για την Τσεχοσλοβακία και τη Βουλγαρία. Από το 1957 η κατάσταση στην Ουγγαρία άρχισε να ομαλοποιείται, οπότε δεν τέθηκε θέμα φυγής άλλων προσφύγων, ενώ από την 1^η Μαΐου του 1957 άρχισε να κυκλοφορεί εκ νέου ο «Λαϊκός Αγώνας». Σε νέα έκθεση της ΚΕ του ΚΚΕ αναφορικά με το σύνολο των Ελλήνων αναφέρεται ότι ενώ στις αρχές του 1956 ανέρχονταν σε 5.936 άτομα στις 19 Μαρτίου 1957 εμφανιζόταν μειωμένο σε 4.705 άτομα⁴⁴.

Συμπεράσματα

Από το τέλος Νοεμβρίου οι εξελίξεις στην Ουγγαρία και στην Πολωνία περνούν σε δεύτερη μοίρα στις σελίδες των προσφυγικών εφημερίδων. Μέσα από την ειδησεογραφία του 1956 είμαστε σε θέση να παρακολουθήσουμε τις σημαντικότερες εξελίξεις αυτής της επαναστατικής χρονιάς, η οποία ξεκίνησε με την δραματική αποστασιοποίηση της Μόσχας από την πολιτική κληρονομιά του σταλινισμού. Ωστόσο, πριν αυτές οι αλλαγές προλάβουν να αγγίξουν τα στελέχη του ΚΚΕ και τα μέλη των προσφυγικών κοινοτήτων, ένα άλλο γεγονός ήρθε να επισκιάσει τις εξελίξεις στις σοσιαλιστικές χώρες βάζοντας τη σφραγίδα του στη ζωή των προσφυγικών οργανώσεων για την επόμενη πενταετία: πρόκειται για τα αποτελέσματα της 6^{ης} Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, η οποία συνήλθε με πρωτοβουλία μιας ξένης «επιτροπής» έξι αδελφών κομμάτων, αποφασίζοντας την αποπομπή του μέχρι τότε παντοδύναμου Νίκου Ζαχαριάδη και των στενών συνεργατών του. Η αμηχανία και το σοκ που προκάλεσε αυτή η επέμβαση είναι εμφανής, καθώς μετά την (ανα)δημοσίευση της ανακοίνωσης για τις αποφάσεις της 6^{ης} Ολομέλειας, τα προσφυγικά έντυπα απέφυγαν να αναφερθούν στο γεγονός αυτό για περίοδο τουλάχιστον ενός διμήνου.

Οι αλλαγές που δρομολόγησε το 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ και η 6^η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ επέφεραν σοβαρές εξελίξεις στις χώρες φιλοξενίας των ελλήνων και μακεδόνων πολιτικών προσφύγων, ιδιαίτερα στην Πολωνία και την Ουγγαρία. Οι πολιτικοί πρόσφυγες οσφρήστηκαν τον «αέρα της αλλαγής», οι αντιδράσεις τους όμως ήταν περιορισμένες, καθώς οι οργανώσεις είχαν παραλύσει μετά την αποπομπή του Νίκου Ζαχαριάδη, ενόσω η νέα ηγετική ομάδα δεν είχε ακόμα εδραιωθεί. Οι πρόσφυγες επηρεάστηκαν περισσότερο από τις αλλαγές που δρομολογήθηκαν στις χώρες φιλοξενίας. Το ότι «ανέπνεαν πιο ελεύθερα» το διαπιστώνουμε στις επιστολές που δημοσιεύτηκαν στον «Δημοκράτη», με τις οποίες ζητούσαν την προσαρμογή των καθοδηγητικών οργάνων

⁴⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κ. 129, Φ 7/16/45.

της Ένωσης πολιτικών προσφύγων στο «πνεύμα» του 20^{ου} συνεδρίου, καυτηριάζοντας προβλήματα που είχαν παραμεληθεί και νοοτροπίες της ζαχαριαδικής ηγεσίας. Αντίθετα, ο «Αγωνιστής» της Τσεχοσλοβακίας ακολούθησε πιο επιφυλακτική γραμμή στην κάλυψη των γεγονότων της Πολωνίας και της Ουγγαρίας, γεγονός που διευκολύνθηκε και από το γεγονός ότι εκδιδόταν μια φορά τη βδομάδα. Στις κρίσεις του αναφορικά με τις εξελίξεις συνήθως έκανε χρήση των χαρακτηρισμών που χρησιμοποιούσαν τα τσεχοσλοβάκικα έντυπα και οι αρχές του τσεχοσλοβάκικου κράτους.

Η εξέγερση των πολωνών εργατών στο Πόζναν αποδόθηκε στα οικονομικά προβλήματα που χρόνιζαν και είχαν ως αποτέλεσμα τη χειροτέρευση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων. Αντίστοιχα χρόνια προβλήματα αντιμετώπιζε και η ουγγρική οικονομία. Αντίθετα η Τσεχοσλοβακία, που έζησε το 1953 ένα ήπιο κύμα εργατικών διαμαρτυριών, προέβη εγκαίρως σε μια σειρά βελτιωτικών μέτρων, ιδιαίτερα στον τομέα της ελαφριάς βιομηχανίας, που απέβλεπαν στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου των Τσεχοσλοβάκων. Μετά την λήξη του 20^{ου} συνεδρίου τα αιτήματα για πολιτικές μεταρρυθμίσεις στην Τσεχοσλοβακία περιορίστηκαν μόνο σε ορισμένα στρώματα της διανοήσης, ενόσω στην Πολωνία και την Ουγγαρία υπήρξε σύμπλευση των αιτημάτων των εργαζομένων της πόλης και της υπαίθρου μαζί με τους διανοούμενους. Διαφορετική ήταν επίσης η αντιμετώπιση της σοβιετικής παρουσίας στις τρεις αυτές χώρες: στην Τσεχοσλοβακία χάρις στον πρωθύστερο πανσλαβισμό και στον θετικό ρόλο που διαδραμάτισε η Σοβιετική Ένωση στην απελευθέρωση της χώρας το 1945, σε συνδυασμό με την «προδοσία του Μονάχου» (1938), την ελάχιστη απήχηση της Καθολικής Εκκλησίας και τη λαϊκή επιρροή του τσεχοσλοβάκικου κόμματος, δεν είχαν αναπτυχθεί αντισοβιετικές τάσεις. Αντίθετα, στην Πολωνία και στην Ουγγαρία οι αντιρωσικές μνήμες του παρελθόντος ήταν έντονες. Οι σοβιετικοί στρατιώτες συμπεριφέρονταν στην Ουγγαρία ως σε κατακτημένη χώρα, καθώς οι κάτοικοί της συνεργάστηκαν σε μεγάλο βαθμό με τους ναζί μέχρι την τελευταία στιγμή. Αντίστοιχα η επιρροή της Καθολικής Εκκλησίας στην Ουγγαρία και την Πολωνία ήταν ιδιαίτερα έντονη και συνδυάζονταν με επίδειξη ενός ακραίου αντικομμουνισμού.

Σε επίπεδο κομματικής ηγεσίας, το «πνεύμα» του 20^{ου} συνεδρίου προκάλεσε ελάχιστες, ελέγχιμες αναταράξεις στο ΚΚ Τσεχοσλοβακίας. Αντίθετα, στην Πολωνία και στην Ουγγαρία αναζωπυρώθηκε η αντιπαράθεση μεταξύ σταλινικών και «εθνικών κομμουνιστών», η οποία υπόφωσκε από τα τέλη της δεκαετίας του '40. Στην περίπτωση της Πολωνίας οι λαϊκές μάζες ικανοποιήθηκαν με την επαναφορά του Βλάντισλαβ Γκομούλκα, ο οποίος ενεργώντας ρεαλιστικά προέβη σε υποχωρήσεις αποσπώντας χειροπιαστά ανταλλάγματα σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο, πράγμα που τον βοήθησε να εδραιώσει τη θέση του. Αντίθετα, στην Ουγγαρία ο Ίμρε Νάγκυ παλινδρόμησε για

αρκετό διάστημα μέχρι να αποδεχθεί τελικά το ανεδαφικό αίτημα των εξεγερμένων για αποχώρηση της χώρας από το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, γεγονός που προκάλεσε την πτώση του και την βίαιη καταστολή της εξέγερσης. Στη θέση του εδραιώθηκε ο Γιάννος Κάνταρ, ο οποίος προκειμένου να κερδίσει ερείσματα στην κοινή γνώμη της χώρας του άρχισε να εφαρμόζει ένα ιδιότυπο, φιλελεύθερο οικονομικό μοντέλο που έμεινε στην ιστορία ως «σοσιαλισμός του γκούλας». Όμως και στην Τσεχοσλοβακία, οι πολίτες της οποίας αντιμετώπισαν χωρίς ιδιαίτερο ενθουσιασμό τα γεγονότα του '56, άρχισαν να συσσωρεύονται οικονομικά και πολιτικά προβλήματα. Αυτά εκδηλώθηκαν με ιδιαίτερη σφοδρότητα στις αρχές του '68 και οδήγησαν στην μεταρρυθμιστική πολιτική που έγινε γνωστή ως «Άνοιξη της Πράγας». Όμως και αυτή η προσπάθεια καταπνίγηκε βίαια τον Αύγουστο του 1968 κάτω από τις ερπύστριες των σοβιετικών τανκ.

Αρχειακές πηγές

ΑΣΚΙ, *Αλληλογραφία της ΚΕ του ΚΚΕ με την ΚΟ Ουγγαρίας*. Κιβώτια 129 – 130.

Αγωνιστής, 1 – 12, 1956.

Δημοκράτης, 1 – 12, 1956.

Λαϊκός Αγώνας, 1 – 6, 1956.

Βιβλιογραφία

Αντωνίου, Γ. & Καλύβας, Σ. (2015). *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Ελληνικού Εμφυλίου: Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*. Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Biernacka, M. (1981). «Greek Refugees in the Bieszczady mountains. Processes of Adaptation and Integration». *Etnologia Polona*. Τ. 7.

Blaive, M. (2001). *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. [Χαμένη ευκαιρία. Τσεχοσλοβακία και 1956]. Prostor.

Βουτηρά, Ε., Δαλκαβούκης, Β., Μαραντζίδης, Ν., Μποντίλα, Μ. (2005). *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*. Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.

Erenburg, I. (1957). *Tání*. [Λιώσιμο των πάγων]. Slovenský spisovateľ.

Irmanová, E. (2008). *Maďarsko v době soviétizace*. [Η Ουγγαρία την περίοδο της σοβιετοποίησης]. Albis International.

Kershaw, I. (2020). *Η Ευρώπη σε δίνη, 1950-2017*. [Roller – Coaster: Europe]. Αλεξάνδρεια.

Křien, J. (2019). *Dvě století střední Evropy*. [Δυο αιώνες της Κεντρικής Ευρώπης]. Argo.

Λαμπάτος, Γ. (2020). *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949-1957)*. Κουκκίδα

- Μάρκο, Γκ. (2016). *Από την Ελλάδα στην οδό Πράτερ. Ο έλληνας ήρωας της ουγγρικής επανάστασης*. Κορνετάς.
- Ματθαίου, Ά. & Πολέμη, Π. (2003). *Από το βουνό στην υπερορία. Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών*. Βιβλιόραμα – ΑΣΚΙ.
- Πετρόπουλος, Γ. (22. 2. 2016). 'Ένα «μυστικό» που δεν ήταν ποτέ μυστικό. *Εφημερίδα των Συντακτών*.
- Szidiropoulosz, A. (1997). *1956. Görögök a forradalomban*. [Έλληνες στην Επανάσταση]. Flaccus.
- Σουλτανιά, Κ. (1999). *Η εθνική ταυτότητα των εκπατρισμένων μετά τον εμφύλιο των Ελλήνων*. Έλλα.
- Τζιάρας, Κ. (2007). *Ελληνικός προσφυγικός κομμουνιστικός τύπος στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Η περίπτωση του «Νέου Κόσμου»*. Δημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία. Θεσσαλονίκη: Φιλοσοφική Σχολή ΑΠΘ.
- Τσέκου, Κ.(2013). *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*. Αλεξάνδρεια.
- Tsekou, K. (2016). *Refugees from Greece in Eastern Europe (1945-1989)*, in: Semczyszyn, Magdalena. *The Polish People's Republic and the Greek Civil War*. IPN Szczecin.
- Τσίβος, Κ. (2019). «Ο μεγάλος καϋμός της ξενητείας...» Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία 1948-1989. Αλεξάνδρεια.
- Φωκάς, Ν. (2016). «Τι να κάνουμε σαν Έλληνες: οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη διάρκεια της ουγγρικής επανάστασης του 1956». *Αρχειοτάξιο*, (18).
- Φωκάς, Ν. (επιμ.). (2017). *Δυο πατρίδες μια ταυτότητα. νήσος*.
- Ψιμούλη, Β. (2006). «*Ελεύθερη Ελλάδα*» «*Η Φωνή της Αλήθειας*». Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ. Θεμέλιο.

Η προπαγάνδα ως μέσο συγκρότησης ταυτοτήτων και υποκειμένων: το παράδειγμα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος κατά τη διάρκεια του ελληνικού εμφυλίου

Ο πόλεμος, από την αρχαιότητα ακόμη, δεν διεξάγεται μόνο άμεσα, στο πεδίο των μαχών αλλά και έμμεσα, με την προσπάθεια των εμπολέμων να επηρεάσουν τη στάση και το φρόνημα των αντιπάλων. Το Υπουργείο Προπαγάνδας του Χίτλερ και η αμερικάνικη προπαγάνδα στον πόλεμο του Βιετνάμ είναι ίσως τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα του 20^{ου} αιώνα αλλά όχι τα μοναδικά. Στις μέρες μας η προπαγάνδα γύρω από τον πόλεμο στην Ουκρανία έχει ξεπεράσει κάθε όριο και ο καθένας με τη βοήθεια της τεχνολογίας και των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης προσθέτει το δικό του λιθαράκι στον αγώνα για τον έλεγχο του νου και των συνειδήσεων των ατόμων. Παράλληλα με τον πόλεμο των όπλων εκτυλίσσεται και ο πόλεμος της επικοινωνίας, της παραπληροφόρησης και της προπαγάνδας στο πλαίσιο μιας πολεμικής ρητορικής και ενός λόγου καταγγελιών.

Η οργάνωση της διαφωτιστικής-προπαγανδιστικής εκστρατείας του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ) κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου είναι επίσης αξιόλογη και προκαλεί κατάπληξη, εκτός από το εύρος της, η συστηματικότητα και η κανονικότητά της, αν λάβουμε μάλιστα υπόψη ότι φορέας είναι ένα κόμμα εκτός νόμου και ένας παράνομος και κυνηγημένος στρατός, που κινείται και δραστηριοποιείται στις γνωστές συνθήκες. Πίσω από την όλη προσπάθεια δραστηριοποιείται ένας μηχανισμός που σίγουρα δεν είναι κατασκευάσμα της στιγμής, αλλά είχε ενεργοποιηθεί και κατά τη διάρκεια της κατοχής και πριν από τον πόλεμο, μέσω ενός πνεύματος μυστικότητας

και συνωμοτικότητας που καλλιεργούσε το ΚΚΕ από την αρχή της σύστασής του. Τη χρονιά 1948-1949 εκδίδονται πάνω από 10 έντυπα και εφημερίδες πανελλαδικής κυκλοφορίας. Η «Εξόρμηση», ο «Δημοκρατικός Στρατός», το «Δελτίο Ειδήσεων», τα «Καθημερινά Νέα», το «Προς τη Νίκη», η «Μαχήτρια», η «Αγωνίστρια», η «Παρτιζάνα», ο «Νέος Μαχητής», ο «Αγροτικός Αγώνας», η «Εφημερίδα της Κυβέρνησης» είναι τα πιο γνωστά. Παράλληλα κυκλοφορούν και εφημερίδες που εκδίδονται από τα κατά τόπους Αρχηγεία, όπως η «Ελεύθερη Ήπειρος» από το Αρχηγείο Ηπείρου, η «Επίθεση» από το Αρχηγείο Κεντρικής Μακεδονίας και ο «Μαχητής» από το Αρχηγείο Θεσσαλίας. Επιπλέον εκδίδονται και κάποια έντυπα στη σλαβομακεδονική γλώσσα, όπως το «Νεποκόρεν» και το «Μπίλντεν».

Οι νεόκοπες επίσης σοσιαλιστικές χώρες βοήθησαν ουσιαστικά στην προσπάθεια της Επιτροπής Διαφώτισης του ΚΚΕ, όπως και τα αδελφά κόμματα και οι Επιτροπές Βοήθειας πολλών άλλων χωρών που είχαν συσταθεί από ντόπιους για την ευαισθητοποίηση των συμπολιτών τους και τη διεθνοποίηση του αγώνα. Το ΚΚΕ με την εγκατάσταση κατάλληλων οργάνων και γραφείων - πρακτορείων στις διάφορες χώρες της Ευρώπης αλλά και στην Αμερική πέτυχε να διεθνοποιήσει την υπόθεση του Δημοκρατικού Στρατού. Δημιούργησε ένα ευρύ δίκτυο στελεχών και υπευθύνων σε κάθε χώρα που είχε ως στόχο του, μετά την ίδρυση της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης του βουνού, σε πρώτο επίπεδο, τη σύναψη διπλωματικών σχέσεων με τις διάφορες χώρες και, σε δεύτερο επίπεδο, την εκλαΐκευση του αγώνα. Ο πρώτος στόχος απέτυχε γιατί κανένα κράτος, ούτε η ίδια η Σοβιετική Ένωση, δεν αναγνώρισε ποτέ την Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση (ΠΔΚ), παρόλο που συνδιαλεγόταν μαζί της. Όμως ο δεύτερος στόχος πέτυχε σε πολύ μεγάλο βαθμό και η διεθνής κοινή γνώμη ευαισθητοποιήθηκε στο έπακρον. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα στα διεθνή πρακτορεία το θέμα της Ελλάδας να βρίσκεται σε ημερησία διάταξη, αν και οι κυβερνήσεις, επισήμως, κρατούσαν μια ουδέτερη στάση ή τάσσονταν υπέρ της ελληνικής κυβέρνησης.

Από την πρώτη στιγμή του Εμφυλίου οι πολύγραφοι και οι κάσες με τα φορητά τυπογραφεία της κατοχής βγήκαν από τις κρυψώνες τους και με χιλιάδες τεχνάσματα έφτασαν στα βουνά, καλύπτοντας τις πρώτες επικοινωνιακές τους ανάγκες, ενώ συγχρόνως το τυπογραφείο του Μπούλκες δούλευε ασταμάτητα. Όμως, συστηματικά η διαφώτιση αρχίζει από το 1947. Τον Αύγουστο του 1947 ο Γιάννης Ιωαννίδης και ο Νίκος Ζαχαριάδης με γράμμα τους προς τον αρχηγό του ΔΣΕ, Μάρκο Βαφειάδη, ανακοινώνουν ότι τη δουλειά διαφώτισης- μόρφωσης - πολιτισμού στο ΔΣΕ την αναλαμβάνει η πολιτική ηγεσία (Ματθαίου & Πολέμη, 2003, σελ.19). Τον Απρίλιο του 1948 το Γραφείο Διαφώτισης του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ σε άρθρο του με τίτλο *Χαρακτήρας, μέσα και οργάνωση της Διαφώτισης στο ΔΣΕ*, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Δημοκρατικός

Στρατός» (1948, τχ 4), τονίζει τη σημασία της δουλειάς σε ιδεολογικό επίπεδο και για τους «ξένους και ντόπιους εχθρούς» και για τους μαχητές του ΔΣΕ. Αναφέροντας επίσης τα διαφωτιστικά μέσα που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, δίνεται το πλαίσιο όλης της προπαγανδιστικής εκστρατείας που προτίθενται να οργανώσουν και να εξαπολύσουν για την πραγματοποίηση των στόχων τους.

Ως προπαγανδιστικό υλικό χρησιμοποιήθηκαν φυλλάδια, προκηρύξεις, ανοιχτές επιστολές, φωτογραφίες, συνθήματα γραπτά ή προφορικά, επιγραφές, γελοιογραφίες, τραγούδια, χορωδίες, το ραδιόφωνο, το θέατρο, ο κινηματογράφος, λευκώματα, βιβλία και διαλέξεις, συνέδρια, διακηρύξεις, φροντιστήρια, εκθέσεις και εφημερίδες με στόχο πάντα τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και τη ρύθμιση της στάσης ατόμων ή ομάδων. Πρόκειται για μια τεράστια παραγωγή υλικού και καλομελετημένων ενεργειών που όλες κινούνται μέσα στα όρια της πολιτικής ψυχολογίας και ακολουθούν πιστά τις ψυχολογικές πορείες της αλλαγής πεποιθήσεων και στάσεων σε ατομικό ή ομαδικό επίπεδο.

Το υλικό που έχω στη διάθεσή μου είναι πολύ μεγάλο σε όγκο και ποικιλόμορφο, γι' αυτό θα περιοριστώ στην παρουσίαση ενός μέρους του μόνο, το οποίο έχει σχέση κυρίως με τις προκηρύξεις και τα φυλλάδια, η κυκλοφορία των οποίων ήταν ιδιαίτερα πυκνή, κυρίως τα δύο τελευταία χρόνια του εμφυλίου.

Η προπαγάνδα του Δημοκρατικού Στρατού είχε τέσσερις βασικούς αποδέκτες: τους ίδιους τους μαχητές του, τους μαχόμενους της αντίπαλης παράταξης, τον κόσμο που ήταν προσήκοντες φιλικά ή εχθρικά στους εντός της Ελλάδας, και τους ξένους φίλα ή έχθρα διακείμενους.

Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου κυκλοφόρησε πλούσιο φωτογραφικό υλικό σε μορφή λευκωμάτων από τη ζωή και τη δράση του Δημοκρατικού Στρατού. Ένα από τα λευκώματα αυτά, έκδοση του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ, είναι δίγλωσσο με λεζάντες και μικρές επεξηγήσεις- πληροφορίες στα ελληνικά και στα γαλλικά. Στο εξώφυλλο σε κόκκινο φόντο με μαύρα κεφαλαία γράμματα υπάρχει ο τίτλος: *Στα δίχρονα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας και στα γαλλικά Pour le deuxieme anniversaire de l'armee democratique de Grece*. Περιλαμβάνει ειδυλλιακές φωτογραφίες ανταρτών, γυναικών και ανδρών, αρματωμένων να κάθονται αμφιθεατρικά σε απόκρημνες πλαγιές ή σκηνές από την καθημερινή τους ζωή, όπως μαγείρεμα, συσσίτιο, πλύσιμο ρούχων και καθαριότητα, παραπέμποντας κατ' αυτόν τον τρόπο στους αρχαίους Σπαρτιάτες που λούζονταν πριν τη μάχη ή στα κλέφτικα τραγούδια του 21. Περιλαμβάνει ακόμα φωτογραφίες αρχηγών του ΔΣΕ, μάχες, πορείες, και στιγμές ανάπαυλας και διασκέδασης των μαχητών, όπως χορό και θέατρο.

Ένα μικρό επίσης άλμπουμ με 18 φωτογραφίες και λεζάντες στα γαλλικά, ρώσικα και αγγλικά κυκλοφόρησε το 1949 με τίτλο *La Grece combattante*.

Στη διαμόρφωση της διεθνούς κοινής γνώμης, όπως φαίνεται, οι υπεύθυνοι έδιναν μεγάλη σημασία. Είχαν επαφές μέσω των κομμουνιστικών κομμάτων με πολλούς επώνυμους διανοούμενους, κάποιοι από τους οποίους επισκέφτηκαν μάλιστα και τις εμπόλεμες περιοχές της Ελλάδας για να τονώσουν το φρόνημα του Δημοκρατικού Στρατού και να προπαγανδίσουν διεθνώς τον αγώνα.

Στο Λονδίνο, ήδη από το 1945, είχε ιδρυθεί η Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα, η οποία διαλύθηκε το 1975, μετά τη μεταπολίτευση, η οποία είχε δραστηριοποιηθεί σε πάρα πολλούς τομείς, πάντα όσον αφορά το ελληνικό ζήτημα. Κύριος στόχος της Λίγκας ήταν η ενημέρωση της αγγλικής κοινής γνώμης για τα θέματα της Ελλάδας σε αντιδιαστολή με τη γραμμή που επιδίωκε να περάσει η βρετανική κυβέρνηση μέσω του τύπου που ήλεγχε. Ανάμεσα στις άλλες δραστηριότητες της Λίγκας ήταν η έκδοση το 1946 μιας εβδομαδιαίας εφημερίδας, η οποία από το 1948 και μετά φέρνει τον τίτλο *Greek News. The Journal for democracy in Greece*. Περιελάμβανε μια εβδομαδιαία επισκόπηση των γεγονότων στην Ελλάδα, στηριζόμενη σε ποικίλες πηγές πληροφόρησης. Η εφημερίδα αυτή μοιραζόταν και σε άλλες χώρες και γενικά η Λίγκα είχε στενή συνεργασία με τις Επιτροπές Βοήθειας και άλλων κρατών, ιδιαίτερα των Σκανδιναβικών Χωρών (Βερβενιώτη & Παπαδοπούλου, 2000).

Στη Γαλλία όπου υπήρχαν επαφές και προσβάσεις από παλιά αλλά και νέες, μετά το 1945 με την περίφημη ομάδα των 150 Ελλήνων διανοουμένων που πέρασαν ως υπότροφοι της γαλλικής κυβέρνησης (Ανδρικοπούλου, 2007), οι υπεύθυνοι του Κόμματος έδωσαν ιδιαίτερη προσοχή. Η Γαλλία εκείνη την εποχή συνέχιζε να είναι το κέντρο των τεχνών και των γραμμάτων και όλες οι τάσεις της παγκόσμιας κουλτούρας διαμορφώνονταν εκεί. Εθεωρείτο επίσης από παλιά το προπύργιο της Δημοκρατίας παρά τα μεταπολεμικά και κατά τη διάρκεια του πολέμου γεγονότα που αμαύρωσαν την εικόνα της. Ήταν επίσης το μόνο κράτος στην Ευρώπη, το οποίο οι Έλληνες Δημοκράτες ήλπιζαν ότι θα τους βοηθούσε από τη στιγμή που η Γερμανία και η Ιταλία μάζευαν ακόμη τα κομμάτια τους και η Αγγλία, λόγω της επέμβασης στην Ελλάδα, ανήκε στο εχθρικό στρατόπεδο. Οι Γάλλοι επίσης διέκειντο φιλικά προς την Ελλάδα, πολύ πριν τον πόλεμο, και τους συγκινούσε ιδιαίτερω ότι οι Έλληνες μάθαιναν τη γλώσσα τους και ήταν γνώστες του πολιτισμού τους. Για όλους αυτούς τους λόγους, το ΚΚΕ και οι υπεύθυνοι της διαφώτισης έστρεψαν την προσοχή τους στη Γαλλία από την πρώτη στιγμή.

Το Μάρτιο του 1947 ο Μάρκος Βαφειάδης δίνει την πρώτη του συνέντευξη στο εξωτερικό σε απεσταλμένο της εφημερίδας *L'Humanite* η οποία δημοσιεύτηκε στην

πρώτη σελίδα με τον τίτλο: «*Να γιατί πολεμάμε*» καθώς και τη φωτογραφία του. Ως προπαγανδιστικό υλικό της εποχής θεωρούνταν και οι φωτογραφίες των στρατιωτικών ή πολιτικών αρχηγών. Ο Πέτρος Ρούσος στην έκθεσή του με τίτλο «*Ένας χρόνος δουλειάς μας στο εξωτερικό*» αναφερόμενος στις δραστηριότητες που ανέπτυξαν το 1948 γράφει, μεταξύ των άλλων, ότι τυπώθηκαν και 5000 φωτογραφίες του Μάρκου σε σχήμα μεγάλο, 10.000 σε σχήμα μικρό και 60 μεγάλες κορνίζες, οι οποίες μοιράστηκαν στους αντιπροσώπους της νεολαίας 44 χωρών στη διεθνή έκθεση της ΠΟΔΝ και στο συνέδριο της διεθνούς εργαζόμενης νεολαίας (Ματθαίου & Πολέμη, 2000, σελ. 19).

Η Μέλπω Αξιώτη ήταν επίσης μια ιδιαίτερη περίπτωση. Το Μάιο του 1947 πήγε στο Παρίσι με σκοπό να μείνει λίγους μήνες και τελικά, με εντολή του Κόμματος, έμεινε τρία χρόνια προπαγανδίζοντας ανοιχτά τον αγώνα του ΔΣΕ. Η προπαγανδιστική εκστρατεία της Αξιώτη είναι χαρακτηριστική των μέσων και της οργάνωσης του ΚΚΕ όσον αφορά την ενημέρωση και τη διαμόρφωση της διεθνούς κοινής γνώμης. Η Αξιώτη, από την πρώτη στιγμή που έφτασε στο Παρίσι, άρχισε μια σειρά διαλέξεων για την ενημέρωση των Γάλλων μέσα στο πλαίσιο της προσπάθειας να συσταθούν Επιτροπές Βοήθειας προς την Ελλάδα. Η προσπάθεια είχε καλά αποτελέσματα: δημιουργήθηκαν 28 επαρχιακές επιτροπές, αλλά η έκρηξη έγινε το 1948, όταν κυκλοφόρησε στα Γαλλικά το βιβλίο της *Ο Εικοστός Αιώνας*. Η υποδοχή του βιβλίου ήταν θερμότατη και η Αξιώτη από τη μια στιγμή στην άλλη έγινε το πρόσωπο της ημέρας και άρχισε να συνομιλεί και να παρακάθεται σε γεύματα με τα μεγαλύτερα ονόματα της γαλλικής και της παγκόσμιας διανόησης. Αυτή η αποδοχή της είχε ως αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη και αποτελεσματικότερη προπαγάνδισή του αγώνα.

Η Αξιώτη επίσης επισκέφτηκε την Ιταλία και μέσω μιας σειράς συναντήσεων, συνεντεύξεων και ομιλιών στις μεγαλύτερες πόλεις της Ιταλίας κατόρθωσε να συσταθούν Επιτροπές Βοήθειας (Ματθαίου & Πολέμη, 1999). Πολλές από τις ομιλίες αυτές σώζονται μεταφρασμένες στα Άπαντά της και η μελέτη τους παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά τους κώδικες που χρησιμοποίησε για να προκαλέσει το διεθνές δημόσιο αίσθημα. Εκμεταλλευόταν σχεδόν πάντα τη δόξα της αρχαίας Ελλάδας στην αφετηρία της ομιλίας της και σιγά - σιγά έφερνε το λόγο στη σύγχρονη και στους αγώνες του ΔΣΕ, κάνοντας έκκληση για βοήθεια σε όλα τα επίπεδα.

Στο σχέδιο δράσης για την προπαγάνδισή της ελληνικής υπόθεσης εντάσσεται και η κινητοποίηση αριστερών διανοουμένων στη Γαλλία. Το Μάιο του 1949 ο πρώην φιλελεύθερος Υπουργός Yves Gorge, ο ποιητής Paul Eluard, ο δημοσιογράφος Hermann και ο ποιητής και γραμματέας της γαλλικής Επιτροπής Βοήθειας Bassis έρχονται στην Ελλάδα, επισκέπτονται το μέτωπο των επιχειρήσεων και έχουν επαφές με μέλη της Προσωρινής Κυβέρνησης. Ο Eluard μάλιστα, ο οποίος είχε επισκεφτεί

την Ελλάδα και το 1946, απευθυνόμενος με τον τηλεβόα στους στρατιώτες του Κυβερνητικού στρατού προσπαθούσε να τους πείσει να συμφιλιωθούν, ενώ 200 άλλοι τηλεβόες την ίδια στιγμή κατά μήκος της γραμμής του μετώπου μετέφραζαν στα ελληνικά το λόγο του (Μπαλτά, 1993). Η χρήση των τηλεβόων για να πείσουν τους αντιπάλους ήταν πολύ διαδεδομένη και στα δύο εμπόλεμα στρατόπεδα. Ο Πάνος Δημητρίου αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του εμφυλίου ένα από τα καθήκοντά του ήταν να οργανώνει ειδικές ομάδες, εφοδιασμένες με τηλεβόες και διαφωτιστικό υλικό οι οποίες πλησίαζαν όσο πιο κοντά γινόταν στον αντίπαλο και μετέδιδαν συνθήματα ή πετούσαν προκηρύξεις (Δημητρίου, 1997, σελ. 171). Η επίσκεψη της γαλλικής αντιπροσωπείας είχε πολύ θετικά αποτελέσματα γιατί, όταν γύρισε πίσω, παρουσίασε με θαυμασμό τον αγώνα του ΔΣΕ σε εκδήλωση προγραμματισμένη ειδικά για αυτόν το σκοπό. Γενικά οι φιλέλληνες διανοούμενοι έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στη διεθνοποίηση του ελληνικού αγώνα και στην ευαισθητοποίηση του κοινού, όχι μόνο συμμετέχοντας σε διάφορες εκδηλώσεις αλλά και γράφοντας άρθρα, κείμενα και ποιήματα αφιερωμένα στην Ελεύθερη Ελλάδα,. Αναφέρω ενδεικτικά τη συλλογή ποιημάτων του Eluard τα οποία εμπνεύστηκε από τον αγώνα των Ελλήνων και τα 8 ποιήματα του Γάλλου ποιητή Bassis που γράφτηκαν επ' ευκαιρία της επίσκεψής του στο μέτωπο το καλοκαίρι του 1949 (Γουλανδρής, 2001).

Γενικά το Γραφείο Πληροφοριών που είχε ενεργοποιηθεί στο Παρίσι βοήθησε σε πολλούς τομείς την προπαγάνδα στη Γαλλία με διάφορες εκδόσεις, Ελλήνων και Γάλλων συγγραφέων, μεταφράσεις, διακίνηση έντυπου υλικού, αρθρογραφία, διαλέξεις, αποστολή υλικού, οργάνωση ταξιδιών προς την Ελεύθερη Ελλάδα, προβολών φιλμς, και αποδελτίωση του γαλλόφωνου δημοσιογραφικού τύπου.

Στα γαλλικά επίσης κυκλοφόρησε για λίγο (συνολικά 9 τεύχη) πολυγραφημένο το δελτίο πληροφοριών *Ελεύθερη Ελλάδα* (Μπαλτά, 1993, σελ. 168-171), το οποίο εκδίδονταν στα ελληνικά και στα σέρβικα και, από τον Απρίλιο του 1948, το έντυπο *La voix de la Grece*. Οι ξενόγλωσσες εκδόσεις γίνονταν σε τυπογραφεία του εξωτερικού, κυρίως της Βουδαπέστης, με μεταφραστές ως επί το πλείστον Αιγύπτιους που ήταν πολύγλωσσοι. Το έντυπο αυτό κυκλοφορούσε στον αριθμό των 2500 κάθε μήνα και διανεμόταν σε 23 χώρες. Στη Βουδαπέστη εκδόθηκε και η *Κυανή Βίβλος* τον Αύγουστο του 1948 (Ματθαίου & Πολέμη, 2000, 2003, σελ.33), επίσης στα γαλλικά, με τον υπέρτιτλο *La verite sur la Grece*, το πρώτο διεξοδικό κείμενο για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης στο εξωτερικό. Η Κυανή βίβλος μεταφράστηκε στα Αγγλικά, Ιταλικά και Ρουμάνικα.

Στα γαλλικά κυκλοφόρησε επίσης και η εκτενής μπροσουρά με τίτλο *Pourquoi lutte le peuple Grec*, Edition "Grece Libre". Στο δεύτερο φύλλο κάτω από τον τίτλο δίνεται η απάντηση: Pour sa liberte et son independence, pour la paix Mondiale. Ξεκινώντας από

το Δεκέμβριο του 1944, μέσα σε 56 σελίδες και αρκετές φωτογραφίες παρουσιάζεται η κατάσταση της Ελλάδας και οι αγώνες του ΔΣΕ. Το 1948 κυκλοφόρησε επίσης ένα ανάλογο βιβλίο της ΕΠΟΝ με τίτλο *La jeunesse greque lutte pour la liberte, l' independence et la democratie*.

Εν όψει του Παγκοσμίου Συνεδρίου των οπαδών της Ειρήνης, η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση σε έκτακτη συνεδρίασή της στις 20\4\49, ημέρα έναρξης του συνεδρίου, ψήφισε μια έκκληση προς τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, προς το Παγκόσμιο Συνέδριο των οπαδών της Ειρήνης και προς τους δημοκράτες όλου του κόσμου. Στο συνέδριο αυτό, που έλαβε χώρα στο Παρίσι από τις 20 έως τις 25 Απριλίου του 1949, την Ελεύθερη Ελλάδα εκπροσώπησε η Αξιώτη, η οποία με την εισήγησή της ενθουσίασε όλους τους συνέδρους. Τις ίδιες ημερομηνίες διεξήχθη και στην Πράγα ένα δεύτερο Συνέδριο Ειρήνης στο οποίο έλαβαν μέρος σύεδροι από τις ανατολικές χώρες που δεν είχαν γίνει δεκτοί στο Συνέδριο του Παρισιού. Την Ελεύθερη Ελλάδα στο Συνέδριο της Πράγας εκπροσώπησε ο Πέτρος Κόκκαλης.

Η έκκληση μεταφέρθηκε άτυπα στον ΟΗΕ από το σοβιετικό αντιπρόσωπο του Οργανισμού Andrei Gromyko, ο οποίος άφησε να εννοηθεί ότι αποτελούσε πρόταση και επιθυμία της Σοβιετικής Ένωσης. Έτσι απέκτησε άλλη βαρύτητα, αλλά τελικά, λόγω των διεθνών πολιτικών εξελίξεων, δεν ευοδώθηκε παρόλο που συζητήθηκε. Η ρήξη Τίτο – Κομινφόρμ ήταν πλέον γεγονός με όλα όσα αυτή σήμαινε. (Μαργαρίτης, 2001, σελ. 465-475).

Το κείμενο της έκκλησης κυκλοφόρησε και ως προκήρυξη στα ελληνικά. Στην πρώτη σελίδα της προκήρυξης, κάτω από τη λέξη Προκήρυξη με κεφαλαία γράμματα, υπάρχει η φράση: «Φτάνει πια η αιματοχυσία». Ακολουθεί η περιγραφή της κατάστασης στην Ελλάδα τα τρία τελευταία χρόνια και γίνεται έκκληση να σταματήσει ο πόλεμος.

«Εμείς σήμερα ξαναπλώνουμε το χέρι στους αντιπάλους μας. Πρέπει να σταματήσει το δράμα του ενός εκατομμυρίου ξεσπιτωμένων αγροτών ...η τραγωδία για τις εκατοντάδες χιλιάδες γυμνά...παιδιά. Για να πετύχουμε ειρήνη και γαλήνη στην Ελλάδα είμαστε έτοιμοι να κάνουμε τις πιο μεγάλες υποχωρήσεις. Κάνουμε τη δήλωση αυτή, αν και ο Δημοκρατικός Στρατός της Ελλάδας παραμένει ακατανίκητος...

Σας καλούμε όλους εσάς να μας βοηθήσετε σ' αυτό το έργο. Είμαστε έτοιμοι να σταματήσουμε τον πόλεμο μόλις στην Ελλάδα εξασφαλιστεί η δυνατότητα να ζει κανείς χωρίς τον τρόμο του θανάτου, μόλις θα σταματήσουν οι μαζικές εκτελέσεις, μόλις θα δοθεί γενική αμνηστεία και θα εξασφαλιστούν τα πιο στοιχειώδη δημοκρατικά δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη.

Τον τελευταίο καιρό επίσημοι εκπρόσωποι της κυβέρνησης της Αθήνας μίλησαν για την ανάγκη να γίνουν στην Ελλάδα καινούργιες βουλευτικές εκλογές. Είμαστε έτοιμοι να συμβάλλουμε ουσιαστικά για μια τέτοια ειρηνική δημοκρατική διευθέτηση του εσωτερικού προβλήματος στην Ελλάδα για να πάψει η αιματοχυσία, για να αποκτήσει ο λαός ησυχία, για να ενισχυθεί η παγκόσμια ειρήνη.

Ελεύθερη Ελλάδα

Η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση».¹

Το περιεχόμενο της προκήρυξης είναι προσεκτικά γραμμένο και αποσκοπεί στην εκπλήρωση πολλών στόχων. Κατ' αρχάς ο αποδέκτης δεν είναι τυχαίος. Πρόκειται για ένα παγκόσμιο Συνέδριο, στο οποίο συμμετείχαν διανοούμενοι και εξέχουσες προσωπικότητες από 72 χώρες και τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ. Αν και οι συντάκτες της γνωρίζουν ότι δεν πρόκειται να αλλάξει τίποτα, παρόλα αυτά με την έκκλησή τους για σταμάτημα του πολέμου παρουσιάζουν ένα ειρηνικό πρόσωπο που είναι διατεθειμένο να κάνει μεν υποχωρήσεις αλλά μέχρι ενός σημείου. Σε καμιά περίπτωση δεν θα προδώσουν τους αγώνες τους για τα δημοκρατικά δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη. Και μάλιστα τονίζεται ότι η υποχώρηση θα γίνει, παρόλο που ο Δημοκρατικός Στρατός παραμένει ακατανίκητος, μια επισήμανση μάλλον προσχηματική, γιατί ήδη τον Απρίλιο του 1949 είχε φανεί η έκβαση του πολέμου. Περιγράφοντας δε την κατάσταση της Ελλάδας τα τελευταία 3 χρόνια αποσκοπούν στην ενημέρωση του αποδέκτη-στόχου τους παρουσιάζοντας τα πράγματα από τη δική τους οπτική ενώ ταυτόχρονα αποποιούνται των ευθυνών, αποδίδοντάς τες στην Κυβέρνηση της Ελλάδας.

Η προθυμία τους για συμμετοχή σε κοινοβουλευτικές εκλογές πρέπει να ειπωθεί μέσα στο πλαίσιο της δριμείας κριτικής που έγινε από όλους (αδελφά κόμματα της Δ. Ευρώπης, σοσιαλιστικά κράτη και Σοβιετική Ένωση) για την αποχή από τις εκλογές του 1946, η οποία χαρακτηρίστηκε από τους συντηρητικούς ως ένδειξη της επιθυμίας του ΚΚΕ να εμποδίσει την επάνοδο στην ομαλή πολιτική ζωή της χώρας (Μπαλτά, 1993, σελ. 219, Παρτσαλίδης, 1978, σελ. 195-199).

Το συγκεκριμένο κείμενο αποτελείται από προπαγανδιστικά και αντιπροπαγανδιστικά στοιχεία συγχρόνως. Παρουσιάζουν μια οργανωμένη αντίδραση κατά της εχθρικής προπαγάνδας αλλά και προπαγανδίζουν ταυτόχρονα τη δική τους παρουσία και θέση.

¹ Η διακήρυξη του Συνεδρίου καθώς και οι εισηγήσεις 10 γνωστών ομιλητών τυπώθηκαν και σε βιβλίο ένα μήνα αργότερα από το εκδοτικό οίκο: Λεύτερη Ελλάδα.

Με την κυκλοφορία του και στα ελληνικά το κείμενο αποσκοπεί στην παρουσίαση και στους δικούς τους ενός δημοκρατικού προσώπου, που υποδεικνύει ότι ο αγώνας είναι δίκαιος και δεν έχει κριθεί ακόμη, εφόσον ο Δημοκρατικός Στρατός είναι ακατανίκητος. Θα έλεγα ότι έχουν μεγαλύτερη ανάγκη σε αυτή τη φάση του πολέμου να πείσουν τους δικούς τους, γιατί είχε ήδη αρχίσει να γίνεται γνωστή η δύσκολη θέση τους καθώς και το «ξήλωμα» πολλών υπηρεσιών και η μεταφορά τους στο εξωτερικό. Έχουν ανάγκη όμως τη στήριξη και τη φροντίδα όλων, γι' αυτό επισήμως δεν πρέπει να ειπωθεί ή να φανεί τίποτα τέτοιο.

Για τη συμφιλίωση αναφέρονται από την αρχή ακόμη του πολέμου και σε άλλες προκηρύξεις τους, απευθυνόμενοι στους στρατιώτες του Κυβερνητικού Στρατού. Η συμφιλίωση ή η διαβρωτική δουλειά στις γραμμές του αντιπάλου ήταν μια από τις υποδείξεις υψίστης σημασίας που έκανε ο Ζαχαριάδης με τον Ιωαννίδη στο Μάρκο Βαφειάδη σε απολύτως εμπιστευτική αποστολή τους με ημερομηνία 17-4-47:

«Το Γενικό Αρχηγείο και την πολιτική ηγεσία του πρέπει σοβαρά να απασχολήσει η οργάνωση της διαβρωτικής δουλειάς στις γραμμές των ενόπλων δυνάμεων του εχθρού. Αποφασιστικό σημείο εδώ η σωστή γραμμή ενότητας και συμφιλίωσης προς όλους τους άνδρες των ενόπλων δυνάμεων» (Ηλιού, 2005: 86).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο κινείται και το πνεύμα της προκήρυξης του Κλιμακίου Θεσσαλίας με ημερομηνία 20-5- 1947, τυπωμένη σε χαρτί μικρού μεγέθους.

«Τίμιοι Αξιωματικοί, Υπαξιωματικοί και Στρατιώτες: Στην υπ' αριθμ, Α.Π. 10844/5-2-47 άκρως απόρρητη έκθεση του Γενικού Επιτελείου, που την υπογράφει ο στρατηγός Πετζόπουλος, ομολογούν οι μοναρχοφασίστες την πικρή αλήθεια. Διαπιστώνουν ότι η ηγεσία του Δημοκρατικού μας Στρατού είναι καλή, ότι διαθέτουμε άρτιο οπλισμό και εφοδιασμό και πως η πειθαρχία είναι σε πολύ καλό σημείο. Η υγιεινή μας κατάσταση καλή και τα μέσα συντήρησής μας άφθονα. Ενώ αντίθετα το ηθικό του «εθνικού» στρατού δεν βρίσκεται στο σημείο που απαιτούν οι σημερινές περιστάσεις. Συνεννόηση δεν υπάρχει ανάμεσα στις διοικήσεις. Η δικαιοσύνη είναι ανύπαρκτη. Η στοργή και το ενδιαφέρον δεν υπάρχουν. Οι στρατιώτες τιμωρούνται και δεν έχουν το δικαίωμα να παρουσιαστούν στους ανωτέρους τους.

ΤΙΜΙΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥ ΛΑΟΥ.

Στο όνομα της Πατρίδας σας παρέσυραν στον «εθνικό» τους στρατό οι πουλημένοι μαύροι άνθρωποι που στην κατοχή δημιούργησαν τα Τάγματα Ασφαλείας για να μας

καθυποτάξουν στους Γερμανούς. Στο στρατό τον αποικιακό των Αγγλοαμερικάνων τώρα, με τον οποίον τρία χρόνια προσπαθούν να μας υποδουλώσουν, πίσω από τις πλάτες σας και με τα δικά σας χέρια πάνε να εξουσιάσουν το Δημοκρατικό μας Λαό. Σκοτώνοντας, ρημάζοντας, πλιατσικολογώντας το βιο του, κουρεύοντας και ατιμάζοντας τις μάννες και τις αδελφές.

Και τη στιγμή που σεις ανέχεστε τα όργανά τους και σκοτώνεστε πάνω στα βουνά, μακριά από τα σπίτια σας, τα παιδιά των ξεπουλητών της πατρίδας μας που «κόπτονται» για αυτή δεν είναι στρατιώτες. Δεν είναι μαζί σας. Με τα πολιτικά τους μέσα τα κόκκινα από το αίμα του Λαού χρήματά τους και την ανηθικότητά τους βρίσκονται στα κέντρα. Διασκεδάζουν μαζί με τους καταχτητές. Οργιάζουν. Κάνουν επιχειρηματικούς λογαριασμούς και υπολογισμούς πάνω στα δικά σας κορμιά. Ποιος σκέφτηκε ότι το χωράφι σας έμεινε ακαλλιέργητο και θα πεθάνουν από την πείνα οι γονείς σας, τα παιδιά σας; Τι τους νοιάζει αυτό; Αυτοί θέλουν να σας βάλουν μπροστά για να εξασφαλίσουν τα συμφέροντά τους. Δεν τους νοιάζει αν εσείς σκοτωθείτε και τα παιδιά σας μείνουν ορφανά στους πέντε δρόμους. Αυτοί δε θα πενθοφορέσουν. Οι μάννες και οι αδελφές σας θα μαυροφορευθούν».

Μια από τις αρχές της προπαγάνδας είναι ότι από το σύνολο των χαρακτηριστικών του εχθρού προβάλλεται μόνο ένα, αυτό το οποίο υποκαθιστά το όλον. Ο εχθρός προσδιορίζεται μόνο με αυτό το οποίο συνειρμικά θα προκαλέσει την αντιπάθεια και το μίσος. Στην προκειμένη περίπτωση η Κυβέρνηση ταυτίζεται με την κατοχική που τότε συνεργάστηκε με τους Γερμανούς, ενώ σήμερα προσπαθεί να τους υποδουλώσει στους Αγγλοαμερικάνους. Η χρήση της μετωνυμίας μαύροι πουλημένοι άνθρωποι δηλώνει απαξίωση και απέχθεια συγχρόνως, ενώ η χρήση του δευτέρου προσώπου και οι προσφωνήσεις Τίμιοι Αξιωματικοί, Τίμια Παιδιά του Λαού, Αδέλφια προσπαθεί να δημιουργήσει ένα κλίμα οικειότητας και να τους διαχωρίσει ταυτόχρονα από τους προδότες κυβερνητικούς και τους πλουτοκράτες που τους ρίχνουν στο θάνατο εξυπηρετώντας τα συμφέροντά τους. Ήρθε η ώρα λοιπόν να περάσουν στην αντίπερα όχθη και να συμφιλιωθούν μαζί τους γιατί ο αγώνας ο δικός τους είναι για την Εθνική Ανεξαρτησία και τη Δημοκρατία.

Μια άλλη αρχή της προπαγάνδας είναι ο νόμος της επανάληψης, συνδυαζόμενος όμως με την αρχή της ποικιλίας. Επαναλαμβανόμενα μοτίβα συναντάμε πολύ συχνά στις προκηρύξεις του ΔΣΕ τα οποία όμως παρουσιάζουν λεκτικές διαφορές. Ένα τέτοιο κοινό μοτίβο είναι τα παιδιά των πλουσίων που ζουν και βασιλεύουν στα μετόπισθεν, η κοινή κοινωνική προέλευση των αντίπαλων στρατιωτών και η συμφιλίωση, μοτίβα τα οποία κάθε φορά προβάλλονται με διαφορετικά λόγια και επιχειρήματα, αφήνοντας να φανεί μια άλλη διάστασή τους.

Για παράδειγμα σε μια άλλη δισέλιδη προκήρυξη στην πρώτη σελίδα με μεγάλα κεφαλαία κάτω από την προσφώνηση Φαντάροι και εθνοφρουρίτες υπάρχει η λέξη Συναδέλφωση και ακολουθούν τα επιχειρήματα και οι προτάσεις:

«Φτάνει πια ο πόλεμος. Πρέπει να κάνουμε συμφιλίωση και ειρήνη. Επιλέξτε παντού επιτροπές συμφιλίωσης και ειρήνης από τους πιο αποφασιστικούς ανάμεσά σας. Και ελάτε σε συνενόηση με τα δικά μας τμήματα. Παντού θα σας υποδεχτούμε σαν αδέρφια. Θα δώσουμε τα χέρια. Δεν θα σκοτώσουμε ο ένας τον άλλο.

Αυτοί που θέλουν τον πόλεμο είναι οι αμερικάνοι, οι άγγλοι και οι πλουτοκράτες της Αθήνας. Μα αν εμείς θα αποφασίσουμε πάει αυτοί σκόλασαν. Και τότε θα ζήσουμε καλύτεροι, μονοιασμένοι και θα κάνουμε τον τόπο μας ευτυχισμένο.

Όσοι θέλουν το συμβιβασμό δεν θα ρίχνουμε πια ντουφεκιά ενάντια στον άλλο. Αν οι φασίστες προδότες αξιωματικοί και η Αστυνομία Μονάδας πάνε να σας εμποδίσουν τότε χαρίστε σ' αυτούς τα βόλια σας και θα ησυχάσουμε μια για πάντα. Και μαζί μας θα ησυχάσει και ο λαός που θέλει Λευτεριά, Δημοκρατία και Ειρήνη, που θέλει Ελλάδα δίχως αμερικάνους και σκυλόψαρα.

Δώστε το χέρι! Ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας κρατά τη μπέσα. Το σύνθημά μας ας είναι ΣΥΝΑΔΕΛΦΩΣΗ. Θάνατος στους προδότες που θέλουν αίμα και πόλεμο.

Ν. Ζαχαριάδης».

Στη δεύτερη σελίδα συνεχίζεται η έκκληση για συναδέλφωση:

«Φαντάροι και εθνοφρουρίτες. Ενώ εσείς ξεπαγιάζετε στα βουνά και κινδυνεύετε από στιγμή σε στιγμή να σκοτωθείτε ή να μείνετε για όλη σας τη ζωή σακάτηδες, τα παιδιά των πλουτοκρατών της Αθήνας βρίσκονται στο εξωτερικό και γλεντάνε.

Αυτό το ομολόγησε τελευταία και ο Ρέντης και για να ρίξει στάχτη στα μάτια σας δήλωσε ότι θα κάνει τάχα νόμο για τους ανυπόταχτους, που είναι στο εξωτερικό.

Μη γελοιάστε όμως. Κανένα αρχοντόπουλο δεν πρόκειται να πάει στον πόλεμο. Στον πόλεμο στέλνουν εσάς, τα παιδιά του λαού που δεν έχετε ούτε λίρες ούτε μέσα.

Μη σκοτώνεστε λοιπόν τσάμπα για να πλουτίσουν με το αίμα σας οι πλουτοκράτες της Αθήνας. Ελάτε να δώσουμε τα χέρια, να συναδελφωθούμε, και να βάλουμε ένα

τέλος στον αδικοσκοτωμό. Ας στείλουν στον πόλεμο τα παιδιά τους εκείνοι που τον θέλουν και τον προπαγανδίζουν γιατί έχουν συμφέρο. Εμείς και εσείς δεν έχουμε κανένα συμφέρο απ' αυτόν. Και κείνο που θέλουμε είναι να γίνει ειρήνη να πάμε στα σπίτια μας, στους δικούς μας που μας περιμένουν.

Ας δώσουμε λοιπόν τα χέρια για να γίνει μια ώρα γρηγορότερα αυτό που όλοι ποθούμε, η ειρήνη».

Μια από τις προϋποθέσεις της επιτυχούς προπαγάνδας είναι να προσφέρεται διέξοδος στις ψυχικές εντάσεις που κυριαρχούν τη συγκεκριμένη στιγμή. Στην προκειμένη περίπτωση οι υπεύθυνοι της παραγωγής του προπαγανδιστικού υλικού εκμεταλλεύονται το θόρυβο που δημιουργήθηκε στην Αθήνα μετά τις δύο συσκέψεις ανωτάτων στελεχών του στρατού στο Βόλο, έδρα της στρατιάς τον Ιούνιο του 1947. Στη δεύτερη μάλιστα σύσκεψη του Βόλου έλαβαν μέρος εκτός από τη διοίκηση της στρατιάς οι αρχηγοί των σωμάτων και του γενικού Επιτελείου Στρατού καθώς και ο Βασιλιάς Παύλος, γεγονός που αποδεικνύει τη μεγάλη πολιτική και στρατιωτική σημασία της όσον αφορά την έκβαση του πολέμου. Κυβερνητικοί κύκλοι τις επόμενες ημέρες προέτρεπαν μέσω του τύπου τους στρατιώτες να αφήσουν «την τακτική άμυνας» και να γίνουν περισσότερο μαχητικοί και επιθετικοί. Η θέση αυτή σήκωσε πλήθος διαμαρτυριών, χαρακτηρίστηκε κριτική του καφενεϊού και μέρος του αστικού τύπου μίλησε για βόλεμα και εφησυχασμό των Αθηναίων θέτοντας το θέμα ποιοι τελικά πολεμάν και ποιοι σκοτώνονται στην πρώτη γραμμή. «Και καθεύδομεν οι Αθηναίοι. Και γλεντούμεν οι Αθηναίοι. Και κερδίζομεν χρήματα οι Αθηναίοι. Και γινόμεθα πλουσιότεροι οι Αθηναίοι και Πειραιείς...» γράφει ο Υπουργός Κώστας Κοτζιάς σε άρθρο του στην εφημερίδα «Εμπρός» (1947).

Ο συντάκτης της προκήρυξης εκμεταλλεύεται λοιπόν την επικαιρότητα και ένα γεγονός που παραδέχονται και οι ίδιοι οι κυβερνητικοί και το χρησιμοποιεί ως μέσον για την αποφόρτιση της ψυχικής έντασης στην οποία ευρίσκονταν οι στρατιώτες με το να τους προσφέρει τη διέξοδο της αυτομόλησης στις γραμμές τις δικές τους «που αγωνίζονται τον αγώνα τον τίμιο».

Στο μηχανισμό πληροφόρησης και προπαγάνδας μπορεί να υπολογιστεί και ο ραδιοφωνικός σταθμός «Ελεύθερη Ελλάδα» (Ψιμούλη, 1999), ο οποίος άρχισε να εκπέμπει τον Ιούλιο του 1947 από το Βελιγράδι και μετά τον Μάρτιο του 1948 από το Βουκουρέστι.

Η λειτουργία του ραδιοσταθμού «Ελεύθερη Ελλάδα» κρίθηκε αναγκαία για να μπορέσουν να διαδώσουν τις θέσεις και την ιδεολογία τους, αλλά και να σπάσουν το

μονοπώλιο της κυβερνητικής πληροφόρησης από τη στιγμή μάλιστα που από το 1947 είχε απαγορευτεί η κυκλοφορία αριστερών εφημερίδων και περιοδικών μεταξύ των οποίων και ο Ριζοσπάστης.

Το πρόγραμμα αφορούσε κυρίως στην έκβαση του Εμφυλίου και σε ειδήσεις της διεθνούς επικαιρότητας. Μετέδιδε καθημερινές ειδήσεις για τις μάχες, τις ημερήσιες διαταγές, κομματικές ανακοινώσεις, αλλά προπαγάνδιζε συγχρόνως την «αποσύνθεση» του Κυβερνητικού Στρατού, την τρομοκρατία σε βάρος του λαού, αλλά και τη ζωή στην «ελεύθερη Ελλάδα», τον ενθουσιασμό του λαού για την επικείμενη ελευθερία και τη βοήθειά του στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας. Πρέπει να ειπωθεί όμως ότι παρόλο που η λειτουργία του ήταν μεγάλο κατόρθωμα μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες, η επιρροή που ασκούσε ήταν περιορισμένη, γιατί πολύ λίγοι διέθεταν την εποχή εκείνη ραδιόφωνο και όσοι διέθεταν δεν συντονίζονταν στη συχνότητα του ραδιοσταθμού «Ελεύθερη Ελλάδα».

Με τη μελέτη μου προσπάθησα να δώσω μια πρώτη άποψη της προπαγανδιστικής εκστρατείας που οργάνωσε το ΚΚΕ και ο ΔΣΕ κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου με διάφορους στόχους κάθε φορά, που ήταν η στήριξη και η αναπτέρωση του ηθικού των στρατιωτών τους, η «διάβρωση» του ηθικού των αντιπάλων, η διεθνοποίηση και διπλωματική προώθηση του αγώνα τους καθώς και η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης. Όπως ήδη αναφέρθηκε οι υπεύθυνοι διαφώτισης και προπαγάνδας του Κόμματος οργάνωσαν ένα δίκτυο στελεχών, οργάνων και γραφείων στο εξωτερικό με σκοπό την επίτευξη των στόχων τους, στηριζόμενοι ταυτόχρονα και στην υποστήριξη και των αδελφών κομμάτων των δυτικών χωρών και των Λαϊκών Δημοκρατιών που την παρείχαν αφειδώς, κινούμενες μέσα στο πνεύμα της Γ' Διεθνούς.

Η προπαγάνδα ως πρακτική δημιουργεί αλήθειες και μια νέα λογική βάσει της οποίας διαμορφώνονται στάσεις και συμπεριφορές. Αποτελεί όμως συγχρόνως και αναπλασίωση της ιδεολογίας και των πολιτικών θέσεων των προπαγανδιστών στο πλαίσιο της προσπάθειας εκλαΐκευσης των. Λειτουργώντας επίσης ως μέσον επικοινωνιακής στρατηγικής και ως συμπληρωματικό όργανο των μηχανισμών αυτοπροβολής είναι εκ φύσεως μια δύσκολη «δουλειά» γιατί μέσα από εγγραφές απλές και πρώτου επιπέδου πρέπει να πειστεί ο δέκτης-στόχος.

Με την ανάλυση κάποιων προπαγανδιστικών κειμένων προσπάθησα να δείξω τη λογική αυτού του μηχανισμού που κάθε φορά αναπροσαρμόζεται και εκμεταλλεύεται τις υπάρχουσες συνθήκες με σκοπό να τις διατηρήσει ή να τις διαμορφώσει εκ νέου, προβάλλοντας πάντα τη δική του άποψη και παρουσιάζοντας τα πράγματα με τη δική του οπτική.

Η πύκνωση της ιδεολογίας σε συνθήματα όπως ένας είναι ο εχθρός, ο μοναρχοφασισμός και η συνεχής ταλάντευση ανάμεσα σε διαφορετικά συλλογικά υποκείμενα, στους δικούς τους και τους άλλους, που παρατηρείται στη προσπάθειά τους στο ίδιο χαρτί να τους πείσουν με διαφορετικές θέσεις και επιχειρήματα, αποδεκτά όμως ως ένα σημείο και από τους δύο, αξίζει να μελετηθούν ευρύτερα. Όπως αξίζει να μελετηθεί και η απουσία κάποιων επιχειρημάτων που τα συναντούμε σε άλλα γραπτά και κείμενα τους, όπως είναι το ότι ο αγώνας αυτός προασπίζεται την παγκόσμια ειρήνη. Ή το ότι η περίπτωση της Ελλάδας δεν είναι τυχαία, αλλά αποτελεί έκφραση της επιθετικότητας του διεθνούς ιμπεριαλισμού και το πρώτο θύμα του μοναρχοφασισμού, που προαναγγέλλει όμως ότι θα ακολουθήσουν και άλλες.

Σε τελική ανάλυση το προπαγανδιστικό υλικό θα πρέπει να αντιμετωπιστεί όχι μόνο ως έμμεση μεν πηγή μελέτης των γεγονότων, ενδεικτική όμως των υπόγειων διαδρομών της ιδεολογίας, αλλά και ως μέσον και προσπάθεια συγκρότησης ταυτοτήτων και υποκειμένων.

Βιβλιογραφία

- Ανδρικοπούλου, Ν. (2007). *Το ταξίδι του Ματαρόα 1945. Στον καθρέφτη της Μνήμης*. Εστία.
- Βερβενιώτη, Τ. & Παπαδοπούλου, Ουρ. (2000). Η Λίγκα για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα και το αρχείο της, *Αρχειοτάξιο*, (2).
- Γουλανδρός, Ν. (2001). Έξι γαλλικοί χώροι με τεκμήρια ελληνικού ενδιαφέροντος για την περίοδο 1944-1952. *Αρχειοτάξιο*, (3).
- Δημητρίου, Π. (1997). *Εκ Βαθέων*. Θεμέλιο
- Ηλιού, Φ. (2005). *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος*. Θεμέλιο.
- Μαργαρίτης, Γ. (2001). *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τόμ. Β. Βιβλιόραμα.
- Ματθαίου, Α. & Πολέμη, Π. (1999). *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη*. Θεμέλιο.
- Ματθαίου, Α. & Πολέμη, Π. (2000). Οι διεθνείς σχέσεις της Δημοκρατικής Ελλάδας μέσα στο 1948»: μια έκθεση του Πέτρου Ρούσου. *Αρχειοτάξιο*, (2).
- Ματθαίου, Α. & Πολέμη, Π. (2003). *Η Εκδοτική Περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών*. Βιβλιόραμα- ΑΣΚΙ.
- Μπαλάτ, Ν. (1993). *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) μέσα από το γαλλικό τύπο. Οδυσσέας*.
- Παρτσαλίδης, Μ. (1978). *Διπλή Αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης*. Θεμέλιο.
- Ψιμούλη, Β. (1999). Η φωνή του κόμματος στα πέτρινα χρόνια: Αρχείο του ραδιοφωνικού σταθμού Ελευθερη Ελλάδα / Φωνή της Αλήθειας. *Αρχειοτάξιο*, (1).

Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας και Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες: Αναφορές/Εκθέσεις της βουλγαρικής Κρατικής Ασφάλειας κατά το 1950

Χιλιάδες Έλληνες πολίτες (άνδρες, γυναίκες, παιδιά) αναγκάστηκαν να διαφύγουν στη διάρκεια, και κυρίως με το τέλος, του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (Λ.Δ.Β.), αναζητώντας ασφαλές καταφύγιο. Ορισμένοι από αυτούς παρέμειναν κι εγκαταστάθηκαν οριστικά στη Βουλγαρία, ενώ άλλοι κατευθύνθηκαν, μετά από σύντομη διαμονή τους στη χώρα, σε άλλες «Λαϊκές Δημοκρατίες». Πάντως, μέχρι το τέλος του 1949, ο συνολικός αριθμός όσων από την Ελλάδα πέρασαν στη Βουλγαρία ανήλθε σε 15.200 ανθρώπους (Ντασκαλόφ, 2015, σελ. 46).

Παρά το μικρό αριθμό των ενηλίκων Ελλήνων που παρέμειναν τελικά στη Λ.Δ.Β., περίπου 7.000 υπολογίζονται στις αρχές του 1950 (Ντασκαλόφ, 2015, σελ. 107), αυτοί δεν αποτελούσαν μια συμπαγή και ομοιογενή ομάδα ανθρώπων. Εντός της ομάδας τους, εκτός από εθνοτικές διαφοροποιήσεις (Έλληνες, Σλαβομακεδόνες, Πομάκοι), υπήρχαν και διάφορες κατηγορίες προσφύγων: αιχμάλωτοι του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (Δ.Σ.Ε.) «μοναρχοφασίστες», επιστρατευμένοι μαχητές του Δ.Σ.Ε., εξωκομματικοί/μη μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (Κ.Κ.Ε.), λιποτάκτες του «Εθνικού Στρατού» κ.ά. (Τσέκου, 2010, σελ. 123-127, 445-449).

Η Λ.Δ.Β., υποδεχόμενη όλους αυτούς τους ταλαιπωρημένους από την Ιστορία ανθρώπους, βρέθηκε αντιμέτωπη με πολυσύνθετα, πολύπλοκα και σοβαρά προβλήματα που τους αφορούσαν. Η στήριξη, η περίθαλψη, η τακτοποίηση, η εργασιακή αποκατάστασή τους

ήταν μόνο κάποια από αυτά. Και, εάν η Σοβιετική Ένωση μπορούσε με δυσκολία να καλύψει το κόστος της αλληλεγγύης προς τους Έλληνες κομμουνιστές, ο οικονομικός και διοικητικός φόρτος ήταν πολύ βαρύτερος για τις μικρότερες και οικονομικά αδύναμες χώρες του Ανατολικού Μπλοκ. Για τη Βουλγαρία, από τον Οκτώβριο του 1946 έως το τέλος του 1949, το συνολικό κόστος για τους Έλληνες πρόσφυγες ανήλθε σε 1.375.340.000 λέβα (:4.753.041 δολάρια ΗΠΑ), χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψη η αξία των συγκεντρωμένων από το βουλγαρικό λαό εκατοντάδων τόνων τροφής, χιλιάδων τεμαχίων ενδυμάτων και υποδημάτων κ.ά. (Ντασκαλόφ, 2015, σελ. 106), προκαλώντας ενίοτε αντιδράσεις του τοπικού πληθυσμού που αποδοκίμαζε την οικονομική στήριξη και τα άλλα προνόμια προς τους Έλληνες κομμουνιστές πρόσφυγες.

Επιπλέον, εκτός από το οικονομικό και διπλωματικό κόστος της εμπλοκής της Βουλγαρίας στον ελληνικό εμφύλιο, κυρίως από το 1948 και μετά, στη χώρα ανέκυψαν και ζητήματα περί εθνικής της ασφάλειας. Στην αυγή του Ψυχρού Πολέμου στα Βαλκάνια οι σχέσεις της Βουλγαρίας με την Ελλάδα απέκτησαν έντονα ανταγωνιστικό χαρακτήρα. Στις σχέσεις των δυο όμορων χωρών αντανakλάται πλέον η ιδεολογική αντιπαράθεση ανατολικού και δυτικού κόσμου. Στο παραπάνω πλαίσιο η χρήση δικτύων κατασκοπείας και αντικατασκοπείας απέκτησε σχεδόν εμμονικό/νευρωτικό χαρακτήρα για τα κράτη. Η Βουλγαρία δεν αποτέλεσε εξαίρεση.

Κάπως έτσι οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες εντάχθηκαν στις προτεραιότητες του βουλγαρικού καθεστώτος. Σύμφωνα με «Απολογιστική Έκθεση» σχετική με το «επιχειρησιακό περιβάλλον» της «αντικατασκοπευτικής δραστηριότητας στο ελληνικό ζήτημα», κατά το πρώτο τρίμηνο του 1950, στην πρωτεύουσα Σόφια οι εργασίες πάνω στο «ελληνικό ζήτημα» αφορούν το πλαίσιο της προετοιμασίας για τα νέα καθήκοντα που καθορίζονται από την υπηρεσιακή διοίκηση της Διεύθυνσης Κρατικής Ασφάλειας (Κ.Α.) και συγκεκριμένα: στόχευση στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες και «τεχνική προετοιμασία» για δημιουργία βουλγαρικού δικτύου πρακτόρων «μέσα στη δική τους μηχανή»¹.

Έτσι, το έργο για τη διάλυση των μεγάλων ελληνικών προσφυγικών κοινοβιακών καταυλισμών σε Μπερκόβιτσα, Μπελογκραντσίκ και Οριάχοβο υποβοηθά η «Ομάδα Δ» της βουλγαρικής Κ.Α. καθώς στέλνει δικό της «επιχειρησιακό παράγοντα» να συμμετέχει στη διανομή/κατανομή των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων για εργασία στη Λ.Δ.Β. και στις αδερφικές της «λαϊκές χώρες». Μάλιστα, οδηγία του προϊσταμένου της «Ομάδας

¹ «Απολογιστική Έκθεση σχετικά με: Αντικατασκοπευτική δραστηριότητα στο ελληνικό ζήτημα κατά το πρώτο τρίμηνο του 1950», Υπουργείο Εσωτερικών – Τμήμα ΙΙ – Κρατική Ασφάλεια – Επ. Κρατ. Ασφ. – Επιχειρησιακό Αρχείο, Κεφ. 2, Κατ. 1, Αρχ. Μον. 1543.

Δ» αποστέλλεται σε όλους τους Τομείς της Κ.Α. στην περιφέρεια για την άμεση έναρξη «δελτίωσης» των τοποθετημένων στις περιοχές τους Ελλήνων προσφύγων και την ένταξή τους σε πρόγραμμα παρακολούθησης. Η τοποθέτησή τους σε θέσεις εργασίας στη Σόφια μπορεί να μην έχει ολοκληρωθεί, ωστόσο η «δελτίωσή» τους γίνεται και ταυτόχρονα προσδιορίζονται πρόσφυγες, από τους οποίους μελλοντικά θα επιλεγούν οι κατάλληλοι για το δίκτυο πρακτόρων της βουλγαρικής Κ.Α. για εργασία μεταξύ των προσφύγων. Επίσης, με τη βοήθεια της «Ομάδας Δ», ανακρίνονται 17 Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες που φθάνουν στη Λ.Δ.Β. μέσω Γιουγκοσλαβίας, όπως και 3 από την Μπερκόβιτσα φυγάδες προς τη Γιουγκοσλαβία ανακρίνονται από την «Πολιτική Υπηρεσία» υπό την καθοδήγηση του «συντρόφου Μάνεφ». Δηλαδή, οι ανακρίσεις υπόπτων ατόμων γίνονται και από την «Πολιτική Υπηρεσία», με τη συμμετοχή «επιχειρησιακού παράγοντα» της «Ομάδας Δ».

Στο πρώτο τρίμηνο του 1950, κατά την «Απολογιστική Έκθεση» του προϊσταμένου της «Ομάδας Δ», η ελληνική κατασκοπεία αποδεικνύεται ιδιαίτερα ενεργή, κυρίως στις παραμεθόριες περιοχές. Επιθεωρητές της κατασκοπείας αυτής είναι ως επί το πλείστον αποστάτες, οι οποίοι στέλνονται από ελληνικά κατασκοπευτικά κέντρα που βρίσκονται σε απόσταση αναπνοής από τα βουλγαρο-ελληνικά σύνορα (όπως π.χ. από τα χωριά Κάτω Νευροκόπι και Ποταμοί νομού Δράμας, το Σιδηρόκαστρο νομού Σερρών) και από ομάδα κακοποιών που βρίσκονται στην τοποθεσία «Λευκόπετρα» στο βουνό Μπέλλες (ή Κερκίνη) νότια του χωριού Πέτριτς, στο ελληνικό έδαφος. Οι πράκτορες αυτοί εκτιμάται ότι διοικούνται από τα κεντρικά, που αναφέρθηκαν παραπάνω και βρίσκονται στην Ελλάδα, ενώ οι επαφές μεταξύ τους πραγματοποιούνται επικοινωνώντας παράνομα δια μέσου των συνόρων. Μάλιστα, σημειώνεται ότι ενισχυμένη δράση η ελληνική κατασκοπεία εμφανίζει κυρίως στην περιοχή του Τομέα Κ.Α. Μπλαγκόεφγκραντ².

Η ίδια «Απολογιστική Έκθεση» του 1950, αφού εντοπίζει και καταγράφει τη δράση της ελληνικής κατασκοπείας σε βάρος της Βουλγαρίας, αποφαινεται ότι για δράση σαμποτάζ η ελληνική κατασκοπεία χρησιμοποιεί κυρίως Μιχαηλοβιστές και φασιστικά στοιχεία που κατέφυγαν στην Ελλάδα. Μιχαηλοβιστές χαρακτηρίζονται οι οπαδοί του Βούλγαρου Ιβάν Μιχαήλοφ, του επικεφαλής της «Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης» (Ε.Μ.Ε.Ο) του Μεσοπολέμου, που επιδίωκε τη «Μεγάλη Μακεδονία» στο πλαίσιο της προσχώρησής της στη Βουλγαρία. Ωστόσο, η Ε.Μ.Ε.Ο. έχει ανακηρυχθεί «φασιστική οργάνωση» και οι ηγέτες της «εχθροί του λαού», σύμφωνα με την μαρξιστική-λενινιστική ιστοριογραφία που επιβλήθηκε μετά την εγκαθίδρυση το

² «Απολογιστική Έκθεση σχετικά με: Εντοπισμένη Δράση της ελληνικής κατασκοπείας και των πρακτόρων της, κατά το πρώτο τρίμηνο του 1950», Υπουργείο Εσωτερικών – Τμήμα ΙΙ – Κρατική Ασφάλεια – Επ. Κρατ. Ασφ. – Επιχειρησιακό Αρχείο, Κεφ. 2, Κατ. 1, Αρχ. Μον. 1543

1946, υπό την ηγεσία του Γκεόργκι Ντιμιτρόφ (1946 - 1949), μονοκομματικής «Λαϊκής Δημοκρατίας» που βρέθηκε στη σφαίρα επιρροής της Ε.Σ.Σ.Δ.

Σύμφωνα με την εν λόγω «Απολογιστική Έκθεση», τους παραπάνω χρησιμοποιεί η ελληνική κατασκοπεία για πράκτορες στρατολόγους καθώς και για επαφή με τους πράκτορες που στρατολογούν στην ευρύτερη περιοχή του Πιρίν. Πιο ειδικά, η περιοχή του Πέτριτς βασίζεται, κατά κύριο λόγο, σε λαθρεμπόρους και άλλα εχθρικά στοιχεία, ενώ η περιοχή Νευροκοπίου βασίζεται σε Μιχαηλοβιστές και στις οικογένειες ατόμων που κατέφυγαν στην Ελλάδα. Για παράδειγμα:

«...Τέτοιοι πράκτορες είναι ο ΧΧΧΧ και ο Πομάκος ΧΧΧΧ που αποστέλλονται στο Νευροκόπι, ενώ οι τελευταίοι με τη σειρά τους στέλνουν πράκτορες στο εσωτερικό της χώρας για να συγκεντρώσουν τις πληροφορίες που τους ενδιαφέρουν. Ομοίως αποστέλλονται στο Πέτριτς οι παλιοί Έλληνες πράκτορες, οι οποίοι κατέφυγαν στην Ελλάδα, ΧΧΧΧ, ΧΧΧΧ και ΧΧΧΧ...».

Μάλιστα, σύμφωνα με τη βουλγαρική Κρατική Ασφάλεια, η ελληνική κατασκοπεία για τις πληροφορίες που λαμβάνει και την εργασία που επιτελείται πληρώνει με χρυσές τουρκικές λίρες, ενώ στους Πομάκους δίνει διάφορα δώρα, όπως τσεμπέρια για τις γυναίκες τους κ.ά. Εκτός από αυτό, εκμεταλλεύεται το θρησκευτικό φανατισμό τους για να τους αντιτάξει ενάντια στη «λαϊκή εξουσία», ξεγελώντας τους πως οι κομμουνιστές θέλουν να τους κάνουν Βούλγαρους και γι' αυτό δεν τους επιτρέπουν να μελετούν το Κοράνι.

Η ελληνική κατασκοπεία, κατά την «Απολογιστική Έκθεση» του 1950, θέτει καθήκοντα ποικίλου χαρακτήρα στους πράκτορές της που βρίσκονται στη Βουλγαρία. Πάνω απ' όλα ενδιαφέρεται για το πώς φυλάσσονται τα σύνορα, πόσοι στρατιώτες υπάρχουν σε κάθε σκοπιά, πώς είναι οπλισμένοι, αν στήνονται ενέδρες, πόσες και πού κ.ά. Επιπλέον ενδιαφέρεται, αν υπάρχουν ρωσικά στρατεύματα στη Βουλγαρία και πού βρίσκονται. Ενδιαφέρεται, επίσης, ποια είναι η διάθεση του πληθυσμού απέναντι στη σημερινή εξουσία, πώς διανέμονται οι εντολές, πώς διενεργήθηκαν οι εκλογές για περιφερειακούς συμβούλους και βουλευτές (με βία ή εθελοντικά), αν υπάρχουν νέοι πρόθυμοι να καταφύγουν στην Ελλάδα και την Τουρκία και άλλοι που επιθυμούν να παραμείνουν στη Βουλγαρία. Ανατίθενται στους πράκτορες και καθήκοντα για τη διάδοση φημών π.χ. ότι είναι αναπόφευκτος προσεχής πόλεμος και ότι αμερικανικά στρατεύματα βρίσκονται στην Ελλάδα, αναμένοντας εντολές να εισέλθουν στη Βουλγαρία ανά πάσα στιγμή. Κακοποιοί που στάλθηκαν από την ελληνική κατασκοπεία εκδηλώνουν όχι μόνο κατασκοπικό ενδιαφέρον, αλλά επιδιώκουν επίσης να δημιουργήσουν δεσμούς και υποστηρικτές για το σχηματισμό ληστρικού κινήματος στην περιοχή αρμοδιότητας της

Κ.Α. Μπλαγκόεβγκραντ, βασιζόμενοι κυρίως στους σκληροτράχηλους Μιχαηλοβιστές και δήμιους³.

Μάλιστα, κατονομάζονται άτομα που αμακρίθηκαν κατά το πρώτο τρίμηνο του 1950 από τον Τομέα Κρατικής Ασφάλειας (Κ.Α.) του Μπλαγκόεβγκραντ, του Πετριτσιού, της Στάρα Ζαγόρα, του Καζανλάκ, του Μπουργκάς, της Μπερκόβιτσα, του Κρούμοβγκραντ και της Ντούπνιτσα, ως άτομα στα οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να βασισθεί η ελληνική κατασκοπεία και να χρησιμοποιήσει ως συνεργάτες πληροφοριοδότες της.

Για όλα τα «ύποπτα», πιθανής τωρινής ή μελλοντικής συνεργασίας με την ελληνική κατασκοπεία, άτομα, αναφέρονται, εκτός από το ονοματεπώνυμό τους, ένα ψευδώνυμο, όπως «Σωσίας», «Ζώδιο», «Οχιά», «Προδότης», «Σαλιγκάρι», «Παράσιτο», και διαφορετικός για το κάθε άτομο χαρακτηρισμός της δράσης που ανέλαβε γι' αυτό η βουλγαρική Κ.Α.

Τα είδη της υπόθεσης/έρευνας, ατομικής ή ομαδικής, σε βάρος υπόπτων για την Κρατική Ασφάλεια ατόμων, ποικίλουν (Χρίστοφ, 2010). Για παράδειγμα, για τον Π... Κ..., «ΣΩΣΙΑ» αναφέρεται «ενεργή έρευνα», για τον Σ...Ν...Τ..., «ΕΛΚΟΣ» αναφέρεται «έργο επιχειρησιακής παρακολούθησης» κ.λπ. Αναφέρεται επίσης και «ομαδική προκαταρκτική έρευνα», όταν η δράση της Κ.Α. αφορά περισσότερα του ενός άτομα «στόχους».

Για καθένα από τα ύποπτα άτομα καταγράφονται οι λόγοι για τους οποίους έγινε «στόχος» της Κ.Α., καθώς και τα αποτελέσματα της δράσης της γι' αυτό, π.χ.:

από τον Τομέα Κ.Α. Μπουργκάς πραγματοποιήθηκε «ενεργή ομαδική έρευνα» με ψευδώνυμο «ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΕΣ» για τον Κ... Ε... Γ... και τον Κ... Α... Δ..., γιατί αυτοί «οι στόχοι αποτελούν ενωτικό σύνδεσμο για τους αντιδραστικά διακείμενους Έλληνες από την αποικία τους στην πόλη. Οι ίδιοι εμφανίζονται και ως αγωγοί της ελληνικής μοναρχο-φασιστικής προπαγάνδας», ή με ψευδώνυμο «ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ» ερευνήθηκε άτομο ως «φανερός εχθρός των βουλγαρικών και σοβιετικών λαών και ύποπτος ως πράκτορας της ελληνικής κατασκοπείας από την πρώην αστυνομία. Πριν τις 9/9 διατηρούσε επαφές με τον Γενικό Γραμματέα του ελληνικού προξενείου στην πόλη», ή με το ψευδώνυμο «ΕΧΘΡΟΣ» άτομο ύποπτο «ως πράκτορας της ελληνικής κατασκοπείας και σύνδεσμος της ελληνικής αποστολής στη Σόφια πριν τις 9/9/1944», ή με το ψευδώνυμο «ΠΑΛΙΑΝΘΡΩΠΟΣ» άτομο από το Πομόριε, ύποπτο «ως πράκτορας

³ Ο χαρακτηρισμός γλαворεζ στην «Απολογιστική Έκθεση» σημαίνει μπόγιας, δήμιος.

της ελληνικής κατασκοπείας πριν από τις 9/9/1944. Ήταν στενός φίλος του Τούρκου και του Έλληνα πρόξενου της πόλης εκείνη την εποχή»

– από την Κ.Α. του Κρούμοβγκραντ ερευνήθηκε ο στόχος ΧΧΧΧ, από το χωριό Τιχομίρ της επαρχίας του Κρούμοβγκραντ, εμφανιζόμενος ως Έλληνας πράκτορας. Ο προκείμενος εκτοπίστηκε στην επαρχία της Μοντάνα- από την Κ.Α. Ντούπνιτσα ερευνήθηκε ο στόχος με το ψευδώνυμο «ΠΑΝΤΣΟ» κ.ά.

Η «Ομάδα Δ» της βουλγαρικής Κρατικής Ασφάλειας (Κ.Α.) επαγρυπνά, παρακολουθεί και καταγράφει ακόμη και τις προθέσεις. Έτσι η Κ.Α. Μπερκόβιτσα παρατηρεί «εκδηλώσεις κατεύθυνσης» Ελλήνων πολιτικών προσφύγων εγκαταστημένων στον κοινοβιακό καταυλισμό της Μπερκόβιτσα. Μάλιστα, σε αυτή τη βάση ερευνάται ο Κ...Α...Γ..., ο οποίος «είχε αρχίσει να οργανώνει δίαυλο για τη Γιουγκοσλαβία, με σκοπό τη μεταφορά Ελλήνων πολιτικών μεταναστών». Η έγκαιρη κινητοποίηση της Κ.Α. Μπερκόβιτσα αποτρέπει τις προθέσεις του, ενώ οι διατηρούντες σχέση μαζί του Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες μεταφέρονται σε άλλο καταυλισμό.

Να επισημανθεί ότι διαφαίνεται στις Αναφορές/Εκθέσεις κάποια διάκριση μεταξύ «Ελλήνων φυγάδων/προσφύγων» και «Ελλήνων πολιτικών μεταναστών». Χαρακτηρίζονται «Έλληνες φυγάδες/πρόσφυγες» (гръцки бежанчи) Βούλγαροι που έφυγαν από την Ελλάδα, όπου κατοικούσαν, και εγκαταστάθηκαν ως πρόσφυγες στη Βουλγαρία πριν από το 1945/46, ενώ ως «Έλληνες πολιτικοί μετανάστες» (гръцките политемигранти) χαρακτηρίζονται όσοι Έλληνες διέφυγαν από την Ελλάδα, λόγω του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, και βρήκαν άσυλο στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας. Για παράδειγμα:

«...Στο εργοστάσιο εργάζονται τρεις Έλληνες φυγάδες/πρόσφυγες, οι οποίοι επίσης διατηρούν επαφή με τους μετανάστες και τους κάνουν διάφορες εξυπηρετήσεις. Και οι τρεις μελετήθηκαν. Διαπιστώθηκε ότι αυτοί είναι καλοί οπαδοί του Πατριωτικού Μετώπου. Δεν αναζητούν τη φιλία των μεταναστών, καθώς στο παρελθόν, όταν ήταν στην Ελλάδα, οι οικογένειές τους υπέφεραν ως Βούλγαροι. Όταν όμως κάποιος μετανάστης στραφεί σε αυτούς για εξυπηρέτηση, δεν αρνούνται. Έχουν διαπιστωθεί και άλλες σχέσεις, οι οποίες βρίσκονται στη διαδικασία της εξακρίβωσης...»⁴.

Στο χαρακτηρισμό των δεύτερων ως «πολιτικών μεταναστών» ανιχνεύεται ίσως η αισιοδοξία και η προσδοκία των βουλγαρικών Αρχών, και όχι μόνο, ότι η διαμονή τους στη χώρα θα ήταν προσωρινή και σύντομη. Άλλωστε, η έννοια του «πρόσφυγα»

⁴ Υπουργείο Εσωτερικών – Τμήμα ΙΙ – Κρατική Ασφάλεια – Επ. Κρατ. Ασφ. – Επιχειρησιακό Αρχείο, Κεφ. 2, Κατ. 1, Αρχ. Μον. 1544

απασχόλησε τη διεθνή κοινότητα επί μακρόν και κατά καιρούς έχουν προταθεί διάφοροι ορισμοί της (Τσέκου, 2010, σελ.135, υποσ. 57).

Η «Απολογιστική Έκθεση» του προϊστάμενου της «Ομάδας Δ» της Κ.Α. για το πρώτο τρίμηνο του 1950, Σόφια, 10.4.1950, καταλήγει σε «Συστάσεις» για βελτίωση της εργασίας πάνω στο «ελληνικό ζήτημα»:

«1. Να συσταθεί δικό μας σώμα κατασκόπων ανάμεσα στους Έλληνες πολιτικούς μετανάστες στη χώρα μέσα από το ίδιο το περιβάλλον τους. Ταυτόχρονα να οικοδομηθεί παράλληλο σώμα Βουλγάρων κατασκόπων – που θα δουλεύει μαζί με τους μετανάστες.

2. Να κριθεί το υπάρχον σώμα πρακτόρων μέσω συναντήσεων με τους καθοδηγητικούς συντρόφους και να εισαχθούν νέοι στη θέση των εκπιπτόντων πρακτόρων.

3. Να ενισχυθεί ο συντονισμός της εργασίας μας με το Πρώτο Τμήμα, ειδικά στις παραμεθόριες περιοχές, πάνω στο ζήτημα της παρανομίας και των αποστατών που εμφανίζονται ταυτόχρονα και ως πράκτορες της ελληνικής κατασκοπείας.

4. Να ενδυναμωθεί η ζωντανή σχέση με τους Τομείς, καθώς αυτούς θα τους επισκεφθεί δικός μας επιχειρησιακός παράγοντας, με σκοπό την ενεργοποίηση των ερευνών και την ανταλλαγή εμπειριών».

Σε αυστηρά εμπιστευτική «Απολογιστική Έκθεση» σχετική με την αντικατασκοπευτική δραστηριότητα στο «ελληνικό ζήτημα», κατά το δεύτερο τρίμηνο του 1950, περιγράφεται το «επιχειρησιακό περιβάλλον» της Ομάδας «Δ»⁵.

Γενικά, αναφέρεται ότι «μετά την απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. για την ανασυγκρότηση του αντιστασιακού κινήματος στην Ελλάδα, αποτραβήχτηκε στη Βουλγαρία το 80% του Δ.Σ.Ε., ανάμεσά του και μοναρχοφασίστες μαχητές αιχμάλωτοι των μαχητών του Δ.Σ.Ε - 90 άτομα». Από τους μεταφερθέντες στην Μπερκόβιτσα 90 Έλληνες «μοναρχοφασίστες» κατά το λήγον τρίμηνο στέλνονται στο «σωφρονιστικό ίδρυμα εργασίας» του Νοζάρεβο 45 άτομα. Δύο σκοτώνονται καθώς προσπαθούν να διασχίσουν τα σύνορα και 43 βρίσκονται ακόμη στον καταυλισμό της Μπερκόβιτσα. Αυτοί, μετά τη διάλυση του καταυλισμού, θα μεταφερθούν σε «σωφρονιστικό ίδρυμα

⁵ Υπουργείο Εσωτερικών – Τμήμα ΙΙ – Κρατική Ασφάλεια – Επ. Κρατ. Ασφ. – Επιχειρησιακό Αρχείο, Κεφ. 2, Κατ. 1, Αρχ. Μον. 1543

εργασίας», δηλαδή σε στρατόπεδο εγκλεισμού πολιτικών αντιπάλων του βουλγαρικού κομμουνιστικού καθεστώτος (Τσέκου, 2010, σελ. 213- 214, υποσ. 15, 16).

Πιο ειδικά, αναφέρεται ότι από τους εισελθόντες στη Βουλγαρία, άλλοι τοποθετήθηκαν σε «ειδικούς καταυλισμούς» στις πόλεις Μπερκόβιτσα και Οριάχοβο και άλλοι στάλθηκαν στις «δημοκρατικές χώρες». Επί του παρόντος, αναφέρεται ότι στη Βουλγαρία βρίσκονται 4.017 Έλληνες πρόσφυγες, υπό τη διοίκηση της «Ειδικής Επιτροπής» της Κεντρικής Επιτροπής (Κ.Ε.) του Βουλγαρικού Κομμουνιστικού Κόμματος (Β.Κ.Κ.), και ακολουθεί η κατανομή τους ανά καταυλισμό, εργασία, «Κρατική Βιομηχανική Επιχείρηση» (Κ.Β.Ε.) στη Σόφια ή στην περιφέρεια της χώρας. Αναφέρονται ως στόχοι διερεύνησης για το παρόν τρίμηνο: α) οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες οι εγκαταστημένοι στη Σόφια, β) το πρακτορείο τους «Ελλάς Πρες», γ) το, ειδικά για τους Έλληνες πρόσφυγες, γηροκομείο και νοσοκομείο στο παραθεριστικό θέρετρο Μπάνκια Σόφιας (Τσέκου, 2010, σελ. 297-301). Αλλά, λόγω της αναγκαιότητας ανάπτυξης δικτύου πρακτόρων ανάμεσα στους εγκαταστημένους στη Σόφια Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες, κατά το παρόν τρίμηνο, δεν γίνεται εργασία διερεύνησης του πρακτορείου «Ελλάς Πρες» και του νοσοκομείου στην Μπάνκια της Σόφιας.

Στην ίδια αυστηρά εμπιστευτική «Απολογιστική Έκθεση» του δευτέρου τριμήνου του 1950, συμπεραίνεται ότι η ελληνική κατασκοπεία έχει δραστηριοποιηθεί κυρίως στις παραμεθόριες περιοχές και ότι χρησιμοποιεί ιδιαίτερα την προπαγάνδα, ακόμη και ανάμεσα στο βουλγαρο-μουσουλμανικό πληθυσμό. Αποτέλεσμα της προπαγάνδας εκτιμάται το ότι στις 28 Μαΐου 1950 πέρασαν στην Ελλάδα 7 οικογένειες από το χωριό Σουμνάτιτσα του Ζλάτογκραντ, συνολικά 31 άτομα. Όλοι τους ήταν Πομάκοι, ενώ κάποιοι ήταν μέλη του Β.Κ.Κ. απασχολούμενοι σε υπεύθυνες θέσεις⁶.

Η ελληνική κατασκοπεία, κατά τη βουλγαρική Κρατική Ασφάλεια, αναθέτει στους πράκτορές της στη Βουλγαρία καθήκοντα και ενδιαφέρεται για διάφορα, αλλά συγκεκριμένα, θέματα: Πού κατά μήκος των συνόρων υπάρχουν αντάρτες; Υπάρχουν αλλαγές μεταξύ του στρατού στο Σβίλενγκραντ; Σε πόση απόσταση βρίσκεται από τα σπίτια της πόλης το φυλάκιο του Γκιμπράν; Η 10^η και η 11^η Μεραρχία είναι στις θέσεις τους; Και αν όχι, πού είναι; Από πόσα Συντάγματα αποτελούνται αυτές οι Μεραρχίες; Γύρω από το Πάζαρτζικ υπάρχουν Βούλγαροι αντάρτες; Υπάρχει ρωσικός στρατός στα σερβικά σύνορα; Πού βρίσκεται ο λοχαγός ΝΕΚΕΖΟΦ, πρώην επικεφαλής στο συνοριακό σταθμό του Σβίλενγκραντ; κ.ά.

⁶ Υπουργείο Εσωτερικών – Τμήμα ΙΙ – Κρατική Ασφάλεια – Επ. Κρατ. Ασφ. – Επιχειρησιακό Αρχείο, Κεφ. 2, Κατ. 1, Αρχ. Μον. 1544

Σύμφωνα με «επισημασμένες δράσεις» παρακολούθησης Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, πραγματοποιείται έως τις 20 Ιουνίου 1950 η «δελτίωση» όλων των τοποθετημένων σε θέσεις εργασίας σε «Κρατική Βιομηχανική Επιχείρηση» (Κ.Β.Ε.) και ο σχηματισμός των φακέλων τους, βάσει πληροφοριών και στοιχείων από πληροφοριοδότες, ώστε να ληφθούν τα κατάλληλα για την κάθε περίπτωση μέτρα. Παράλληλα, προχωρά και η διαδικασία μελέτης των βιογραφιών όσων προσφύγων εργάζονται στην κάθε επιχείρηση (αποχαρακτηρισμένη αναφορά/έκθεση με τίτλο «Σύμφωνα με τις επισημασμένες δράσεις της παρακολούθησης των Ελλήνων πολιτικών μεταναστών τοποθετημένων σε Κ.Β.Ε, πραγματοποιήθηκαν τα ακόλουθα:...»⁷.

Από τη βουλγαρική Κρατική Ασφάλεια (Κ.Α.) δεν διαφεύγει το γεγονός ότι σε Κ.Β.Ε. της πρωτεύουσας, όπου έχουν τοποθετηθεί Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες, παρατηρείται σειρά από εχθρικές δραστηριότητες και εκδηλώσεις του βουλγαρικού προσωπικού των επιχειρήσεων. Βέβαια, ποιες ακριβώς εκλαμβάνονται ως εχθρικές, είναι ένα άλλο θέμα. Διαβάζουμε, για παράδειγμα, ότι «...Κατά την έρευνα του ίδιου [ενν. προσώπου], διαπιστώθηκε, πως υπάρχει αρνητική σχέση με την εξουσία μας, μιλά κατά των Ελλήνων πολιτικών μεταναστών και με υπαιτιότητά του καταστράφηκαν κατά το βάψιμο 1.100 μέτρα ύφασμα...».

Τέτοιες ή ανάλογες ενέργειες και πράξεις αποδεικνύουν, κατά τις βουλγαρικές αρχές, τους αντεπαναστάτες, τους κατασκόπους/πράκτορες των ιμπεριαλιστών που υπονομεύουν την προσπάθεια εκβιομηχάνισης της χώρας για να αποτρέψουν το θρίαμβο της σοσιαλιστικής επανάστασης. Για τις ίδιες αιτίες και με τις ίδιες αφορμές, άλλωστε, εξαπολύεται σε όλες τις «λαϊκές χώρες» ένας ιδιότυπος εμφύλιος πόλεμος εναντίον των προδοτών/ύπουλων εχθρών μέσα στο ίδιο το κομμουνιστικό κόμμα (Owen, 2011, σελ. 59 κ. εξ.).

Γι' αυτό το λόγο η «Ομάδα Δ» εγκαίρως αναλαμβάνει δράση, σε συνεργασία με τον Επικεφαλής του υποτμήματος Φ... από το Τέταρτο Τμήμα, απασχολούμενο με την εργασία στις επιχειρήσεις. Στον ίδιο επικεφαλής υποδεικνύονται τακτικά από την Κ.Α. εντοπιζόμενα από τις μυστικές υπηρεσίες της άτομα, όπως στις περιπτώσεις με τις «Κρατικές Βιομηχανικές Επιχειρήσεις» (Κ.Β.Ε.) «ΤΙΓΚΑΡ», «Γ. ΚΙΡΚΟΦ», «Γ. ΝΤΙΜΙΤΡΟΦ» κ.ά.

Η Κ.Α. λαμβάνει οπωσδήποτε και μέτρα πρόληψης, ακόμη και όταν από τις πραγματοποιούμενες «επισημασμένες δράσεις» της το διαπιστωμένο αποτέλεσμα είναι αρνητικό. Για παράδειγμα, παρ' ότι υπό έρευνα άτομο διαπιστώνεται ότι δεν ασχολείται με

⁷ Υπουργείο Εσωτερικών – Τμήμα ΙΙ – Κρατική Ασφάλεια – Επ. Κρατ. Ασφ. – Επιχειρησιακό Αρχείο, Κεφ. 2, Κατ. 1, Αρχ. Μον. 1544.

κατασκοπεία, «...λόγω των σχέσεων του όμως με Έλληνες πολιτικούς μετανάστες τους οποίους διαφθείρει, όπως και παλιότερες σχέσεις του με προδότες από τη συμμορία του Τράιτσο Κόστοφ όπως οι Α...Ν..., Κ...Σ..., Γ...Σ... κ.ά, η διαμονή του στη Σόφια κρίνεται επικίνδυνη». Έτσι γίνεται πρόταση για εκτοπισμό του στην επαρχία.

Εννοείται ότι η έρευνα οποιουδήποτε «στόχου» φθάνει σε βάθος χρόνου. Για παράδειγμα, από «προκαταρκτική έρευνα» για Ελληνίδα πρόσφυγα διαπιστώνεται:

«... πως η ίδια την εποχή της γερμανικής κατοχής διατηρούσε δεσμό με τους Βούλγαρους κατακτητές. Είχε δεσμό με Βούλγαρους αξιωματικούς και φασίστες από τη βουλγαρική παροικία. Μετά τον ερχομό της στη Βουλγαρία γίνεται εργάτρια. Το 1949 άρχισε στενή φιλία με καθοδηγητικούς συντρόφους στους κύκλους των Ελλήνων πολιτικών μεταναστών. Από αυτούς συγκέντρωσε πληροφορίες και εκδήλωσε ενδιαφέρον για την κατανομή των Ελλήνων πολιτικών μεταναστών στη Βουλγαρία, σε ποια εργοστάσια της Σόφιας είναι τοποθετημένοι, πώς συνεργάζονται με τους Βούλγαρους και ούτω καθεξής. Η έρευνα θα συνεχιστεί το επόμενο τρίμηνο για να εξακριβωθεί η δράση της...».

Ή για άλλη Ελληνίδα πρόσφυγα υπό έρευνα:

«... Διαπιστώθηκε ότι αυτή ήρθε στη Βουλγαρία το 1946/1947 και παντρεύτηκε έναν πολύ μεγαλύτερό της Βούλγαρο. Παράλληλα διατηρούσε δεσμό με το διοικητή της ελληνικής πολεμικής αποστολής στη Σόφια, τον ταγματάρχη Αλεξανδράκη. Σήμερα δημιουργεί ευρείς δεσμούς ανάμεσα στους Έλληνες πολιτικούς μετανάστες, καθώς την ενδιαφέρει η αριθμητική δύναμη των Ελλήνων πολιτικών μεταναστών στην Μπερκόβιτσα, με τι απασχολούνται εκεί, πόσοι είναι στην Μπάνκια, στο Οριάχοβο και σε άλλες περιοχές της χώρας, αν θα έρθουν και άλλοι και ούτω καθεξής. Για εξακρίβωση της δράσης της, η έρευνα γι' αυτήν θα ενεργοποιηθεί κατά το τρέχον τρίμηνο με την ενασχόληση πράκτορα...».

Διενεργούνται ανακρίσεις και «Ελλήνων μοναρχοφασιστών», οι οποίοι ως αιχμάλωτοι του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (Δ.Σ.Ε.) οδηγούνται στη Βουλγαρία, π.χ. κατά το πρώτο τρίμηνο του 1950 ανάκριση 8 αιχμαλώτων του Δ.Σ.Ε. εγκαταστημένων στον κοινοβιακό καταυλισμό της Μπερκόβιτσα. Αυτοί, στις αρχές Απριλίου 1950, υπό την ηγεσία του Λάζαρου Κυριάκου Κιαλόγλου, απέδρασαν από τον καταυλισμό και επιχείρησαν να περάσουν τα βουλγαρο-γιουγκοσλαβικά σύνορα απ' όπου ήλπιζαν ότι η τιτοϊκή κυβέρνηση θα τους έστελνε στην Ελλάδα. Στις 15.4.1950 συνελήφθησαν

όλοι από τις συνοριακές βουλγαρικές στρατιωτικές δυνάμεις στην περιοχή της πόλης Γκοντέτς και μεταφέρθηκαν στο «Σωφρονιστικό Ίδρυμα Εργασίας» του Μπέλενε, στρατόπεδο εγκλεισμού των πολιτικών αντιπάλων του βουλγαρικού κομμουνιστικού καθεστώτος (Τσέκου, 2010, σελ. 195 υποσ. 159, σελ. 213-214 υποσ. 16).

Διαπιστώνεται ότι στο στόχαστρο της βουλγαρικής Κρατικής Ασφάλειας, προϊόντος του χρόνου, βρίσκονται και ανακρίνονται όλοι όσοι καταφθάνουν στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας μέσω Γιουγκοσλαβίας. Τα πολιτικά πράγματα της Βαλκανικής, και κυρίως της εσωτερικής πολιτικής ζωής της Βουλγαρίας και της Γιουγκοσλαβίας, υποχρεώνουν σε επιφυλακή, υπό το φόβο απειλής της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας από την ύπαρξη «μακεδονικής μειονότητας» στη Βουλγαρία. Κάποιες φορές ίσως και όχι άδικα. Για παράδειγμα, αναφέρεται ότι:

«... Στις 17.5.1950 στην περιοχή του Πέτριτς, πέρασαν από τη Γιουγκοσλαβία στην επικράτειά μας οι Έλληνες πολιτικοί μετανάστες Α... Ι... Τ... και ο Γ... Θ... Ξ... Στην ανάκριση που τους έγινε στο Μπλαγκόεβγκραντ είπαν πως διέφυγαν από τη Γιουγκοσλαβία εξ αιτίας του ότι δεν μπορούσαν να ανεχθούν να ακούν να συζητείται εναντίον της Ε.Σ.Σ.Δ. και των Λαϊκών Δημοκρατιών, ενώ στον Έλληνα εκπρόσωπο στην Μπερκόβιτσα είπαν πως στη Γιουγκοσλαβία κλήθηκαν από το Γιουγκοσλάβο αξιωματικό της Διοίκησης Κρατικής Ασφάλειας, ο οποίος τους πρότεινε να τους στείλει με ειδική αποστολή στην Ελλάδα. Ελπίζοντας πως με αυτό τον τρόπο θα μεταφερθούν στη Βουλγαρία συμφώνησαν. Ο Γιουγκοσλάβος αξιωματικός τους ανέθεσε καθήκοντα και αυτοί με τη σειρά τους πήραν σύνθημα για να επικοινωνούν με τους συντρόφους τους στην Ελλάδα. Κατά την άφιξή τους στη Βουλγαρία, παραδίνονται στις βουλγαρικές Αρχές και ισχυρίζονται ότι στη Γιουγκοσλαβία έχουν ελληνική οργάνωση και θέλουν να επικοινωνήσουν μαζί τους. Για να διαλευκανθούν οι πραγματικοί λόγοι για τον ερχομό των δύο Ελλήνων πολιτικών μεταναστών θα πραγματοποιηθεί ανάκριση...»⁸.

Η πολιτική του Βουλγαρικού Κομμουνιστικού Κόμματος (Β.Κ.Κ.) μετά το 1948 επικεντρώνεται σε μία δύσκολη προσπάθεια σύζευξης της ιδεολογικής παρακαταθήκης «του μακεδονισμού» με τα βουλγαρικά εθνικά συμφέροντα. Γενικά, η βουλγαρική στάση στο «Μακεδονικό ζήτημα» αυτή την περίοδο γνωρίζει παλινωδίες και αντιφάσεις, ανάλογα με την πορεία των σοβιετο-γιουγκοσλαβικών σχέσεων, έως ότου αποκρυσταλλώνεται οριστικά το 1963 (Τσέκου, 2010, σελ. 445, υποσ. 41).

⁸ Υπουργείο Εσωτερικών – Τμήμα ΙΙ – Κρατική Ασφάλεια – Επ. Κρατ. Ασφ. – Επιχειρησιακό Αρχείο, Κεφ. 2, Κατ. 1, Αρχ. Μον. 1544

Τον Ιούνιο του 1950 (σύνταξη αναφοράς στις 20.6.1950, υπογραφή της στις 5.7.1950) αναφέρονται ως πρόσφατα στρατολογημένοι πληροφοριοδότες 23 άτομα, από τους οποίους οι περισσότεροι προέρχονται από τους κύκλους των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Η συνεργασία μαζί τους χαρακτηρίζεται δύσκολη, καθώς οι συναντήσεις πραγματοποιούνται με τη βοήθεια μεταφραστών.

Τελικά, τον Ιούνιο του 1950, συμπεραίνεται ότι το θέμα δεν έχει ακόμη ομαλοποιηθεί, καθώς οι υπάρχοντες ελληνικοί κοινοβιακοί καταυλισμοί στη χώρα δεν έχουν ακόμη διαλυθεί οριστικά και συνεχώς Έλληνες πρόσφυγες τοποθετούνται για εργασία σε επιχειρήσεις της πρωτεύουσας και αλλού. Εκτός αυτού, αναμένονται ακόμη, μετά από ενημέρωση και συμφωνία της Μόσχας στην έκκληση της Βουλγαρίας για ελάφρυνσή της ήδη το Δεκέμβριο του 1949, αποστολές μεγάλων ομάδων προσφύγων στην Πολωνία, στη Ρουμανία και σε άλλες «δημοκρατικές χώρες» (Τσέκου Κ., 2010: σελ. 128-134). Παράλληλα εκτιμάται ότι οι κατά τόπους υπάρχουσες οργανώσεις των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων (Τσέκου, 2010, σελ. 236-251) δημιουργούν αρκετά μεγάλες δυσκολίες στην «εργασία» των Βουλγάρων πρακτόρων ανάμεσά τους, καθώς οι μυστικοί πράκτορες της Κ.Α. μέσα σε αυτές αποφεύγουν να μιλούν για τους συμπατριώτες τους.

Ο φόβος της βουλγαρικής Κρατικής Ασφάλειας για τους Έλληνες πρόσφυγες που υποκύπτουν και γίνονται μυστικοί πράκτορες της είναι, μήπως η «ριζωμένη σε αυτούς παραδοσιακή βουλγαροφοβία», παρά την ιδεολογική τους συγγένεια με τους Βούλγαρους κομμουνιστές, αποτελέσει γόνιμο έδαφος για αντιβουλγαρικές διαθέσεις και για δράση των ελληνικών υπηρεσιών κατασκοπείας. Αποδεικνύεται ότι οι βουλγαρικές αρχές έχουν επίγνωση της διατηρούμενης διαγενεακής μνήμης για τις βουλγαρικές κατοχές, την αντίσταση και την απελευθέρωση της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης στους Έλληνες που βρέθηκαν πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (Τσέκου, 2012, σελ. 297-320).

Το γεγονός αυτό οδηγεί στο τέλος του πρώτου τριμήνου του 1950 και αρχές του δεύτερου, σε σοβαρές συστάσεις για βελτίωση της εργασίας επί του θέματος. Για παράδειγμα, κρίνεται απαραίτητο το διαθέσιμο μυστικό δίκτυο να ελέγχεται από ένα παράλληλο και αντίστοιχο δίκτυο. Μάλιστα, απαραίτητο θεωρείται, μέσω των συμβασιούχων των βουλγαρικών μυστικών υπηρεσιών στους κύκλους των εργαζομένων στις επιχειρήσεις μελών του κόμματος, να ενδυναμωθεί ο κατασκοπευτικός μηχανισμός.

Επίσης μειονέκτημα χαρακτηρίζεται, την ίδια χρονική περίοδο, η έλλειψη κατάλληλου χώρου για διενέργεια ανακρίσεων, καθώς εκτιμάται ότι δυσκολεύει την εργασία της αποκάλυψης εχθρών ανάμεσα στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες. Γι' αυτό

επισημαίνεται ως απαραίτητο να παραχωρηθεί κατάλληλος χώρος – πιθανόν βίλλα – καθώς και δύο «επιχειρησιακοί παράγοντες», οι οποίοι θα ασχολούνται μόνο με την ανακριτική εργασία. Ως απαραίτητο κρίνεται ακόμη να βρεθούν γιάφκες για επαφές με τους πληροφοριοδότες.

Στο τέλος του τρίτου τριμήνου του 1950⁹, εξακολουθεί να καταγράφεται από την «Ομάδα Δ» της βουλγαρικής Κρατικής Ασφάλειας δράση της ελληνικής κατασκοπείας. Εκτιμάται ότι εξακολουθεί να εκδηλώνει ενεργή δραστηριότητα στην περιοχή των συνόρων, εκμεταλλεζόμενη στο έπακρο το θρησκευτικό φανατισμό του βουλγαρορωμαεθανικού πληθυσμού, και ότι χρησιμοποιεί ευρέως την αποστολή ληστρικών και σαμποταριστικών ομάδων, οι οποίες ανάμεσα στα άλλα καθήκοντά τους έχουν και αυτό της συλλογής κατασκοπευτικών πληροφοριών. Πιο συγκεκριμένα, αναθέτει καθήκον στους πράκτορές της να συγκεντρώνουν στρατιωτικού χαρακτήρα πληροφορίες, όπως την τοποθέτηση των στρατιωτικών μονάδων στα σύνορα, το προσωπικό τους, τον οπλισμό τους, τη διοίκησή τους, τα διακριτικά τους εμβλήματα, τις επωμίδες των αξιωματικών κ.ά.

Ο επικεφαλής της «Ομάδας Δ» στις 29.9.1950 εκτιμά ότι, κατά το τρίτο τρίμηνο του 1950, από βουλγαρικής πλευράς δεν έχει γίνει τίποτε για να βοηθηθεί και να ενισχυθεί ο αγώνας εναντίον της ελληνικής κατασκοπείας στις παραμεθόριες περιοχές, γεγονός που αποτελεί κατά τη γνώμη του σοβαρή παράλειψη. Αναφέρει όμως ότι γίνεται ήδη ανάκριση ατόμων που θεωρούνται ύποπτα κατασκοπείας σε βάρος της Λ.Δ.Β. Ο ίδιος επισημαίνει, ωστόσο, ότι η ανάκριση των παραπάνω ατόμων δεν πραγματοποιείται συστηματικά και σε βάθος, λόγω έλλειψης χώρου, διερμηνέα και έμπειρων ανακριτών – «επιχειρησιακών παραγόντων»-, γεγονός που θεωρεί ότι ευνοεί το σοβαρότατο κίνδυνο επώασης ξένων παραγόντων στη χώρα. Πάντως είναι γεγονός ότι, την περίοδο της έκθεσής του, πραγματοποιείται ανάκριση περισσότερων από 35 Ελλήνων προσφύγων στη Βουλγαρία, οι οποίοι μετά από αυτήν απελευθερώνονται και παραδίνονται στους «Έλληνες συντρόφους». Για παράδειγμα: «...πραγματοποιήθηκε η ανάκριση και των πρώην μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας Α... Τ... και Γ...Ξ..., XXXX. Από τη συνεχιζόμενη ανάκριση δεν διαπιστώθηκε να έχουν έρθει στη Βουλγαρία με κατασκοπευτικά καθήκοντα, γι' αυτό και απελευθερώθηκαν και τέθηκαν σε εργασία στο Νόβι Πάζαρ».

Στο αμείωτο ενδιαφέρον της βουλγαρικής Κρατικής Ασφάλειας για την ελληνική κατασκοπεία συνέβαλε και το γεγονός της συνεχιζόμενης διαφυγής μεμονωμένων

⁹ Αναφορά για «Δραστηριότητα της ελληνικής κατασκοπείας», 29.9.1950, Υπουργείο Εσωτερικών – Τμήμα ΙΙ – Κρατική Ασφάλεια – Επ. Κρατ. Ασφ. – Επιχειρησιακό Αρχείο, Κεφ. 2, Κατ. 1, Αρχ. Μον. 1544

ατόμων από την Ελλάδα και της έλευσής τους στη Βουλγαρία. Έτσι, διαβάζουμε στην Έκθεση της 29^{ης}.9.1950 του επικεφαλής της «Ομάδας Δ»

«...κατά τη διάρκεια του τριμήνου πέρασαν διαδοχικά από την Ελλάδα στη Βουλγαρία δύο μοναρχοφασίστες στρατιώτες. Στους ίδιους πραγματοποιήθηκε συνεχιζόμενη ανάκριση από την οποία δεν μπόρεσε να διαπιστωθεί αν ο ίδιος είναι πράκτορες της ελληνικής κατασκοπείας, σταλμένοι εδώ με ειδικά καθήκοντα, με αποτέλεσμα ο ένας να σταλεί στην Κρατική Ασφάλεια του Ρούσε για τοποθέτηση σε εργασία, ενώ ο άλλος, ο οποίος επί του παρόντος βρίσκεται στις Κεντρικές Φυλακές Σόφιας, θα σταλεί σε «Σωφρονιστικό Ίδρυμα Εργασίας» για 6 μήνες. Επιπλέον πέρασαν στη Βουλγαρία και δύο «μαοϊστές», οι οποίοι μετά την ανάκρισή τους τοποθετήθηκαν για εργασία στο εργοστάσιο κεραμικών στο χωριό Αλεξάντροβο του Λόβετς. Πρόσφατα πέρασε τα σύνορα και ο Δ...Κ...Ν... από το χωριό Ριζά της Ορεσιτιάδας. Έχει αδερφό και αδερφή αντάρτες. Ακόμα δεν έχει περάσει από ανάκριση, επειδή είναι άρρωστος και νοσηλεύεται στο νοσοκομείο του Βουλγαρικού Ερυθρού Σταυρού...»¹⁰.

Συμπερασματικά, τα παραπάνω επιβεβαιώνουν ότι η κατάληξη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, η μετακίνηση μεγάλου αριθμού ατόμων εξ αιτίας του από την Ελλάδα στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (Λ.Δ.Β.), αλλά και η μετεμφυλιακή πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, δημιούργησαν μείζον πρόβλημα στην όμορη κομμουνιστική χώρα. Επιπρόσθετα, οι ανταγωνισμοί στα Βαλκάνια στις αρχές του Ψυχρού Πολέμου, πυροδοτούσαν τη σοβαρή ανησυχία της Βουλγαρίας για την κρατική και εθνική της ασφάλεια που την υποχρέωνε να δεσμεύει τις ειδικές μυστικές υπηρεσίες της να ασχοληθούν επισταμένως με το «ελληνικό ζήτημα».

Αρχειακές πηγές

Υπουργείο Εσωτερικών – Τμήμα ΙΙ – Κρατική Ασφάλεια – Επ. Κρατ. Ασφ. – Επιχειρησιακό Αρχείο, Κεφ. 2, Κατ. 1, Αρχ. Μον. 1543. Απολογιστικές εκθέσεις της Ομάδας «Δ»- Για την εργασία πάνω στο ελληνικό ζήτημα κατά το Ι – ΙΙΙ τρίμηνο του 1950 (έναρξη στις 10 Απριλίου 1950, ολοκλήρωση στις 29 Σεπτεμβρίου 1950), Σόφια 1950.

Υπουργείο Εσωτερικών – Τμήμα ΙΙ – Κρατική Ασφάλεια – Επ. Κρατ. Ασφ. – Επιχειρησιακό Αρχείο, Κεφ. 2, Κατ. 1, Αρχ. Μον. 1544, Σόφια 29.9.1950.

¹⁰ Υπουργείο Εσωτερικών – Τμήμα ΙΙ – Κρατική Ασφάλεια – Επ. Κρατ. Ασφ. – Επιχειρησιακό Αρχείο, Κεφ. 2, Κατ. 1, Αρχ. Μον. 1544.

Βιβλιογραφία

- Ντασκαλόφ, Γκ. (2015), Η ελληνική πολιτική προσφυγιά στη Βουλγαρία, 1946-1989, (επιμ. Τσέκου Κ.). Επίκεντρο.
- Owen M. (2011), Τα παιδιά του Στάλιν. Μοντέρνοι καιροί, 7^η έκδοση.
- Τσέκου Κ., «Επιλεκτικές μνήμες – επιλεκτικές αφηγήσεις: η διαγενεακή μνήμη για τις βουλγαρικές κατοχές στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες στη 'Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας'», στο: Δαλκαβούκης Β., Πασχαλούδη Ε., Σκουλίδας Η., Τσέκου Κ. (επιμ.), (2012). Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940. Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία, Επίκεντρο.
- Τσέκου, Κ. (2010), Προσωρινώς διαμένοντες... Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, 1948-1982. Επίκεντρο.
- Χριστο Χρ. «Оперативният отчет – тайният механизъм на Държавна сигурност»
http://www.capital.bg/blogove/dosieta/durjavna_sigurnost/2010/11/07/989490_operativni

Στη «βιτρίνα» της Ανατολικής Ευρώπης: Το ΚΚΕ στην Ανατολική Γερμανία και οι πολιτικοί πρόσφυγες¹

Από την εξέταση των σχέσεων εξάρτησης που αναπτύχθηκαν στον άξονα ΚΚΕ-SED [Sozialistische Einheitspartei Deutschlands]/Κομματική Οργάνωση Γερμανίας- Πολιτικοί πρόσφυγες προκύπτει ο ίδιος κοινός παρονομαστής που ίσχυσε για όλη την Ανατολική Ευρώπη: Το ΚΚΕ στην υπερорία μετατράπηκε σε πειθήνιο όργανο της Σοβιετικής Ένωσης και σε ένα δεύτερο επίπεδο δέσμιο των επιλογών των αδελφών κομμουνιστικών κομμάτων. Μάλιστα η εμπλοκή των τελευταίων στα εσωτερικά ζητήματά του θεωρήθηκε από το ΚΚΕ όχι μόνο αναπόφευκτη αλλά κατά κάποιο τρόπο και επιθυμητή. Ήταν το αντίτιμο με το οποίο εξαγόρασε την ψευδαίσθηση της συμμετοχής του στη λήψη των κρατικών αποφάσεων και επομένως στη νομή της εξουσίας επί των πολιτικών προσφύγων. Έτσι, οι νησίδες των προσφύγων στις διάφορες χώρες του ανατολικού συνασπισμού συγκρότησαν τον λαό που ήλεγχε το ΚΚΕ, ανάγοντας το όραμα της συγκρότησης της ελληνικής λαϊκής δημοκρατίας στη σφαίρα του φαντασιακού (Τσέκου, 2013, σελ. 81 κ.ε.).

Παιδιά και μερικές δεκάδες στελεχών του ΚΚΕ που μεταφέρθηκαν κατά τη διάρκεια και μετά τη λήξη του Εμφυλίου στην Ανατολική Ζώνη της Γερμανίας (342 παιδιά τον Αύγουστο του 1949 και 700 τον Ιούλιο του 1950: συνολικά 1.244 παιδιά και ενήλικες), συγκρότησαν τις μικρές κοινότητες των πολιτικών προσφύγων, με την Κομματική Οργάνωση να εδρεύει στο Radebeul. Για να λειτουργήσει το ΚΚΕ πατερναλιστικά

---

¹ Το άρθρο στηρίζεται στο σχετικό υποκεφάλαιο του βιβλίου Στράτος Ν. Δορδανάς-Βάιος, Καλογρηάς (2000). Οι Ζωές των Αλλων. Η Στάζι και οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Γερμανία (1949-1989). Επίκεντρο.

απέναντι στους πρόσφυγες και στα στελέχη του χρειαζόταν την έγκριση του SED για κάθε πρωτοβουλία και απόφασή του. Διαφορετικά, καμία απόφαση που προερχόταν από το Βουκουρέστι δεν είχε ισχύ, αν δεν την ενέκρινε πρώτα η Κεντρική Επιτροπή του SED. Έχοντας επίγνωση των σημαντικών περιορισμών στο πεδίο ενάσκησης του ελέγχου επί των πρώην μαχητών και αμάχων του Εμφυλίου, υιοθέτησε πειθήνια στάση και εξαναγκάστηκε σε υποχώρηση στις ελάχιστες περιπτώσεις των διιστάμενων απόψεων. Μια τέτοια καταγράφηκε αναφορικά με τη διαχείριση και διάθεση των χρημάτων και ειδών που είχε συγκεντρώσει η ανατολικογερμανική Επιτροπή Βοήθειας ήδη κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου.

Μετά το τέλος του Εμφυλίου στην Ελλάδα τέθηκε αναπόφευκτα θέμα αναφορικά με τη συνέχιση λειτουργίας της Επιτροπής, καθώς πλέον είχε μείνει χωρίς ουσιαστικό αντικείμενο. Στα χέρια του γερμανικού κόμματος βρέθηκαν υλικά και χρήματα που είχαν συγκεντρωθεί όλο το προηγούμενο διάστημα από τις κατά τόπους ερανικές επιτροπές. Διάφορα είδη φαρμάκων και υγειονομικού υλικού, είδη χειρουργείου (εργαλεία, επίδεσμοι), μαγειρεία εκστρατείας, ακόμα και εξοπλισμός οδοντιατρείου παρέμεναν σε αποθήκες στο Potsdam, ενώ στα ταμεία ήταν κατατεθειμένα περίπου 1.500.000 μάρκα. Η πρόταση του ΚΚΕ ήταν το σύνολο του ποσού να τεθεί στη διάθεσή του, με την υποχρέωση να ενημερώνει λεπτομερώς για κάθε δαπάνη. Ήδη είχε προϋπολογιστεί για τις εκτυπωτικές ανάγκες του ένα ποσό της τάξης των 500.000 μάρκων. Το ίδιο αιτήθηκε και για υλικά, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν και ασύρματοι. Το SED ικανοποίησε μόνο εν μέρει τα αιτήματα του ΚΚΕ, επιτρέποντας να παραλάβει όσα είχε ζητήσει, ενώ τα υπόλοιπα τέθηκαν για εκποίηση στη διάθεση της κυβέρνησης, με σκοπό το ποσό αυτό να διατεθεί και πάλι για τις ανάγκες των παιδιών. Τα εναπομείναντα 1.000.000 μάρκα αποφάσισε να δοθούν για τον εξοπλισμό των παιδικών σταθμών, προσθέτοντας από τον κρατικό κορβανά άλλα 2.000.000 για τη διατροφή και μόρφωση των παιδιών².

Η προσπάθεια επομένως του ΚΚΕ να αποκτήσει απευθείας πρόσβαση σε ένα διόλου ευκαταφρόνητο για την εποχή ποσό δεν τελεσφόρησε. Το SED παρουσιάστηκε γενικότερα πολύ προσεκτικό στον τρόπο διαχείρισης των χρημάτων, επιλέγοντας να διατηρήσει την άμεση εποπτεία για να γνωρίζει ανά πάσα στιγμή τους λόγους διάθεσής τους. Μετά την ουσιαστική μεταβίβαση των αρμοδιοτήτων της Επιτροπής Βοήθειας στη «Λαϊκή Αλληλεγγύη» (Volkssolidarität), ανοίχθηκε ειδικός λογαριασμός στο όνομα του ΚΚΕ, από τον οποίο δεν μπορούσε να ξοδευτεί ούτε μάρκο χωρίς τη γερμανική συγκατάθεση. Οι συνθήκες της οικονομικής εξάρτησής του ανάγκασαν το ΚΚΕ να

² Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας [στο εξής ΑΣΚΙ], Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 180, φάκ. 8/6/26: «Πώς παρουσιάζεται η κατάσταση στη Γερμανία, σημείωμα του σ. Θανάση Γεωργίου, Βουκουρέστι, 11.2.1950» και φάκ. 8/6/29: Έκθεση Γεωργίου, Βερολίνο, 18 Μαρτίου 1950.

ζητήσει διαβεβαιώσεις πως λεφτά θα εξακολουθούσαν να υπάρχουν για τις ανάγκες του, τις οποίες και έλαβε μέσω του Θανάση Γεωργίου, του δημοσιογραφικού εκπροσώπου του ΚΚΕ που εγκαταστάθηκε στον σοβιετικό τομέα του Βερολίνου από τον Ιανουάριο του 1949: «Σημασία, νομίζω, έχει τι θα γίνει όταν τελειώσουν τα λεφτά. Προ καιρού είχα ρωτήσει τη σ. Κάιλσον, σε σχετική συζήτηση, και μου είπε ότι το SED θα αποφασίσει. «Ασφαλώς θα παρθή ειδικό μέτρο, μου είπε. Δεν θα μείνουν ανεκπλήρωτες οι επιθυμίες του ΚΚΕ»³.

Το ίδιο συνέβη με τα χρήματα που είχαν στην κατοχή τους τα παιδιά και τα οποία θα ανταλλάσσονταν αμέσως με μάρκα. Το ΚΚΕ αναγκάστηκε και εδώ να πειθαρχήσει και να συμφωνήσει πως όλα τα ποσά θα περνούσαν στο SED, που με τη σειρά του θα κάλυπτε τις όποιες ανάγκες του. «Γί' αυτά τα 22 δεν ξέρει τίποτε[,] να τα κρατήσω», ρώτησε κάποια στιγμή ο Γεωργίου το Βουκουρέστι, εννοώντας 22 δολάρια που είχαν παραδώσει τα παιδιά. Η απάντηση που έφτασε μέσω της Κομματικής Οργάνωσης δεν επιδεχόταν καμία παρερμηνεία. Αφού το Π.Γ. υπογράμμιζε την πρόταση του Γεωργίου με θαυμαστικό, σημείωνε ορθά κοφτά στο περιθώριο με κόκκινο (ίσως και με τρόπο που υποδήλωνε απογοήτευση αλλά και ενόχληση): «Να τα δώσει»⁴. Να σημειωθεί εδώ ότι τα δολάρια θα ξαναπερνούσαν στα χέρια του ΚΚΕ, όταν στελέχη του θα χρειαζόταν να ταξιδεύσουν στο εξωτερικό για εύλογους λόγους⁵.

Και μπορεί να είχε χάσει την –προδιαγεγραμμένη– μάχη της οικονομικής διαχείρισης αλλά, σε γενικές γραμμές, το SED φάνηκε ιδιαίτερα γαλαντόμο απέναντι στις εκάστοτε επιθυμίες του ΚΚΕ. Δεν ήταν μόνο πως ανέλαβε εξ ολοκλήρου την οικονομική επιβάρυνση της τύπωσης βιβλίων για λογαριασμό του ΚΚΕ, καθώς και την υποστήριξη του εκδοτικού μηχανισμού του (Ματθαίου & Πολέμη, 2003) με την αποστολή γραφομηχανών (ακόμα και για τυφλούς), τυπογραφικών στοιχείων και χαρτιού· η Ανατολική Γερμανία και το SED έγιναν οι προμηθευτές για κάθε είδους ανάγκη και οι συχνοί αποδέκτες ποικίλων αιτημάτων του ΚΚΕ: Από το έδαφός της συσκευάστηκαν και απεστάλησαν με κατεύθυνση το Βουκουρέστι ραδιόφωνα και λυχνίες, γραφομηχανές (όπως αναφέρθηκε), ρολόγια για τυφλούς, ακόμα και ένα αυτοκίνητο μάρκας BMW, για το οποίο η αλήθεια είναι πως χύθηκε πολύ μελάνι αλλά άξιζε τον κόπο γιατί εντέλει πέρασε στα χέρια του Πολιτικού Γραφείου και μάλιστα στο χρώμα της αρχικής προτίμησης. Ήταν γκρι γιατί αυτό ήταν το συνηθισμένο χρώμα των αυτοκινήτων που κυκλοφορούσαν στους δρόμους της ρουμανικής πρωτεύουσας. Η Ανατολική Γερμανία κατέστη επιπλέον η χώρα της αναψυχής και της ξεκούρασης για τα υψηλόβαθμα

³ Στο ίδιο: φάκ. 8/6/62: Έκθεση Θανάση Γεωργίου, Βερολίνο, 21 Δεκεμβρίου 1950.

⁴ Στο ίδιο: φάκ. 8/6/50: Έκθεση Θανάση Γεωργίου, Βερολίνο, 16 Οκτωβρίου 1950.

⁵ Στο ίδιο: φάκ. 8/6/39: Έκθεση Θανάση Γεωργίου, Βερολίνο, 2 Αυγούστου 1950.

κομματικά στελέχη αλλά και ο ενδιάμεσος σταθμός για την επαναπροώθηση των δεμάτων για τους πολιτικούς κρατούμενους στην Ελλάδα⁶.

Από την άλλη, η μόρφωση και η πολιτική διαπαιδαγώγηση των παιδιών ήταν δύο αντικείμενα που δεν μπορούσε να αμφισβητήσει κανείς ότι ανήκαν στον σκληρό πυρήνα των αρμοδιοτήτων του ΚΚΕ. Οι στόχοι του κόμματος εδώ ήταν σαφείς, καθώς καλούνταν να προετοιμάσει τους μελλοντικούς μαχητές, υπολογίζοντας πως η ώρα της επιστροφής στην Ελλάδα δεν θα αργούσε. Τον τόνο προς την κατεύθυνση αυτή έδωσε ο ίδιος ο Ζαχαριάδης όταν σε επιστολή του εξήρε τη σημασία της μόρφωσης, της εκμάθησης της γλώσσας και της αγωνιστικής-πολιτικής επαγρύπνησης: «[...] Η γνώση της γερμανικής γλώσσας θα σας βοηθήσει πολύ και στη μετασχολική μελέτη και μόρφωσή σας και όταν θάμαστε στην πατρίδα μας [...]. Παράλληλα με την άλλη μόρφωση σας πρέπει ιδιαίτερη προσοχή να δώσετε στην αγωνιστική-θεωρητική και πολιτική διαπαιδαγώγησή σας, να διαμορφώσετε τον ατομικό-αγωνιστικό σας χαρακτήρα. Να καλλιεργήσετε όλα εκείνα τα ιδανικά που χαρακτηρίζουν πάντα τη νεολαία και ιδιαίτερα την αρετή της αγάπης προς την πατρίδα. Ποτέ να μην ξεχνάτε τον σκλαβωμένο λαό μας που παλεύει για τη λευτεριά και την ανεξαρτησία του. Νάστε πάντα έτοιμοι ν' ακολουθήσετε τον τίμιο δρόμο που χάραξε ο Νίκος Μπελογιάννης»⁷.

Καθώς θεσμικά το συγκρότημα του Radebeul ανήκε στο υπουργείο Λαϊκής Παιδείας, το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής διαδικασίας εξ ορισμού συνέκλινε στους δύο κύριους άξονες της πολιτικής συγκρότησης και της στρατιωτικής προπαρασκευής, με χρονικό πάντα ορίζοντα το άμεσο μέλλον και πεδίο εφαρμογής την Ελλάδα:

«Τα παιδιά θα εκπαιδευτούν ως συνειδητοί, αποφασισμένοι και πειθαρχημένοι πατριώτες και μαχητές για την απελευθέρωση της χώρας τους από το ζυγό του μοναρχο-φασισμού και θα αποκτήσουν τα προσόντα για τη γρήγορη σχεδιασμένη οικοδόμηση της Ελλάδας ώστε να γίνει μια προοδευτική δημοκρατική χώρα. Γι' αυτόν το σκοπό, πρέπει να διαπαιδαγωγηθούν σύμφωνα με την κομμουνιστική Weltanschauung (ιδεολογία) ως καθολικά μορφωμένοι και ηθικά ανεπτυγμένοι άνθρωποι. Από αυτήν την άποψη, οι βάσεις είναι η επιστήμη, ο μαρξισμός-λενινισμός και η σοβιετική παιδαγωγική. Τα παιδιά πρέπει να μπορούν και να είναι έτοιμα να συμμετάσχουν μαζί με όλες τις άλλες δυνάμεις στη δημοκρατική ανάπτυξη της χώρας τους και να διατηρήσουν ακλόνητη

⁶ Για τα επιμέρους αυτά ζητήματα, βλ. αναλυτικότερα ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 360, φάκελοι 20/10/46, 69, 79, 100, 130, 143 και κουτί 361, φάκ. 20/11/34.

⁷ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/243: Κ.Κ.Ε., Κεντρική Επιτροπή προς τους Πιονέρους μας στη Λαοκρατική Δημοκρατία, Αριθ. 5018, 28 Ιουνίου 1953.

φιλία με τους σπουδαίους φίλους μιας δημοκρατικής Ελλάδας, δηλαδή, με τη Σοβιετική Ένωση, τις λαϊκές δημοκρατίες και τη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας» (Troebst. 2012).

Το ΚΚΕ ήταν αποκλειστικά αρμόδιο να διαμορφώσει τους όρους της παρεχόμενης εκπαίδευσης προς τα παιδιά και τους έφηβους, με τη βοήθεια των εκπαιδευτικών και των σχολικών βιβλίων που άρχισαν να εκτυπώνονται στην υπερορία υπό την εποπτεία της Επιτροπής «Βοήθεια στο Παιδί» [ΕΒΟΠ]. Μετά από την επίσκεψή του στο Radebeul και στη Λειψία ο επικεφαλής της ΕΒΟΠ Πέτρος Κόκκαλης είχε υπογραμμίσει τη μεγάλη σημασία που είχε το κατάλληλο στελεχιακό δυναμικό για τη διαπαιδαγώγηση και την πολιτική επιμόρφωση των παιδιών, έργο που ανήκε στις λειτουργίες του κόμματος και των οργανώσεών του (ΕΠΟΝ)⁸.

Καθ' όλη τη διάρκεια της σχολικής διαδρομής τους τα παιδιά δέχονταν έναν καταϊγισμό μηνυμάτων θετικού-αρνητικού πρόσημου για τις σοσιαλιστικές χώρες και το καπιταλιστικό σύστημα αντίστοιχα, με το τελευταίο να αποτελεί το αντίπαλο δέος του «φιλειρηνικού» ανατολικού κόσμου (Μποντίλα, 2003, σελ. 233-4). Η χειραγωγούμενη εκπαίδευση περιλάμβανε κοινά μαθήματα στα εργοστάσια από τη γερμανική κομματική νεολαία, καθημερινή δεκάλεπτη κατατόπιση γύρω από τρέχοντα ζητήματα, με βάση περιληπτικό δελτίο των εκπομπών του ραδιοσταθμού, ακρόαση της «Ελεύθερης Ελλάδας», πολιτική-ιδεολογική ενημέρωση μέσα από τον Αγωνιστή, τον Νέο Κόσμο και τον Επονίτη⁹.

Παρά τον ασφυκτικό έλεγχο δεν έλειψαν οι «παρασπονδίες» στη συμπεριφορά των παιδιών και τα εκ μέρους τους πολιτικά «ατοπήματα», που βρέθηκαν να καυτηριάζονται συχνά πυκνά από το ΚΚΕ. Πώς αλλιώς θα μπορούσε να χαρακτηριστεί το γεγονός πως ο επισκέπτης ενός σπιτιού στο Radebeul θα διαπίστωνε να κοσμούν το αναγνωστήριο φωτογραφίες μόνο του Ζαχαριάδη και του Μπελογιάννη και καμία των ηγετών του γερμανικού λαού; Στην κεντρική δε σάλα του σπιτιού των αγοριών στη Λειψία ο Στάλιν και ο πρόεδρος της Ανατολικής Γερμανίας Wilhelm Pieck ήταν τοποθετημένοι σε δεύτερο πλάνο. Ελλιπής πολιτική δουλειά και χαμηλή αγωνιστική διάθεση, κακή συμπεριφορά και μειωμένη συναίσθηση της ανάγκης διαφύλαξης της λαϊκής

⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 174, φάκ. 7/61/215: Πέτρος Κόκκαλης προς το Π.Γ. του ΚΚΕ, «Σημείωμα σχετικά με παρατηρήσεις κατά τη διάρκεια του ταξιδιού στο Βερολίνο και το πέρασμα στην επιστροφή από Πράγα και Βουδαπέστη», 11 Μαρτίου 1951.

⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/7: Κ. Λουλές, «Εκθεση προς το Π.Γ. της Κ.Ε. Κ.Κ.Ε. για την κατάσταση της Κ.Ο. Γερμανίας και τη δουλιά της στα παιδιά μας», 24 Οκτωβρίου 1952 και φάκ. 7/14/5: «Εκθεση του σ. Δανηλίδη Πολύδωρου για την κατάσταση και τα προβλήματα της Κ.Ο. Γερμανίας» προς το Π.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., 16 Μαρτίου 1952.

περιουσίας, πολιτιστική κατωτερότητα (τα κορίτσια ιδίως επεδείκνυαν «χωριάτικη συστολή» στις επαφές τους με τους ξένους), διεθνιστική αδιαφορία και άγνοια των εξελίξεων στην Ελλάδα ήταν μερικά μόνο από τα στοιχεία που αναζητούσαν επείγουσες λύσεις και την καταλυτική παρέμβαση των κομματικών μηχανισμών για τη βελτίωση της «δουλιάς στα παιδιά μας»¹⁰:

«[...] Αρκετά παιδιά στους παιδικούς σταθμούς δεν έχουν καλή, πολιτισμένη εμφάνιση, ανάλογα με τα μέσα που παρέχουν οι Λ.Δ.[...] δεν σέβονται τους μεγαλύτερους, δεν πειθαρχούν και γενικά δεν συμπεριφέρονται σαν παιδιά λαϊκών αγωνιστών. Οι αδυναμίες στον τομέα της αγωνιστικής διαπαιδαγώγησης παρουσιάζονται πιο ανησυχητικές στους μαθητευόμενους νέους. Αρκετοί νέοι υστερούν σε αγωνιστικό ήθος και πειθαρχία, δεν έχουν την απαιτούμενη αφοσίωση στη δουλιά και παραβιάζουν συχνά τον κανονισμό των σχολών τους. Παρατηρούνται σοβαρά παραστρατήματα στην ατομική ζωή μερικών νέων μας όπως: μεθύσια, κλειψιές, ξενύχτια, αμερικανισμοί κλπ. Άλλοι νέοι δεν εχτιμούν όσο πρέπει τη βοήθεια που τους παρέχουν οι Λ.Δ., εκδηλώνουν παράλογες απαιτήσεις, δυσαναχετούν μπροστά στα πρώτα μικροεμπόδια, αντί να μαθαίνουν να παλαίβουν και να ξεπερνούν τις δυσκολίες. Σοβαρές είναι και οι σωβινιστικές εκδηλώσεις που εκδηλώνουν νέοι και νέες. Π.χ. υπάρχουν νέοι που αρνούνται να περάσουν στις νεολαιίστικες οργανώσεις των χωρών που ζούνε και υποτιμούν την οργανωτική, πολιτική και εκπολιτιστική δουλιά που γίνεται μέσα σ' αυτές. [...]»¹¹.

Σε μια καταγεγραμμένη περίπτωση ο απειθαρχος χαρακτήρας ενός νέου στο Radebeul συνοδεύτηκε από σαφείς ενδείξεις πολιτικής απειθαρχίας και άρνησης αποδοχής του γερμανικού καθεστώτος. Ο Οδυσσέας Κ. δεν είχε εκφράσει απλώς την επιθυμία να επιστρέψει στην Ελλάδα αλλά ταυτόχρονα και την απέχθειά του για τη ΓΛΔ και το κομμουνιστικό σύστημα. Ίσως ήταν και αυτός ένας τρόπος για να χαρακτηριστεί «αντικοινωνικό» στοιχείο και να υποχρεώσει τις αρχές να τον απομακρύνουν από τη χώρα, από την οποία επιθυμούσε σφόδρα να φύγει. Δεν εξηγείται διαφορετικά το θάρρος του να καθυβρίσει το καθεστώς, αναμένοντας μια ανάλογης βαρύτητας τιμωρία (Radebeul [und] kommunismus-Scheisse=Το Ράντεμπυλ και ο κομμουνισμός είναι σκατά). Όταν το SED ενημέρωσε πως τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά και ο εν λόγω βρισκόταν στη φυλακή για επίθεση, το έκανε για να επισπεύσει τον χρόνο αντίδρασης

¹⁰ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/7: Κ. Λουλές, «Εκθεση προς το Π.Γ. της Κ.Ε. Κ.Κ.Ε. για την κατάσταση της Κ.Ο. Γερμανίας και τη δουλιά της στα παιδιά μας», 24 Οκτωβρίου 1952.

¹¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/199: Κ.Κ.Ε., Κεντρική Επιτροπή προς τα Κ.Σ. της ΕΒΟΠ και ΕΠΟΝ στις Κομματικές Οργανώσεις του ΚΚΕ Βουλγαρίας, Ρουμανίας, Ουγγαρίας, Τσεχοσλοβακίας, Πολωνίας, Γερμανίας, «Συμπεράσματα από την κοινή συνεδρίαση των Κ.Σ. της ΕΒΟΠ και ΕΠΟΝ για τη δουλιά στα παιδιά μας», Αριθ. 7589/485, 21 Οκτωβρίου 1952.

εκ μέρους του ΚΚΕ, ζητώντας εν ολίγοις να προβεί στις κατάλληλες ενέργειες, ώστε να μεταφερθεί κοντά στους γονείς του στην Πολωνία πριν γίνει η δίκη του. Η άποψη του ΚΚΕ και προσωπικά του Ζαχαριάδη ήταν να ενεργήσουν οι Γερμανοί με τον ίδιο τρόπο όπως σε ανάλογες περιπτώσεις συλλήψεων με την κατηγορία της διαφυγής. Μετά από επανειλημμένες επαφές, το ΚΚΕ έλαβε ξεκάθαρη θέση, προτείνοντας να παραμείνει ο νεαρός στη χώρα και να του συμπεριφερθούν οι αρχές όπως θα γίνονταν για κάθε πολίτη που βαρυνόταν με το συγκεκριμένο αδίκημα. Έπρεπε να υποστεί, λοιπόν, τις συνέπειες των πράξεών του. Αν πάλι θεωρούσαν σωστότερο να μεταφερθεί στην Πολωνία, θα έπρεπε να έρθουν οι ίδιοι σε επαφή με το αδελφό πολωνικό κόμμα γιατί το ΚΚΕ δεν νομιμοποιούνταν να κάνει κάτι τέτοιο¹².

Δεν είναι γνωστή η κατάληξη της συγκεκριμένης υπόθεσης αλλά ο εν γένει χειρισμός της από τη μεριά του ΚΚΕ ήταν δηλωτικός της αντίληψης που το διέκρινε για το δικαίωμα παρέμβασής του στις ζωές των παιδιών. Αυτό το δικαίωμα αφορούσε κάθε πτυχή της ζωής τους, που ελεγχόταν και μεθοδεύονταν κατά την κρίση του κόμματος. Στην επαγγελματική επιλογή και σταδιοδρομία τους το ΚΚΕ είχε τον πρωτεύοντα ρόλο και πάνω σε ένα αρχικό σχέδιο που βασιζόταν σε ποσοστιαίες αναλογίες συνεργαζόταν στενά με το SED. Με άλλα λόγια, το ΚΚΕ ήταν εκεί ανά πάσα στιγμή για να υποδείξει τα προτιμητέα επαγγέλματα αλλά και για να «διορθώσει» λαθμενές επιλογές. Όταν για παράδειγμα διαπιστώθηκε πως σε σύνολο 70 μαθητών οι 30 είχαν δηλώσει χημικοί, η προτίμηση διορθώθηκε αυτομάτως προς τα κάτω για να υπάρχει ισορροπία σε σχέση με τα άλλα επαγγέλματα.¹³ Για 21 κορίτσια ήταν καλοδεχούμενες οι επιλογές της νοσοκόμου, τυπογράφου, γεωπόνου· όμως ο δρόμος για τις υπόλοιπες 10, που είχαν επιλέξει να γίνουν μοδίστρες, ήταν ερμητικά κλειστός. Έχοντας αποκλείσει ασυζητητί το «μικροαστικό» επάγγελμα της μοδιστρικής, το κόμμα έδωσε τη δυνατότητα στα κορίτσια αυτά να το ξανασκεφτούν και να καταλήξουν σε ένα από τα υπόλοιπα επαγγέλματα.¹⁴ Η συναίσθηση της ανάγκης για μόρφωση και εκμάθηση μιας τέχνης επέβαλε σε όλα τα παιδιά την κομματική πειθάρχηση στις αποφάσεις του ΚΚΕ, εκτός από έναν μικρό αριθμό 15-20 παιδιών, για τα οποία δεν υπήρχε καμία δυνατότητα επιλογής είτε ήταν βαριά άρρωστα είτε είχαν χαρακτηριστεί «ανώμαλα» και «ηλίθια», όλοι οι δρόμοι ήταν γι' αυτά αδιέξοδοι¹⁵.

¹² Για περισσότερες λεπτομέρειες για την υπόθεση αυτή βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 360, φάκελο 20/10/90, 109, 113, 115.

¹³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 361, φάκ. 20/11/38: Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, Zentralkomitee, Abteilung International Verbindungen (Keilson), an das Zentralkomitee der Kommunistischen Partei Griechenlands, Nr. Schw./Rö., Βερολίνο, 13 Μαρτίου 1953 και φάκ. 20/11/79: ΚΚΕ προς SED, 1 Ιουνίου 1953.

¹⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 180, φάκ. 8/6/16: Έκθεση Θανάση Γεωργίου, Βερολίνο, 6 Σεπτεμβρίου 1949.

¹⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/7: Κ. Λουλές, «Έκθεση προς το Π.Γ. της Κ.Ε. Κ.Κ.Ε. για την κατάσταση της Κ.Ο. Γερμανίας και τη δουλιά της στα παιδιά μας», 24 Οκτωβρίου 1952.

Στην προσωπική ζωή τους τα πράγματα δεν διέφεραν καθόλου. Τα στελέχη που επισκέπτονταν κατά καιρούς τα παιδιά, γίνονταν κοινωνοί των αγωνιών των μεγαλύτερων από αυτά. Δεν κατάφερναν ως επί το πλείστον να απαντήσουν με πειστικό τρόπο στα ερωτήματά τους για το αν θα μπορούσαν να παντρευτούν και ποιες θα ήταν ενδεχομένως οι συνέπειες συγκεκριμένων επιλογών τους. Αν ληφθεί υπόψη πως ακόμα και ο Γεωργίου χρειάστηκε να λάβει την άδεια του κόμματος για να παντρευτεί Γερμανίδα, γίνεται αντιληπτό πως η ελευθερία σε καθαρά προσωπικά ζητήματα επιβαλλόταν να είναι και πολιτικά ορθή¹⁶.

Αγωνία για τη στιγμή της επανένωσης και νοσταλγία για τους δικούς τους ήταν επίσης δύο κυρίαρχα συναισθήματα που τα στελέχη διέκριναν μονίμως στα μάτια παιδιών και μεγαλύτερων, κάθε φορά που συζητούσαν μαζί τους. Με τα παιδιά στη Γερμανία και τους γονείς –συχνά και τα άλλα αδέρφια– σε άλλη χώρα (ανατολική Ευρώπη, Ελλάδα) στην καλύτερη περίπτωση ή διασκορπισμένες οι οικογένειες σε περισσότερες των δύο χωρών του Παραπετάσματος στη χειρότερη, οι περιορισμοί στα ταξίδια και οι δυσκολίες με τις βίζες δεν προσλαμβάνονταν ως αξεπέραστα εμπόδια μπροστά στη δύναμη του νόστου. Οι επιλογές πολλές και ταυτόχρονα οι εναλλακτικοί τρόποι, αρκεί να υπήρχε η θέληση. Οι άδειες κατά τις διακοπές ήταν μια καλή ευκαιρία επανένωσης των οικογενειών με τα παιδιά ή στην ανάγκη το ταξίδι μέχρι τα σύνορα χωρίς, ωστόσο, να κρίνεται απαραίτητη η διέλευσή τους: «Να πάνε αυτές στα γερμανικά σύνορα και οι δικοί τους στα τσεχοσλοβακικά ή πολωνικά και εκεί να ιδωθούν και να μιλήσουν χωρίς να περάσουν τα σύνορα ούτε αυτοί ούτε και οι δικοί τους»¹⁷.

Αναγνωρίζοντας σχετικά έγκαιρα το ΚΚΕ ότι η μέριμνα για την επανένωση των οικογενειών θα συντελούσε στη συσπείρωση των μελών τους, στη διατήρηση της ελληνικότητάς τους και συνάμα θα λειτουργούσε εκτονωτικά, καθόρισε τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες αυτή θα συντελούνταν: «[...] Θα γίνει σ' όλες τις Λ.Δ. κατ' άτομο καταγραφή για ποιοι και πού έχουν παιδιά, κατά κανόνα όταν τα παιδιά πάνε σχολείο και σπουδάζουν θα γίνεται μόνο μετακίνηση γονιών προς αυτά. Αν έχουν παιδιά σε διάφορες Λ.Δ. θα δηλώσουν σε ποια χώρα θέλουν να παν. Αν τα παιδιά είναι μεγάλα, εργάτες ή ανάπηροι, θα μπορούν αυτά να παν στους γονείς [...]» (Τσέκου, 2010, σελ. 332-3).

Σε ενημερωτικό σημείωμά του προς όλες τις Κομματικές Οργανώσεις το ΚΚΕ γνωστοποίησε στα τέλη του 1951 την απόφασή του να προτείνει στα αδελφά κόμματα

¹⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/5: «Εκθεση του σ. Δανιηλίδη Πολύδωρου για την κατάσταση και τα προβλήματά της Κ.Ο. Γερμανίας» προς το Π.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., 16 Μαρτίου 1952 και κουτί 180, φάκ. 8/6/60: Έκθεση Θανάση Γεωργίου, Βερολίνο, 9 Δεκεμβρίου 1950.

¹⁷ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/5: «Εκθεση του σ. Δανιηλίδη Πολύδωρου για την κατάσταση και τα προβλήματα της Κ.Ο. Γερμανίας» προς το Π.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., 16 Μαρτίου 1952.

των λαϊκών δημοκρατιών την επανένωση των οικογενειών, προχωρώντας σε μια αναλυτική –αυτή τη φορά– καταγραφή όλων των ενδεχόμενων υποκατηγοριών: α) παιδιά κάτω των επτά ετών θα μετέβαιναν στις χώρες διαμονής των γονέων, β) για τους μαθητές, τους σπουδαστές ή τους μαθητευόμενους σε τεχνικές σχολές προβλεπόταν η μετακίνηση των γονιών προς αυτούς, γ) αν τα παιδιά ήταν μεγάλα, ανάπηρα ή εργαζόνταν σε εργοστάσια, τότε θα μετακινούνταν προς τους γονείς, ε) σε περίπτωση που οι γονείς δεν ζούσαν ή είχαν παραμείνει στην Ελλάδα (γενικότερα εκτός των λαϊκών δημοκρατιών), μπορούσε ο ενήλικας να ενωθεί με τα ανήλικα αδέρφια του ή οι παππούδες με τα εγγόνια τους, στ) σε όλες τις περιπτώσεις της μετακίνησης των γονέων υπήρχε η δυνατότητα αυτή να συμπεριλάβει και τους δικούς τους γονείς¹⁸.

Δεν είναι γνωστός ο συνολικός αριθμός των παιδιών που μετακινήθηκε τελικά από την Ανατολική Γερμανία. Εικάζεται πως αυτός δεν ήταν μεγάλος, καθώς μόλις τον Αύγουστο του 1952 συντάχθηκε λίστα με τα ονόματα επτά παιδιών που, μέσω Πολωνίας, θα ταξίδευαν για τη Σοβιετική Ένωση¹⁹, ενώ δύο χρόνια αργότερα επιτράπηκε σε 25 να ξανασιμίζουν με τις οικογένειές τους²⁰. Σε διευκρινιστική εγκύκλιο το ΚΚΕ υπογράμμιζε την ιδιαιτερότητα της Ανατολικής Γερμανίας, εξαιτίας της οποίας δεν προβλεπόταν μετακίνηση των ίδιων των γονέων, καθώς εκεί δεν «έχουμε εγκαταστημένους άλλους πρόσφυγες, υπάρχουν μόνο παιδιά που σπουδάζουν και όταν τελειώσουν τις σπουδές τους θα επιστρέψουν κοντά στους γονείς τους» (Troebst, 2012)²¹.

Αυτή δεν ήταν η μόνη επίπτωση που οφειλόταν στο μέγεθος των κοινοτήτων των πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Γερμανία. Φιλοξενώντας η χώρα αυτή τα λιγότερα στελέχη και αμάχους του Εμφυλίου από κάθε άλλη λαϊκή δημοκρατία, θα ανέμενε κανείς πως θα ήταν πολύ εύκολο να ελεγχθούν από το ΚΚΕ μέσω της κομματικής του οργάνωσης στο Radebeul. Η παρακάτω, όμως, πρόταση προς το SED αποδείκνυε ακριβώς το αντίθετο:

«Αγαπητοί σύντροφοι, η κομματική μας Επιτροπή (Radebeul) παρουσιάζει, όπως σας είναι γνωστό, πολλές αδυναμίες στη δουλιά της. Αυτό οφείλεται, κατά τη γνώμη μας, και στο ότι βρίσκονται μακριά μας και δεν μπορούμε να τη βοηθάμε πιο ζωντανά στη λύση των προβλημάτων που αντιμετωπίζει και να την

¹⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/88: Κ.Κ.Ε., Π.Γ. της Κ.Ε., «Για όλες τις Κομματικές Επιτροπές», Αριθ. 5503, 3 Δεκεμβρίου 1951.

¹⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 360, φάκ. 20/10/92: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Κεντρική Επιτροπή, προς την Κεντρική Επιτροπή του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας, Αριθ. 5386, 7 Οκτωβρίου 1952.

²⁰ Troebst, «Πρόσφυγες σε μια διαιρεμένη χώρα», σ. 183.

²¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/111: Κ.Κ.Ε., Κεντρική Επιτροπή (Β. Μπαρτζιώτας), «Προς όλες τις Κομματικές Οργανώσεις του Κ.Κ.Ε.», Αριθ. 939.

ελέγχουμε άμεσα για το πώς εφαρμόζει τις υποδείξεις μας. Έχουμε τη γνώμη, πως αν αναλαμβάνετε εσείς την καθοδήγησή της, κάνοντας και ό,τι αλλαγές νομίζετε απαραίτητες σε πρόσωπα κλπ., θα μπορούσε ν' ανταποκριθεί καλύτερα στην αποστολή της. Στην περίπτωση αυτήν όλη η δουλιά για την καθοδήγησή της, θα γίνονταν από σας και η Κ.Ε. θα διατηρούσε απλώς μια επαφή μαζί της. [...]»²².

Τι είχε συμβεί όλο το προηγούμενο διάστημα, αρχής γενομένης από το 1949, για να αποφασίσει το ΚΚΕ τη μεταβίβαση όλων των αρμοδιοτήτων του πάνω στην κομματική οργάνωσή του στο αδελφό κόμμα, περιοριζόμενο σε μια απλή επαφή μαζί της; Πριν από την επίκληση της απόστασης είχαν προταθεί οι παρατηρούμενες δυσλειτουργίες στα κομματικά καθήκοντά της. Πράγματι, πολλές φορές είχαν επισημανθεί αυτές με την ευκαιρία της επίσκεψης διαφόρων στελεχών και επιθεώρησης της κομματικής δουλειάς που παραγόταν στην Ανατολική Γερμανία. Σε κάθε περίπτωση, όμως, όσα συνέβησαν μεταξύ των στελεχών και των μελών της συγκεκριμένης οργάνωσης ανήγαγαν απευθείας στο Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΕ και εγγράφονταν ως παρεπόμενα της προσπάθειάς του να ηγεμονεύσει επί του “refugee land” κατά τη μετάβαση από τη φάση της «αισιόδοξης προσφυγιάς» στην εποχή της εσωκομματικής κρίσης του (Γιαννακάκης, 2005).

Τα πρώτα ρήγματα στο μέτωπο των πολιτικών προσφύγων, που βρέθηκαν μετά τον Ιούλιο του 1949 στην Ανατολική Γερμανία, δημιουργήθηκαν εξαιτίας προσωπικών αντιδικιών κατά τη διαδικασία διανομής των αρχηγικών ρόλων στους κόλπους της Κομματικής Οργάνωσης. Η άφιξη στο Βερολίνο από την Πράγα τον Απρίλιο του 1951 των φερέλπιδων στελεχών Χρήστου Κρεμμύδα και Πασχάλη Κωστούδη, που παρέλαβαν την κομματική σκυτάλη από τον Γεωργίου, καθώς διαπιστώθηκε πως ο τελευταίος ήταν «δηλωσίας» από το '38, με αποτέλεσμα να βρεθεί χωρίς κομματικό βιβλιάριο και να διαγραφεί το '52²³, δεν απορρόφησε τους κραδασμούς, αλλά αντίθετα τούς ενέτεινε. Είχε προηγηθεί η σύγκρουση μεταξύ του Γεωργίου και του άρτι αφιχθέντος Χρήστου Δόβρη, μέχρι πρότινος επικεφαλής της κομματικής οργάνωσης και των παιδιών στη Βουλγαρία, ο οποίος δεν άφησε την ευκαιρία να πάει χαμένη για να κατακεραυνώσει τον σύντροφό του όταν διαπίστωσε πως αναμειγνυόταν καταλυτικά στη λειτουργία των δύο ΚΟΒ: «Δεν καταλαβαίνω γιατί ο σ. Γεωργίου ανακατέβεται. Εμάς δεν μας είπε κανείς ότι στη Γερμανία ο σ. Γεωργίου θάναί καθοδηγητής μας»²⁴.

²² ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 360, φάκ. 20/10/96: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Κεντρική Επιτροπή, προς την Κεντρική Επιτροπή του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας, Αριθ. 5529, 15 Αυγούστου 1952.

²³ Αποκαταστάθηκε το 1960, με κομματική ηλικία από το 1948, έτος κατάταξής του στον ΔΣΕ.

²⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 180, φάκ. 8/6/54: Εκθεση Θανάση Γεωργίου, Βερολίνο, 23 Οκτωβρίου 1950.

Αυτή δεν θα ήταν η τελευταία φορά που ο Δόβρης εκτόξευε τα βέλη του εναντίον κάποιου άλλου. Μετά την αντικατάστασή του από γραμματέα της ΕΒΟΠ Γερμανίας θεώρησε πως δεν χρειαζόταν να περιμένει καθόλου για να διαμορφώσει άποψη για τη διάδοχό του Μαρίκα Λουκίδου. Νιώθοντας διπλά αδικημένος, σημειώνει γεμάτος πίκρα: «Μα μήπως δεν υπάρχουν σύντροφοι με τέτοιες ικανότητες; Και το κυριότερο φέρνουμε μια γυναίκα από την Αίγυπτο να μας διοικήσει, που μόνο στα χαρτιά ξέρει για τον Ελληνικό Αγώνα. Να καθοδηγήσει και διοικήσει αγωνιστές που τα παίξαν όλα για όλα, και να φικιάσει αγωνιστές, να διαπλάσει χαρακτήρες επαναστατικούς»²⁵.

Έχοντας βρεθεί και ο ίδιος στο μάτι του κομματικού κυκλώνα, ο Γεωργίου αφέθηκε πλέον να παρακολουθεί τις εσωκομματικές εξελίξεις στον μικρόκοσμο των πολιτικών προσφύγων από το δημοσιογραφικό καθαρά μετερίζι, όπως ακριβώς τού είχαν διαμηνύσει οι Δημήτρης Βλαντάς και Βασίλης Μπαρτζιώτας²⁶. Για να επικοινωνηθεί ο χώρος στον οποίον έπρεπε εφεξής να κινείται, το ΚΚΕ φρόντισε να ξεκαθαρίσει πως: «Για τον Θανάση Γεωργίου δεν έχει καμία δικαιοδοσία ούτε εντολή από μέρους μας για να μεσολαβεί για τα ζητήματά μας. Επομένως δεν θα τον χρησιμοποιείτε για τα ζητήματα που υπάρχουν μεταξύ μας, ούτε και υπάρχει λόγος να του δίνετε τη δυνατότητα να κάνει τηλεφωνικές συνδιαλέξεις με Βουδαπέστη, Πράγα κλπ.»²⁷. Ωστόσο, εξακολούθησε να χαιρεί της εκτίμησης των Γερμανών συντρόφων που εξήραν την αξιοπιστία, τη διάθεση για συνεργασία, τη διαθεσιμότητα και την κομματική ορθοδοξία του, χωρίς να του προσάπτουν το παραμικρό αρνητικό²⁸.

Το «νέο αίμα» που εισήλθε στην αρτισύστατη τετραμελή Κομματική Οργάνωση, με τη θέση του γραμματέα να καταλαμβάνει ο Κρεμμύδας (γραμματέας του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ τοποθετήθηκε ο Νίκος Ακριτίδης), δεν φαίνεται πως αντέστρεψε την αρχική αρνητική εικόνα. Σε προηγούμενες κριτικές για έλλειψη σύμπτωσης, πειθαρχίας, κόσμιας συμπεριφοράς μεταξύ των υψηλόβαθμων στελεχών²⁹, συνεχώς

²⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/102: «Έκθεση του σ. Δόβρη Χρίστου του Γεωργίου δια μέσου της Κ. Επιτροπής Ελλήνων στη Γερμανία» προς την Επιτροπή Ελέγχου της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε., 15 Σεπτεμβρίου 1951.

²⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 180, φάκ. 8/6/85: Έκθεση Θανάση Γεωργίου, Βερολίνο, 14 Απριλίου 1951.

²⁷ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 360, φάκ. 20/10/79β: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Κεντρική Επιτροπή, προς την Κεντρική Επιτροπή του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας, 10 Μαΐου 1952.

²⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 365 (1956-1971), φάκ. 20/15/16: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Κεντρική Επιτροπή, Αριθ. 608, προς τον Γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας, Βερολίνο, 14 Απριλίου 1958 και φάκ. 20/15/37: Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, Zentralkomitee, Abteilung Außenpolitik und International Verbindungen (Keilson), an das Zentralkomitee der Kommunistischen Partei Griechenlands, Betr. „Thanassis Georgiou“, Nr. Sch./Br. 546/58, Βερολίνο, 9 Ιουνίου 1958.

²⁹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/2: Πέτρος Ρούσσοσ, «Σημείωμα για το ταξείδι στην Τσεχοσλοβακία-Γερμανία (17.9.-1.10.51)», 2 Οκτωβρίου 1951.

προσθέτονταν και άλλες, που αφορούσαν ακόμα και περιόδους που η «κομματική ζωή» είχε να παρουσιάσει έργο³⁰.

Στον τομέα δε της εξωστρέφειας ήταν χαρακτηριστικά τα σχόλια του Κώστα Λουλέ: «Μια από τις σημαντικότερες αδυναμίες της Κ.Ο. είναι πως υπάρχει ένα σοβαρό σοβινιστικό αντιγερμανικό πνεύμα που αρχίζει από την Κ.Ε. και φτάνει έως τα κατώτερα στελέχη και στα μέλη του κόμματος που δημιουργεί προβλήματα στις σχέσεις και στη συνεργασία με τους Γερμανούς συντρόφους [...]. Αρκετοί σύντροφοι εξακολουθούσαν να βλέπουν τους Γερμανούς με μια προκατάληψη, με τη μορφή της μπότας του κατακτητή. Αυτό το αντιγερμανικό πνεύμα δεν το πολεμάει όσο θα πρέπει η Κ.Ε. και αυτό είναι υπεύθυνο και για την έλλειψη σεβασμού, πειθαρχίας και από τα παιδιά προς τους Γερμανούς παιδαγωγούς»³¹.

Αν τα παραπάνω είχαν περιοριστεί στο πλαίσιο της ζώσας καθημερινότητας ενός κομματικού μηχανισμού σε μια ξένη χώρα υπό το ιδιότυπο καθεστώς της «σοσιαλιστικής νομιμότητας» και της «ελληνικής παρανομίας», θα ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστούν και ενδεχομένως να εκλείψουν με την παρέμβαση του κεντρικού καθοδηγητικού οργάνου. Συνέβαινε, όμως, ακριβώς το αντίθετο. Μιμούμενο το ΚΚΕ τη «μητέρα πατρίδα» Σοβιετική Ένωση και κατ' επέκταση τα κομμουνιστικά κόμματα-δορυφόροι του μεταπολέμου, πυροδότησε ένα μαζικό κύμα εκκαθαρίσεων στους κόλπους των οργανώσεών του, που το τραυμάτισαν βαθύτατα. Το κυνήγι των μαγισσών, που εξαπολύθηκε με βάση τις αποφάσεις της 3^{ης} Συνδιάσκεψης (Ρουμανία, 10-14.10.1950), περιέλαβε όλα τα «ύποπτα οπορτουμιστικά ταξικά εκφυλισμένα στοιχεία» που έως τότε διέθεταν κομματικό βιβλιάριο, επιβάλλοντας την ανακαταγραφή των πάντων, ώστε το κόμμα να εξαγνιστεί από το αμαρτωλό παρελθόν φθαρμένων στελεχών του (Τσέκου, 2010).

Σαρώνοντας, αμέσως ή εμμέσως, το σύνολο των προσφυγικών κοινοτήτων στην Ανατολική Ευρώπη, εγκαινίασε μια μακρά περίοδο περιδίνησής τους στην αναζήτηση του «εχθρού με το κόκκινο βιβλιάριο», που δεν άφησε απρόσβλητη –πώς θα μπορούσε άλλωστε– την Κομματική Οργάνωση Γερμανίας. Τον Ιούλιο του 1951 είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία για τα μέλη, ενώ αυτά της Κεντρικής Επιτροπής πέρασαν από ανακαταγραφή μόλις τον Ιανουάριο του 1952. Αναβαπτισμένη η τελευταία, ήταν πλέον σε θέση να συλλέξει αναλυτικά βιογραφικά των υπόπτων και κάθε είδους επιβαρυντικών στοιχείων,

³⁰ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/3: Αύρα, «Σχετικά με ένα φροντιστήριο στελεχών στη Γερμανία», 1 Ιανουαρίου 1952.

³¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/7: Κ. Λουλές, «Εκθεση προς το Π.Γ. της Κ.Ε. Κ.Κ.Ε. για την κατάσταση της Κ.Ο. Γερμανίας και τη δουλιά της στα παιδιά μας», 24 Οκτωβρίου 1952.

να αιτιολογήσει τον καταρτισμένο κατάλογο των εχθρικών στοιχείων και να εκφέρει γνώμη για τους καταγγελλόμενους, να παρακολουθήσει τις κινήσεις τους και να τους απαγορεύσει κάθε μετακίνηση³².

Ίσως μετά από αυτή την επώδυνη διαδικασία κάποιοι θα εύχονταν να τους είχε ξεχάσει ξανά το κόμμα, όπως δηλαδή συνέβη το 1950, όταν ματαίως περίμεναν να τους αποσταλεί απογραφικό υλικό: «Είμαστε βέβαιοι λίγοι. Αλλά τώρα και με τα 1.000 παιδιά γίναμε πολλοί. Γι' αυτό σύντροφοι να μας θυμούνται οι διάφορες επιτροπές και να μας στέλνουν όχι μόνον τις ανακοινώσεις τους αλλά και από τα καταστατικά τους», έγραφε προς το Βουκουρέστι ο Γεωργίου για να επισημάνει την παράλειψη³³.

Η 3^η Συνδιάσκεψη της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ έλαβε και μια σειρά άλλων αποφάσεων που αφορούσαν επιμέρους ζητήματα των πολιτικών προσφύγων. Μεταξύ αυτών, τα μέλη διατάχθηκαν να ενταχθούν στα κόμματα και τις οργανώσεις των λαϊκών δημοκρατιών, ταυτόχρονα να διαλυθούν όλες οι παρεμφερείς οργανώσεις του ΚΚΕ (ΕΠΟΝ, ΝΟΦ κλπ.) για να διευκολυνθεί η διαδικασία της μετάβασης, να ιδρυθούν λέσχες και σύλλογοι πολιτικών προσφύγων, κάτι που όμως δεν βρήκε σύμφωνο το SED³⁴. Φυσικά, αυτή η μεταβολή περιέλαβε και τα παιδιά που εντάχθηκαν στις οργανώσεις νέων και πιονέρων του γερμανικού κόμματος, με το τελευταίο να εκφράζει την ικανοποίησή του, υπογραμμίζοντας ενισχυτικά πως έτσι και αλλιώς στη Γερμανία δεν επιτρεπόταν να υφίστανται άλλες οργανώσεις³⁵.

Το πέρασμα των μελών του ΚΚΕ στο SED δεν έγινε χωρίς κραδασμούς που προκλήθηκαν εξαιτίας των διεθνών εξελίξεων, με επίκεντρο την εγκαίνια λίθο της αποσταλινοποίησης στη Σοβιετική Ένωση και τα επαναστατικά γεγονότα στην Ουγγαρία το 1956. Στις κομματικές συνελεύσεις των πολιτικών προσφύγων στην Ανατολική Γερμανία καταγράφηκε έκτοτε σωρεία «εχθρικών θέσεων», απόρροια της σύγχυσης μετά από κάθε καθαίρεση ή αποκαθίλωση (Στεργίου, 2004), που τροφοδοτούταν εν μέρει από γράμματα με αποστολές στην Τασκένδη. «Εσείς μας εκθειάζετε τον Ζαχαριάδη και μας τον παρουσιάζετε για θεό και τώρα μας λέτε αυτά γι' αυτόν», τόλμησε να ξεστομίσει

³² ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/107: Κ.Κ.Ε., Κεντρική Επιτροπή, προς την Κ.Ε. της Κ.Ο. Γερμανίας του Κ.Κ.Ε., Αριθ. 627, 15 Ιανουαρίου 1952. Με καταληκτική προθεσμία τον Φεβρουάριο, η ΚΕ του Κ.Κ.Ε. επανήλθε τον Απρίλιο για να πληροφορηθεί τους λόγους της καθυστέρησης, βλ. στο ίδιο: φάκ. 7/14/129: Κ.Κ.Ε., Κεντρική Επιτροπή, προς την Κ.Ε. της Κ.Ο. Γερμανίας του Κ.Κ.Ε., 4 Απριλίου 1952.

³³ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 180, φάκ. 8/6/54: Έκθεση Θανάση Γεωργίου, Βερολίνο, 23 Οκτωβρίου 1950.

³⁴ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 361, φάκ. 20/11/158: Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδος, Κεντρική Επιτροπή, «Προς τις Κ.Ε. των αδελφών Κομμάτων Πολωνίας, Τσεχοσλοβακίας, Γερμανίας, Ουγγαρίας, Ρουμανίας, Βουλγαρίας» και Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ (Μπαρτζιώτας) προς την Κεντρική Επιτροπή του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας (Βερολίνο), Αριθ. 1314, 30 Νοεμβρίου 1953.

³⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/1: (Γιάννης) «Για το ταξίδι μου στη Γερμανία», 9 Ιουνίου 1951.

μια κοπέλα για να συνοδευτεί αμέσως η άποψη της και από άλλες επικριτικές φωνές, που έθεσαν ευθέως στο στόχαστρό τους τα ιδεολογικά θεμέλια της κομμουνιστικής πολιτικής πλατφόρμας: «Γιατί να μπαίνουμε στα ξένα κόμματα; Πώς μπορούμε να στέλνουμε για παράνομη δουλειά στην Ελλάδα μέλη του γερμανικού και βουλγαρικού κόμματος; Θα μας λένε τότε ξένους πράκτορες. [...] Στη Δυτική Γερμανία ζούνε καλύτερα. Εμείς δεν μπορούμε να πείσουμε κανέναν για το αντίστροφο. Αυτοί μας πείθουν με τα επιχειρήματά τους (οι αντιδραστικοί) [...]»³⁶.

Παρ' όλα αυτά η Κομματική Οργάνωση επιχείρησε να εξωραΐσει την τεταμένη κατάσταση στους κόλπους της και να παρουσιάσει τις όποιες παρεκτροπές –υπό την οπτική της νέας ρότας του κόμματος– ως σποραδικά φαινόμενα που θα εξέλιπαν με την πάροδο του χρόνου και την πρόοδο της πολιτικής δουλειάς. Η πειθάρχηση ήταν η λέξη-κλειδί και αφορούσε τη γενικότερη στάση σε δύο ταυτόχρονα περιβάλλοντα: Αυτό του ΚΚΕ στην προσφυγική επικράτεια του και του SED στη χώρα υποδοχής. Στην ουσία, ανήκοντας σε δύο κόμματα, δοκιμασμένα και δόκιμα μέλη αλλά και οι εξωκομματικοί ήταν υποχρεωμένοι να επιδείξουν πολιτική νομιμοφροσύνη, την οποία απαιτούσαν το ανατολικογερμανικό καθεστώς και το «φραξιονιστικό» ΚΚΕ:

«[...] Η κατάσταση από την άποψη της κατανόησης της αλλαγής που έγινε στο κόμμα με την 6^η και 7^η Ολομέλεια είναι γενικά καλή. Το γενικό πνεύμα των συντρόφων είναι κομματικό, αν και υπάρχουν αρκετά ερωτηματικά ή ασάφειες και αντιρρήσεις που θα ξεκαθαρίσουν με συστηματική δουλειά και με τη γενικότερη ανάπτυξη της δουλειάς του κόμματος. [...] Η πολιτική στάση των προσφύγων είναι καλή. Σχεδόν όλοι οι εργαζόμενοι είναι στις ένοπλες “γκρούπες αγώνα”. Στα γεγονότα της Ουγγαρίας πήραν καλή στάση (ζήτησαν να πάνε εθελοντές, πρόσφεραν στον έρανο κλπ.). Υπερασπίζουμε τη γραμμή του γερμανικού κόμματος. Δεν έχουν όμως ανάλογη πολιτική δραστηριότητα μέσα στις κομματικές και στις άλλες εξωκομματικές οργανώσεις. Λίγο πολύ στεκόντουσαν με το ένα ποδάρι μέσα στη γερμανική ζωή³⁷. Προσπαθήσαμε να τους προσανατολίσουμε για να μπουν περισσότερο στη γερμανική ζωή και να πάρουν πιο ενεργητικό ρόλο στην εφαρμογή της γραμμής του γερμανικού κόμματος. [...] Η οργανωτική διάρθρωση της “Διεύθυνσης” όπως ονομάζεται το όργανο που ασχολείται με τους Έλληνες είναι περισσότερο προσανατολισμένη στη λύση των προβλημάτων ζωής, δουλιές και μόρφωσης παρά προς την

³⁶ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/12: «Εκθεση για τη δουλιά στη Γερμανία 18.3.57-27.4.57 (κομματική δουλιά με βάση τις αποφάσεις της 7^{ης} ολομέλειας)».

³⁷ Η βεβαιότητα του προσωρινού είχε οδηγήσει μερικούς στην απόφαση να μην αγοράσουν έπιπλα για να μην εξαναγκαστούν στη συνέχεια να τα αφήσουν πίσω όταν θα επέστρεφαν στην Ελλάδα.

πολιτική κατατόπιση των εξελίξεων στην Ελλάδα και τον εκπολιτισμό. [...] Καλλιεργήσαμε την πειθάρχηση στις αποφάσεις του γερμανικού κόμματος. Γι' αυτό κάναμε συστηματική δουλιά με προσωπικές επαφές και στις συνελεύσεις. Έτσι στις συνελεύσεις κομματικοί και εξωκομματικοί έπαιρναν θέσεις υπέρ της πιο στενής ενότητας ελλήνων και γερμανών υπέρ της πειθάρχησης στη γραμμή και τις θέσεις του κόμματος, για να στραφεί η προσοχή στο παρόν και στην προσπάθεια για το ανέβασμα της δουλιάς μας. [...]»³⁸.

Από το 1956-1957 η "Refugee-Land" του ΚΚΕ ακολούθησε στην πραγματικότητα αντιστρόφως ανάλογη πορεία από το κόμμα· η δική της σταθεροποίηση, με την επιχειρούμενη πολιτικά και κοινωνικά ενσωμάτωσή της στα κράτη υποδοχής³⁹, συνοδεύτηκε από την αποσταθεροποίηση στο εσωτερικό του κόμματος και τη διάσπασή του σε «κολιγιαννικούς», «ζαχαριαδικούς», «μαρκικούς» και «ανεξάρτητους». Ειδικότερα για τους Έλληνες στην Ανατολική Γερμανία, οι «λίγοι» του Γεωργίου έγιναν ελάχιστα περισσότεροι αλλά ταυτόχρονα και ελάχιστα λιγότεροι. Περισσότεροι γιατί στις δύο προσφυγικές κινήσεις του 1949 και 1950 ήρθε τα επόμενα χρόνια να προστεθεί ένας περιορισμένος αριθμός μετεγκατασταθέντων στην Ανατολική Γερμανία, άνθρωποι ως επί το πλείστον των επιστημών και των γραμμάτων. Μεταξύ αυτών ξεχώριζαν αναμφίβολα ο Πέτρος Κόκκαλης (με την οικογένειά του), ο Δημήτρης Χατζής και η Μέλπω Αξιώτη. Εξάιρεση συνιστά η πενταμελής ομάδα του Χάλε στη Λειψία, που από τον Ιανουάριο του 1958 επαναλειτούργησε τον παράνομο ραδιοσταθμό του ΚΚΕ υπό τη νέα ονομασία «Η Φωνή της Αλήθειας» (Ψιμούλη, 2006)⁴⁰. Άλλοι, ανώνυμοι αυτή τη φορά, ακολούθησαν την ίδια διαδρομή με το όνειρο να σπουδάσουν, έχοντας αφετηρία τους την οικονομικά καχεκτική Ελλάδα της δεκαετίας του '60. Υπήρξαν και περιπτώσεις ατόμων που παραβίασαν τα σύνορα των δύο γερμανικών κρατών με σκοπό να εισέλθουν στη Λαοκρατική Γερμανία για τους δικούς τους εξατομικευμένους λόγους.

³⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 127, φάκ. 7/14/12: «Έκθεση για τη δουλιά στη Γερμανία 18.3.57-27.4.57 (κομματική δουλιά με βάση τις αποφάσεις της 7^{ης} ολομέλειας)».

³⁹ Την ίδια εποχή αποφασίστηκε η συνολική ένταξη των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων της ΓΛΔ στην «Ελεύθερη Γερμανική Συνδικαλιστική Ομοσπονδία» (Freier Deutscher Gewerkschaftsbund-FDGB). Η ένταξη αφορούσε μόνο τους εργαζόμενους από αυτούς, κάπου «1.000 συναδέλφους», και θα είχε ως συνέπεια την κατάργηση ορισμένων προσφυγικών προνομίων, αφού θα έπρεπε πια να ζουν όπως οι Ανατολικογερμανοί εργάτες, βλ. Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde [BArch], DY 34/16738: Abteilung Internationale Verbindungen, Aktennotiz, „Übernahme der griechischen Emigranten durch den FDGB“, Βερολίνο, 24 Ιανουαρίου 1957.

⁴⁰ Είχε προηγηθεί το 1955 η έναρξη καθημερινής ραδιοφωνικής εκπομπής στα ελληνικά για τους πολιτικούς πρόσφυγες, διάρκειας μισής ώρας (21:00-21:30 μ.μ.), με σήμα τον ελληνικό ύμνο και προσωπικό αποτελούμενο από τους: Πάνο Τζήμα (συντάκτης, γνώστης γαλλικών, γερμανικών), Στρατή Αναστασιάδη (ρωσικά), Μαρίνα Βεάκη (εκφωνήτρια, γαλλικά) μαζί με τα παιδιά της Αιμιλία και Ειρήνη, Νίκο Παπανδρέου (ρωσικά), Μαρίκα Αναστασιάδη (δακτυλογράφο), βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 363 (1955), φάκ. 20/13/167: Η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ προς την Κεντρική Επιτροπή του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας, Βερολίνο 1955.

Λιγότεροι γιατί –σε αντίθεση με τους παραπάνω– μερικοί επιχείρησαν και πέτυχαν να δραπετεύσουν από τη χώρα, συνειδητοποιώντας προφανώς πως δεν επρόκειτο για τον επί της γης πολιτικοκοινωνικό «παράδεισο», όπως συνέβη με καταγεγραμμένες περιπτώσεις «παιδιών του Radebeul» από τις αρχές του '50⁴¹. Άλλωστε, τον «παράδεισο» της Ανατολικής Ευρώπης εγκατέλειψε το 1964 και ο Βάσος Γεωργίου για να επιστρέψει στην Ελλάδα με τη βοήθεια των Ρουμάνων (Γεωργίου, 1992 και Τσέκου, 2013, σελ. 195-6). Ο αδελφός του Θανάσης έχασε μεν τότε έναν από τους αποδέκτες των επιστολών του αλλά ποτέ δεν απώλεσε την πίστη του στο κόμμα· παρέμεινε μια ολόκληρη ζωή στο Ανατολικό Βερολίνο, κολλώντας από τις αρχές του 1949 χιλιάδες ένσημα στο δημοσιογραφικό επάγγελμα και στο κομματικό βιβλιάριό του.

Αν και η «Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία» αποτέλεσε τη «βιτρίνα» της Ανατολικής Ευρώπης, το καθεστώς που εγκαθίδρυσε ο Walter Ulbricht και στη συνέχεια παρέλαβε και βελτίωσε ο Erich Honecker, δεν διέφερε σε τίποτε από αυτά στις άλλες λαϊκές δημοκρατίες· επρόκειτο για τους ίδιους καθεστωτικούς ολοκληρωτισμούς που είχαν επιβληθεί άνωθεν σε απόλυτα φιμωμένες κοινωνίες. Έτσι, για το SED η Στάζι δεν ήταν απλώς ο μακρύς εκτελεστικός βραχίονας του κόμματος για την επιβολή και τον έλεγχο της ανατολικογερμανικής κοινωνίας αλλά η αντιπροσώπευση του ίδιου του κράτους με άλλα λόγια το SED ήταν το κράτος και η Στάζι ο βασικός θεσμικός κατασταλτικός μηχανισμός του στο επίπεδο της ασφάλειας, προστασίας και διαιώνισης του καθεστώτος. Από την άποψη αυτή, οι Έλληνες στην Ανατολική Γερμανία δεν βρέθηκαν στο απυρόβλητο και κάποιες δεκάδες από αυτούς βρέθηκαν με φακέλους στο πλούσιο αρχείο της Στάζι, είτε επειδή είχαν τεθεί υπό παρακολούθηση είτε γιατί είχαν αποδεχτεί την πρόταση συνεργασίας με το διαβόητο υπουργείο κρατικής ασφάλειας του ανατολικογερμανικού καθεστώτος.

Αρχειακές πηγές

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο ΚΚΕ, κουτιά: 127, 174, 180, 360, 361, 362, 363, 365.

⁴¹ Σε γενικές γραμμές το ΚΚΕ φάνηκε πρόθυμο να μην παρεμποδίσει τον επαναπατρισμό όσων πολιτικών προσφύγων το επιθυμούσαν, ακόμα και αν επρόκειτο για μαχητές του ΔΣΕ και μέλη, εφόσον δεν πείθονταν να παραμείνουν. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η σχετική κατατόπισή τους για την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα και, αν εξακολουθούσαν να επιμένουν στην απόφασή τους, η αφαίρεση των κομματικών βιβλιαρίων και η διαγραφή τους από το κόμμα, βλ. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 362 (1954), φάκ. 20/12/29 και 117: Η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ προς την Κεντρική Επιτροπή του Ενιαίου Σοσιαλιστικού Κόμματος Γερμανίας, Βερολίνο, 20 Απριλίου 1954 και 26 Νοεμβρίου 1954. Από τα μέσα της δεκαετίας του '50 έως το 1967 είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα από τις σοσιαλιστικές χώρες περίπου επτά χιλιάδες πολιτικοί πρόσφυγες, βλ. Μαραντζίδης, Ν. (2015), σελ. 13.

Βιβλιογραφία

- Γεωργίου, Β., (1992). Η ζωή μου, τόμ. Β. Σύγχρονη Εποχή.
- Γιαννακάκης, Η. (2005). «Τα όπλα παρά πόδα. Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες», στο: Βουτυρά, Ε., Δαλκαβούκης, Β., Μαραντζίδης, Ν., Μποντίλα, Μ. (επιμ.), Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη. Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Μαραντζίδης, Ν. (2015). «Εισαγωγή», στο: Αντωνίου, Γ., Καλύβας, Σ. (επιμ.), Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου Πολέμου. Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας (Παραδοτέο έργο στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος ΘΑΛΗΣ: «Η Ελλάδα από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στον Ψυχρό Πόλεμο: Διεθνείς σχέσεις και εσωτερικές εξελίξεις.
- Ματθαίου, Α. & Πολέμη Π. (2003). Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών από το βουνό στην υπερορία, 1947-1968. Βιβλιόγραμμα-ΑΣΚΙ.
- Μποντίλα, Μ. (2003). «Πολύχρονος να ζεις, μεγάλε Στάλιν». Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964). Μεταίχιμο.
- Τσέκου, Κ. (2013). Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη, 1945-1989. Αλεξάνδρεια.
- Troebst, S. (2012). «Πρόσφυγες σε μια διαιρεμένη χώρα: Ελληνόπουλα στη ΛΔΓ, 1949-1989», στο: Λαγάνη, Ει, Μποντίλα, Μ. (επ), *“Παιδομάζωμα” ή “Παιδοσώσιμο”; Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη* (σσ. 175-176). Επίκεντρο.
- Ψιμούλη, Β. (2006). *“Ελεύθερη Ελλάδα”, “Η Φωνή της Αλήθειας”. Ο παράνομος ραδιοσταθμός του ΚΚΕ: Αρχείο 1947-1968*. ΑΣΚΙ/Θεμέλιο.

Hadas Miklós

Megvan bennem a nagyot alkotás vágya

Nikosz monológja

A monológ alapjául szolgáló interjú készítette
és szerkesztette: Hadas Miklós

A családban én vagyok az egyetlen, aki elvégezte a matematika szakot. Az öcsém elkezdte, de otthagya, aztán előbb közgazdász lett, majd bankár, de meggyőződésem, hogy neki és az apámnak volt igazi matematikusagya. Nekem inkább fizikusagyam volt, illetve talán még most is az van. Másodikos gimnazista koromban iskolai pályafutásom legjobb tanára tanította a fizikát. Ő ébresztett rá arra, hogy ebből a tantárgyból olyan dolgokat tudok, amelyek korántsem magától értetődők mindenki számára. Ő volt az első, aki tükröt tartott nekem, és akinek köszönhetően elindultam a fizika és a csillagászat irányába. Mindössze egy évig tanított bennünket, és szerintem fogalma sincs arról, hogy milyen meghatározó volt a jelenléte az életemben. Mivel a Gellérthegy tövében laktunk, a gimnáziumi éveim alatt folyamatosan jártam az Uránia csillagvizsgálóba. A Bocskai úton is voltak TIT-előadások matematikából, fizikából és csillagászatból, melyeken rendszeresen részt vettem. Tudatosan képeztem magamat ezeken a területeken, mivel hajtott a kíváncsiság. Az akkori legismertebb csillagászok tartottak nekünk előadásokat.

Másodikos gimnazista koromban véletlenül a kezembe került egy könyv, a „Csillagok világa”, vagy valami ilyesmi. Akkor egyébként engem az űrhajózás is nagyon érdekelt. Minden űrhajósnak ismertem a nevét, azt is tudtam, hogy melyik űrhajóval lőtték fel, gyűjtöttem a fényképeiket, amelyeket ki tudtam vágni az újságokból. Volt legalább ezeröttszáz fotóm, amelyeket Technocol Rapid ragasztóval raktam föl otthon egy táblára. Ez a könyv bevont engem a csillagászatba: először csak a Naprendszeréről volt szó, és én teljesen elámultam azon, hogy a Föld milyen kicsi a Jupiterhez vagy a Naphoz képest, vagy hogy a Naprendszerünk milyen kicsi a galaxisunkhoz képest. Egyik ámulatból

a másik ámulatba estem. A fizikai és időléptékek egészen meseszerűnek tüntek számomra. Ekkor kezdtem el fantasztikus regényeket is olvasni. Egyszóval lenyűgözött a világegyetem szépsége. Negyedikben már más osztályokba is engem hívtak a tanárok, hogy adjam elő a fizikaérettségi-tételeket a többieknek. Harmadéves gimnazista koromban egyetemi előkészítőre is jártam a Trefort-kertbe nyáron, egy hónapon keresztül. Napi nyolc órában tanítottak nekünk fizikát és matekot, mégpedig váltott egyetemi oktatók, főleg fiatalabb adjunktusok és docensek. Én általában pillanatok alatt át tudtam látni azt, hogy egy bonyolult fizikai mozgás milyen egyszerűen rekonstruálható egyéb mozgások összetételeként.

Emlékszem konkrét feladatokra is, például: egy repülőgép valamilyen magasságban halad, és arról leejtenek egy tárgyat. Tudjuk, hogy a gép milyen sebességgel és milyen magasan halad vízszintesen. Kérdés, hogy hol fog ez a tárgy lepotyanni, amennyiben persze a súrlódást nem vesszük figyelembe. És akkor én rögtön felemeltem a kezem, pontosan emlékszem erre a szituációra, és mondtam, hogy ez nagyon egyszerű, mert tulajdonképpen ez a tárgy két egymástól független mozgást végez. Egyrészt függőlegesen esik szabadon lefelé valamilyen magasságból. Másfelől, ezzel egy időben, egyenes vonalon vízszintes mozgást is végez azzal a sebességgel, amellyel a repülő halad. Tehát, ha tudom, hogy mennyi idő alatt esett le, akkor meg tudom mondani, hogy ezzel a sebességgel vízszintesen haladva milyen messzire tud eljutni, és máris megmondom, hová fog lepotyanni a tárgy. Vagyis nekem ez a dolog pillanatok alatt szétbomlott erre a két fizikai jelenségre. Emlékszem, volt egy lány, aki vegyésznek készült, aztán az is lett, és egyszer kiszakadt belőle, hogy „Nikosz, hihetetlen, hogy te a legbonyolultabb jelenségeket is vissza tudod vezetni egyszerűbb jelenségekre, és meg tudod értetni velünk.” Amikor felvételiztem az egyetemre, három óra állt rendelkezésünkre, de én negyven perc után beadtam a papírokat. A felügyelő tanárnő, akit egyébként ismertem, mert görög származású volt ő is, riadtan kérdezte: „feladod, Nikosz?!”. Erre mondtam, hogy dehogyis adom fel, hanem már kész vagyok! Ez megint egy megerősítő visszajelzés volt, hogy ebben jó vagyok. Annak idején azt is ki tudtam számolni, most már sajnos elfelejtettem, hogy milyen sebességgel kell a Földről elindítani egy tárgyat ahhoz, hogy ne zuhanjon vissza.

Ezek megerősítő visszajelzések voltak, hogy a saját terepemen vagyok, jó helyen vagyok. Engem mindig kíváncsivá tett a természet működése. Ami engem hajtott, az a körülöttem lévő dolgok megértésének vágya volt. Ezt nevezném fizikai agynak. Engem – mint a fizikusok többségét – elbűvöl a természet, egyszerűen lenyűgöz a világegyetem szépsége. Ez legfeltűnőbben a csillagászatban van jelen – ezért is készültem sokáig csillagásznak. A fizikai és időléptékek egészen meseszerűnek tüntek számomra. Elég

sok természettudóst és fizikust ismerek, és ők hasonlóan le vannak nyűgözve a természettől. Sajnos úgy tűnik, hogy ma már ez a lenyűgözöttség ki van irtva a természettudományos közleményekből. Keplernél ez még nem számított illetlenségnek, ma már annak számít. Nem véletlen, hogy fiatalkoromban rengeteg tudományos-fantasztikus regényt olvastam. Isaac Asimovon meg Stanisław Lemen nőttem fel. Imádtam átadni magam ennek a világnak. Valószínűleg ez az érzelmi elkötelezettség egy fontos motíváció. A természettudósok el vannak ámulva a természettől, és gyönyörűnek találják. Ez az, ami a fizikában és a matematikában közös, és valószínűleg ezt az univerzalitást keresem a társadalomtudományokban is. Nagy kérdés, hogy a társadalomtudósok vajon tudnak-e így nézni a társadalomra. És azt hiszem, ez némileg akadálya is a társadalomtudományi teljesítményeknek.

Fizika szakra jelentkeztem az egyetemen, és a felvételin megkérdezték, hogy miért ezt választottam. Mondtam, hogy elsősorban azért, mert csillagász szeretnék lenni. Akkor a csillagászat úgynevezett B szak volt. Azt válaszolták, hogy ezt a szakot a matematika szak mellett is felvehetem, és megkérdezték, hogy adott esetben elfogadnám-e, ha matematika szakra vennének fel. Mondtam, hogy elfogadnám, úgyhogy végül a matematika szakra vettek fel. Az egyetemen aztán azt is megtapasztaltam, hogy a matematikai szépség is nagyon fontos. Egy matematikai tétel súlyát nem az adja, hogy nehéz-e bizonyítani. Annak megítéléséhez, hogy mi a fontos a matematikában, egy intuitív érzékre van szükség. Lovász Lászlótól tanultam egy nagyon fontos dolgot, aki akkor ötödévesként tanított bennünket. 1972 tavaszán föladott nekünk egy házi feladatot, amit csak néhányan tudtunk megoldani. Egyébként tizenketten voltunk a csoportban, közöttünk két matematikai zseni, akik jelenleg az MTA tagjai. Lovász átnézte ennek a kettőnek a megoldását, hogy igen, jó, de hümmögött, elégedetlen volt, mert a geometriai feladat elemi matematikai terminológiával volt megfogalmazva, ők meg felső matematikai apparátust vettek igénybe a megoldáshoz. Lovász azt mondta, hogy ha elemi szintű matematikában fogalmazznak meg egy feladatot, akkor illik ugyanezen a szinten megoldani. Nem kell agyúval löni verébre.

Az enyém egy másfél oldalas, számolós megoldás volt, erre is hümmögött, hogy rendben van, aztán kiment a táblához, fölrajzolta a feladatot, majd behúzott az ábrába egy vonalat, és egy sorban bizonyította, hogy az egy egyenes, majd ennek ismeretében újabb egy sorban megoldotta a feladatot. Na, ez az elegancia! És akkor mondott valamit, amit csak harminc évvel később értettem meg. Nevezetesen, hogy hozzá kell tudni nyúlni az ábrához. Tessék csak nyugodtan belerajzolni az ábrába! Ehhez kreativitás szükséges. Ha belenyúlsz az ábrába, akkor változtatsz a kereteken, és akkor már más szinten tudsz viszonyulni a dolgokhoz! Esterházy Péter, aki egy évvel járt fölöttem

a matematika szakra, írt egy könyvecskét *Utazás a tizenhatos mélyére* címmel. Ebben leírja azt az élményét, hogy Hidegkutilal fociznak. És én, a másodosztályú játékos – mondja saját magáról –, látom, hogy Hidegkuti valahol van, én is vagyok valahol, és hogy ebből a dologból valamit ki lehet hozni. Ezzel szemben Hidegkuti egyet hátralépett, és ezzel egy teljesen új teret teremtett, amiből egészen más dolog volt kihozható. Ez pontosan olyan, mint amikor Lovász azt mondja, hogy „rajzoljatok bele az ábrába.” Tehát ez a matematikai szépség.

A csoportunk mindkét matematikuszenije ma az MTA tagja, ők közel kitűnő eredményt értek el. Ha egyikük nem volt öt egész, az csak annak volt köszönhető, hogy filozófiából nem ötöst kapott, mert zsigerileg ellenállt az ilyen típusú dolgoknak. Én voltam az egyetlen jeles rajtuk kívül, 4,6 eredményt értem el. Ez meglepett engem, mert a félév során pontosan tudtuk, ki mennyit ér, és én úgy gondoltam, hogy rajtam kívül még vannak hasonló matematikai képességekkel rendelkezők a csoportban, akik viszont csak közepesekre vizsgáztak. Azért emlékszem erre ilyen élénken, mert 1972 februárjában, amikor a második félév elkezdődött, Lovász László lelkesen gratulált, én meg elkezdtem szabadkozni, hogy csak a csillagászatjelekkel lett meg ez az átlagom, azok nélkül csak 4,5 lettem volna. Amire ő nagyon határozottan azt mondta, hogy „ne viccelj már, azok ugyanolyan legitim tárgyak, mint bármi más.” A szakra negyvenen jártunk, 15 fős csoportokra osztva. A mi csoportunk lényegében egy gimnáziumi osztályként működött. Én voltam a jó tanuló státuszú, eszes, de nem matematikuszeni. Tanultunk fizikát is, és itt megint kaptam egy megerősítést, hogy fizikából ezek a matematikuszenik is gyengébbek, mint én.

Volt olyan félév is, amikor kitűnő lettem. A legnagyobb bánatom negyedéves korom második félévében az volt, amikor mindössze egyetlen négyesem lett, és azt is az utolsó vizsgán szedtem össze, mégpedig nem is akármilyen körülmények között. Valószínűségszámításból volt az utolsó vizsgám, amit én nagyon szerettem, és jól is tudtam. A tanszékvezető egyetemi tanár is értékelt engem, sikerült kitűnnöm a többiek közül. Annak idején szokás volt, hogy odamentem egy tanárhoz azzal, hogy nem vagyok teljesen kész, és szeretnék vizsgát halasztani. Ez ma már elképzelhetetlen, de akkor teljesen bevett dolog volt. Csakhogy kiderült, hogy ez az utolsó vizsganap. Én azzal mentem oda, hogy halasztok, de így kénytelen voltam vizsgázni. Az anyag 85-90%-át már megtanultam. Húztam két tételt, szerencsére abból a részből, amit tudtam. Fölkészültem, és elkezdtem mondani. Kiváló, jöhetett a második tétel. Elkezdtem azt is mondani. Már eljutottam a feléhez, remekül ment, amikor bejött a titkárnő azzal, hogy professzor úr, telefonon keresik. Ő kiment, és beküldött egy tanársegédet, hogy hallgassa meg a mondanivalóm végét, ami még három perc volt. Az is hibátlan, a tanársegéd bólogat, bólogat, rendben. De úgy gondolta, hogy ha ő három percig hallgatott, akkor csak

kérdez már valamit. És belekérdezett abba a maradék tíz százalékba, amit nem tudtam. Így kaptam négyest.

A lényeg, hogy végül is nem folytattam a csillagászatot. Ebben két dolog játszott szerepet. A kevésbé fontos az volt, hogy úgy éreztem, e terület magyarországi eszköztára nem versenyképes a világban. Az pedig nem merült föl bennem, hogy a Szovjetunióba is lehetne menni tanulni. A másik, hogy a legnagyobb meglepetésemre elvárásolt a matematika szépsége – tehát nem a matematikai problémák megoldása. Pontosabban a matematika egyes ágainak deduktív felépítése varázsolt el: az a törekvés, hogy néhány alapelvől, tulajdonképpen a semmiből képesek vagyunk egy új világot teremteni – ahogy ezt Bolyai is megfogalmazta. Ez a teremtő aktus, mondom ezt a mai eszemmel, és az, hogy egy rendet hozunk létre, ez az, ami elbűvöli a fizikusokat is, ahogy Keplert is elbűvölte. Keplert az bűvölte el, hogy felismerte a teremtés rendjét az általa felfedezett törvényekben. A matematika ebben az értelemben engem is elbűvölt. Csakhogy előbb-utóbb a logikai kihívást önmagában már nem tudtam elég szépnek találni. Ehhez szükségem volt valami praktikus, gyakorlati szépségre is, hogy ne csak a racionalitás szépsége létezzen. Valószínűleg ez az oka annak, hogy negyed-ötödéves koromban kezdtem elfordulni a matematikától. Amikor még az újdonság erejével hatott, akkor volt egy ilyen ahaélmény a dologban, de aztán kezdtem úgy érezni, hogy ez már nekem sok: túlságosan elvont, túlságosan steril. Vagyis a szépség egy kicsit unalmas szépséggé változott számomra. Ezért az utolsó másfél évem már arról szólt, hogy nem akarok matematikus lenni.

Mindezzel együtt nagyon bírtam ezt a lökött társaságot. Elég sok olyan évfolyamtársam volt, akiknek befelé fordult a tekintete. Egyébként akkoriban magától értetődőnek tartottam, hogy ha valaki hozzám beszélt, nem a szemébe, hanem lefelé néztem. Ez egy bevett szokás volt nálunk. Egymás között még a szünetekben is, még a tömegközlekedési eszközökön is nagyon sokszor matematikáról beszélgettünk. Különösen, mivel nagyon sok helyen voltak a szemináriumaink – mi a Trefort-kert, az egykori bölcsészkar, a Rigó utca és a Szerb utca között ingáztunk. És ha valaki egy matematikai levezetést ad elő, azt az ember csak belül, a fejében tudja követni. Tehát ha valakinek a szemébe néztem volna ilyenkor, az kifejezetten zavaró lett volna. Tehát befelé kellett nézni, és a legjobb, ha ilyenkor lefelé néz az ember, mert az a legsemlegesebb. És én öntudatlanul felvettem ezt a szokást. Aztán az egyik vizsgaidőszak alatt, harmad- vagy negyedévben úgy döntöttem, hogy inkább halasztok, tartok egy fél év szünetet, és néhány tárgyat újrahallgatok. Így például újrahallgattam az egyik algebra-előadót, akinél korábban már levizsgáztam, és akinek egyik kedvence voltam. Amikor másodszor követtem végig az óráját, akkor jöttem rá, hogy ő egy nagyon nehezen követhető oktató, mert – jellegzetes matematikusként – mindvégig a cipője orrához fordulva motyogott.

Viszont zseniális heurisztikát adott elő, és én, aki már levizsgáztam abból az anyagból, ezt tudtam élvezni. Úgyhogy párhuzamosan elkezdtem az alattam lévő évfolyamba is járni, ahol egyre jobban éreztem magam, velük is elkezdtem kirándulni, és akkor úgy döntöttem, hogy velük maradok. Ezért engem két évfolyamtársának tekint, és mindkettőben otthon is érzem magam.

A szakdolgozatomra nem vagyok különösebben büszke. Ebben közgazdasági alkalmazásokkal próbálkoztam, és ugyan jelest kaptam rá, de szellemileg nem voltam benne, csak éppen letudtam. Ugyanakkor az a tény, hogy közgazdasági témát kerestem, jelezte már, hogy milyen irányba szeretnék tapogatódzni. Már negyedéves koromban elmentem a Közgázra, hogy esetleg megpróbálok oda átigazolni. Elkértem a tantervüket, alaposan megnéztem, és megrökönyödve vettem észre, hogy abban marha sok matematika van. Ha én a matematikát akarom otthagyni, gondoltam, akkor ennek a váltásnak semmi értelme sincs, ennél sokkal jobb opció, ha maradok az ELTE-n, ahol a legautentikusabb és a leghitelesebb módon tudom a matematikát megtanulni. A diploma megszerzése után aztán muszáj volt valahol elhelyezkedni. Újsághordóként kezdtem, ami nagyon nagy szabadságot adott, mivel már reggel kilenckor ott ülhettem a parlamenti könyvtárban, viszont nagyon kevés pénzt kerestem, és jött a gyerek.

Annak idején velünk közölték, hogy milyen munkahelyek közül választhatunk. Az egyik zseni bennmaradt az egyetemen, az Algebra Tanszéken, a másik a Matematikai Kutatóintézetbe került. Az évfolyamtársaim többsége számítástechnikai irányba ment, és általában szép karriert is csináltak. Akkor ez még egy új szakma volt. Én is kaptam egy ajánlatot, hogy legyek informatikus, mondván, hogy új, feltörekvő szakma, mi leszünk az úttörői. Anyagilag, szakmailag és presztízsből is jó ajánlat volt. Legalább öt volt évfolyamtársammal együtt dolgoztam a Számítógéppalkalmazási Kutatóintézetben, amit SZÁMALK-nak hívtak. Akkor próbálták létrehozni a népesség-nyilvántartási rendszert. A személyi számokat lényegében mi programoztuk. Csakhogy én úgy éreztem, hogy ez zsákutca lenne a számomra. Mi osztottuk ki a személyi számokat, én például 5-ös voltam, mint idegen. Nem játszottam el a gondolattal, hogy itt karriert csinálhattam volna, mert nem tudtam elképzelni. Tudom, milyen típusú karrierpályák voltak előttem, a többségük nagy állami vállalatok informatikai rendszerét készítette, vagyis informatikusok lettek. Voltak is továbbképzések, de azokon nagyon idegenül éreztem magam. Nem elidegenedtem, hanem egyáltalán nem keltette fel az érdeklődésemet. Valószínűleg el sem jutottam odáig, hogy megnézzem, hogy mi lehet benne az érdekes. Mert engem már sokkal inkább érdekelt valami más, és kitöltött valami más. Amikor ugyanis lehetett, megszöktem az irodából, és az épületen belül lévő könyvtárban töltöttem az időt. Akkor jelent meg Samuelson *Közgazdaságtan* című könyve, és én azt olvastam napi több

órában. Számomra a társadalomtudományt ekkoriban a közgazdaságtan jelentette. Valószínűleg e mögött az a marxista elképzelés volt, hogy a gazdaság a társadalom alapja, vagyis a társadalom működésének megértéséhez a gazdaság működését kell megérteni.

Ahhoz, hogy megértsük, végül is hogyan jutottam el addig, hogy Samuelsont olvassak a SZÁMALK munkatársaként, vissza kell utalni az egyetem előtti és az egyetemi éveimre. Utólag vettem ugyanis észre, és ezt ma is folyamatosan érzékelem, hogy szakmai identitásomnak van egy másik eleme is: a politikai-társadalmi érdeklődés. Ezt nyilvánvalóan a családomtól örököltem. A szüleim és a baráti körük meggyőződéses kommunisták voltak, és rendszeresen összejártak. Ezek a találkozók mindig heves politikai beszélgetésekbe, időről időre pedig vitákba torkollottak. Számukra a görög polgárháború elvesztése egy nyilvánvaló trauma volt. Folyton visszatérő témájuk volt, hogy tulajdonképpen ellenőrizték és uralták az egész országot. Én végig abban nőttem föl, hogy a politika fontos dolog, valami olyasmi, ami az emberek hétköznapijait is meghatározza. És a kommunizmus eszméje mint az emberiség jövőbeli állapota gyerek- és ifjúkoromban egyfajta paradicsomi ígéretként jelent meg számomra. Vagyis nem igaz az, hogy kizárólag természettudományi érdeklődésű lettem volna. Ez a politikai-közéleti irányultság akkor sem szűnt meg, amikor bekerültem a matematika szakra. Ez az érdeklődésem, mintegy öntudatlanul, már a gimnáziumban kezdett kiteljesedni. Tehát egyáltalán nem a nulláról indult, hogy a természettudományokról átnyergeltem a társadalomtudományokra.

Egyetemista koromban azonban már nem voltam a szokásos értelemben vett kommunista. Rendszerbíráló lettem ekkorra, mégpedig balról bíráltam a rendszert. A matematika szak alatt úgy ítélt meg, 1973 táján, hogy amit látok magam körül, és amit szocializmusnak neveznek, az nem felel meg azoknak a kritériumoknak, amelyeket én a marxizmus klasszikusait olvasva a rendszer jellemzőinek gondoltam. Akkor már bölcsészekkel rendszeresen olvastunk mindenfélét. Amúgy KISZ-titkárnak is megválasztottak, de nem a politikai meggyőződésem, hanem az agilitásom miatt. Nyilvános konfliktusaim is voltak a diákszékkel meg egyes tanárokkal. Mindezt elnézték nekem, mert nem volt politikai hátszelem, és elhitték, hogy azt mondom, amit gondolok. Elsőéves koromban már tagja lettem egy olyan bizottságnak, amelyben szeretnénk volna elérni, hogy hallgatóként mi is értékelhessük a tanárainkat. Akkor ez még botrányos kezdeményezésnek számított. Okiciki-bizottságnak neveztük el, belső használatra, pedig nem az volt az ambíciónk, hogy cikizzuk a tanárokat, hanem hogy véleményt mondhassunk róluk.

Egy nyilvános vitán százfős közönség előtt egy adjunktus meg is kérdezte, miért gondoljuk azt, hogy mi jobban tudhatjuk, mint ők, hogyan kell a matematikát tanítani,

hiszen ők már befejeztek egy egyetemet, és például ő maga már tizenkét éve tanít. És én nem tudom honnan, de eszembe jutott egy kiváló replika: „igen ám, de minket meg tizenkét éve tanítanak! És mi nem abba szeretnénk beleszólni, hogy mit tanítsanak, hanem abba, hogy hogyan tanítsanak.” És az volt a meghökkentő élményem, hogy egy ilyen racionális, nem politikai érvet a másik oldal elfogadott. És ez jellemző volt a Matematika Tanszék ethoszára. Ott megbecsülték a szakmai értékeket. Persze ott is voltak emberi fúrások meg konfliktusok, de például az egyik csoporttársam az egyik szemináriumon előállt egy régi számelmélettel új és elegáns bizonyításával, és másnap az előadó már ezt a bizonyítást adta elő. Nem ellopta, hanem elismerte egy diák teljesítményét. Az értéket értéknek tekintették. Itt egy elsőéves, és nézd meg mivel áll elő. Ő egyébként egyike volt a zseniknek.

Valamikor harmadéves koromban kezdtem egyre világosabban érzékelni, hogy ez a politikai rendszer nem olyan, mint ami a klasszikusok szövegeiből kirajzolódott. Nem olyan, amiért a szüleim harcoltak, és személyes kockázatot és áldozatot is vállaltak. Számomra egyre világosabb lett, hogy annak a rezsimnek, amelyben a hetvenes években éltünk, semmi köze nem volt a kommunizmus eszményéhez. Azóta is úgy gondolom, hogy ami a Szovjetunióban létrejött, az nemigen nevezhető kommunizmusnak. Ugyanakkor azt is gondolom, hogy ebben a tekintetben Lenin valóban újító, és amit ő megalakított, az a kommunizmusnak valamilyen továbbfejlesztése, amit szívesebben hívnék bolsevizmusnak – nem megtagadva annak marxi és 19. századi gyökereit. Hozzáteszem, hogy Marxból nem következik lényegében semmi. Kíváncsi voltam, hogy ez hol siklott ki. És nagyon naivan úgy gondoltam, hogy ha Lenint olvasok, akkor ki fogom tudni deríteni, hogy hol történt ez az eltérés. Ezért elkezdtem Lenin-összest olvasni, és az 1917 szeptembere után született valamennyi Lenin-mű valamennyi sorát elolvastam. Habzsoltam az írásait, mivel a publicisztikájának nagy ereje van. Ezt azért tudom kijelenteni, mert utána ugyanezzel a lendülettel elkezdtem Sztálint is olvasni. Na, annak fűrészpöríze volt. Tőle olvastam két kötetet, aztán abbahagytam. Majd nem kis részben az apám emlékének hatására elkezdtem Maot is olvasni. De az meg annyira képes beszéd volt, hogy egyáltalán nem érttem. Úgyhogy ez a sorozat ezzel véget is ért. Aztán Lenintől még visszamenőleg elolvastam néhány alapvető művet, amelyet 1917 előtt írt. Az ő publicisztikája nagyon hatásos, erőteljes és racionális érveket sorakoztat fel, az ész pedig furkósbotként van használva. Ráadásul hihetetlen határozottsággal és meggyőző erővel háromhavonta képes megváltoztatni álláspontját. Lényegében a végrendeleteként leírta azt, hogy Sztálin elvtárs túl nagy hatalmat összpontosított a kezében, és ezért valaki más kellene helyette, aki türelmesebb az ellenvéleményekkel szemben, továbbá, hogy Trockij elvtársnak is vissza kellene fognia magát, mert ő túlságosan szereti szellemi fölényét és olvasottságát csillogtatni.

A nézeteim kikristályosodásában nagy szerepe volt a baráti társaságomnak is. Egy matematikus évfolyamtársam, Fehér Kálmán, aki ma Németországban él, Magyar Bálint iskolatársa volt a Fazekas Gimnáziumban. Tőle hallottam először Bálintról, és tőle tudtam meg, hogy szombatonként a Trefort-kert főépületében KISZ-taggyűlés van, pontosabban ennek keretében Jánossy Ferenc tart előadásokat. És akkor elkezdtem oda járni, majd tudatosan keresni az ilyen lehetőségeket. Volt, hogy késő délután a Közgázra mentem Kovács János Mátyás szemináriumára, aki a NEP címén igaziból a Szovjetunió történetét adta elő – ő is nagyon jó volt, és rendkívül olvasott. Ez rendes egyetemi szeminárium volt, amire én bekéredzkedtem. És persze jártam a Repülő Egyetem előadásaira, többre is. Tehát nekem nem okozott lelkifurdalást, amikor eldöntöttem, hogy nem képezem át magamat számítástechnikussá. Pedig már egy csomó csoporttársam kilőtt abba az irányba, amelyben komoly karrierlehetőség és pénz is volt, de engem nem érdekeltek ezek a dolgok.

A bölcsész társasággal olvastunk gazdasági filozófiát, és olvastunk politikai irodalmat is. Így került elém először Szelényi–Konrád könyve, az Értelmiség útja...; 1978-ban magammal hoztam Párizsból Trockij *La révolution* című könyvét meg Marc Rakovski *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* című művét, amelyről csak később tudtam meg, hogy Bencze György és Kiss János írta. Tehát bekerültem ebbe a közegebe, ahol többek között filozófia lakásszemináriumot is szerveztünk, azt hiszem 1977-ben. Emlékszem, Marx *Gazdasági filozófiai kéziratait* meg a *Német ideológiát* olvastuk a régi lakásunkban, ahol volt egy 2,5 méterszer 2,5 méteres kis szobám. Hegelt értelmeztünk Tengelyi Lászlóval, Bajomi Ivánnal, Miklós Tamással, Magyar Bálinttal és Kardos Andrással. Egy kukkot nem értettem *A szellem fenomenológiájából*, ami azért lepett meg, mivel az egész matematika szak az ismeretlen és érthetetlen szövegek dekódolásából állt, lényegében erre tanítottak meg bennünket, és akkor itt volt ez a magyar nyelvű szöveg, értelmes magyar nyelvű mondatokkal, és én mégsem értek belőle semmit. Csak az vigasztalt, hogy a többiek sem értették. A kivétel Tengelyi volt, aki minden betűjét értette. Wittgensteint is olvastunk – róla egyébként Tengelyi kérésére én adtam elő.

Az ELTE Szociológiai Tanszékére végül úgy kerültem, hogy amikor a Csalogány utcában dolgoztam a SZÁMALK-ban, Magyar Bálint akkor ott lakott párszáz méterre. Bevett dolgoz volt, hogy hetente többször is felmentem hozzá. Egyszer, amikor megjelentem nála, Bálint azt mondta: „szia, Nikosz, rohannom kell Fehér Kálmánhoz, gyere te is velem. Megkeresett valaki a Szociológia Tanszékről azzal, hogy matematikust keresnek, aki ott számtant taníthatna a szociológusoknak.” Mondom neki, „te hülye, két éve mást sem mondok, mint hogy meg akarok szabadulni a szakmámtól, és a társadalomtudományokkal akarok foglalkozni, miért nem én jutottam az eszedbe?” „Jajj, tényleg, de most

már hogy a Kálmán jutott az eszembe, menjünk el hozzá, kérdezzük meg, hogy ő akarja-e, és ha nem, akkor majd téged foglak javasolni.” Értem, hogy miért a Kálmán jutott az eszébe, hiszen ő mégiscsak gimnáziumi kapcsolat és ismeretség, sokkal mélyebbről ered. Elmentünk hozzá, aki akkor a Gül Baba utcában bérelt lakást, és megkérdeztük, hogy érdekli-e ez a lehetőség. És persze, érdekelt. Én hazamentem, kissé keserű szájjal, ám nem sokkal később csöngött a telefon. Balogh Zoltán szociológus hívott, aki akkor az ELTE Szociológia Tanszékén volt tanársegéd, és mondta, hogy tulajdonképpen két emberre való feladat is volna a tanszéken.

Aztán személyesen is találkoztunk, és akkor Balogh Zoli engem lényegében levizsgáztatott. Valószínűségszámítást és matematikai statisztikát kellett tanítani. „Miből írtad a szakdolgozatodat?” – kérdezte. Mondom, az nem fontos, mert azt úgysem fogod érteni. „De, azért csak mondd el.” Csakugyan nem értett egy szót sem abból, amit mondtam, de elég meggyőző lehettem, mert azt mondta, hogy szerinte alkalmas leszek erre a feladatra. Kerestek másokat is, így például Angelusz Róbert, aki akkor a TK-ban is dolgozott, ajánlotta munkatársát, Rudas Tamást. Őt akkor még nem ismertem, alattam járt, lefelé pedig nem nagyon néztünk. Akkor volt már egy ideje az esti szociológusképzés, de tervezték, hogy beindítják a nappalit is, és volt három megbízott előadónak hely. Balogh Zoli, akivel ezek után hetente találkoztam, és csak társadalomtudományi témákról beszélgettünk, 1979 nyarán öngyilkos lett. Nincs olyan élő szociológus, aki akkora hatással lett volna rám, mint ő, ez alatt a félév alatt. Mind érdeklődése, mind gondolkodásmódja szakmailag meghatározó volt számomra. A dolgok összekapcsolása, a jelenségek közötti viszonylatok olykor szabályszerű, stabil, esetleg kauzális kapcsolatok keresése iránti vágya számomra modellértékű volt. Ő egy szorongó, depressziós zseni volt.

A vizsgaidőszakban, még a halála előtt felhívott azzal, hogy mondjam be a személyes adataimat. Ő bejárt az előadásaimra, és konzultált a hallgatókkal, és arra a következtetésre jutott, hogy engem fog javasolni. Én arra gondoltam, hogy a dolog arról szól, hogy szeptembertől megint óraadó leszek, és most begyűjti az adatokat. Hetekkel később tudtam meg a tanszéki adminisztrátortól, hogy tanársegédnek javasolt engem. Ő ugyan nem volt döntési pozícióban, de annyi hitele volt Huszár Tibornál, aki pontosan tudta, mihez nem ért, hogy elfogadta a javaslatait. 1979 novemberétől lettem hivatalosan teljes jogú tagja a tanszéknek. Ekkor kezdtem el egyébként szociológiát olvasni. Arra büszke vagyok, hogy egy teljesen ismeretlen nevű szerzőt kezdtem el olvasni, és lenyűgözött. Ő volt Bibó István, akit saját magamtól fedeztem fel. Bejártam a könyvtárba, és lényegében minden folyóiratot, amelynek társadalomtudományi vonatkozása is volt, elkezdtem szemlészni. Valahogy így került a *Válasz* is a kezembe, amelyben volt egy szöveg, amit nem tudtam letenni. Utólag jöttem rá, hogy jé, ez az a Bibó, akiről annyit beszélnek az emberek.

A módszertani csoportba kerültem, amelynek Léderer Pali volt a vezetője, aki lelkesen fogta össze a csapatot, de a legfőbb tevékenységünk mégiscsak az oktatás volt, hiszen közös kutatásunk nemigen volt. Sokat voltunk együtt, de nem oktatási ügyekkel foglalkoztunk. És Rudas Tamás egyszer csak úgy döntött, hogy ír egy egyetemi jegyzetet. Erre nekem is eszembe jutott, hogy én is írhatnék egyet, amelyben összehoznám a matematikát a társadalomtudományi alkalmazásokkal. Elképzeltem egy több kötetből álló jegyzetsorozatot, amelynek aztán a felét sem írtam meg. Akkor engem erősen befolyásolt Lakatos Imre *Bizonyítások és cáfolatok* című könyve, és őt követve én egy „tévedéseken keresztül tanulunk”-típusú jegyzetet szerettem volna elkészíteni. Úgy képzeltem el a könyvet, hogy majd elindul a számfogalom megalkotásán keresztül, bemutatom a természetes számokat, ezekből jönnek a negatív egészek, aztán a törtek, majd eljutunk az irracionális számokig. És így haladunk a matematikában, és így leszünk képesek az egyre kifinomultabb alkalmazásokra: a számoktól eljutunk a függvényekig, a függvények különböző elemzéséig, a derivált fogalmáig, és akkor már lehet regresszióban is gondolkodni. Vagyis úgy képzeltem, hogy a valószínűségszámításon és a matematikán keresztül eljutok érvényes társadalomtudományi alkalmazásokhoz is. Ezt az idő akadályozta meg. E törekvéseim alapján azért született két kötetem a nyolcvanas években: a *Bevezetés az adatelemzési technikákba*, illetve az *Adatok, függvények, értelmezések. Az adatoktól az elmélet felé*. Ha ezt az irányt folytatom, még három kötetet meg tudtam volna írni. Egy tudományfilozófiai kötetet is terveztem – bár könnyen lehet, hogy azt még megírom, mert a tudományfilozófia, a tudomány mibenléte és státusza engem jelenleg is nagyon érdekel.

Eleinte még egyszerre voltam matematikus, és jó szövegeket is szerettem volna írni. Ez nem könnyű dolog. Szerencsére rendelkezem verbális jellegű didaktikai képességekkel, ugyanakkor minderre csak bizonyos késéssel jöttem rá. Nem volt számomra evidens, hogy mások nem feltétlenül rendelkeznek ezzel a képességgel. Ehhez szükség volt egy összehasonlító tudásra is, csakhogy sajnos nagyon ritkán oktatunk együtt másokkal, így nemigen tudtam, hogy a kollégáim hogyan tanítanak. Aztán amikor egyszer beültem egy csillogó eszű és tudású kolléga órájára, csodálkozva láttam, hogy ő végig motyorászta és dadogta az órát. Azt mondanám, hogy általában a legjobb formában a face-to-face kommunikációs szituációkban vagyok. Ez némileg megtévesztő is, mivel könnyen az a benyomás alakulhat ki a hallgatókban és akár bennem is, hogy nyomdakész az előadásom. Csakhogy ez nem így van! Ezt többször is megtapasztaltam, amikor az általam előadottakat le akartam írni: akkor derült ki, hogy egészen mások a kritériumok. Egyébként igyekszem nagyon igényes lenni az írott szövegeimben is, csakhogy ez nagyon lelassítja a munkát. Végül persze el tudok jutni a jó szövegig, de nagyon-nagyon sok munkával. Mindezzel az első néhány könyvem írásakor szembesültem, amikor még rutintalan voltam.

Valószínűleg elemezni jól megtanultam, mivel a precíz, kritikai rekonstrukción alapuló gondolkodást a matematika szakon elsajátítja az ember – talán túlságosan is. Csak-hogy lehet, hogy ez a szocializáció inkább hátrány a társadalomtudományokban, ahol eleve nem lehet elvárás egy természettudományos jellegű egzakttság. Ugyanakkor azt is gondolom, hogy a társadalomtudományi intuícióm és fantáziám is nagyon gazdag. Sőt, a természettudomány ezt még gazdagította a maga inspirációival. A kivitelezést már visszafogja, mert azt okadatolva kellene elvégezni. Én úgy mentem a Szociológia Tanszékre, és ezt hangoztattam másoknak is, hogy közgazdász szeretnék lenni. Nem úgy képzeltem el a szerepemet, hogy én leszek a matematikus, aki szolgáltat a szociológusnak a matematika ismeretével, hanem eleve úgy mentem oda, hogy át akarok kerülni a pálya másik oldalára. Tehát társadalomtudós akartam lenni, csak-hogy akkor számomra a társadalomtudományt a közgazdaságtan jelentette. A jegyzeteimhez is rengeteg gazdasági növekedési modellt olvastam. Azt képzeltem, hogy a számfogalomtól a gazdasági növekedésen, a függvény fogalmán, mindenekelőtt Jánossy Ferencen és az emberi tőke fogalmán keresztül eljutok majd az igazi szociológiai vizsgálatokhoz. Úgy gondoltam, hogy a természettudományos örökségem kreativitást és fantáziát eredményez, ugyanakkor később arra is rájöttem, hogy az viszont nem biztos, hogy ez az örökségem a kivitelezésben is segít. Aztán mindezt abbahagytam, kicsit be is sokalltam, mivel kezdett keszonérzésem lenni.

És akkor jött a fordulat: Görögországban beszereztem rengeteg könyvet, amelyek a második világháború utáni görög gazdasági növekedéssel foglalkoznak. Van ugyanis ott egy tervhivataloszerű intézmény. Még a hatvanas évek elején alapította Andreas Papandreu, aki amúgy közgazdász egyetemi tanár volt az Egyesült Államokban. 1988-ban három hónapot töltöttem Görögországban Soros-ösztöndíjjal, és az időm nagy részét ebben a statisztikai, illetve tervhivatalban töltöttem, és Jánossy módjára milliméterpapíron kezdtem el hosszú távú idősorokat gyártani. Szerintem senkinek nincs annyi hosszú távú idősora, mint nekem, még a görögöknek sem. Vagyis belekezdtem egy görög–magyar összehasonlításba: egyre több időt töltöttem ott, és lettek empirikus tapasztalataim is. A némileg leegyszerűsített képem az volt, hogy körülbelül hasonló fejlettségű és népességű országokról van szó, amelyek az európai periférián helyezkednek el, úgyhogy viszonylag könnyen össze lehet őket hasonlítani.

Emellett elkezdtem írni olyan cikkeket is, amelyek a görög politikatörténettel foglalkoztak. 1990-ben például a bölcsészkaron tartottam egy előadást, ahol ott ült egy csomó idősebb görög, akik utána lelkesen gratuláltak, mondván, hogy nem számítottak arra, hogy egy második generációs fiatalember ennyire ismeri a görög történelmet. A szöveget odaadtam Kovács Andrásnak is, aki azt mondta, hogy egyszerűen zseniális,

csakhogyan én ott fejeztem be, hogy mitől ilyen rendkívül stabil a görög pártrendszer, ő viszont erre a kérdésre szeretné megkapni a választ. Ez aztán később meg is született, az lett a címe, hogy *Istenek nélkül*. Ebben a kis könyvben lényegében az első világháborúig mentem vissza, és így sikerült történelmileg megalapozottan válaszolni a kérdésre. Ugyanakkor mindig azt éreztem, hogy politológus nem lehetek, és nem is akarok lenni, mert politikatudományi elméleteket már nem akarok elsajátítani. Ennek ellenére ezen a területen van egy csomó olyan ismeret a fejemben, ami Magyarországon kivételesnek számít, tehát egy közvetítő szerepet játszhatok. Azt is tudtam, hogy ez egy viszonylag korlátozott szerep, hiszen az én tudásom nemigen tartalmaz a görög kollégák számára releváns új elemeket. Ez akkor változna meg, ha a magyar politikai rendszert összehasonlíthatnám a göröggel, csakhogyan akkor már politológussá kéne válnom.

Én tudományosan nagyon hűtlen vagyok, könnyen el tudnak csábítani az új témák. Ezért nincs folyamatosság a munkáimban. 1991-ben ösztöndíjjal elmentem Párizsba, ahol kezembe került egy fraktálokkal foglalkozó kötet, és elcsábítottak a fraktálok és a káoszelmélet. Nagyon izgalmasnak tartottam, hogy vannak olyan alakzatok, amelyek tört dimenziósok. Számos tanulmány mellett aztán ebből az érdeklődésből született a *Rend és Káosz*, valamint a *Káosz és fraktálok* című könyvem. Ezekkel nagy presztízst tettem szert a fizikusok körében, mert számukra is izgalmas újdonságokat tartalmaztak. Én abban az illúzióban éltem, hogy a szociológusok felé ezzel megteszem a köztünk lévő út első felét, és valaki más talán megteszi az út másik felét. De ez sajnos senkinek nem jutott az eszébe. Ennek kapcsán elkezdtem a tőzsdével is foglalkozni, hatalmas munka volt, évekig tartott. Olyan idősoraim vannak, hogy például hogyan alakult a Dow Jones-index 1925-től napjainkig. Ott is a káoszelméletre támaszkodtam. Jánossyt ebben nem használtam, mert ez nem gazdasági növekedés – a tőzsde egy teljesen más terület.

A kilencvenes évek lényegében ezzel teltek. 2002-ben aztán megjelent egy gazdaságstatisztikával foglalkozó kötetem is, a *Robinsontól a tőzsdéig* címmel, amelyben már idősor-analízis van. Mindazonáltal azt gondolom, mi több, mélyen hiszem, hogy bármilyen magas szinten műveljük is a tudományt, a világ komplexitásához képest hályogkóvácsok vagyunk. Poppnernél olvastam valahol, hogy a tudásunk nagyon nagy, viszont a nemtudásunk végtelen. Ez némi szerénységre tanítja az embert. Ezzel együtt a gondolati szépség, a szellemi kihívás mindig izgatta a fantáziámat. Az ezredfordulóban aztán a szociológiában elterjedt a hálózat kutatás, amit utána a fizikusok is elkezdtek használni, mintegy újrafelfedezve ezt. A fraktálokkal kapcsolatban sok olyan diagramot készítettem, amelyek a skálafüggetlen hálózatokat mutatják. El is mozdultam a hálózat kutatás irányába, és viszonylag alaposan ki is képeztem magam ebben.

Az apósom akadémikus volt, és ő mondta nekem, hogy csináljam már meg a nagy-doktorimat. Én ezt egyre csak halogattam. Ennek két oka volt. Az egyik az, hogy nem tartottam olyan sürgősnek és fontosnak, hogy nekem legyen egy ilyen címem. A címek engem sosem érdekeltek. És ebben szerintem a nyolcvanas évek alternatív ellenzéki-kieszkedő szubkultúrája befolyásolt, hogy nem kell nekem ebbe a dologba úgy beta-go-zódni. A másik tényező, hogy mindig is volt bennem egy szigorú minőségi elvárás magammal szemben, amit a matematika szakon sajátítottam el.

A szakmai libidóm lényege, hogy *megvan bennem a nagyot alkotás vágya*. Ehhez még az is hozzátartozik, hogy a fantáziám is könnyen elszabadul. Ez már gyerekkoromban is így volt. Például a házbeli gyerekekkel elterveztük, hogy az udvaron készítünk magunknak egy zugot. Először mindenféle szőnyeget, pokrócokat raktunk a porolóra, sátrat építettünk, ott éltünk. Valakiben fölmerült, hogy lehetne valami állandóbb létesítményt is készíteni, és hogy szerezzünk hulladék deszkákat, faanyagokat. Az udvar egyik vége egy mellettünk lévő gyár tűzfala volt. Végül is úgy döntöttünk, hogy építünk egy kunyhót, én meg felajánlottam, hogy majd megtervezem. Az eredmény az lett, hogy egy faházat terveztem, amelynek volt egy öt méter magas, kétemeletes kilátótornya. Ebből persze sosem lett semmi, de heteket töltöttem el ennek az épületnek a megtervezésével. Ez egy öngerjesztő folyamat volt. Eredetileg nem ekkorát képzeltem el, nem ekkorát terveztem, de menet közben ekkora lett.

Úgy tűnik, hogy az ilyen hajlamok még ma is megvannak bennem. A feleségem ezt már nagyon jól ismeri. Például decemberben felkértek, hogy az MTA-n tartsak előadást a görög forradalom 200. évfordulója alkalmából. A tavalyi év Görögországban lényegében ezzel telt, és Magyarországon is érezhető volt ennek a kisugárzása. Úgyhogy felkértek, hogy az évfordulás zárórendezvényen tartsak egy húszperces előadást. Ha éppen zajlik ez az ünnepség, és a folyosón valaki elcsíp, és berángat engem az MTA dísztermébe, hogy az előadó lemondta, és ugorjál be helyette, akkor simán megtartottam volna egy rövid előadást. Viszont így, hogy előre felkértek, három héten keresztül készültem rá, elolvastam vagy háromezer oldalnyi könyvet, hogy meg tudjak tartani egy húszperces előadást. Ennek a háromezer oldalnak persze az lett a következménye, hogy most már az onnan származó ismereteket tanítom az egyetemen. Máskor is gyakran előfordult, hogy ilyen aránytalanul nagy befektetéseket aztán öt-tíz évvel később hasznosítottam.

Ugyanakkor egyáltalán nincsenek bennem szakmai karrieraspirációk. Persze egy idő után kénytelen voltam ezekre is odafigyelni. Ezért lettem MTA-doktor is – köszönhetően az apósom nőgatásának is. Pontosabban az MTA doktora azért lettem, mert akkor az

ELTE-n a TTK-sok jóvoltából az egyetemi tanári kinevezés előfeltétele lett a doktori cím. Tehát nem a presztízs és nem a hetvenezer forintos havi jövedelem miatt lettem nagydoktor. Az én szakmai identitásomnak nagyon fontos része, hogy tanár vagyok. És ha egyetemen tanítok, akkor mi a csuda lennék, ha nem egyetemi tanár? Ezért kudarcként élttem volna meg, ha nem leszek egyetemi tanár. Vagyis nem a cím és a rang, hanem a tanárság maga tekinthető szakmai identitásom alapelemének. És ha éppenséggel ennek a nagydoktori cím az előfeltétele, akkor nem bánom, legyen! De ezt leszámítva a formalizált szakmai sikerek sohasem motiváltak.

Budapest, 2022. február–március

Passzív vagy aktív ellenállás

Kulturális különbségek, anekdoták

Hogyan és mit kell írni valakinek a születésnapjára készülő kötetbe? Sok esetben ez komoly fejtörést okozhat, de mivel itt és most Nikoszról van szó, a kérdésre elég könnyen megtaláltuk a választ. Nikosz kapcsán mi mással kezdődhetne egy írás, mint egy sztorival – vagy kettővel – lehetőleg görögökről. Aki ismeri Nikoszt, tudja, hogy nem lehet úgy összefutni vele, hogy ne legyen egy története, amivel nemcsak elszórakoztat, de érzékletesen illusztrál társadalmi jelenségeket. Szórakoztat és tanít.

Ugyanakkor a szövegünk egy tudományos kötetbe kerül, így szakmáról, kutatásról (is) kell szólnia. Mivel az utóbbi időben a csöndes ellenállás, a hatalommal szembeni rejtett, egyéni konfrontáció kérdése érdekelt minket, ebben a rövid írásban erről fogunk beszélni. Kutatásunk azt szeretné felderíteni, mikor választják a polgárok a passzív ellenállást, és mikor döntenek a hatalommal szembeni nyílt fellépés mellett. A vizsgálat szűkebb keretét a COVID-krízis adta. Kutatásunkban a fenyegetettségre adott politikai korlátozások állampolgári elfogadottságát vizsgáltuk egy osztrák–magyar projekt keretében. Akkor viszont, ha távolabb tekintve keressük a kutatás gyökereit, a Peripato kutatócsoporthoz jutunk, ahol Nikossal először dolgoztunk együtt a civil ellenállás témáján. Vagyis a kutatás, amiről írunk szegről–végről Nikoszhoz is köthető, mondhatjuk talán, hogy ő a projekt távoli keresztapja, úgy, hogy erről fogalma sincsen.³

De mielőtt a kutatásunkra rátérnénk, jöjjön egy sztori Görögországból, arról, hogyan próbálták átverni a COVID oltási szabályokat a görögök, és hogyan lettek átverve végül az ügyeskedők maguk.

Ahogy jó görögökhöz illik, az oltást ellenzők nemcsak magukban duzzogtak, de ezek mentek az utcára, hogy tiltakozzanak a szabályok ellen, amelyek kötelezővé tették az

---

¹ Gerda Henkel Fellow, kutatásait az alapítvány: AZ 03/KF/21 pályázata támogatta.

² TK Társadalomtudományi Kutatóközpont.

³ A kliens-patrónus viszony ebben az esetben nem bír relevanciával.

egészségügyi dolgozók számára az oltást, és korlátozták az oltatlanok belépését bankokba, kávéházakba. Ellenkezni a hatalommal azonban nem csak hangosan lehet. Nincs olyan szabály, amit ne lehetne ügyesen megkerülni, kijátszani, és ebben a görögök meglehetősen rutinosak és kreatívok. A COVID-járvány alatt több mint 100 000-en szereztek be Görögországban hamis oltási igazolványokat, hogy kijátsszák az oltási szabályokat. Voltak azonban, akik hivatalos iratra vágytak, és nem elégedtek meg hamisítványokkal, ezért inkább lefizették a doktort, hogy a valódi vakcina helyett valamilyen semleges, ártatlan oltást adjon nekik, és utána pedig állítsa ki a hivatalos oltási igazolványt.

A terv részben működött is, csak az volt a baki, hogy az orvosok csak színleg voltak benne a buliban, és miután átvették a kooperációjukért járó extra anyagi támogatást, az oltási procedura rugalmas értelmezéséért, a pácienseket valódi oltóanyaggal oltották be. Erre azonban csak később derült fény, amikor egyesek utóbb bágyadságról és egyéb tünetekről kezdtek el panaszkodni. Az átvert páciensek dühe érthető volt, de mit tehettek volna? Sunyin át akarták verni a hatalmat, de a hatalom képviselője őket magukat verte át titokban. Beperelhették volna a doktorokat, de ezzel saját magukat is feljelentették volna (Brezar, 2021).

Természetesen nem csak a görög kisleány próbálta meg kijátszani a szabályokat. A görög elit is a fentiekhez hasonlóan kereste a kiskapukat, hogyan juthatna mielőbb vakcinához (Stamouli, 2021), illetve értelmezte magára nézve rugalmasan a szabályokat (Holroyd, 2021). Ugyanakkor, ahogy azt Nikosz elmondta, a görögök nem csak passzívan hajlamosak szembeszállni a hatalommal. Még a 2010-es események kapcsán mesélte egy újságíró kérdésére, hogy: *„A görögök egyébként is nagyon könnyen utcára vihetők, nagyon könnyen mozgósíthatók politikai célok érdekében”* (Fokasz szavai Dzindzisz és Háász összefoglalásában, 2010). Az aktív ellenállás különböző formái nemcsak gyakoriak, de sokkal intenzívebbek is, mint azt Magyarországon megszoktuk. (Vagyis az ellenállás kultúrafüggő, amit a kutatásunkban is megpróbálunk megragadni.)

A két ország közötti különbségeket egyébként a Nikossal közösen végzet görög–magyar összehasonlító, online kérdőíves kutatásunk is megerősítette. 2016-ban a vizsgált görögországi mintánk 35 százaléka biztosan és további 40 százalék szerint valószínűleg részt vett volna egy kormány elleni tüntetésen. Ezzel szemben a magyarországi adatok jóval nagyobb passzivitást mutattak. A válaszadók mindössze 14 százaléka vélte úgy, hogy biztosan és további 26, hogy valószínűleg részt vett volna tüntetésen. A görögök aktivitása nem csak Magyarországgal összehasonlítva kiugró. Spanyolországhoz képest is az a radikális akciók tekintetében, amit a gazdasági válságot követő tüntetések, zavargások jól mutattak (Andronikidou és Kovras, 2012). Megint csak Nikosztól tudhatjuk, van

olyan hely Athénban, ahol olyan gyakran török be a kirakatokat a tüntetők, hogy ezekre a kirakatokra már biztosítást se lehet kötni (Fokasz szavai Dzindzisz és Haász összefoglalásában, 2010), Indiában pedig van hely, ahol egy igazi tüntetést elképzelni is nehéz egy busz felgyújtása nélkül. Ezekhez képest Magyarországon a politikai tüntetéseknek inkább karneváli hangulatuk van, és a résztvevők úgy érezhetik, hogy tiltakozásaik hiábavalóak, a hatalom nagyrészt ignorálja őket.

Görögország ugyanakkor arra is jó példa, hogy a hatalom és az egyén viszonya nagyon összetett lehet. A hétköznapiakban megjelenő hatalommal való szembenállásnak számos szintje van, és nem csupán a hatalom és az egyén viszonyáról, de a szűkebb közösségről is szól, ami kutatásunkban a COVID kapcsán a hatalmi helyzetben lévő vezetővel való szembenállás különböző formái kapcsán jött elő. De erről majd később, jöjjön előbb ismét egy történet az 1850-es évekből Görögországból, Kefalónia szigetéről, aminek jelen esetben az ad különös jelentőséget, hogy a Fokaszok köztudottan innen származnak.

Történt tehát, hogy az adóit nem fizető Markantonatost a helyi előljáró le akarta tartóztatni a falu főterén. Markantonatos azonban hevesen ellenállt, annyira, hogy a konfliktus az előljáróval végül tettelegességig fajult. Markantonatos nem engedhette meg a szégyent, hogy földije szeme láttára tartóztassák le. Heves szembefordulása az előljáróval azonban nem jelentette, hogy később ugyanazon a napon ne várakozott volna nyugodtan az út szélén a falu határában a sajtját majszolgatva arra várva, hogy az előljáró letartóztassa (lásd Gallant, 1994, p. 716). A hatalommal való szembenállásnak megvolt a maga ideje, de a hatalomnak való engedelmességnek is. Erről, ahogy ezt kutatásunkban próbáljuk megragadni, különböző társadalmak különbözőképpen vélekednek.

Biztosak vagyunk benne, hogy számos, a fenténél érzékletesebb anekdotát idézhethetnénk, csak éppen nem olyan könnyű ezekre rálelni úgy, hogy pont ahhoz nem fordulhatunk segítségért, akinek biztosan lenne egy ide passzoló története. Kár. Nincs jobb ötletünk, mint alább kihagyni egy oldalt, ahová majd Nikosz anekdotája kerülhet. (Az legyen a szerkesztők gondja, hogyan varr majd erre a feladatra gombot, hogyan kerül majd ide az anekdota. Van, ahol erratumot illesztenek a kötethez, itt hasonló módon egy anekdota egészíthetné ki majd utólag a szöveget Nikosz ide illő történetével).

.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

A passzív vagy csendes ellenállás kutatásának úttörője, James C. Scott a parasztkultúrákat vizsgálta, hogy jobban megértse, a politikailag gyenge, a hatalom által elnyomott helyzetben lévő csoportok az ellenállás milyen formáit választják. Hangsúlyozta, hogy téves, és nagyon félreviszi a politikai cselekvésről kialakított elképzelésünket, ha szélsőségekben gondolkodunk, és azt feltételezzük, hogy az elnyomott csoportok vagy aktívan szembeszegülnek a hatalommal, vagy totálisan behódolnak a hatalomnak. Scott szavaival: „Az elnyomott közösségek politikai aktivitása [vagy inaktivitása] általában nem a hatalom birtokosaival szembeni közös ellenállásban vagy teljes engedelmességben nyilvánul meg, hanem e két szélsőséges lehetőség között valahol félúton.” (Scott, 1990, p. 136)

Az elnyomott közösségek – itt Scott leginkább parasztközösségekre vagy a korai munkásokra gondol – ritkán választják az ellenállás nyílt, illetve szervezett formáit. Scott ‘infrapolitikának’ nevezi, amikor a tiltakozás nem látványosan, hanem rejtve történik, és ezért hagyományos értelemben nem is tekinthető politikai cselekvésnek (2012, p. xx). Hanna Arendt úgy véli, hogy az ellenállás akkor lehet sikeres, ha az ellenálló nem egyenként, hanem együttesen jelennek meg, és adnak hangot nyilvánosan elégedetlenségüknek (1972). Scott ezzel szemben azon a véleményen van, hogy az olyan apró, csendes akciók, mint ennek-annak az elemelése, dolgok elbirtoklása, csöndes szabotázs vagy egyszerűen csak a jól időzített távolmaradás vagy a kötelességek ignorálása komoly befolyással lehetnek a közösségi viszonyokra és formatív hatással lehetnek a társadalom lényegi működési logikájára. Azaz, a passzív ellenállásnak és a feladatok elszabotálásának felmérhetetlen következményei lehetnek, ha társadalmi gyakorlattá válnak. Úgy gondolja, hogy a szocialista rendszerre jellemző összekacsintás, ahol a dolgozók úgy csináltak, mintha dolgoznának, és cserébe a rendszer úgy csinált, mintha fizetne a munkájukért, komoly hatással volt a szocialista rendszer hosszú távú életképességére (Scott, 2012, p. xxi).

Paradox módon, ha a rendszer elszabotálása válik a bevett gyakorlattá és társadalmi normává, akkor a rendszerkonform cselekvés válhat ‘ellenállássá’. Hogy megint egy görög példával éljünk – és itt megint jó lenne, ha Nikoszhoz fordulhatnánk –, amikor

Athénban tömegek kezdték el jegy vagy bérlet nélkül használni a tömegközlekedést, akkor szinte azok a tudatos görög polgárok váltak ellenállóvá, akik a rendszer életben tartása miatt kitartottak amellett, hogy a krízis ellenére továbbra is fizessenek a szolgáltatásért (Konstandaras, 2017).

A hivatalos rendszer működési zavarait a különböző 'gerilla tevékenységek' ugyanakkor 'korrigálhatják' is, és kialakulhat a hivatalos eljárások mellett egy párhuzamos, informális rendszer, amely a társadalom és a közösség életének és működésének szempontjából meghatározóvá válhat. Vagyis a mindennapi apró ellenállások és a rendszer kijátszása nem triviálisan káros. Lehetnek gazdasági előnyei (és nem feltétlenül csak mikroszinten), de ami ennél fontosabb, elviselhetővé, élhetőbbé is tehetik a rendszert.

A gyengék hatalommal szembeni 'fegyvereként' gyakran kerül elő a humor, a gúny és az irónia. Ezek egyszerre rejtett, passzív formái az ellenállásnak, de tartalmazhatják a kollektív cselekvés elemeit is. Azok, akik értik, miért vicces és abszurd, amit hallanak, vagy aminek szemtanúivá váltak, cinkosan összekacsinthatnak, és ezzel a hatalom kigúnyolása összekapcsolja őket úgy, hogy közben a hatalom ezt sokszor észre sem veszi, vagy esetleg érzékeli, de nem vesz róla tudomást. A politikai humor minden elnyomó diktatúrával szemben az ellenállás egyik formája, így Görögországban is a görög katonai diktatúra idején, ahogy Giannis Dimaras megfogalmazta, ha az emberek „a szatíra mérgébe mártják nyilaikat, akkor a tankok is megremegnek” (idézi Kornetis, 2013, p. 45).

Ugyanakkor annak megítélése, hogy a hatalom kinevetését ellenállásnak lehet-e tekinteni, vagy éppen ellenkezőleg, nem egyértelmű. Billig (2005) amellett érvel, hogy a hatalmon való gúnyolódás gyakran nem meggyengíti a hatalmat, hanem pontosan a hatalom nyers erejét mutatja, és csak megerősíti a pozícióját. Példának Billig a hadsereget hozza, ahol a tisztéken való gúnyolódás hiába része a mindennapoknak, ez a legkevésbé sem ássa alá a katonák engedelmisségét. A hatalom kinevetése szelepként működhet, és az ellenállás illúzióját kelti, azt az érzés, hogy ha csak szemernyit is, de fellázadtunk a hatalom ellen (Billig, 2005, p. 213). Annak ellenére, hogy a politikai viccek és a hatalom kigúnyolása nem változtat semmin, fontos szerepük lehet a társadalom számára azzal, hogy „párnaként tompítják a hatalom kegyetlenkedését, és felkínálják a bosszú édes illúzióját” (Benton, 1988, p. 54).

Ugyanakkor a hatalommal szembeni gúnyos kiállás az aktív ellenállás előszele is lehet, és nem feltétlenül a gyengeség jele, különösen, ha csak annyiban rejtett az ellenállás, hogy a hatalomnak dekódolnia kell az üzenetet. Szintén a 19. századból, Korfuról származik a következő történet:

Argo falujában eljött az éves földbérleti díjak megfizetésének ideje. Mivel az előző évek rossz termése és a szabályok friss változása miatt sok helyen a parasztok megtagadták a bérlet kifizetését, a földtulajdonosokat támogatandó egy végrehajtó és a rendőrség is megjelent az eseményen, hogy súlyt adjon a földtulajdonosok követelésének. A földtulajdonosok szokás szerint a falu főterén állították fel asztalaikat, és a parasztok egyenként járultak eléjük. Voltak, akik olajbogyókkal teli kosarakat hoztak, mások üres kosarakkal érkeztek, és várták mi lesz a sorsuk. A tömegben ekkor keresztülvágott egy ember, a hátán kosárral, benne a bérrel. Miután megállt az asztal előtt, a kosarát maga elé vette, és a tartalmát kiborította az asztalra. A tömeg hangos nevetésben tört ki, mert a kosár nem szőlővel, nem olajbogyóval, hanem egy rakás kosszarvval volt tele. Az ember ezeket öntötte ki az asztalra. Az esetet követően a végrehajtó és a földbirtokosok megszégyenülve távoztak. Vajon miért? Gallant amellet érvel, hogy a kosszarv olyan, mindenki számára nyilvánvaló szimbólum volt – konkrétan a gúny tárgyának felszarvazására utalt –, amivel az ember nemcsak megvetést és gúnyt, de az akciója és a közösség nevetése a patanáig feszült indulatot és a bármelyik pillanatban könnyen elszabaduló erőszakot is kifejezte (Gallant, 1994, pp. 702–703). Vagyis itt a humor, a hatalom kigúnyolása nem tűnt olyan ártatlannak, mint amiről Billig vagy Benton írt. Nem könnyű persze eldönteni, melyik lehet az a pillanat, amikor a nevetés tettelegességbe, vagy a hatalom kigúnyolása konkrét kollektív cselekvésbe csap át. A passzív, csendes, informális ellenállás és az aktív politikai lépések közötti kapcsolatot rendkívül nehéz megragadni.

A fenti példák jól mutatják, hogy a rejtett, nem aktív, közös cselekvésen alapuló ellenállás nagyon sokféle lehet. Súrolhatja a hatalommal szembeni aktív ellenállás határát, de lehet annyira rejtett, hogy csupán az ellenálló számára jelenthet könnyebbséget, ha nem is fizikai, de lelki értelemben. Ahogy Scott hangsúlyozta, a legjobb az ellenállás különböző formáit kontinuumként elképzelni, ahol az egyéni és közösségi akciók különböző formái jelenhetnek meg.

Kutatásunk célja az volt – a kissé hosszúra nyúlt bevezető után ide is eljutottunk végül –, hogy jobban megértsük, az emberek az ellenállás milyen formáját választják, vagy éppen séggel, hogyan kerülik el a hatalommal való konfrontációt. 2021 késő tavaszán egy összehasonlító kérdőíves vizsgálatot folytattunk Ausztriában, aminek keretében 1000-1000 embert kérdeztünk meg mindkét országban. Kutatásunkat az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány támogatta, és a Bécsi Egyetem Gazdaságszociológia tanszékével közösen végeztük.

Vizsgálatunkat az első lépésnek tekintjük, egyfajta kísérletnek, mellyel teszteljük, hogy ezzel a megközelítéssel meg tudjuk-e ragadni a kérdést, árnyaltabb képet kapunk-e az ellenállásról, találunk-e markáns különbséget Ausztria és Magyarország között a passzív, illetve az aktív ellenállás közötti választás tekintetében egy hétköznapi, munkahelyi

konfliktushelyzetben.⁴ A két országot ideális választásnak gondoljuk, hiszen egy fejlett demokratikus, jóléti társadalmat (Ausztria) vetünk össze egy, a posztszocialista politikai kultúra által dominált, az elmúlt bő évtizedben a liberális demokráciától eltávolodó társadalommal (Magyarország).

Úgy döntöttünk, hogy a kérdés vizsgálatát egy kérdőívbe illesztjük bele úgy, hogy a kérdéseink olyan helyzeteket szimuláljanak, amelyekben az emberek a hatalommal szemben kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek. Arra voltunk kíváncsiak, hogyan viselkednének az emberek ilyen helyzetekben, konfrontálnának-e a hatalommal, vagy inkább csendben maradnak. Két hipotetikus szituációt tártunk a válaszadók elé, melyek akár meg is történhettek a COVID idején.

Az első szituációban a válaszadóinktól azt kértük, képzeljék bele magukat a következő helyzetbe: „A főnökről megtudja, hogy COVID-fertőzött. Másnap látja megérkezni az irodába.” Majd arra kértük a válaszadót, hogy döntse el, hogyan cselekedne az adott helyzetben.

A második szituációban pedig a válaszadóinktól azt kértük, gondoljanak bele, mit javasolnának saját gyerekeknek az alábbi esetben: „Gyermeke azt meséli otthon, hogy az osztálytanító/osztályfőnök nem visel maszkot a folyosón, pedig az kötelező lenne.”

Többféle válaszlehetőséget kínáltunk a résztvevőknek, amelyekről meg kellett mondanuk „biztosan ezt tenné/javasolná”, „ezt biztosan nem tenné/javasolná” vagy a kettő között valamilyen köztes megoldást választana.

A válaszok közül kiemelünk kettőt, amelyek a legjobban megragadják a két markánsan különböző stratégiát. Az első stratégiát konfrontatív, a másodikat pedig menekülő stratégiának neveztük el:

1. Konfrontáció a hatalommal:

Az első szituációban: „Jelenteném a munkaügyi osztálynak.”, illetve a második szituációban: „Azt javasolnám, beszéljen az igazgatóval.”

2. Menekülés, a hatalommal való konfrontáció elkerülése:

Az első szituációban: „Kivinnék néhány nap szabadságot, és otthon maradnék.”, illetve a második szituációban: „Azt mondanám a gyerekemnek, hogy néhány napig maradjon otthon, majd azt mondjuk, hogy beteg.”

⁴ Itt aktívnak nevezzük a nyílt kiállást a hatalommal szemben, és passzívnak valamilyen menekülő stratégia, kiskapu keresését.

Fontos megjegyezni, hogy mind a két szituációt úgy terveztük meg, hogy a konfliktus a hatalmi hierarchiában a válaszoló (vagy gyereke) felett állóval alakuljon ki, vagyis az adott helyzetben a nyílt konfrontációnak komoly költségei / negatív következményei lehetnek.

Az első, a hatalommal konfrontálódó stratégia, a probléma „hivatalos”, intézményi megoldását jelenti. Az egyén ugyan nyíltan nem kerül konfliktusba a „főnökkel”, de vállalja a konfrontáció lehetőségét. A konfrontálódó stratégia fontos további tulajdonsága még, hogy a problémát nem csupán az egyén számára oldja meg, hanem a teljes kollektíva számára. Tehát ha a beteg főnököt betegszabadságra küldi a munkaügyi osztály, akkor az összes dolgozó számára megnő a munkahely biztonsága. A főnökük nem fertőzheti meg őket, ha otthon marad. Éppen ezért a konfrontálódó stratégiát tekinthetjük bizonyos értelemben kollektív cselekvésnek is, ha abban az értelemben tekintünk valamit kollektív cselekvésnek, ahogy azt Mancur Olson és követői értik. Ők akkor beszélnek kollektív cselekvésről, ha a cél valamilyen közjószág biztosítása. Közjószág alatt pedig olyan jóságot értenek, melynek fogyasztásából másokat kizárni nem lehet, vagy nagyon költséges (*nonexcludability*), illetve a jóság biztosításának költségei nem függenek a jóság használóinak/fogyasztóinak számától (*jointness of supply*) (Oliver, 1993). Ilyen közjószág például a tiszta levegő, a demokratikus szabadságjogok érvényesülése vagy a munkahelyen megvalósuló egészségügyi biztonság. Ha a munkakörnyezet biztonságos, akkor abból nem zárható ki egyetlen dolgozó sem, és a biztonság biztosításának költsége független attól, hányan dolgoznak az adott helyen. Természetesen mindig ki lehet találni olyan szélsőséges példákat, amikor a közjószág definíciójának két feltételét túlfeszítik,⁵ ez azonban a kollektív cselekvéssel kapcsolatos kutatásokat nem érvényteleníti. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a szociológia és a szociálpszichológia kollektív cselekvés-fogalma több ponton is eltér. Az olsoni koncepció szerint kollektív cselekvés adott esetben megvalósítható egyedül is (a közjószágot egyetlen ember biztosítja), míg a szociálpszichológusok azokat az eseteket vizsgálják, amikor több ember együttes (sokszor koordinált) cselekvéséről van szó (lásd pl. Van Stekelenburg és Klandermans, 2013). Vagyis a kollektív cselekvés definíciója fókuszálhat mind a cselekvés tárgyára, mind a cselekvés végrehajtóra.

A második stratégia, a menekülés esetén az egyén nem hajlandó vállalni a hatalommal szembeni konfrontáció semmilyen költségét. Ez a lépés szigorúan csak az egyén számára szolgál valamilyen megoldással, de magát a probléma forrását (ti. hogy a főnök/tanár megfertőzhet másokat) nem szünteti meg. Más szóval nem kérdőjelezi meg a rendszert, nem kritizálja, hanem egy kerülőutat, kiskaput keres, és csak abban a speciális esetben járulhat

⁵ Például szélsőséges esetben elképzelhető, hogy nagyon sokan mennek az erdőbe friss levegőt szívni, ami pedig tönkre teszi a levegő minőségét. Vagyis ebben az extrém példában a tiszta levegő nem közjószág, mert nem érvényesül a *jointness of supply* kritériuma.

hozzá a rendszer megváltozásához, ha egyének olyan számban választják ezt a stratégiát, ami már a rendszer működését ássa alá (például senki sem megy be a munkahelyre).

Az első táblázatban bemutatjuk, hogyan alakul a két stratégia közötti választás a két vizsgált országban, Ausztriában és Magyarországon. A választás nem volt kizárólagos, vagyis voltak olyanok, akik egyik stratégiát sem, és olyanok, akik akár mindkettő választását elképzelhetőnek tartották. Az osztrák mintában a konfrontálódó stratégiát választók aránya szignifikánsan magasabb, mint a magyar mintában. Míg az osztrák válaszadók 62 százaléka választaná a hivatalos utat, illetve 57 százalékuk javasolná ezt gyermeküknek az iskolában, Magyarországon ez csupán 45, illetve 42 százalék.

A menekülő stratégiát viszont Magyarországon többen választanák, mint Ausztriában. A magyar válaszadók 49 százaléka maradna otthon, és 34 százaléka javasolná ezt gyermekének is. Míg az osztrák megkérdezettek esetén mindössze 39 százalék gondolja úgy, hogy szabadságot venne ki, és 24 százalékuk javasolná ezt gyermekének.

1. táblázat. Passzív és aktív ellenállási stratégiák választása hétköznapi szituációkban

Képzelve bele magát a következő helyzetbe! A főnökéről megtudja, hogy COVID-fertőzött. Másnap látja megérkezni az irodába. Mit tenne Ön?

	Ausztria			Magyarország			p
	Átlag (szórás)	Inkább megtenné (%)	N	Átlag (szórás)	Inkább megtenné (%)	N	
Jelenteném a munkai osztálynak.	2,76 (1,39)	61,5%	867	2,44 (1,07)	45,2%	884	0,000
Kivinnék néhány nap szabadságot, és otthon maradnék.	2,24 (1,07)	38,9%	879	2,46 (1,03)	49,4%	903	0,000

Képzelve bele magát a következő helyzetbe! A gyermeke azt meséli otthon, hogy az osztálytanító/osztályfőnök nem visel maszkot a folyosón, pedig az kötelező lenne. Mit javasolna a gyermekének, mit tegyen?

	Ausztria			Magyarország			p
	Átlag (szórás)	Inkább javasolná (%)	N	Átlag (szórás)	Inkább javasolná (%)	N	
Beszéljen az igazgatóval.	2,60 (1,14)	56,7%	894	2,26 (1,05)	41,9%	911	0,000
Azt mondanám neki, hogy néhány napig maradjon otthon, majd azt mondjuk, hogy beteg.	1,83 (0,98)	23,9%	877	2,12 (1,00)	33,9%	900	0,000

A következőkben logisztikus regressziós modellekkel olyan kérdésekre kerestük a választ, hogyan működik a szocializáció, vagy hogy a tradicionális értékorientáció befolyásolja-e, milyen stratégiát választ valaki. Eredményeink nagyon frissek, még tovább kell dolgoznunk az adatok elemzésén, hogy árnyaltabb képet kapjunk arról, hogyan, mikor, kik hajlamosak az ellenállás különböző stratégiáit választani.

Eddigi modelljeinkből kiderül, hogy valóban léteznek a sejtett szocializációs minták. A válaszadók nagyobb valószínűséggel javasolják a gyerekeknek azt a stratégiát, amit maguk is követnének. Tehát azok, akik a menekülő stratégiát választanák a munkahe-lyükön, nagy eséllyel javasolnák ugyanezt gyermeküknek az iskolai konfliktus esetén. Ugyanakkor azok, akik maguk a konfrontációt választanák, nagy eséllyel javasolnák ugyanezt a gyereküknek.

Mindazonáltal a modellek mutatnak néhány zavarba ejtő összefüggést is, amelyeket jelenleg még nem tudunk megmagyarázni. Például a tradicionális értékek követése (mit tanítana a gyereknek) növeli a menekülés választásának esélyét mind a két országban. Ugyanakkor Magyarországon a tradicionális értékek szignifikáns összefüggést mutatnak a konfrontáció választásával is. Miért van ez így, és hogyan lehetséges, hogy azok, akik saját gyerekük számára az egyik legfontosabb értéknek az engedelmességet tartják, a konfrontáció stratégiáját javasolnák neki? Lehetséges, hogy azért, mert az igazgatónak jelenti egy ilyen ügyet mást jelent Ausztriában és Magyarországon? Elképzelhető, hogy az osztrák állampolgárok elfogadják a hivatalos út menetét, függetlenül attól, milyen értékeket tartanak fontosnak. Magyarországon viszont a főnökség bevo-nása a konfliktus kezelésébe más jelentéssel (is) bír?

Egy másik modellünkben a stratégiaválasztás genderaspektusaira fókuszáltunk. Kiderült, hogy a nők nagyobb eséllyel választják a menekülő stratégiát (mind a két országban), továbbá Magyarországon a nők kisebb eséllyel választják a konfrontálódó stratégiát (Ausztriában az összefüggés nem szignifikáns). Ugyanakkor a nők, úgy tűnik, általában kevésbé javasolnak bármilyen, akár konfrontálódó, akár menekülő stratégiát. (Elképzelhető, hogy a nők a kevésbé szélsőséges megoldásokat javasolják inkább, mint például az egyeztetést a többi kollégával vagy az osztályfőnökkel. De ezen még dolgoznunk kell.) Az eredmények arra utalnak, hogy lényeges különbség van mind a két ország, mind a nemek esetében a szocializációs mechanizmusokban. Jó volna tudni, ezek mögött az eltérő szocializációs módok mögött milyen megfontolások, motivációk húzódnak. Továbbá érdekes volna tudni, vannak-e szocializációs különbségek fiú és lány gyermekek között. Milyen viselkedési mintákat adnak tovább az anyák a fiú és lány gyerekeknek? Különbözik-e ebben a tekintetben Ausztria Magyarországtól?

Jelenleg a kutatásnak még csak az elején vagyunk, így hiba lenne komolyabb, mélyebb következtetéseket levonni az eddigiekből. Különösen azért, mert a vizsgálatot kísérletinek szántuk, és terveink szerint, ha támogatást nyer az OTKA-pályázatunk, akkor letisztult, finomított formában beépítjük négy országra kiterjedő kutatásunkba.

Az effajta, néhány országra kiterjedő vizsgálatoknál különösen körültekintően kell az országok közti eredményeket interpretálni. Ahogy osztrák partnerünk, Bernhard Kittel⁶ szellemesen megjegyezte, Európán belül Ausztria a legsportosabb társadalmak közé tartozik, míg a magyar társadalom az egyik legelhízottabb. Vagyis a két ország közötti eltérések akár ugyanúgy magyarázhatóak lehetnének az eltérő fizikai állapottal, mint amennyire az eredményekben meglátni vélt politikai kultúrák közötti különbségekkel.

Az összehasonlító kutatásunk gyengéje tehát, hogy nem tudjuk megmondani, mi okozhatja pontosan a különbségeket az osztrák és a magyar adatok között. Azt feltételezzük, fontos, hogy az osztrákoknak sokkal régebbre visszanyúló demokratikus tapasztalatuk van, de ebben nem lehetünk biztosak. Görögország példája jól mutatja, hogy a politikai aktivitás milyen mélyen gyökerezhet társadalmakban. Andronikidou és Kovras számos szempont vizsgálata után arra következtetnek, hogy a görögöket a társadalmuk szocializálja arra, hogy hajlamosak legyenek tüntetni, és a tüntetések agresszívabb formáit is elfogadhatónak tekintsek. Ebben a szocializációban szerintük az egyetemeknek is szerepük van. Véleményük szerint nemcsak arról van szó, hogy az egyetemek és a diákság tüntetéseit, akcióit pozitívan fogadják a diktatúra bukásában játszott szerepük miatt, de az egyetemi oktatók is bátorítják őket. Véleményük szerint a diákok számára az egyetemi évek: „egy aktív szocializációs időszakot jelentenek az ellenállás, a jogellenes tüntetések világában, és a lázadások csak a következő lépést jelentik a 'hatalommal való kötelező szembenállás' megtanulására, egyfajta nagykorúvá válási rítusként” (Andronikidou és Kovras, 2012, p. 716). Nem vagyunk Görögország-szakértők, nehéz eldöntenünk, hogy igazuk van-e a szerzőknek, így ismét Nikoszhoz kellene fordulnunk, aki biztos finomítaná és kontextusba helyezné a fentieket.

Egy más típusú problémát jelenthet az értelmezésben, ha például a különbségek mögött nem csupán az ellenállásra való hajlandóság és a politikai kultúra különbségei húzódnak, hanem a munkahelyi kultúra különbségei is. Nem triviális ugyanis, hogy a munkahelyet mennyire tekintik hatalmi struktúrának, illetve a konfrontációt elfogadhatónak az adott mikromilőben (a munkahelyi kultúra kapcsán lásd McFarlin és Sweeney, 2012).

⁶ Osztrák szociológus kollégánk, akivel az osztrák–magyar kutatást végezzük, a Bécsi Egyetem Gazdaszociológia Tanszékének dékánja.

Itt jó lenne ismét Nikoszhoz fordulni, és meghallgatni a hivatalos utak működésének kulturális különbségeiről szóló megfigyeléseit. Hogyan függ össze Athénban a hivatalos ügyek intézése a családi összefonódásokkal és a kávézással? Biztos, hogy van egy ide illő anekdotája, aminek ismét kihagyjuk a helyet:

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Egy, a hatalommal szembeni fellépésről szóló cikket, ami ugyanakkor egy születésnapra íródott, mi mással lehetne befejezni, mint egy dallal, ami a hatalommal szembeni ellenálláshoz kapcsolódik. Legyen ez a dal Stevie Wondertől a Happy Birthday (Bakare, 2017). A dal 1980-ban íródott, azután, hogy 1979-ban a Kongresszus még 6 szavazattal elvetette a javaslatot, hogy Martin Luther King születésnapját nemzeti ünneppé tegyék. A dalról úgy tartják, hogy komoly szerepe volt abban, hogy aztán 1986-ban Martin Luther King születésnapja nemzeti ünnep lett az Egyesült Államokban (Sexton, 2022).

Of those who lived and died for the oneness of all people
So let us all begin
We know that love can win
Let it out don't hold it in
Sing it loud as you can

Happy birthday to you
Happy birthday to you

Irodalom

- Andronikidou, A. & Kovras, I. (2012). Cultures of rioting and anti-systemic politics in Southern Europe. *West European Politics*, 35(4), 707–725. <https://doi.org/10.1080/01402382.2012.682342>
- Arendt, H. (1972). Civil Disobedience. In uő., *Crises of the Republic* (pp. 49–102). Harvest Book. https://monoskop.org/images/7/70/Arendt_Hannah_Crises_of_the_Republic.pdf
- Bakare, L. (2017). *The hidden message in Stevie Wonder's Happy Birthday – protest playlist*. Guardian. <https://www.theguardian.com/us-news/2017/mar/07/protest-playlist-helado-negro-stevie-wonder-happy-birthday>
- Benton, G. (1988). The origins of the political joke. In Powell, C. & Paton, G. E. C. (eds), *Humour in Society: Resistance and Control* (pp. 33–55). Palgrave Macmillan.
- Billig, M. (2005). *Laughter and ridicule: Towards a social critique of humour*. Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446211779>
- Brezar, A. (2021). *How a fake jabs probe highlights Greece's deep vaccine scepticism*. Euronews. <https://www.euronews.com/my-europe/2021/11/20/how-a-fake-jabs-probe-highlights-greece-s-deep-vaccine-scepticism>
- Gallant, T. W. (1994). Turning the horns: Cultural metaphors, material conditions, and the peasant language of resistance in Ionian islands (Greece) during the nineteenth century. *Comparative Studies in Society and History*, 36(4), 702–719. <https://doi.org/10.1017/S001041750001940X>
- Dzindzisz, M. & Haász, J. (2010). *Megszavazta a görög parlament a megszorításokat*. Index. https://index.hu/gazdasag/vilag/2010/05/06/ketto-negy_havi_penzuket_feltik_a_gorogok
- Holroyd, M. (2021). *Greek PM Kyriakos Mitsotakis accused of breaking COVID-19 rules for a second time*. Euronews. <https://www.euronews.com/2021/02/08/greek-pm-kyriakos-mitsotakis-accused-of-breaking-covid-19-rules-for-a-second-time>
- Konstandaras, N. (2017). *The unknown passenger's silent resistance*. ekathimerini. <https://www.ekathimerini.com/opinion/222901/the-unknown-passenger-s-silent-resistance>
- Kornetis, K. (2013). *Children of the Dictatorship: Student Resistance, Cultural Politics and the 'Long 1960s' in Greece* (Vol. 10). Berghahn Books.
- McFarlin, D. & Sweeney, P. (2012). *International organizational behavior: Transcending borders and cultures*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203107829>
- Oliver, P. E. (1993). Formal models of collective action. *Annual Review of Sociology*, 19(1), 271–300. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.19.080193.001415>
- Scott, C. J. (1990). *Domination and the Arts of Resistance Hidden Transcripts*. Yale University.

- Scott, C. J. (2012). *Two Cheers for Anarchism: Six Easy Pieces on Autonomy, Dignity, and Meaningful Work and Play*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400844623>
- Sexton, P. (2022). 'Happy Birthday': Stevie Wonder Helps Create Martin Luther King Day. Udiscovermusic. <https://www.udiscovermusic.com/stories/stevie-wonder-happy-birthday-song/>
- Sorensen, M. J. (2008). Humor as a serious strategy of nonviolent resistance to oppression. *PEACE & CHANGE*, 33(2), 167–190. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0130.2008.00488.x>
- Stamouli, N. (2021). *Greeks behaving badly during lockdown*. POLITICO. <https://www.politico.eu/article/greece-coronavirus-lockdown-bad-behavior-vaccines/>
- Van Stekelenburg, J. & Klandermans, B. (2013). The social psychology of protest. *Current Sociology*, 61(5–6), 886–905. <https://doi.org/10.1177/0011392113479314>

A muzeofóbia-muzeofília dimenzió és a laikusok múzeumértelmezése

---

A kulturális örökség rendkívül fontos erőforrása egy-egy adott kultúrának. Mindazonáltal bármiféle örökség értéke abban rejlik, hogy az a jelenben mennyire jelenvaló, azaz miként alakul hozzáférhetősége, vonzereje, érthetősége, röviden funkcionalitása az adott lokális társadalom tagjai s a messzebről érkezők szempontjából. Mindezen folyamatok társas és társadalmi konstrukciókként alakulnak, s ennek során az emlékezet sok aspektusa válik kulcsfontosságúvá. Számos módja van annak, ahogy az emberek megosztják és áramoltatják a társas és társadalmi emlékezet tartalmait egymás között. A társadalmi emlékezetet Assman (1999) nyomán tovább bonthatjuk a kommunikatív emlékezetre és a kulturális emlékezetre. A kommunikatív emlékezet körébe sorolhatók a múlttal foglalkozó mindennapi érintkezések, például családi beszélgetések, s a kulturális emlékezet megnyilvánulási formái közé tartoznak a több-kevesebb intézményes emlékezeti munkát mutató oktatási, tudományos, művelődési szerepet játszó kulturális produktumok, így például az iskolai történelemtankönyvek szövegei (Wertsh, 2001, 2021) s a képi narratívum (Illés, 2003, 2013) éppúgy, mint a kulturális örökség fenntartására szentelt *par excellence* intézmények, a múzeumok.

Vizsgálódásaink tágabb relevanciáját egyebek közt abban látjuk, hogy a múzeumnak nevezett intézmény és az egyes múzeumok vezető szerepet játszanak a kulturális örökség és a társas-társadalmi emlékezés tekintetében. A számos és jelentős társadalmi változás nyomán a múzeum definíciója intenzív átalakulás alatt van, amit jól mutat a rangos múzeumokat és szakembereket tömörítő szervezet (*ICOM: International Council of Museums*) múzeumokra vonatkozó, hosszú évekre elhúzódó újradefiniálási kísérlete. A múzeum ma erősen a társadalom, illetve a társadalom fejlődésének szolgálatába állított intézményként kerül meghatározásra, melynek különféle funkciói vannak (ICOM, 2022). A múzeumok legfontosabb, úgynevezett „mag funkciói” több, egymáshoz kapcsolódó tevékenységgel ragadhatóak meg. A múzeumok fő

funkciói az idézett felfogás szerint a következők: gyűjtés, megőrzés, kutatás, kommunikálás, kiállítás. Ezen funkciókon keresztül valósul meg a tág értelemben vett örökség közvetítése az oktatás, a tanulmányozás és az élvezet céljaira. Ebben a kutatási beszámolóban a fentiek közül elsődlegesen azon funkciókra koncentrálunk, amelyek a közvetítés és az értelmezés legfontosabb megvalósítói, azaz a kommunikálás és a kiállítás.

Felvethető ugyanakkor, hogy a múzeumok mibenléte tekintetében miféle értelmezések és kiknek az értelmezései relevánsak? A múzeumokra vonatkozó elgondolásokat ebből a szempontból két tág nyálábra oszthatjuk. Egyfelől megemlíthetők azok a professzionális, illetve szakértői reflexiók, melyek a múzeumra vonatkoznak. Ilyenkor különféle értelmiségi szakmák művelői, mint művészettörténészek, szociológusok, pszichológusok reflektálnak akár általában a múzeum mibenlétére, akár egy-egy konkrét kiállítás, illetve múzeumi esemény megvalósulásra (pl. Smith, 2014). A múzeumok változó szerepét magyarországi kutatók is folyamatosan reflektálják (György, 2013; Ébli, 2005). Úgy gondoljuk, hogy a professzionális állásponton kívül egy másik szempont is érvényes lehet, s figyelmet érdemel, jelesül a laikusoké, a hétköznapi embereké, akiknek az elképzelései sokkal kevesebb figyelmet szoktak kapni e tekintetben. Úgy gondoljuk tehát, hogy a múzeumra vonatkozó reflexiók két csoportjának egyikét, tehát a múzeumok, illetve az ott tevékenykedők által kialakított és a további professzionális értelmezések, a másikat pedig a közönség által kialakított értelmezések jelentik. Érdeklődésünk jelen dolgozatban az utóbbira irányul, más szóval a múzeummal kapcsolatba kerülő egyének, az egyszerű látogatók perspektívájára fókuszálunk. E laikusok múzeumra vonatkozó értelmezései és egy sor kapcsolódó kérdés régóta foglalkoztatja empirikus tudományok, mint a művészetpszichológia művelőit (lásd Carbon, 2017; Pelowski et al., 2017). Ezen kérdések és empirikus vizsgálatok sorába tartozik Mastandrea által előhívott és vezetett kutatás (Mastandrea & Maricchiolo, 2016a; Illés & Bodor, 2016). Az alábbiakban ismertetett kutatásunk is ehhez a vizsgálatsorozathoz kapcsolódik, annak eltérő fókuszú elemzése.

Korábban Mastandrea és kollégái (2009) fiatalok múzeumlátogatási szokásaira vonatkozóan végeztek kérdőíves vizsgálatot. Munkájuk, miként az explorációs vizsgálatokban lenni szokott, számos érdekes további kutatási kérdést eredményeztek. Például az a meglepően kevés múzeumlátogatás, melyről válaszadóik beszámoltak, további elemzést igényelt. Ez és a hasonló problémák jelentették a fő kiindulását annak, hogy egy nagyobb léptékű nemzetközi kutatást alakítsunk ki, melynek jelen tanulmány az egyik beszámolójaként olvasható.

A nemzetközi kutatócsoportban egy olyan kutatási projektet alakítottunk ki, ahol a fiatalok múzeumlátogatási szokásait, attitűdjeit, hiedelmeit és ezzel kapcsolatban személyiségük bizonyos tulajdonságait és összességében a múzeumra vonatkozó percepcióit próbáltuk vizsgálni. A kutatócsoport tagjai közösen vettek részt az egységes kérdőív kialakításában, a jelen tanulmány szerzői a magyarországi adatokkal járultak hozzá a kutatáshoz, vagyis a vonatkozó kérdőívet magyar mintán vették fel magyar nyelven (a kérdőív részleteihez lásd Mastandrea & Maricchiolo, 2016b).

A fentiekben (kérdőíves vizsgálat) túl kíváncsiak voltunk továbbá arra, hogy miért is olyan negatív a jelentése a múzeumoknak számos fiatal számára. Ez a kérdés néhány érdekes és bizonyos vonatkozásban provokatív, ugyanakkor alkalmi megfigyelésen alapult. E megfigyelések a múzeumok jelentésére, jelentőségére irányuló korábbi interjúinkra mennek vissza. Olyan tapasztalatainkra gondolunk, amikor a diákok így fogalmaztak: a múzeumoknak „olyan szaguk van, mint a kriptának”; vagy hogy a múzeumok „tele vannak ijesztő teremőrökkel”. Abból a célból, hogy részletesebb és empirikusan jobban alátámasztott elképzeléseket alakítsunk ki az ilyesféle és ehhez kapcsolódó megfogalmazások jelentőségéről, úgy gondoltuk, érdemes lenne megvizsgálni olyan történeteket és emlékeket, amelyek a fiatalok korábbi múzeumi látogatásaira vonatkoznak. Ezen megfontolások nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a kutatás során kvalitatív technikákat, azaz feltáró interjúkat is felhasználjunk a kérdőíves adatfelvételekből nyert mintázatok kiegészítésére.

Jelen tanulmány első részében a kérdőíves adatfelvétel magyar mintáját jellemző adatok néhány aspektusát mutatjuk be, s ezekből néhány fontosabb eredményre hívjuk fel a figyelmet. Ezt követően a múzeumok jelentésével és jelentőségével kapcsolatban felvett interjúk körülményeit és elemzését mutatjuk be. Végül a kapott eredményeket a művészetpszichológia (itt most empirikus esztétika) által kidolgozott fogalmi keretek közt próbáljuk meg értelmezni.

A múzeumészlelés a fiatalok szemében – a kérdőíves adatok alapján

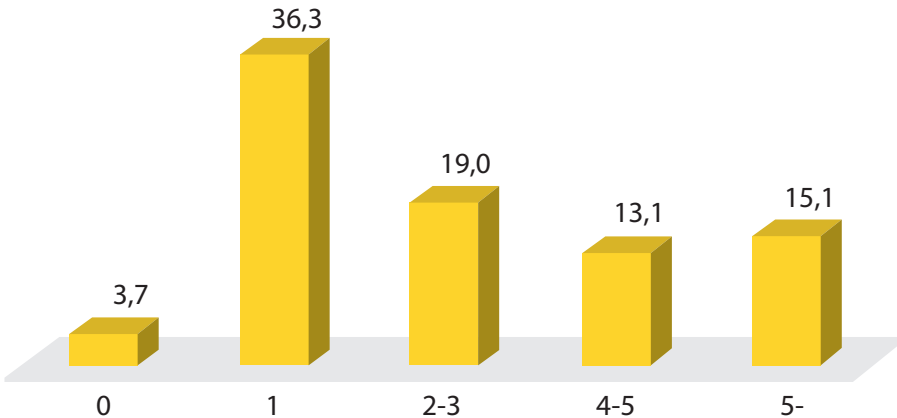
A múzeumlátogatás mintázatai magyar fiatalok körében

Internetes, kényelmi mintavételt alkalmazó adatfelvételünk során 457 tanulótól kaptunk válaszokat, akik különböző egyetemekre jártak. Önkéntes válaszadóink 81%-a

nőnek, 19%-a férfinek vallotta magát, s közülük a legtöbben pszichológia, szociológia és társadalmi tanulmányok szakosak voltak.

E helyütt nem vállalkozunk arra, hogy a kérdőív minden itemének összes lehetséges mintázatát és a köztük lévő interakciókat bemutassuk. A kutatás háttérét képező adatbázis részletes elemzéséhez lásd Mastandrea és munkatársai tanulmányát (2016b). A most következő bekezdésekben mindenekelőtt a múzeumlátogatások gyakoriságát vizsgáljuk meg, valamint azt, hogy a válaszadók a múzeumlátogatások milyen észlelt tanulási és érzelmi hatásairól számoltak be.

Museum visits in the past 12 Months (%)

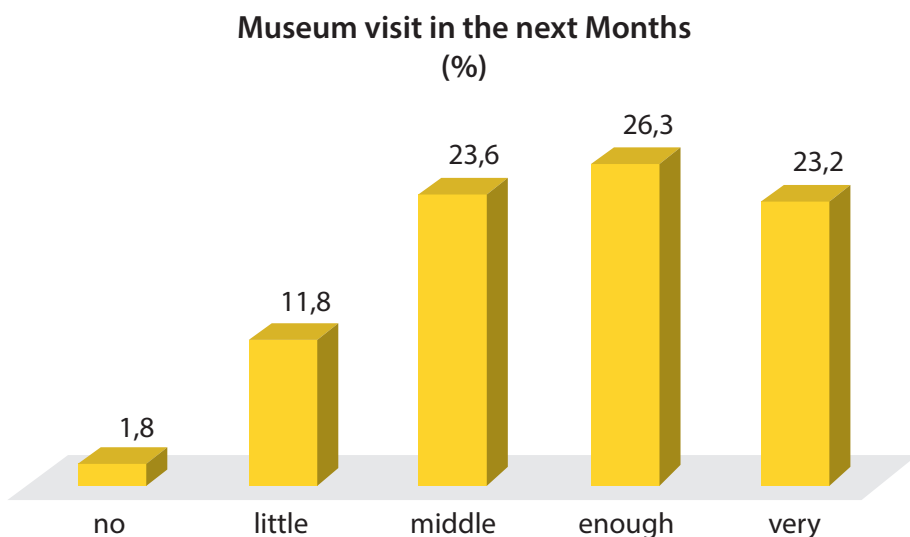

1. ábra. A múzeumlátogatások gyakorisága (0-tól több mint 5-ig) az elmúlt 12 hónapban, az érvényes válaszadókat feltüntetve, százalékban

Bár nyilvánvalóan nem problémamentes egy-egy olyan beszámoló, hogy valaki az elmúlt időszakban mit hányszor csinált, esetünkben, hogy hány alkalommal járt múzeumban, ennek ellenére az ábra adatai érdekes eloszlást mutatnak. A legtöbb válaszadó, több mint a harmaduk, csupán egy alkalommal járt az elmúlt 12 hónapban múzeumban. Ugyanakkor a válaszadók legkevésbé népes csoportjába azok tartoznak, akik úgy nyilatkoztak, hogy az elmúlt 12 hónapban egyáltalán nem jártak múzeumban, ők kevesebb mint a válaszadók 4%-át jelentették (1. ábra).

Hasonlóképpen érdekes adatok születtek arról, hogy a jövőben hányan szándékoznak múzeumokat látogatni.

2. ábra. A jövőben tervezett múzeumlátogatások százaléka

Viszonylag kevés, de nem elhanyagolható számú ember jelentette ki azt, hogy nem, illetve valószínűleg nem fog a közeljövőben múzeumba menni (1,8, illetve 11,8%). A „Mennyire szeretnél múzeumba menni az elkövetkező 6 hónapban?” kérdésre adott három további válaszlehetőséget nagyjából a válaszadók egy-egy negyede jelölte be – közepesen (23,6%), eléggé (26,3%), nagyon (23,2%). Mindez arra utal, hogy többen vannak, akik a közeljövőben múzeumlátogatást terveznek, vagyis az elkövetkező hónapokban szándékoznak tenni ilyenféle látogatásokat, mint azok, akik a közelmúltban, a felvételt megelőző 12 hónapban tettek így (2. ábra).

A közelmúltban lezajlott múzeumlátogatások becslését a közeljövőben valószínűsített múzeumlátogatásokkal összevetve egy határozott különbséget találunk. Csak találgathatunk a tekintetben, hogy mi az oka annak, hogy a vizsgálatot megelőző időszakban kevesebb, azt követően pedig lényegesen több múzeumlátogatóról számolnak be megkérdezettjeink. Mintha vizsgálatunk maga egyfajta múzeumlátogatói lázat váltott volna ki. Meglehető, ez túlzás, azt azonban valóban megfontolandónak tartjuk, hogy vizsgálatunk, s a múzeumba járás tematizálása olyan, a múzeumlátogatókra vonatkozó normatív elvárásokat mozgósított válaszadóinkban, melyeknek válaszaikban próbáltak megfelelni. A múzeumok szempontjából rossz hír, hogy viszonylag kevesen és kevésszer járnak múzeumba, a jó pedig, hogy egyfajta nyomás érzékelhető arra

vonatkozóan, hogy többet járjanak. Bár más formában, de ez a kérdés alább közvetlenül is felvetődik az interjúk kapcsán.

A tanulás és az érzelmek, és kapcsolatuk a múzeumlátogatással

Felvetődik a kérdés: ha valaki múzeumba megy, milyen elvárásai vannak, illetve megítélése szerint mit nyer vele, vagy milyen jutalmakhoz jut az, aki meglátogat egy múzeumot. A kérdőív a motivációk és élmények széles skáláját próbálta meg felölelni. Ily módon lehetőségünk volt arra, hogy vonatkozó kérdések révén megvizsgáljuk a tanulás, illetve a kulturális tanulás, valamint az érzelmi hatások és a múzeumlátogatások közötti kapcsolatot.

A múzeumlátogatóktól a kérdőívben megkérdeztük, hogy mondják el, tanultak-e, s ha igen, mennyit tanultak a múzeumlátogatósaik során. E kérdések elemzése egyértelműen mutatja, hogy ha az ember múzeumba megy, legalább egy kicsit tanul ($p < 0,05$). A múzeum tehát a tanulás helye – legalábbis adataink szerint. Ezenfelül az is látszik az adatok összefüggéseiből, hogy bár feltehetően ez nem lep meg senkit, a több múzeumlátogatás több tanulásnak felel meg.

Ami az érzelmi tényezőket illeti, azok vonatkozásában is hasonló korrelációkat találtunk. Ha valaki múzeumba megy, legalább valamilyen mértékű érzelmi befolyást él át. A múzeum tehát az érzelmi élmények helye – adataink nyilatkozatai szerint. A több látogatás pedig több érzelmmel jár. Ez a tendencia a pozitív érzelmek vonatkozásában erős, a negatív érzelmek tekintetében sokkal gyengébb. Vagyis a múzeumlátogatások jobbra pozitív érzelmekkel járnak.

Plafonhatás

Vajon meddig fokozható ez a hatás, hogy a több és több múzeumlátogatás több és több tanulóval és egyre nagyobb érzelmi hatással jár? Az elemzésünkben a múzeumlátogatások számának növekedése és az átélt élmény közötti kapcsolat tekintetében egyértelmű plafonhatás létezését találtuk. Adatainkból arra lehet következtetni, hogy évente öt múzeumlátogatás felett sem a múzeumlátogatásokból nyert tudás, sem az érzelmi hatás nem növekszik már tovább. Vagyis, ha valaki ötnél több alkalommal látogat múzeumba, akkor az élmény jellege hasonló intenzitású, mint az évi öt esetben. Ez a plafonhatás további kérdéseket vet fel a szakértőség-laikusság dimenziójának értelmezésében is. Van-e specifikuma annak, ha valaki eléri ezt a küszöböt?

Muzeofóbia versus muzeofília

Abból a célból, hogy közelebb kerüljünk a múzeumlátogatások észlelésének jellemzéséhez, a múzeumlátogatásokra vonatkozó adatok alapján két metaforikus indíttatású (lásd Bodor, 2006) fogalom, illetve kategória bevezetésére teszünk javaslatot. Ezek a fogalmak a múzeumokhoz való személyes hozzáállás két típusát jelentik. A két fogalom egy dimenzió két szélsőségét írja le a múzeumlátogatások vonatkozásában: egyfelől a múzeumlátogatásoktól való tartózkodást és a múzeumlátogatások elkerülését, másfelől pedig a múzeumok olyan jellegű észlelését, mely szerint azok kedvelni való helyek, az érzelmi élmények és tanulás terepei. Ezért is vezettük be e metaforikus kiindulású fogalompárt, mert az adatok elemzése során úgy tűnt, érdemes a múzeumhoz szélsőségesen viszonyulók csoportjait összevetni, így a válaszok alapján két csoportot alkottunk.

A két prototípus a következő módon néz ki: muzeofóboknak azokat definiáltuk, akik válaszaikban arra a kérdésre: „Milyen gyakran járt múzeumban, illetve volt kiállításon az elmúlt 12 hónap során?” (Q7_M1) azt a választ adták, hogy egyszer sem; 17 válaszadó esett ebbe a csoportba. Muzeofileknek pedig azokat a válaszadókat definiáltuk, akik arra a kérdésre: „Milyen gyakran járt múzeumban, illetve kiállításon az elmúlt 12 hónap során?” (Q7_M1) azt a választ adták, hogy ötnél több alkalommal; 69 válaszadó esett ebbe a kategóriába.

Muzeofóbok: Vajon mi jellemzi a muzeofób személyeket? Ezeket a személyeket a legkevésbé erős pozitív attitűd és a legerősebb negatív attitűd jellemzi a múzeumlátogatások vonatkozásában. A megkérdezettek közül ők azok, akik rendszerint egyetértenek azzal az állítással, hogy más kulturális tevékenységeket részesítenek előnyben a múzeumlátogatásokhoz képest, és hogy a múzeumok nem megfelelő helyek a tanuláshoz. Azzal is egyetértenek továbbá, hogy a múzeumlátogatásnál hatékonyabb módja a tanulásnak a könyvolvasás. Ők azok, akik nem értenek egyet azzal az állítással, hogy a múzeumok fontos tudással szolgálnak, hogy a múzeumlátogatás nyitottá tesz, és hogy a múzeumokban lévő tárgyak megtekintése jó érzéssel tölti el az embert.

Muzeofilek: Mik a muzeofil csoportba tartozó személyek főbb jellemzői? Ők rendelkeznek a második legerősebb pozitív és a második leggyengébb negatív attitűddel a múzeumlátogatások tekintetében. Egyetértenek azokkal az állításokkal, hogy a múzeumok fontos tudást szolgáltatnak, hogy a múzeumlátogatások nyíltá tesznek bennünket, valamint hogy a múzeumokban kiállított tárgyak megnézése jó érzéssel tölti el bennünket. Nem értenek egyet azzal, hogy a múzeumlátogatáshoz képest más kulturális tevékenységeket részesítenek előnyben, valamint azzal sem, hogy a múzeumok nem

megfelelő helyek a tanuláshoz, továbbá nem gondolják, hogy a könyvek hatékonyabb módját nyújtják a tanuláshoz, mint a múzeumlátogatás. Ők rendelkeznek a legnagyobb mértékű belső motivációkkal a múzeumlátogatók közül, miközben külső motivációik átlagos mértékűek.

A múzeumok fajtái

Semmi bizonyítékát nem találtuk annak a korábbi, szakirodalomban fellelhető (Mastandrea et al., 2009), s a kérdőívkészítés során is felvetődött hipotézisnek, miszerint a múzeumlátogatások tanulásra és az érzelmekre gyakorolt hatása függene a múzeumok fajtájától. Az eredeti elképzelés szerint ez a hipotézis az lenne, hogy a korábbi művészeti korokat bemutató múzeumokban inkább a tanulási, a kortárs kiállító intézményekben inkább az érzelmi hatás volna erősebb. Ami a múzeumlátogatások kapcsán észlelt tanulást és átélt érzelmek mértékét illeti, mi semmiféle különbséget nem találhatunk az antik múzeumok felkeresése és a jelenkori művészetet bemutató múzeumlátogatások között.

A múzeumok jelentése a fiatal felnőttek számára

A kérdőívből nyert adatok lényegi információkkal szolgálnak a múzeumlátogatások vonatkozásában. Hozzájárultak a fentebb röviden bemutatott tipológia kialakításához és pszichológia háttérének feltárásához. Mindazonáltal a kérdőívadatok kiegészíthetők további kvalitatívabb információkkal. Számunka úgy tűnt, hogy valamilyen erőteljesebben jelentésorientált kvalitatív módszer is felhasználható lenne a múzeumlátogatások és a múzeumhoz való viszony kérdésének feltárásához. E mellett szólt, hogy korábbi tanulmányokból néhány érdekes töredékre következtethetünk arra vonatkozóan, hogy miért is oly kevésbé vonzó a múzeumlátogatás egyesek számára (ITEMS, 2010–2012). Diákok iskolai múzeumlátogatására történt visszaemlékezések során hasonló gondolatok vetődtek fel, mint hogy „az túl hosszú volt”, vagy „a vércukorszintem leesett”. Vagy „ez a kiállítás olyanoknak szól, akik saját akaratukból látogatják meg, nem azért, mert meg kell látogatniuk”. A lehetséges kvalitatív módszerek közül úgy gondoltuk, hogy az interjú lenne a leghasznosabb és a kérdőívnél a jelentések feltárására valamelyest érzékenyebb módszer, minthogy az elsősorban előzetesen rögzített alternatívákra hagyatkozó kérdőívknél nagyobb teret engednek a válaszadók saját jelentés-konstrukciói megjelenésének. Ilyen módon a kutatás kvalitatív összetevőjétől azt vártuk, hogy az így nyert diskurzusok elemzése hozzájárul a múzeumlátogatások személyes

tapasztalatainak rekonstruálásához és annak közelebbi megértéséhez, hogy milyen jelentése van a múzeumoknak a fiatal generációk számára.

A múzeum jelentése és a múzeumi élmények az interjúk tükrében

Az interjúk bemutatása

18 interjút vettünk fel Magyarországon élő fiatal felnőttekkel, akik 18–29 évesek voltak. Legtöbbször különböző egyetemekre jártak: 14-en aktív státuszú egyetemi hallgatók voltak, egy személy már megszerezte a diplomáját, és hárman közülük befejezték a középiskolát, és továbbtanulásra készültek. Megkérdezettek közül 7 férfi, 11 pedig nő volt. Az interjúk hossza 15 perctől 45 percig tartott.

Félig strukturált interjúkat készítettünk, melyekhez előzetesen egy sor orientáló kérdést gyűjtöttünk össze, abból a célból, hogy a beszélgetést előremozdítsuk. Néhány általános kérdést is feltettünk kiindulásként, amik a válaszadók életkorára, iskolai végzettségére vonatkoztak, majd a kérdések elkezdtek a múzeumlátogatás és a múzeumlátogatások során nyert tapasztalatokra és a tapasztalatok különböző aspektusaira fókuszálni. Mindazonáltal interjúkészítőinket arra kértük, és arra próbáltuk kiképezni, hogy bátorítsák az interjúalanyok minél szabadabb beszédét, ahelyett, hogy valamiféle előre kigondolt kérdések és válaszlehetőségek irányába kényszerítenék őket mindenáron. E mögött olyan törekvések álltak, hogy interjúinkban megpróbáljuk érvényesíteni az úgynevezett aktív interjúzási elképzelésből (Holstein & Gubrium, 2013) nyert belátásokat is. Az interjúkészítőink szociológus hallgatók voltak, munkánk így oktatási célt is szolgált. Az interjúk az elemzés céljából átírássá kerültek, melynek során anonimizáltuk megkérdéztjeinket. Megjegyezzük továbbá, hogy alább, a közölt interjúátírások elemzés szempontjából leginkább releváns részeit dőlt betűvel írtuk.

Az interjúk elemzése

Módszertanilag az interjúelemzés során a lehorgonyzott elmélet keretei közt kidolgozott lépéseket tekintettük irányadónak (Charmaz, 2013), s tematikus elemzést készítettünk (Braun & Clark, 2006). Ez lényegében abból állt, hogy azonosítottuk a beszélőink által a beszélgetések során megemlített főbb problémákat. Itt közölt elemzésünkben

négy főbb kérdést fogunk megvizsgálni, melyek persze sokféleképpen egymáshoz is kapcsolódnak.

1. Milyen szerepet tölt be a múzeumlátogatás a fiatal felnőttek által végzett különböző tevékenységek közt? Vajon szabadidős időtöltés vagy inkább egy komolyan tekinthető elfoglaltság?
2. Az általunk megkérdezett személyeknek milyen okuk van a múzeumlátogatásra, és milyen oka van annak, ha nem mennek múzeumba?
3. Mi a szerepe a tágabb kulturális kontextusnak és az aktuális társas kontextusnak a múzeumlátogatások vonatkozásában?
4. Vannak-e valamiféle arra utaló jelek, hogy a múzeumlátogatás normatív módon elvárt tevékenység, és ezzel az elvárással hogyan birkóznak meg a válaszadóink?

Mit jelent a múzeum és a múzeumlátogatás a fiatal felnőttek számára?

Most nézzük meg részletesebben a fentebb jelzett négy főbb tematikus csomópontot, s hogy interjúinkban milyen megfogalmazások találhatók velük kapcsolatban.

1. Mi a helye megkérdezettjeink számára a múzeumlátogatásnak a különféle tevékenységek közt? A múzeumlátogatás, a múzeumba menetel elsődlegesen a szabadidős tevékenységek körébe tartozik, melyek jobbra a komoly, munkajellegű tevékenységekkel szemben határozódnak meg. A szabadidős tevékenységek olyasféle tevékenységek, melyekbe az emberek elsősorban azért bonyolódnak bele, hogy jó legyen nekik, vagyis az a céljuk az ilyen dolgok művelése esetében, hogy jól érezzék magukat. Az interjúk azt tanúsítják, hogy e tevékenységek egyike a múzeumlátogatás. E szabadidős tevékenységek közé tartozik még az interjúk szerint az, amikor egyszerűen együtt vagyunk másokkal, amikor színházba megyünk, sportolunk, zenei koncertet látogatunk meg.

A múzeumlátogatások és a múzeumban nyert tapasztalatok értékelése gyakran olyan értelmezési keretben kerül megvalósításra, hogy az mennyire volt kellemes és élvezetes, hogy mennyire szórakoztat minket. Ha ezen az értelmezési kereten belül tekintünk a múzeumokra, akkor feltűnik, hogy a múzeumlátogatás egyáltalában nem kedvenc tevékenysége a megkérdezett személyek egy részének. Miként azt egyikük vonatkozó magyarázata tanúsítja, bár a múzeumlátogatás a sok tanulás mellett „jó *kikapcsolódás*

lenne”, valójában egyáltalán nem szórakoztatja őt: „nem kapcsol ki annyira engem, mint például egy társasági beszélgetés, vagy vagy egy filmnézés”. Arra a kérdésre, hogy mit gondol a múzeumokról, milyen programnak találja a múzeumlátogatást, első, A álnévvel jelzett interjúalanyunk a következőket válaszolta:

„teljes mértékben jó kikapcsolódás lenne, de a kikapcsolódáson van a hangsúly, hogy nem kapcsol ki annyira engem, mint például egy társasági beszélgetés, vagy vagy egy filmnézés, ami ... ami elég ... eléggé lazító tud lenni egy nehéz nap után. Ha sokat tanulok és tele van a fejem akkor ... akkor ezek sokkal jobban lelazítanak és sokkal relaxálóbb, mint a múzeum.” (A, mérnök hallgató, 25 éves, férfi)

Ugyanakkor úgy tűnik, hogy azon személyek számára, akik az előbbinél pozitívabb módon viseltetnek a múzeumlátogatás iránt, a „kikapcsolódásnál” intellektuálisabb tulajdonság, az „érdekesség” értelmezési kerete inkább releváns a múzeumok tekintetében. Elmondásuk szerint tehát nem annyira a múzeumlátogatás pihentető vagy a szórakoztató mivolta, hanem „érdekessége” kerül előtérbe. Ily módon egy másik interjúalanyunk, B arra a kérdésre, hogy mit csinálsz szabadidődben, látogatsz-e rendszeren múzeumokat, a következőképpen válaszolt:

„Őőő hát szeretek a szabadidőmben focizni, barátokkal lenni, meg olvasni. Hát, múzeumban nem nagyon szoktunk menni, de épp a múltkor voltam, apámmal a Ginsberg kiállításon, a Ludwig Múzeumban, hát jó volt. ... Hát, a Beat-nemzedék egyik tagja volt, ikonikus tagja volt Allen Ginsberg, és hát az ő életéről szólt a kiállítás. Mondjuk furcsa volt, hát valós tárgyak így így egyáltalán nem voltak, hanem inkább csak ilyen audiovizuális cuccokra mentek rá nagyon, és így, de hát érdekes volt, csak így kicsit túl modern, vagy nem tudom.” (B, szociológus hallgató, 21 éves, nő)

2. Most pedig vessünk egy pillantást arra, hogy az interjúk szerint milyen okai vannak a múzeumlátogatásnak és viszont, milyen okai vannak annak, ha valaki nem látogat múzeumokat, s mik a múzeumlátogatás észlelt akadályai. Feltehetően részben e tényezők közt kereshetjük az okait annak, hogy a múzeumlátogatás nem igazán népszerű a fiatalok bizonyos csoportjai számára. Ez egy komplex, több összetevőből álló probléma, és ez az összetettség megmutatkozik az interjúk során folytatott párbeszédekben is. Miként a műszaki képzésre járó, imént már idézett A alábbi interjúrészletéből kiderül:

„Attól függ szerintem, hogy milyen fiatalokról, mennyire fiatalokról beszélünk, lehet általános iskolás, gimis, minden korosztályt más érdekel, vagyis a fiatalokon belüli korosztályt is más érdekel. Szerintem egy óvodás, általános iskolás inkább elmenne

egy állatkertbe, vidámparkba, játszótérre, minthogy bemenjen egy múzeumba, mert *nem fogja érteni a dolgokat*. A Body-n is csak azt értenék, hogy, vagyis ők szerintem nagyon félnének is, ez nagyon rettentő hatású lenne rájuk nézve, de gondolom, van arra korhatár is szóval ... mondjuk ez nem volt túl jó példa. [...]

Hát, elsősorban az érdeklődés, akit nem érdekel a művészet meg az ilyenfajta dolgok, azok semmiképp nem fognak elmenni, akik elmennének, de nem akkora rajongók, ők szerintem az árak miatt valószínűleg, nem feltétlenül mennének el, mert ahogy ezt így tapasztaltam, egyes múzeumoknak a *belépői elég magas áron* vannak, és például ennek a sziklakórháznak is. A diákjegy valami 2 ezer forint, és ebből egy diák szerintem inkább elmenne egy moziba, vagy elmenne bulizni, szóval.” (A, mérnök hallgató, 25 éves, férfi)

Ez az interjúrészlet tömören megjeleníti, hogy az előzetesen megszerzett háttértudás, az érdeklődés és az anyagiak jelentik azt a három leginkább elfogadott tényezőt, melyeket az interjúk a múzeumlátogatás nehézségei, illetve a múzeumlátogatás akadályai kapcsán megemlítenek. Mi kell a múzeumlátogatáshoz?

- A múzeumlátogatás azt igényli, hogy bizonyos háttértudással rendelkezünk, mivel a látogató egyébként *„nem fogja érteni a dolgokat”*.
- A múzeumlátogatás azt igényli, hogy a látogatóban meglegyen az *„érdeklődés”,* vagyis *„érdekel”*-je a *„a művészet meg az ilyenfajta dolgok”*.
- A múzeumlátogatás azt igényli, hogy bizonyos mennyiségű pénzzel rendelkezünk, *„az árak miatt”,* hisz bizonyos *„múzeumoknak a belépői elég magas áron vannak”*.

Miként az alábbi párbeszéd interjúrészletéből kiderül, vannak olyan személyek is, akik a múzeumlátogatást nem tekintik észszerű szabadidős tevékenységnek, különösen minthogy a múzeumlátogatás szerintük *„nagyon unalmas”,* ami éppenséggel szemben áll azzal, ami érdekes, amikor jól szórakozunk, jól múltatjuk az időt.

„K: És szabadidődben miket szoktál csinálni?

V: Hát, ha tehetem, akkor a barátaimmal vagyok, és körülbelül ennyi, igazából mindig velük vagyok, hogy ha van időm. ... Öm, elmegyünk bulizni, kocsmázunk, vagy csak beszélgetünk, de igazából bulizni, vagy eljárunk moziba, vagy biliárd vagy satöbbi, hát ilyesmi, ehhez hasonló dolgok.

K: Értem, és említetted a mozit, milyen más kulturális eseményeken szoktál, szoktatok részt venni?

V: Nem szoktunk. Szerintem ez a legnagyobb kulturális dolgunk amit, amit művelünk.

K: És hogy állsz a múzeumokkal kapcsolatban?

V: Uh, hát elég rég voltam múzeumban, nem túl gyakran szoktam menni. [...]

K: És azt megkérdezhetem, hogy mi volt például a legutolsó múzeumi látogatásod?

V: A barátnőm nagyon el akart menni, és körülbelül egy éve volt talán, lehet több is, a Cézanne-kiállítás volt, igen, igen, *nagyon jó volt (nagyon ironikus hangsúly)*.

[...]

K: És van esetleg negatív tapasztalatod is így múzeumokkal, kiállításokkal kapcsolatban?

V: Hát, visszagondolva, nem emlékszem a nevére, hogy milyen kiállítás vagy múzeum vagy mi volt, azt tudom, hogy tele volt szobrokkal, de azt tudom, hogy *nagyon unalmas volt*.

K: És említetted, hogy a barátnőddel voltál, vele így gyakran el szoktatok járni ilyen eseményekre?

V: Nem, *ez volt az első és szerintem utolsó alkalom is, hogy elmentünk.*

(C, testnevelési főiskolás hallgató, 19 éves, férfi)

Bizonyos személyek számára ugyanakkor, ami intellektuálisan vonzó, az érdekes is, és egyúttal „szórakozásnak számít”. A tanulás és a szórakozás számukra nem két egymást kölcsönösen és teljesen kizáró elfoglaltság, következésképp ezek a múzeum kínálta lehetőségek pozitív jellegzetességekként jelennek meg. A következő interjúrészletben a beszélő megfogalmazza, hogy a múzeumok egyik funkciója az, hogy szórakoztassanak, továbbá azt is, hogy az érdekesség egyúttal egyfajta szórakoztatást jelent.

„K: Van valami haszna a múzeumlátogatásnak?

V: Inkább szórakozásnak számít, önképzés. Kicsit tanul az ember abból, amit ott lát, de inkább a szórakoztatás a funkciója.

K: Szórakoztatóak a múzeumok szerinted?

V: Érdekesek tudnak lenni. Az is egyfajta szórakozás, vagy mi.”

(D, pincér, leendő műegyetemi diák, 21 éves, férfi)

3. A múzeumlátogatás kulturális és társas kontextusa ugyancsak reflektálódott az interjúk során kialakult párbeszédekben. Leginkább a kulturális miliő, a család, az iskola és a barátok közege került említésre. A nem önkéntes módon, iskolai keretek között lezajlott múzeumlátogatás hosszantartó, és az általunk megkérdezettek szerint több esetben is negatív hatással van a későbbi múzeumlátogatási szándékokra. Miként az alábbi interjúrészlet tanúsítja, mely szerint „*az ilyen iskolai kirándulások azért elég fárasztóak tudnak lenni. Elég erőltetett a dolog*”. Úgy tűnik, előfordul, hogy még akkor sem jár jótékony hatással a kötelező iskolai múzeumlátogatás, ha valaki a múzeumok látogatását

amúgy, más közegben, kedveli. Mindez alább idézett interjúalanyunk esetében sokkal inkább a családnak, mintsem az iskolának volt köszönhető.

„K: És egyébként jobban szeretsz a családdal járni múzeumba, érdekesebb úgy, vagy iskolával is.

V: Igen, abszolút, mert a családommal inkább egyezik az érdeklődési köröm úgymond, és hát öhm, jobban meg tudjuk beszélni a dolgokat, nem megyünk olyan helyre, ami nem érdekel minket, meg ilyesmi, míg azért *az ilyen iskolai kirándulások azért elég fárasztóak tudnak lenni. Elég erőltetett a dolog.*”

(E, biológia szakos diák, 22 éves, nő)

Az iskolát a tágabb kulturális miliő részeként is fel lehet fogni. S feltehetően nem ritka az olyan kulturális miliő, ahol az általunk itt vizsgált tevékenység, a múzeumlátogatás, egy meglehetősen elit, *„elég flancos”* tevékenységnek számít.

„K: Ha visszaemlékszel az általános iskolai éveidre, akkor mire emlékszel, mennyire jártatok múzeumokba?

V: Nem, mert ahonnan én jövök, Nyíregyházán, akkor *elég flancos volt múzeumba járni*. Ez nem volt divat. De én mindig is szerettem volna, mindig érdekelt a művészet, mindig szerettem volna múzeumot látogatni, de annyira nem volt benne a kultúrában, hogy teljesen, mondom, ez nekem olyan négy éve volt, az első ilyen múzeumlátogatásom, az első ilyen élmény, de azt mondtam, és lehet, hogy azért is a legmaradandóbb, mert az első volt! Azért vágytam már erre nagyon.”

(F, pszichológiai és szociológiai szakos diák, 24 éves, nő)

Úgy tűnik interjúink alapján, hogy nincs optimális társaság minden típusú múzeumlátogatáshoz, a család és közeli barátok, s különösen a kisebb létszám, jobb társaságot jelentenek a kontempláló, elmélyülő múzeumlátogatók számára, mint más lehetséges személyek, például az egyetemi csoporttársak. Ugyanakkor bizonyos kiállítások tekintetében a kortársak társasága jobbnak tűnik: *„interaktív múzeumokba kortársakkal menni jobb”*.

„K: Kivel voltál Caravaggio-n?

V: Mamámmal (nevet), úgy volt, hogy *csoporttal megyünk*, az egyetemmel, de hát most nemtom, olyan 20-30 emberrel kiállítás nézni az úgy zavaró lett volna.

K: Miért lett volna zavaró?

V: *Nem szeretem*, mert úgy, nem tudok úgy ... mindenki menne szerte, de ha én még nézni akarom, mindenki menne, közben pofáznak meg mittomén, nem tudtam volna annyira átszellemülni, így meg nézhettem ameddig szerettem volna.

K: Kikkel érdemes menni szerinted?

V: Hát semmiképpen sem több emberrel.

K: Kortársakkal mondjuk, vagy mamáddal jobb volt?

V: Nem is tudom, mondjuk ilyen *interaktív múzeumokba kortársakkal menni jobb*, mert akkor el lehet hülyéskedni, de ilyen belemélyedős kiállításokra jobb menni idősebbekkel."

(G, művészettörténet szakos diák, 21 éves, nő)

4. Mint láttuk, egyes interjúalanyaink számára a múzeumlátogatás pozitívan értékelt tevékenység, mások viszont a múzeumokat kimondottan taszítónak, például unalmasnak találják. Egyikük, a fentebb már idézett C, aki e második csoportba sorolható, miközben a legutóbbi múzeumlátogatásáról beszélt elég szélsőséges formában adott hangot ennek: „*ez volt az első és szerintem utolsó alkalom is, hogy elmentünk*” (C, testnevelési főiskolás hallgató, 19 éves, férfi).

Néhány további interjúalanytól származó interjúrészlet ugyanakkor többé-kevésbe közvetlen módon azt tanúsítja, hogy számukra létezik egy nem megfogalmazott, ám hatékony elvárás, ami arra irányul, hogy az ember egy rendszeres múzeumlátogató valaki legyen. Mindez azt implikálja, hogy a múzeumlátogatásnak valamiféle pozitív értéke van, mely a magatartást is orientálja. Miként első vonatkozó példánk mutatja, ahol az interjúalany annak kapcsán, hogy milyen ritkán látogat múzeumokat, úgy fogalmaz, hogy „*be se merem vallani*”. Ily módon gyakorlatilag a múzeumlátogatások szórványos jellegét egyfajta bűnként mutatja be, minthogy a bűn az, ami a személytől az követeli meg, hogy bevalljuk.

„K: És milyen gyakran szoktál járni ilyen kulturális eseményekre?

V: Hát múzeumokba olyan ritkán, hogy *be se merem vallani*, inkább akkor, ha külföldön utazunk, és ránk akad valami helyi látványosságok igen, de hogy így Budapesten hát annyira gyakran nem. Színházba esetleg, mert apám, mint mondtam nagy kultúrarajongó és akkor esetleg vele, azért gyakrabban, meg hát moziba nem, mert az is drága és hát Torrent meg ilyesmi. Őő nem tudom, mást, esetleg ilyen fesztiválok, de ilyen Volt, meg ilyesmire nem járok, esetleg sörfesztiválokra szoktunk a barátaimmal meg csapattársaimmal."

(B, szociológia szakos hallgató, 21 éves, nő)

A múzeumlátogatásra vonatkozó normatív elvárások diszkurzív megnyilvánulása tanulságosan jelenik meg a következő példában. Ebben pregnánsan mutatkozik meg, hogy H szerint milyennek „*kellott volna*” lennie a múltjának és kellene lennie a valóságnak a jelenben a múzeumlátogatás tekintetében.

„K: Azt megkérdezhetem, hogy mi az első tapasztalatod a múzeumokkal kapcsolatban?

V: Hát a legelső az az szerintem, amikor általános iskolában ugye elvittek minket ugye a Közlekedési Múzeumba, arra emlékszem, élveztem, utána igazába eljött az az időszak, amikor magamtól *kellett volna* járnom múzeumba, de ez sajnos kimaradt az életemből, amit most nagyon sajnállok, de most szeretném bepótolni.”

(H, szociológia szakos hallgató, 20 éves, nő)

Ebben a „*kellett volna*” modális kifejezést, a valamilyen elvárt cselekedet elmaradását jelző formulát a beszélő megtoldja az ehhez való viszonyát explicit módon megvalósító „*nagyon sajnállok*” kimondásával. Ezzel a nyelvi eszközzel az ember konvencionális módon bűnei megbánását végzi. A beszélő tehát a magaskultúrában való aktív részvétele elmaradása miatti bűnbánat illokúciós aktusát végzi itt. Végül a beszámolót a korábbi „bűnös” magatartás korrekciójára, kijavításának szándékára vonatkozó deklaráció zárja: „*de most szeretném bepótolni*”. A bűnbánatot egyfajta ígéret teszi teljessé tehát, amennyiben a beszélő kinyilvánítja szándékát, hogy a helyzetet megváltoztassa, szeretné, hogy a jövőben a dolgok másként legyenek, és a múlt hibáit kijavítsa.

Következtetések

Dolgozatunk bevezetőjében hangsúlyoztuk, hogy a múzeum percepciója kapcsán a lehetséges két nyaláb közül mi a nem professzionális múzeumlátogatók értelmezésével foglalkozunk. A nem szakértőként felkeresett adatközlőink közül érdekes mintázat rajzolódott ki a múzeumhoz való viszonyulás kapcsán. Érdekes és figyelemre méltó eredmény a jártasság sajátos mintázatának feltárása a muzeofil és muzeofób fogalmi, valamint a plafonhatás kapcsán.

Kérdőíves vizsgálatunk alapján néhány általánosabb következtetés vonható le az általunk megkérdezett fiatalok múzeumlátogatásra vonatkozó motivációja és viselkedése tekintetében. Adataink alapján világossá vált, hogy a gyakori múzeumlátogatók a múzeumokat fontos helyeknek tartják, mind a tudás elsajátítása, mind az érzelmi élmények tekintetében, míg azok, akik elkerülik a múzeumlátogatásokat, nem tekintik a múzeumokat ezen aspektusok egyike tekintetében sem érvényes helyeknek.

Adataink arra utalnak, hogy a múzeumlátogatás gyakorisága tekintetében tapasztalható egyfajta plafonhatás, mely évente mintegy öt múzeumlátogatás esetében jelenik meg.

Azaz, ha valaki kb. legalább minden évszakban egyszer elmegy a múzeumba, akkor jó esélye van arra, hogy ezen látogatásokból kognitív és érzelmi előnyökre tegyen szert.

Eredményeinket a pszichológia egy olyan nézőpontjából is szemügyre vehetjük, mely empirikus eszközökkel dolgozik, és a művészet és a művészeti élmény mérésével foglalkozik. Eredményeink ily módon értelmezhetők az empirikus esztétika (művészetpszichológia) bizonyos kulcsfogalmai segítségével. A szakértőség kérdései (a művészetek területén tapasztalható jártasság képessége) évtizedek óta a művészet pszichológiai tanulmányozásának középpontjában vannak (lásd Child, 1973; Silvia, 2013). Az alapvető kérdés, hogy miben rejlik a különbség az olyan emberek esztétikai ítéletei között, akiknek több vagy kevesebb az ismeretük és jártasságuk a művészet vonatkozásában. Egy folyamatos dimenziót képzelhetünk el, mely a laikusoktól a szakértőig terjed, vagy van valamiféle küszöb, amely egyértelműen elválasztja azokat, akik szakértőnek tekinthetők azoktól, akik a laikusok?

Amennyiben a múzeumi élmény átélése képességének értelmezzük a szakértőséget, akkor a plafonhatás azonosítása miatt úgy tűnik, ésszerű a jártasságot valamiféle bináris kódként értelmezni. Azaz, ha valaki eléri a múzeumlátogatás bizonyos szintjét, illetve gyakoriságát, onnantól kezdve már nincs változás a múzeumokhoz való viszonyában. Tehát jártasnak számít az, aki képes a múzeumot a tanulás és az érzelmek élményeként megélni.

A szakértőségnek két olvasata van: egyrészt az egyéni megértés (az ismeret és a kompetencia), másrészt pedig a társas szerep, a velejáró normatív módon előírt szerepeltvárásokkal s azok teljesítésével. Ez utóbbi, a szakirodalomban sokkal kevésbé tárgyalt aspektusa a szakértőségnek ugyancsak megjelenik interjúinkban. Számunkra úgy tűnik, hogy a szakértőség fogalma, melyet hagyományosan egyfajta kognitív erőforrásként (tudás) szokás értelmezni, egyfajta társas (normatív) aspektussal is rendelkezik.

A kulturális örökség és a múzeumok, illetve kiállítások látogatásának tartalmi összefüggésiről azok feltárásáról egy korábbi tanulmányunkban számoltunk be (Illés & Bodor, 2018). Ebben ez elemzésünkben a jártasságra, illetve általában a múzeumok percepciójára vonatkozóan jutottunk olyan következtetésekre, melyek alapján a kulturális örökség hagyományozására és elérhetőségére vonatkozóan lehet határozott tanulságokat megfogalmazni. Amennyiben a múzeumok a kulturális örökség átörökítői/hagyományozói, úgy mind a kvantitatív, mind a kvalitatív vizsgálatunk arra utal, hogy létezik az embereknek egy csoportja, akik számára a kulturális örökség ezen csatornája nem vagy alig működik. És ez a csoport nem jelentéktelen méretű.

Úgy tűnik, hogy akik nem vagy alig járnak múzeumba, azok nem érik el a jártasság megfelelő szintjét, és kimaradnak az élményből. Ők azok az emberek, akik valamiért akadályozva vannak abban, ahogya a múzeumi élményt a tudásszerzés és az öröm forrásként éljék meg. Ők kirekesztve maradnak a kulturális örökség azon területeiből, illetve lehetőségeiből, melyek a múzeumok által hagyományozódnak.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők alapvető segítséget kaptak a tanulmány elkészítése során Balog Kittitől, Barta Liától, Rácz Petrától, Slakter Györgytől és Weinber Zsófiától, az ELTE TÁTK szociológus hallgatóitól.

Irodalom

- Assmann, J. (1999). *A kulturális emlékezet*. Atlantisz.
- Bodor, P. (2006). Metaforák, diszkurzus és pszichológia. *Replika*, 2006(54–55), 219–239.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 93.
- Carbon, C. C. (2017). Art Perception in the Museum: How We Spend Time and Space in Art Exhibitions. *i-Perception*, 8(1), 1–15.
- Charmaz, K. (2006). Lehorgonyozott elmélet. In Bodor, P. (szerk.), *Kvalitatív kutatási olvasókönyv – Szavak, képek, jelentés* (pp. 61–94). L'Harmattan.
- Child, I. L. (1973). A művészi élmény hatása. In Halász, L. (szerk.), *Művészetpszichológia* (pp. 487–517). Gondolat.
- Ébli, G. (2005). *Az antropologizált múzeum*. Typotex.
- György, P. (2013). *Múzeum – A tanuló-ház – Múzeumelméleti esettanulmányok*. Museum-Café Könyvek, Szépművészeti Múzeum.
- Holstein, J. A. & Gubrium, J. F. (2013). Aktív interjúkészítés. In Bodor, P. (szerk.), *Kvalitatív kutatási olvasókönyv – Szavak, képek, jelentés* (pp. 117–139). L'Harmattan.
- ICOM (International Council of Museums): Museum definition. <https://icom.museum/en/news/the-icom-advisory-council-selects-the-museum-definition-proposal-to-be-voted-in-prague/> (Letöltés ideje: 2022. 06. 20.)
- Illés, A. (2003). A magyar történelmi festészet narratív pszichológiai elemzése. *Magyar Tudomány*, 48(1), 67–77.
- Illés, A. (2013). A narratív pszichológia mint a vizuális befogadás új értelmezési módja. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 59(1), 40–54.

- Illés, A. & Bodor, P. (2016). Patterns of Museum Perception in Hungarian University Students. In Mastandrea, S. & Maricchiolo, F. (eds), *The Role of the Museum in the Education of Young Adults - Motivation, Emotion and Learning* (pp. 185–201). Roma Tre-Press.
- Illes, A. & Bodor, P. (2018). Cultural heritage and the meaning of museums for young Hungarians. In Banks, M. (ed.), *Conference 2018 Heritage and Identity – Proceedings* (second edition) (pp. 141–153). Interpret Europe.
- ITEMS (Innovative Teaching for European Museum Strategies, 2010–2012).
- Mastandrea, S. & Maricchiolo, F. (eds) (2016a). *The Role of the Museum in the Education of Young Adults. Motivation, Emotion and Learning*. Roma Tre-Press.
- Mastandrea, S. & Maricchiolo F. (2016b). International Perspective on Museum Research. A Comparison among Countries. In uők., *The Role of the Museum in the Education of Young Adults. Motivation, Emotion and Learning* (pp. 203–210). Roma Tre-Press.
- Mastandrea, S., Bartoli, G. & Bove, G. (2009). Preferences for ancient and modern art museums: Visitor experiences and personality characteristics. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 3(3), 164–173. <https://doi.org/10.1037/a0013142>
- Pelowski, M., Forster, M., Tinio, P. P. L., Scholl, M. & Leder, H. (2017). Beyond the lab: An examination of key factors influencing interaction with ‘real’ and museum-based art. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 11(3), 245–264.
- Silvia, P. J. (2013). Interested Experts, Confused Novices: Art Expertise and the Knowledge Emotions. *Empirical Studies of the Arts*, 31(1), 107–115.
- Smith, J. K. (2014). *The museum effect: How museums, libraries, and cultural institutions educate and civilize society*. Rowman & Littlefield.
- Wertsch, J. V. (2001). Narratives as cultural tools in sociocultural analysis: Official history in Soviet and post-Soviet Russia. *Ethos*, 28(4), 511–533.
- Wertsch, J. V. (2021). *How Nations Remember – A narrative approach*. Oxford University Press.

Modernizációelméleti szótárak és nagy méretű szövegkorpuszok

Nikosztól sokan sok mindent tanultunk. Diákként először „*Társadalmi változások, társadalmi folyamatok*” címmel tartott előadásán találkoztam vele. Magával ragadott lelkesedése, ahogy különböző modernizációs folyamatokról mesélt, ötvözve komplex gazdaság- és társadalomstatistikai modelleket a hosszú távú változásokat magyarázni igyekvő társadalomelméletekkel. Később kollégák lettünk, és alkalmam nyílt megismerni más oldaláról is: kiderült, hogy a hétköznapi élet, társadalomtörténet és mikrojelenségek iránt legalább annyira nyitott, mint a makroösszefüggések iránt. És ami ennél is fontosabb: egy, az új perspektívákra szűnni nem akaró kíváncsisággal tekintő, kísérletező és a közös gondolkodás iránt elkötelezett embert ismertem meg. Azután 2018-ban végre lehetőségünk adódott együtt is dolgozni egy kutatáson: az általa koordinált ELTE-FIKP keretében, Bodor Péterrel kiegészülve, megalapítottuk a „Modernizációs Diszkurzus a Médiában” munkacsoportot. Célunk kezdettől fogva az volt, hogy a Nikosz által összegyűjtött, több évtizedet lefedő Népszabadság- és Magyar Nemzet-szövegkorpusz alapján a modernizációval kapcsolatos „diszkurzív keretezések” hosszú távú alakulását nyomon kövessük.

A kutatást megelőzően nem tudtam, pontosan mibe is vágjuk a fejszénket. Míg a többiek rendelkeztek némi tapasztalattal a kvantitatív diszkurzuselemzés vagy a nyelvészeti kutatások terén, én afféle naiv újoncként próbáltam elképzelni, hogy ez miként működhet. Nagy reményekkel kezdtem hozzá egy modernizációelméleti szótár összeállításához, bízva abban, hogy a sajtódiskurzusokban ennek valamiféle nyoma azonosítható lesz. A közös munka során sokat formálódott ez az elképzelés: utólag jobban értem Péter és Nikosz amiatti aggodalmait, hogy vajon az absztrakt fogalmak és a nyelvi formák közötti távolság áthidalható-e. Biztos vagyok benne, hogy ma már másként látnék a munkához, azonban úgy vélem, a bejárt út korántsem tanulságok nélküli. Az alábbi

írásban e közös tanulási folyamatot szeretném megidézni, bemutatva a modernizációelméleti szótár kidolgozásának lépéseit.

Ahhoz, hogy megragadjuk a modernizációs diskurzus nyomait, elméletileg meghatározott kulcsszavak listáját próbáltuk megalkotni. A minél szisztematikusabb szótár elkészítését részben a modernizációelméletek minél tágabb, egyúttal logikailag egymást kiegészítő, részben egy koherens metaelméleti szempontrendszer kijelölése biztosította. Az előbbi célból klasszikus és késő modern társadalomelméletekre támaszkodtunk. Az utóbbi végett a társadalomelméletek többé-kevésbé általános dimenzióit rekonstruáltuk.

1. táblázat

	premodern	klasszikus modern	késő modern
cselekvőhorizont	szubjektum		
	szolidaritás, normák		
	dolgok		
cselekvéskoordinációs mechanizmus	legitimáció		
	kényszerek		
társulási formák	mikro		
	makro		

A cselekvőhorizont arra az értelmezési tartományra utal, ahogy az individuális cselekvők számára adott a társadalmi valóság. Ennek egyaránt megkülönböztethető szubjektív (önmagára vonatkozó), interszjektív (normák, szolidaritás) és objektív dimenziója (természet és technika). A cselekvéskoordinációs mechanizmus arra a technikára vonatkozik, amely a személyközi viszonyoktól elválaszthatatlan kettős kontingencia kezeléséért, más szóval a társulások integrációjáért felelős. Ennek megkülönböztethető a fenomenológiai szintje (az együttműködést legitimáló jelentések) és strukturális szintje (az együttműködés kényszerítésének eszközei). A társadalmulási formái azokat a stabilizálódott együttműködési formákat jelölik, melyek objektívvé válnak abban az értelemben, hogy igazodási pontként szolgálnak a cselekvők számára, miközben létük független az egyes értelmezésektől. E társadalmi formák között aszerint tehetünk különbséget, hogy csupán cselekvők egy szűk körét integrálják-e, vagy a társadalom egészére hatást gyakorolnak. A szótár kidolgozásakor temporális dualitásokban gondolkodtunk: a premodern–modern, illetve a klasszikus–késő modern szembeállítás bizonyult a két legtipikusabb megkülönböztetésnek.

Össességében a fentiek alkotják a szótárkészítés szempontjait. A metaelméleti táblázatot minden elmélet esetében különböző szókészlettel tölthetjük föl. A meghatározó szavak kiválasztása után szinonimaszótár (<https://szinonimaszotar.hu>) segítségével szófelhőket alkottunk (a táblázatokban ezek találhatóak a fő kategóriákat követő zárójelekben). Ezek segítségével az elemzés során nem csupán általában a premodern, klasszikus és késő modern diszkurzív elemek azonosítására nyílik lehetőség, hanem annak bemutatására is, hogy a vizsgált időszakban, a politikai pólusokon milyen szemantikák váltak meghatározóvá – és ami legalább ilyen beszédes, melyek maradtak háttérben.

Weber: a modernizáció mint az instrumentális racionalitás expanziója

Weber cselekvéselmélete szerint a tradicionális cselekvő pusztán az eszközökre van tekintettel a cselekvés során (egy viselkedésmintázat automatikus repetitív ismétlése anélkül, hogy célokra, normatív szempontokra vagy következményekre reflektálna). Az affektív cselekvést egy cél bármilyen áron (vagyis következmények és értékektől független) elérése jellemzi; az értékrationalist az értékek következményektől független érvényesítése; a célrationalist pedig mindezen dimenziók figyelembevétele (Weber, 1987; Schluchter, 1985). A modernizáció ennek megfelelően a célrationális cselekvőperspektíva térnyerése az értékrationálissal, affektívvel és tradicionálissal szemben, vagyis a cselekvőperspektíva új szempontokkal való gazdagodása a hétköznapi cselekvéshelyzetek egyre nagyobb részében. Ennek emancipatorikus hozadéka a hatékonyság növelése (adott célhoz egyre jobb eszközöket tudunk kiválasztani). Patologikus hozadéka az értelemvesztés (az érték szempontjainak háttérbe szorulása a következményekkel szemben, vagyis végső soron a részfeladatoknak értelmet adó célok meghatározására való képtelenség).

Mindez diszkurzív szinten azt jelenti, hogy azok a diskurzusok fejeznek ki azonosulást az instrumentális racionalitással, melyekben a szándékolt és a nem szándékolt következmények felbukkannak. Azok pedig, melyek akár a tradíciókra, akár az értelmekre, akár az instrumentálistól független értékekre hivatkoznak, premodern azonosulásra utalnak.

2. táblázat

Weber	tradicionális, affektív, értékracionális	formális célracionális
cselekvő-horizont	szubjektum	<p>hagyományos (szokásos, megszokott, tradicionális, szokványos, mindennapi, hétköznapi, közönséges, tipikus, konvencionális, maradi), irracionális (logikátlan, értelmetlen, célszerűtlen, illogikus, észszerűtlen), érzelmes (elvakult, szentimentális, romantikus, emocionális, érzelgős)</p>
	szolidaritás, normák	<p>tekintély (hódolat, respektus, nagyrabecsülés, megbecsülés, tisztelet, renomé, elismerés, alázat, nimbusz, hírnév, jóhír, presztízs)</p>
	dolgok	<p>objektív (közömbös, nyitott, tárgyilagos, semleges, előítélet-mentes, elfogulatlan, pártatlan), bizonyít (igazol, beigazol, alátámaszt, bebizonyít, felmér), tervez (kontrollál, irányít, design, dizájn, formatervezés)</p>

Weber		tradicionális, affektív, értékracionális	formális célracionális
cselekvés-koordinációs mechanizmus	legitimáció	hiteles (nemes, jóságos, jóindulatú, tisztességes, korrekt, jellemes, erkölcsös, lelkiismeretes, feddhetetlen, rendes, jóra való, megbízható, gerinces, őszinte, kötelességtudó, szavahihető, szavatartó, becsületes, nobilis, derék, igazmondó, egyenes, felelősségteljes, odaadó, sportszerű, fair), karizmatikus	bürokrácia (ügyintézés, ügykezelés, adminisztráció, ügyvitel, hivatal), jogszerű (legális, törvényszerű, törvényes, jogtisztaság, igazolt)
	kényszerek	önkéntes (egyeduralom, önkényuralom, zsarnokság, abszolutizmus, diktatúra, elnyomás)	hatóság (szerv, hivatal, rendőrség), főnök (vezető, igazgató, elöljáró)
társulási formák	mikro	közösség (csoport, csapat, kommuna, gyülekezet)	cég (vállalkozás, üzem, vállalat, társaság, szervezet, firma, intézmény, iroda)
	makro	nemzetiség (klán, náción), gyülekezet (szekta, felekezet, hívők), rajongótábor (hívek)	törvényhozás (parlament, országgyűlés, pártpolitika)

Durkheim: a modernizáció mint a szolidaritás organikus válsága

Durkheim megközelítése szerint a modernizáció a társulást összetartó erők megváltozásaként ragadható meg. Míg a tradicionális társadalmakban a rítusok révén fenntartott kollektív tudat hivatott az együttműködés kereteit biztosítani, addig a modernitásban ennek feltételei a funkcionális differenciálódás okán nem adóttak többé. Ahogy a tevékenységi formák specializálódnak, úgy nincs többé helye egy ténylegesen közös kollektív tudat rituális újratermelésének. Ennek hiányában a társulás integrációja sem a szentként felfogott és megkérdőjelezhetetlenként védett (vö. represszív jog) vallási hiedelmeken alapul. Sokkal inkább a funkcionális különbözőségekből fakadó egymásra

utaltság materiális kényszeréből fakadó moralitáshoz kötött (Durkheim, 2001). Ez kollektív tudatként egyfajta republikánus ethosra támaszkodik (morális kötelességünk betartani a „társadalmi szerződést”), azon túlmenően pedig az érintettek által kötött szerződéses viszonyokra. E folyamatok emancipatorikus hozadéka a funkcionális differenciálódásból fakadó adaptív javulás, ami abban az értelemben közjónak tekinthető, hogy különböző mértékben bár, de mindenki részesül belőle (megnövekedett szakértelem és igazságosság). Patologikus veszélyei az integrációs zavarok: egyrészt az organikus szolidaritás morális alapjainak torzulása (anómia), másrészt a szerződéses viszonyok igazságtalanságai (pl. verseny torzulása).

Mindez diszkurzív szinten azt jelenti, hogy azok a diskurzusok tekinthetőek modernizációpártinak, melyek az organikus szolidaritás szempontjait érvényesítik a mechanikussal szemben.

3. táblázat

Durkheim	mechanikus szolidaritás	organikus szolidaritás
szubjektum	lojális (hű, kitartó, ragaszkodó, hűséges, megbízható, csábíthatatlan, megingathatatlan, odaadó, állhatatos, elkötelezett)	hivatás (szakma, állás, mesterség, foglalkozás, munka, pálya, karrier, szakember), állampolgár (polgár, lakos, civil), kolléga (munkatárs, beosztott)
szolidaritás, normák	becsület (tisztesség), árulás (hítségesség, hűtlenség, esküszegés sértés), bosszú (megtorlás, retorzió, elégtétel, felháborodás, düh, felindultság, indulat, harag, méreg, ideg, gyűlölet), természetellenes (rendellenes, abnormális, torz, nem egészséges, szokatlan)	kooperáció (összefogás, összetartás, összejárás, együttműködés, csapatmunka, összejáték), heterogén (másfajta, eltérő, másféle, különféle, különböző, többféle, másmilyen, differens)
cselekvő-horizont	dolgok	szakértelem (specializáció, mesterség, szakma, hivatás, állás, foglalkozás, munka, pálya, karrier), funkció, diszfunkció

Durkheim		mechanikus szolidaritás	organikus szolidaritás
cselekvés-koordinációs mechanizmus	legitimáció	rítus (ceremónia, szertartás, rituálé, szeánsz), megkérdőjelezhetetlen (természetes, magától értetődő, világ rendje)	koordináció (szabályozás, felülvizsgálat, kontroll, revízió, ellenőrzés, szemle, mustra, audit, meozás) szolidaritás (érdekvédelem, felelősségvállalás, minőségbiztosítás), munkamegosztás
	kényszerek	fenyít (fegyelmez, szabályoz, bírságol, büntet, reguláz, megfedd, rendretanít, példastatuálás)	jóvátétel (kárpótlás, kártalanítás), szocializáció, szankció (büntetés, bírság, retorzió)
társulási formák	mikro	banda (banda, galeri, kompánia, brancs)	egyesület (együttes, klub, egyesület, társulat, társaság, szervezet, társulás, alakulat, osztag, kollektíva, brigád), szakszervezet (önsegélyezés)
	makro	törzs (vérség, etnikum, fajta)	társadalom (populáció, nép, lakosság, népesség), kamara

Habermas: a modernizáció mint kommunikatív racionalizálódás és rendszerdifferenciálódás, illetve gyarmatosítás

Habermas kiindulópontja a modernitás klasszikus elméleteiben megjelenő racionalizálódás, valamint a funkcionális differenciálódás által keretezett fogalmi tér kitérítése. Ezek közös sajátossága, hogy egyaránt az instrumentális racionalitás dimenziójában gondolkoznak, és végső soron az olyan alrendszerek teljesítményfokozódását ragadják meg, mint a munka világa (gazdasági alrendszer) vagy a bürokratikus államigazgatás (adminisztratív alrendszer). Ezek mellett, pontosabban ezeket kiegészítve ugyanakkor Habermas szerint azonosítható a racionalizálódás egy olyan szintje is, ami nem a világ hatékonyabb uralását, hanem a személyközi viszonyok koordinációját érinti. Ennek alapja a moralitás prekonvencionálistól posztkonvencionális irányba tartó fejlődése, vagyis a társak egyre nagyobb körének kölcsönös elismerésre méltó partnerként való felismerése. Ez teszi lehetővé a kommunikáció racionalizálódását, ami nem más, mint a dogmatikus (igazolhatatlanságuk ellenére is fenntartott) jelentéskonstrukció helyett

az igazolások és érvek segítségével történő közös valóságteremtés gyakorlatának elterjedése. Ez nem csupán a tudományos tudás fejlődését hatja át, amely végső soron a falszifikáció folyamatos kritikai párbeszédén alapul, hanem az életvilág hétköznapi jelentéseinek újratermelődését is. Ahogy a prekonvencionális moralitás átadja helyét a konvencionálisnak és posztkonvencionálisnak, úgy nyílik tér annak az igénynek, hogy egy általános másikkal folytatott interakcióban a jobbik érv (nem pedig valamilyen metafizikai koncepció és ahhoz kapcsolódó tekintélyi viszony) váljon meghatározóvá. Ez nem csupán a személyközi kapcsolatok demokratizálódását eredményezi, hanem azoknak az absztrakt rendszereknek a kialakulását is lehetővé teszi, melyek közös hagyományok és személyes ismeretségek helyett formalizált igazságkritériumok szerint szerveződnek (Habermas, 2011).

Szemantikai szinten mindez azt jelenti, hogy a modernitás a kommunikatív racionalitást és egy nyitott életvilágot, a premodernitás pedig a dogmatikus kommunikációt és a zárt életvilágot kifejező fogalmakkal ragadható meg.

4. táblázat

Habermas	prekonvencionális életvilág, dogmatikus kommunikáció	posztkonvencionális életvilág, kommunikatív racionalitás
szubjektum	rugalmatlan (begyepesedett, szűk látókörű, maradi, csökött, csökevényes, konzervatív, hagyománytisztelő, bigott, dogmatikus, sablonos, önállótlan, merev, korlátolt)	nyitott (tárgyilagos, semleges, előítélet-mentes, elfogulatlan, objektív, pártatlan, toleráns, belátó, elfogadó)
cselekvő-horizont	szolidaritás, normák	hatalom (uralkodik, vezet, irányít, meghatározó szerepet tölt be, dominál), erőltet (nyomást gyakorol, kényszerít, kötelez, ráerőszakol)
dolgok	elismer (megbecsül, becsben tart, méltányol, becsül, respektál, tiszteletben tart, tisztel, méltat), megvitat (megbeszél, átbeszél, megtárgyal, konzultál, értekezik róla)	naiv (hiszékeny, tájékozatlan, becsapható, átverhető, félrevezethető, értelmetlen, jóhiszemű, hiszékeny, becsapható, tapasztalatlan, megtéveszthető, gyanútlan)
		elemez (analizál, boncolgat, vizsgál, fürkészk, megvizsgál, szemügyre vesz, tanulmányoz, felülvizsgál, megfigyel, diagnosztizál, górcső alá vesz, figyelemmel kísér)

Habermas		prekonvencionális életvilág, dogmatikus kommunikáció	posztkonvencionális életvilág, kommunikatív racionalitás
cselekvés- koordinációs mechanizmus	legitimáció	dogma (hit, nézet, meggyő- ződés, ideológia)	konszenzus (egyezség, össz- hang, közös álláspont, egyet- értés)
	kényszerek	autoriter, illiberális, antide- mokratikus	jog (felhatalmazás, jogosit- vány, jogalap, jogkör, hatás- kör, jogosultság)
társulási formák	mikro	ismerős (haver, pajtás, cim- bora, puszipajtás, társ, part- ner, barát, koma, lelki társ, bajtárs)	párbeszéd (megbeszélés, tanácskozás, beszélgetés, diskurzus, diskurálás, terepere, tracssolás, beszéd, társal- gás, dialógus, eszmecsere, szövegelés, fecsegés, duma, dumálás, szóváltás, dumcsi, csevegés, véleménycsere, kommunikáció, trécselés, konzultáció, smúzolás, csa- csogás, csevej)
	makro	nemzet (haza, hon)	rendszer, ágazat (szakosztály, szak, tagozat, szekció, részleg, blokk, divízió, egység, szakág, szervezeti egység, szektor)

Beck: a modernizáció mint a struktúrák felbomlása, indi- vidualizáció, illetve kockázattársadalom

Beck gondolatmenetének kiindulópontja a modernitás egyszerű és reflexív szakasza közti különbségtevés. Noha a kockázatok végigkísérik az emberiség történetét, korántsem változatlan formában adóttak annak különböző szakaszaiban. Míg tradicionális társadalmakat elsősorban a természeti (pl. betegség), addig az ipari társadalmakat az emberi tevékenységből fakadó (pl. munkahelyi ártalom) kockázat jellemzi. Ezekre egyaránt igaz, hogy specializálódott intézményeket hívtak életre, melyek biztosítani hivatottak a kockázatok kezelését (pl. egyház, illetve társadalombiztosítás). A reflexív modernitást ezekkel szemben az jellemzi, hogy a tudományos fejlődés eredményeként irreverzibilis katasztrófákkal fenyegető technikák jönnek létre. A belőlük fakadó kockázatokat semmilyen tudományos tudáson vagy biztosítási logikán alapuló intézményrendszer nem

képes kezelni. Ezek megszűnnek tisztán szakértői kérdések lenni, ehelyett elkerülhetetlenül politikai karakterük lesz, továbbá a nemzetállami kereteken túlmutató ügyekként léteznek, miközben formálják a társadalmi integráció lehetőségterét és a cselekvők perspektíváját. Ezek további következménye a rendi és osztálylogika felszámolódása és az individualizálódás. A késő modern társadalmakban a mindenkit érintő bizonytalanság és kiszámíthatatlanság meghatározó, ami számos negatív következménye mellett (pl. személyes identitás kérdésessé válása) egyúttal új lehetőségek számára is teret nyit (pl. reflexió fokozódása – Beck, 2003).

Szemantikai szinten ez azt jelenti, hogy a modernitáson belül, egymás ellenpontjaként leírható annak ipari-osztálytársadalmi és individualizálódott-reflexív szakasza.

5. táblázat

Beck		egyszerű modernitás	reflexív modernitás
cselekvő-horizont	szubjektum	dolgos (tevékeny, buzgólkodó, szorgalmas, buzgó, szorgos, cselekvő, tevéleges)	reflektál (elemez, analizál, boncolgat, vizsgál, fürkészk, megvizsgál, szemügyre vesz, tanulmányoz, felülvizsgál, megfigyel, diagnosztizál, górcső alá vesz, figyelemmel kísér), bizonytalan (ingatag, labilis, billegő, ki-egyensúlyozatlan, változékony, ingadozó, kétes, kétséges, instabil, tétova, vitatott, egyensúlyát veszített), szorongás (ijedtség, ijedelem, pánik, félelem, rémület, iszony, fóbia, riadalom, nyugtalanság, aggodalom, rettegés, riadtság, reszketés, félsz, paranoia, feszengés, izgulás, feszélyezettség, kétségbeesés, frász, aggály)
	szolidaritás, normák	rend (fegyelem, rendezettség, szigor, szigorúság)	önálló (autonóm, önellátó, különálló, független, szuverén), biztonságos (veszélytelen, biztos, megbízható, védett)
	dolgok	kitermel	óvatos (megfontolt, elővigyázatos, körültekintő, figyelmes, alapos, pedáns, előrelátó, következetes)

Beck		egyszerű modernitás	reflexív modernitás
cselekvés-koordinációs mechanizmus	legitimáció	diploma (oklevél, bizonyítvány)	átgondol (fontolgat, fontolóra vesz, megfontol, latolgat, mérlegel, számításba vesz), kockázatmenedzsment (prevenció, elkerülés, preventálás, megakadályozás, megelőzés, ártalomcsökkentés)
	kényszerek	szükséglet (igény, kereslet)	kockázat (veszedelem, rizikó, veszély, vész, baj, fenyegetettség, tét), szennyezés (szenny, mocsok, szemét, ártalom), stressz (idegesség, szorongás, depresszió, ingerült, idegbeteg)

Castells: a modernizáció mint a globalizáció és információs hálózatok expanziója, illetve a globális-lokális konfliktusai

Castells modernizációelméletének középpontjában az információs fejlődési mód áll. Az ezen alapuló globális kapitalizmus kihat a gazdasági és állami intézmények mellett a hétköznapi életre is. A gazdaság a flexibilitás kizárólagos szempontjaihoz igazodva hálózati struktúrákat, valamint azok egyenlőtlenségi rendszerét teremti meg. A nemzetállamok számára alapvető kihívássá válik annak a paradoxonnak a kezelése, hogy egyszerre kell – a tőle globális hatásoktól való védelmet váró választópolgárok igényeinek megfelelően – nacionalista-proteccionista szempontokat követniük, és – a versenyképesség gazdasági kritériumainak megfelelően – beágyazódniuk a globális kapitalizmus hálózataiba. A politikai nyilvánosság ezen egyensúlyozás számára ráadásul korántsem teremt optimális felületet: a hozzáférhető információ drasztikus megnövekedésére ugyanis nem annyira az elmélyült viták, hanem sokkal inkább az – érzelmi alapon megítélhető – botrány és szenzáció logikájának kedvez. Minthogy az egyének ehhez kénytelenek igazodni, így saját lehetőségterük is alapjaiban megváltozik: a tér helyett a hálózati topológia szervezi a mozgásterüket, a biológiai és tradicionális életciklusokat a globális időzrsímek írják felül, a lokális kultúra mellett egy globális, egyre nagyobb jelentőségre tesz szert (Castells, 2010).

Szemantikai szinten ez azt jelenti, hogy Castells a klasszikus modernitást kifejező ipari termelési mód és a késő modernitásra utaló globális, hálózati, információs társadalom modelljét állítja egymással szembe.

6. táblázat

Castells		ipari társadalom (ua., mint a becki „egyszerű társadalom” esetében)	globális, hálózati, információs társadalom
cselekvő- horizont	szubjektum		rugalmas (elasztikus, hajlékony, ruganyos, nyúlékony, flexibilis, alkalmazkodó, kötetlen, gáttalan)
	szolidaritás, normák		expanzió (térfoglalás, térhódítás, burjánzás), kapcsolódás (kötődik, fűződik, csatlakozik)
	dolgok		információ (hír, infó, tájékoztatás, értesítés, fáma, adat, ismertetés, leírás, bemutatás tudnivaló, tény)
cselekvés- koordinációs mechanizmus	legitimáció		protekciónizmus (védelem, fedezet, biztosíték, kíséret, garancia), lokalitás (helybeli, helyi)
	kényszerek		pénzpiaci (monetáris, pénzügyi)
társulási formák	mikro		hálózat (kapcsolatrendszer, lánc, network)
	makro		glóbusz (világ, globális), nemzetközi (internacionális)

Rosa: a modernizáció mint a gyorsulás társadalma, illetve a deszinkronizáció mint a különböző gyorsulási tempókból fakadó fragmentálódás

Rosa elemzéseinek kiindulópontja az idő modernitásbeli változásának elemzése. Ennek alapvető irányát a gyorsulás logikája fejezi ki, egyaránt áthatva a technikai újításokat, a társadalmi átalakulásokat és az egyének tapasztalati terét. A technikai gyorsulás motorja a gazdasági racionalitás, vagyis a termelés felpörgetésének ígérete. A társadalmi integráció gyorsulásának motorja a funkcionális differenciálódás, ami a cselekvési terek megsokszorozódását eredményezi. Az életmód gyorsulását a haladás kultúrájának felvilágosodásban gyökerező eszméje határozza meg, ami egyéni szinten a tapasztalatok minél szélesebb körének megélésére ösztönöz. E különböző szinten zajló folyamatok körkörösén előfeltételezik, és egyúttal fokozzák is egymást, a gyorsulás másodlagos dinamikáját eredményezve. A társadalmi gyorsulás ugyanakkor korántsem mentes az

ellentmondásokról, amit mindennél jobban kifejeznek a történetét végigkísérő lassító tendenciák. Egyrészt abból fakadóan, hogy a modernitásban szüntelen változás élménye válik alapvetővé, végső soron egy sajátos nyugvópont is megjelenik: ahogy minden egyszerre ideiglenessé és ideiglenességében véglegessé válik, a jövőre való nyitottság átadja helyét a blázirtságnak, közönynek és unalomnak. Másrészt, miközben a technikai fejlődés következtében egyre gyorsabban vagyunk képesek a hétköznapi cselekvések végrehajtására, az időhiány tapasztalata mégis dominánssá válik. E paradox tapasztalatok hátterében a deszinkronizáció jelensége áll. A társadalom különböző szegmenseiben lezajló változások nem hagyják érintetlenül a többi szférát sem, melyek ugyanakkor korántsem biztos, hogy képesek lekövetni azokat. Ennek következtében a különböző szintekhez kapcsolódó dinamikák nem csupán a másik utolérésére, vagyis gyorsulásra ösztönzik egymást, de egyúttal folyamatosan szét is tördelik egymás működését (Rosa, 2012).

Szemantikai szinten mindez azt jelenti, hogy Rosa alapján a késő modernitást a társadalmi, kulturális és technikai élet felgyorsulásaként írhatjuk le, ennek ellenpontjaként a klasszikus modern és premodern társadalmakat mint az egyenletes sebességgel mozgó, illetve stagnáló társadalmakat.

7. táblázat

Rosa		klasszikus modernitás	gyorsulás társadalmi
cselekvő-horizont	szubjektum	nyugodt (nyugalmas, zavartalan, kiegyenlített, háborítatlan, békés, kellemes, zökkenőmentes, problémamentes, idilli, harmonikus, higgadt, stresszmentes, kiegyensúlyozott, meghitt, csendes, pihentető)	habzsoló (telhetetlen, gátlástalan, fékezhetetlen), pörög (zakatol, kerreg, zizeg, nyüzsg, hajszol, úz, üldöz, hajszás, kerget, hajt)
	szolidaritás, normák	megőrzés (konzerválás, megtart, fenntart, raktároz, félretesz, archivál, tárol), múlt (régmúlt, elődeink, eleink)	változás (alakulás, fordulat, módosulás, átalakulás), jövő (jövendő, elkövetkezendő, eljövendő)
	dolgok	stabil (permanens, állandó), hosszú távú (távlati, elnyúló, messzire nyúló, tartós, prespektivikus)	ideiglenes (eseti, átmeneti, időszakos, alkalmi, alkalomszerű), pillanatnyi (efemer, jelenlegi, jelenkori, mostani, időszzerű, aktuális, mai, friss, naprakész, új, hatályos)

Rosa		klasszikus modernitás	gyorsulás társadalma
cselekvés-koordinációs mechanizmus	legitimáció	átlátható (egyszerű, áttekinthető, kiismerhető), avítt (molyrágta, ócska, ósdi, idejétmúlt, elavult, régi, öreg, antik, ódon, ó, ősi, avatag, ódivatú, porlepte, ősrégi, divatjamúlt, korszerűtlen, ókori, archaikus, vén, hajdani, ásatag, valamikori, letűnt, ezeréves)	gyors (fürge, sebes, szapora, rohanó, villámgyors, rohamos, szélsőbes, rapid, lendületes, száguldó, szélvész), korszerű (időszerű, mai, kortárs, modern, korunkbeli, újszerű, fejlett, jelenbeli, jelenkori, aktuális)
	kényszerek	szokás	lemarad (kihagy, elszalaszt, mulaszt, elpotyáz, elszalajt, lekésik)
társulási formák	mikro	közösség	rezonálók (szinkron, szinergia)
	makro	vállalat	startup

Összesített modernizációelméleti szótár

A modernizációs szótár alapjául szolgáló elméletek áttekintése után lehetőség nyílik egy összesített szótár kidolgozására. Az elemzés során az alábbi kulcsszavakból (illetve a szinonimaszótár alapján kapott rokon értelmű kifejezésekből) indultunk ki. Annak, hogy az ily módon kapott szólista teljes mértékben deduktív módon lett összeállítva, egyszerre vannak előnyei és hátrányai. Az előnyök között említhető, hogy az interpretáció során világos vezérfonalakat kapunk: az egyes kategóriába tartozó kifejezések arányának növekedése adott modernizációs szemantika előretörésére utal; míg csökkenése adott szemantika háttérbe szorulására. A legnagyobb hátrálynak az tekinthető, hogy a szólista nincs tekintettel a korpuszon belül használt szemantikai univerzumra: ahelyett, hogy annak belső összefüggései alapján emelne ki adott kifejezéseket, egy külsődleges – társadalomelméletileg meghatározott – nyelvi univerzumot vetít rá a sajtó diszkurzív terére. Ennek következtében különösen megnő az esélye annak, hogy a korpusz szótengerében az elméletileg azonosított szavak elvesznek, pusztán amiatt, hogy statisztikai értelemben marginálisak. A szinonimaszótár használata volt hivatott e veszélyt csökkenteni, esetünkben adekvát hatékonysággal.

8. táblázat

	Premodern (Weber, Durkheim, Habermas)	Klasszikus modern (Weber, Durkheim, Habermas)	Késő/posztmodern (Beck, Castells, Rosa)
szubjektum	hagyományos	célszerű	reflektál
	irracionális	kiszámítható	bizonytalan
	érzelmes	hivatás	szorongás
	lojális	állampolgár	rugalmas
	rugalmatlan	nyitott	habzsoló pörög
interszjektív – szolidaritás, normák	tekintély	alku	önálló
	becsület	eljárás	biztonságos
	árulás	pontoság	ideiglenes
	bosszú	következetes	pillanatnyi
	természetellenes erőltet	kooperáció heterogén megvitat	
dolgok (természet, technológia)	sorscsapás	objektív	óvatos
	misztikus	bizonyít	interpretáció
	naiv	tervez	
		szakértelem elemez	
legitimáció	hiteles	bürokrácia	átgondol
	karizmatikus	jogszerű	kockázatmenedzs- ment
	rítus	koordináció	gyors
	megkérdőjelezhe- tetlen	szolidaritás	korszerűség
	dogma	munkamegosztás konszenzus	
kényszerek	önkény	hatóság	kockázat
	fenyít	főnök	szennyezés
	autoriter	jóvátétel	stressz
	illiberális	szankció	lemarad
	antidemokratikus	jog	

mikro	közösség	cég	civil szervezet
	banda	egyesület	hálózat
		szakszervezet	egyén
		párbeszéd	rezonál
makro	nemzetség	törvényhozás	karrier
	gyülekezet	rendszer	glóbusz
	rajongótábor	ágazat	startup
	törzs		
	nemzet		

Végszó helyett

A szótár segítségével végzett empirikus kutatásunk nem bizonyult eredménytelennek. Legnagyobb öröömre Nikossal egy angol tanulmánykötetbe szánt írásban foglaltuk össze a legfontosabb tanulságokat (Fokasz & Sik, 2022). Ez alapján úgy tűnik, hogy a 2008-as pénzügyi és politikai válságok határozott törést eredményeztek a modernizációs diskurzusokban. Míg 2004–2008 között a klasszikus modernitás (Magyan Nemzet) és késő modernitás (Népszabadság) mibenlétére fókuszál elsősorban a politikai nyilvánosság, addig a 2009 utáni időszakban általánosan a premodernitás kérdései kerülnek a középpontba. Több szempontból is elgondolkoztatóak ezek az eredmények. Egyrészt úgy tűnik, hogy a modernitás „élő” nyelvét egyre inkább elveszítjük: mind a klasszikus modernitás értékei kikopnak a nyilvánosságból, mind a késő modernitás útkeresései lekerülnek a napirendről. Ehelyett a politikai pólusok belső közönségére optimalizált diskurzusok szövődnek: egyik oldalon a hagyományos tekintélyek és tradicionális értékek nevében utalnak a premodernitás szemantikájára; a másik oldalon pedig a diskurzus kimerül e panelek regresszív mivoltának felmutatásán alapuló kritikában.

Kérdés, miként értékelhető ez a helyzet szociológiailag? Webertől megtanulhattuk, és Nikossal együtt dolgozva első kézből is megtapasztalhattam, hogy az „objektivitástanulmány” útmutatásánál aligha szükséges jobb iránytű. Az elméletileg megalapozott, egyúttal széles empirián tesztelt összefüggések felmutatása magában rejtje a társadalmi folyamatok „megértésének” lehetőségét, vagyis azoknak a következményeknek a felvillantását, amik a megfigyelt konstellációval oksági kapcsolatban állnak. A megértés elválasztása az értékeléstől különösen fontos az olyan vizsgálati tárgyak esetében, mint az értékek által erősen átszőtt politikai nyilvánosság. Pártállástól függetlenül belátható, hogy amennyiben a modernitás politikai nyilvánosságban szövődő diskurzusai megmaradnak a jelenlegi mederben, úgy nem csupán a szekértáborok párhuzamos

valóságai erősödnek tovább, de egyúttal azt az esélyt is elmulasztjuk, hogy korunk voltaképpen kérdéseiről érdemi diskurzust folytassunk. Ez az a súlyos ár, ami a politikai diskurzusokra vetett madártávlati perspektívából feltárul. Örülök, hogy ezt Nikosszal közös munkában sikerült bemutatnunk – és bízom benne, hogy lesz még lehetőségünk hasonló felfedezésekre!

Irodalom

- Beck, U. (2003). *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Századvég.
- Castells, M. (2010). *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume I, The Rise of the Network Society*. Blackwell Publishers.
- Durkheim, É. (2001). *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris.
- Fokasz, N. & Sik, D. (2022). *Losing the language of modernity. A case study of the post-transition Hungary (2004–2016)*. (Elbírálás alatti kézirat.)
- Habermas, J. (2011). *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat.
- Schluchter, W. (1985). *The Rise of Western Rationalism: Max Weber's Developmental History*. University of California Press.
- Rosa, H. (2012). *Social Acceleration. A New Theory of Modernity*. Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/rosa14834>
- Weber, M. (1987). *Gazdaság és társadalom*. KJK.

„Azt hitték akkor még, hogy a nagypapám az szűz”¹

Régóta tudjuk, hogy a szociológusnak ahhoz, hogy jól végezhesse a dolgát, szüksége van történeti ismeretekre. Hisz részben ezek teremtik meg azt a kontextust, amelyek révén meg tudja érteni annak a társadalomnak a működését, amelyet vizsgál. Ugyanakkor ennek az állításnak a megfordítása – hogy ui. a történésznek is szüksége lehet szociológiai ismeretekre, ezen belül is arra, hogy tudjon bizonyos szociológiai módszereket használni – kevesebbek szemében tűnik evidenciának. Pedig, ha a történelmet nem pusztán a vezető társadalmi osztályok és azok tagjai felől szeretnénk szemlélni, hanem a kurrens társadalomtörténetírás szellemében a „kisember” élményvilágának megértését is fontosnak tartjuk, akkor ide is eljutunk.

A következőkben elbeszélte történettel ennek fontosságára kívánjuk felhívni olvasóink figyelmét.

* * *

*„[A]bban a pillanatban amikor becsuktuk az ajtót -- > elkezdett engem **rugdalni** < -- de **ügy** - tele voltam **lila** foltokkal másnap - tól - ellökött és a fejemet a hátamat a vállamat **rúgta** de - **ügy** összerúgdalt - több emelet hosszan - utánam jött és - **rúgott és ütött** mint - **iszonyatosan** - és --- hát akkor **semmit** nem éreztem és **lefeküdtünk** - annyit még mondott ((köhög)) a **ruhádat** dobd ki a - a teraszra mert bűdös mert - hányás - **hányásszaga van** - és – elaludtunk - és akkor hajnalban arra ébredtem, hogy **hangosan sírtam** - tehát ő **nem ébredt fel** - és csak bögttem és akkor már **ügy** bögttem hogy már - **teljesen** szóval **ügy bögttem életemben** nem zokogtam úgy -² – meséli a nyolcvan közepén járó Cziráky*

---

¹ Szövegünk eredeti változata 2022. június 3-án hangzott el a „Kit érdekel még a szociológia?” c. konferencián „A szociológia helye a történettudományi kutatásokban” szekcióban Budapesten a Társadalomtudományi Kutatóközpontban.

² Az interjú szövegét erre alkalmas jelek segítségével fonetikusán gépeltük le. Az itt közölt részletekben a helyesírást a jobb olvashatóság kedvéért közelítettük a szokásoshoz, de a központozásban nem alkalmazkodtunk teljesen ahhoz: csak azokon a helyeken tettünk vesszőt, pontot, ahol interjúalanyunk

Eszter, amikor a kétezertízes évek második felében megkérjük, hogy mesélje el nekünk az élettörténetét. Egy óra telt el körülbelül azóta, hogy elkezdte a mesélést.

De ki is igazából az, aki ezt a történetet meséli nekünk?

Mi azért kerestük meg, mert tudtuk róla, hogy maga és családja zsidókat bújtatott a soá idején. Akkor, amikor ő maga tizenkét-tizenhárom éves volt.

A vele készült narratív – azaz nem kérdéseken, hanem az élettörténet elbeszéltesén alapuló – interjúból azt tudtuk meg, hogy 1932-ben született Budapesten, felsőközép-osztályi jómódban élő, többfőnyi személyzetet is foglalkoztató családban, a felmenők többsége nemesi származású, ugyanakkor az anyai nagymama zsidónak született, s csak gyerekkorában keresztelték meg reformátusnak. Eszter emellett elmesélte, hogy a harmincas években a Palotanegyedben laktak, s nővérel innen jártak kezdetben egy apácarend nem messze lévő elemi iskolájába, ahol később, szüleik 1941-ben bekövetkezett válása után, bentlakók lettek. Ugyanekkor anyjuk a svájci Alpokba került szanatóriumba, apjuk pedig szállodába költözött. Ugyanez év karácsonyán az anyai nagymama kivette a lányokat a zárdából, és saját, Attila úti házukba költöztette, ahol a szülői házához hasonló jómód mellett intenzív társadalmi és kultúrellet is körülvette őket.

Hazajövele után az anya, és vele együtt testvérei is ide költöztek. Nem sokkal ezután, 1943-ban, amikor Eszter tizenegy éves volt, megjelent a családnál egy bujkáló zsidó férfi, aki a segítségüket kérte, s meg is kapta. Majd 1944 márciusától egyre több, decemberére már 15-20 zsidót, illetve katonaszökevényt bújtattak a ház pincéjében. Eszter, ifjúkora ellenére aktív résztvevője volt a bújtatásnak: egyszer például zsidó barátnőjét és fiatalabb testvéreit is magukhoz menekítette a lipótvárosi csillagos házukból, ahol a gyerekek át tudták vészelné a zsidóüldözést. Egy nap a szomszéd házmester felfigyelt az egyik bújtatott személyre, és megfenyegette a családot, akik ekkor elvitték a gyereket más ismerőseikhez.

---

hanghordozásával egyértelműen tagolta beszédét. Ugyanakkor a leírásban használt jelekből is csak néhányat őriztünk meg: félkövéren szedtük a hangsúlyosan ejtett szavakat, két „kacsacsőr” (> <) közé foglaltuk a halkán ejtett szavakat, = jelet tettünk a hadarva mondott szavak közé, *-gal jelöltük a rövid szünetet, míg hosszabb szünet esetében a szünetet annak hosszával arányos kötőjel- (-) sorozattal jeleztük: egy kötőjel fél másodpercnyi szünetet jelez. A kötőjel ugyanakkor, ha egy szórészlethez tapad, a szó félbeszakadását jelzi. A metakommunikációra vonatkozó jelzéseket dupla zárójelbe tettük ott, ahol a jelzett szakasz véget ér, míg azt a pontot, ahol a jelzés érvénye kezdődik, / jellel jelöltük. Emellett az élőbeszéd jellegzetességeit, a köznyelvi fordulatokat, a hibás ragokat, az összes ismétlést, nyögést változatlanul hagytuk, illetve jeleztük.

Később, amikor 1945 februárjában a szovjet hadsereg megérkezett, a pincehelyiségbe beköltöző oroszok megerőszakolták édesanyját és nagynénjét. A család hamarosan átköltözött ismerősökhöz Hűvösvölgybe.

Miután a háború véget ért, s a család visszaköltözött az Attila útra, még több mint egy évtizeden át laktak náluk páran a bűjtatottak közül, illetve más üldözöttek, akiknek a lágeret túlélve nem volt hol lakniuk.

Eszter, aki folytatta gimnáziumi tanulmányait, érettségi után nem vették fel egyetemre, helyette gyors- és gépírnit tanult. Pár évvel később, 1951-ben az ÁVO felszólítására el kellett költözniük Attila utcai házukból. Ekkor egy általuk korábban megsegített család fogadta be őket. Eszter irodákban, majd fővárosi és vidéki színházaknál kezdett dolgozni dramaturgként. Mellette verseket írt, ezek nyomtatásban azonban csak a hetvenes évektől jelentek meg.

Az ötvenes évek elején férjhez ment, jogtudós, egyetemi tanárral kötött frigyéből három gyermek született. Emellett Eszter a hatvanas évek közepétől egészen terapeutájának a hetvenes évek végén bekövetkezett haláláig pszichoterápiába járt. A 2000-es évek elején irodalmi munkássága elismeréseként több díjat is kapott.

Anyját, a családban egyedüliként, 2011-ben, immáron poszthumusz, a Világ Igaza díjjal tüntette ki az izraeli Yad Vashem múzeum.

Eszter már 2009-ben is elmesélte élettörténetét, a jelen írás alapjául szolgáló interjú felvételére pedig 2018-ban került sor.

Ellentmondásos az Eszter háború előtti biográfiájából kirajzolódó kép. Bár egzisztenciális értelemben semmiben nem szenvedtek hiányt, az érzelmi stabilitást mintha nem biztosította volna maradéktalanul a gyerekeinek a család. S ugyan a háztartási alkalmazottak között nyilván jelen voltak olyan, a nyelvtudásért is felelős Fräuleinek, madamoi-sellek stb., akik levették a szülőkről a gyereknevelés napi gondját, a válás után a szülők a lányokat – mintha terhükre lennének – beköltöztették a zárdába, ezzel végképp magukra hagyva őket. A zárdával kapcsolatban amúgy az is felmerül, hogy választását a teljes asszimiláció, a zsidó vérvonal eltüntetésének a vágya vagy esetleg valamelyik szülő komoly vallási meggyőződése motiválta. Hisz, lévén budapesti lakosok, az nem merül fel, hogy más iskola ne lett volna elérhető közelségben. Aztán, amikor a nagymama 1941 karácsonyán hazavitte a lányokat, mintha ő lett volna a „mentőangyal”, aki a saját házába menekítette őket a feltételezhető családi viszályok elől. Vagy inkább a zárda jelentett volna nekik menekülést ezek elől?

Legyen bárhog is, amikor a nagyszülői ház pár év múlva sok üldözött zsidónak és katonaszökevénynek nyújtott valamilyes védelmet, a régi biztonság szertefoszlásával Eszternek sok kortársához hasonlóan, tizenkét éves kora ellenére, hirtelen fel kellett nőnie. Ez azonban mintha nem esett volna nehezebbre, láthatóan aktívan, saját önálló akciót is bonyolítva vett részt a segítségben, amikor a lipótvárosi csillagos házból kimenekítette barátnőjét és kisebb testvéreit. Vagy a nagyszülők kérték volna erre? Annyira felnőttnak látták, hogy már rá merték ezt bízni? Esetleg azt gondolták, egy gyerek kevésbé szúr szemet az utcán grasszáló nyilasoknak?

De miért hagyták el vajon a pincét februárban? A veszttüket érző német vagy a felszabadítás ellenpontjaként az erőszakoskodást is jelentő szovjet katonáktól félték volna annyira, hogy ismerősökhöz költöztek Húvösvölgybe? Életveszélyesnek érezték, mert a ház a várban állomásozó német csapatok és a másik irányból közeledő szovjetek tűzvonalában állt? És hogy alakult ki az a helyzet, hogy miután a harcok végeztével hazaköltöztek, több bújtatott és lágerből hazatért zsidó ismerősük még sokáig velük lakott? A nagymama zsidó születése munkált volna mindebben, ami miatt – hisz ezáltal őket is csak egy hajszál választotta el attól, hogy az üldözöttek közé kerüljenek – komoly empátiát érezték a bajban levőkkel?

Mindenesetre, a háború befejeztével a család élete is újraindult, ugyanakkor a rendszerrel kezdetben konfliktusos volt a viszonyuk, hisz nemcsak, hogy nem engedték Esztert polgári származása miatt egyetemre, de a házukat is elvették tőlük. Eszter később mindezek ellenére sikeressé vált szakmailag, s láthatólag magánéletében is, bár korai férjhez menetelében a kor szokásain túl az is szerepet játszott, hogy bizonyos értelemben menekülni is szeretett volna abból a közegeből, amelyben a családi otthon lakóinak összetételét a traumatikus múlt határozta meg. Ezt az elképzelésünket erősítheti meg az is, hogy a későbbiekben – hiába a költészet, a versírás, a színházi alkotómunka – több évtizednyi pszichoterápiára volt szüksége ahhoz, hogy mindezt fel tudja dolgozni.

Eszter és családja számos ember életben maradásához nyújtott komoly segítséget a vészorkszakban. Ennek elismeréseként anyja 2011-ben – immáron posztumusz – Világ Igaza Díjat kapott az izraeli Yad Vashemtől. S bár azt nem tudhatjuk, miért egyedül az anyát ismerte el az intézmény a díjjal, azon eltűnődhetünk, hogy miként érinthette ez Esztert. Hiszen ő maga és nagymamája, sőt, talán testvére is, éppúgy megérdemelték volna a kitüntést. Féltékenység, esetleg dühöt érezhetett, amiért őt nem díjazták, s az kapta a díjat, aki ekkor ugyan tényleg részt vett a segítségben, őt magát gyereként azonban elhagyta? Vagy inkább nem is saját maga, hanem nagymamája helyében

érett haragot? Esetleg ő lett volna az, aki felterjesztette az anyát a díjra, ezzel teremtve meg a békét – poszthumusz – a hozzá való viszonyában?

Mindezt hallva különösen meglepő az idézetben megjelenő agresszív jelenet, amely idegen attól a közegtől, amelyből Eszter származik, s amelyben felnőtként él.

A történetet Eszter az interjú visszakérdezési szakaszában meséli el. Családi viszonyokról szólt éppen, s egy másik agresszió juttatja az eszébe. Felvezetésül elmondja, hogy Anni, az agresszió elkövetője, egy volt a felszabadulás után náluk lakók közül, hogy Ravensbrückből tért vissza, ahol zsidóként sterilizálták, hogy később testvéri közelség alakult ki közöttük, s hogy a jelenet Hollandiában játszódott, ahová Anni 1957-ben disszidált. Feltehetnénk persze a kérdést, hogy mi az oka a történeteknek, az Anniban lévő dühnek – de erre az Eszterrel készült interjú alapján nem tudunk válaszolni. Meg tudjuk viszont vizsgálni, hogy hogyan meséli el a történetet – azaz, hogy hogyan éli meg a rotterdami esetet.

Ha közelebb lépünk a már hallott történethez, azt halljuk, hogy „**abban** a pillanatban amikor becsuktuk az ajtót - >elkezdett engem **rugdalni**< - de úgy, hogy **telis** - tele voltam **lila** foltokkal”. A hang felemelésére készítő felháborodás, majd a döbbenet és értetlenség az elsők, amiket szövegéből kiérzünk. No meg a szégyen, hogy úgy érzi, erről nem szabadna beszélni, s ha mégis teszi, azt csak egészen halkan szabad. Aztán, ahogy folytatja, hogy „- tól - ellökött és a fejemet a hátamat a vállamat **rúgta** de - **úgy** összerugdalt - több emelet hosszan - utánam jött és - **rúgott és ütött** mint - **iszonyatosan** - és ---”, mintha fájdalom és kétségbeesés uralná a szöveget. Aztán szünetet tart, pár másodpercebe telik, mire újra folytatni tudja érzelmekkel telített elbeszélését, s mintha a fásultságát és tehetetlenség érzetét fogalmazná meg, amikor azt mondja, hogy „**hát akkor semmit nem éreztem és lefeküdtünk** -”, majd amikor úgy folytatja, hogy „**annyit még mondott ((köhög)) a ruhádat** dob ki a - a teraszra mert bűdös mert - **hányás - hányásszaga van** - és - **elaludtunk** -”, újra mintha a megalázottság és a tökéletes magány érzete törne át. Ezután pedig, amikor arról beszél, hogy „**és akkor hajnalban arra ébredtem, hogy hangosan sírtam** - tehát ő **nem ébredt fel** - és csak bögtem és akkor már **úgy** bögtem hogy már - **teljesen** szóval úgy bögtem **életemben** nem zokogtam úgy -”, mintha a mindent elárasztó kétségbeesésről hallanánk.

Itt a történet kissé elkanyarodik. Megtudjuk, hogy Eszter a lányával utazott, de ő máshol aludt, s amikor odajött, arról beszéltek, hogy szólhatott volna akár este is, s elmehettek volna máshová, ahogy ezt ekkor meg is tették: elutaztak Delftbe. Majd azzal fejezi be, hogy „**és aztán - telefonáltam neki hogy itt - ekkor szállok repülőre Rotterdamban és hogy**

kihozta - a - holmimat - **kész** -". Mi pedig azon merengünk, hogy mit is takarhat ez a sok szünettel tagolt keménység és tárgyyszerűség. A lezárás, az elfelejtés vágya lenne benne? Az akkori igyekezet, hogy ne kelljen ezt a történetet magával hoznia Budapestre? Ne kelljen együtt élnie vele a jövőben?

Aztán azt halljuk, hogy „*soha többet nem beszéltem vele* -". Harag van ebben a mondatban? Esetleg sértettség? Vagy a veszteség fájdalma? S amikor úgy folytatja, hogy „*akkor bekerült - egy aggok házába*”, a tárgyyszerű leírás mögé rejtene el érzelmeit? Netán a káröröm szólna belőle? Esetleg a sajnálat, netán az együttérzés? És amikor azt halljuk, hogy „- **teljesen elment az esze** -”? Pszichiátriai kórképet fordítana át a köznyelvi fogalmazásba? Vagy köznapi értelemben beszélne egykori barátnője „megbolondulásáról”?

A következőkben a szöveg váratlan fordulatot vesz. Eszter hirtelen úgy folytatja, hogy „*és akkor ugye kezdtem **gondolkozni** - hogy nekem >**férjem** van - **három** gyerekem van - **barátaim** vannak - **munkám** van - **hivatásom** van - és - - és nem voltam ilyen **szörnyű** helyzetben - mint ő* -”, hallgatóként azt éljük meg, hogy harag helyett mintha valamiféle büntudat, önvád törne elő. Úgy beszél, mintha úgy érezné, ő tehet arról, hogy jobb helyzetben van, mint Anni.

Igen, a korábbi helyzetleírásából már tudjuk, Anninak nem lehetett gyereke, de erről persze Eszter nem tehet. Arról meg végképp nem, hogy Anninak férje sincsen, örökbe sem fogadott gyereket, s barátai sincsenek. Persze, tudjuk, különösen, akik jártasak a soá utóéletében, annak a túlélőkre gyakorolt fizikai és lelki hatásaiban, hogy mindez könnyen lehet a lágerben átéltek következménye. Legyen bárhogya is, Eszternek büntudatra a soában történekekért biztosan semmi oka. Történt volna közöttük később valami olyan, ami az ő tudatalanjában most idekeveredik? Vagy pusztán arról lenne szó, hogy oly mélyen azonosul az üldözöttek sorsával, hogy az őket ért atrocitások okozta traumáért is – mert ő azokat „megúsztá” – büntudatot érez? Netán az munkálna itt, hogy úgy érzi, csak egy hajszálon múlt – hisz anyai nagyanyja még zsidónak született –, hogy ő maga nem került a zsidónak minősítettek csoportjába a véstérhes időkben?

Igen, mintha ezt az érzést fogalmazná meg, amikor úgy folytatja, „*és **mindent** megérdekeltem* -”, majd mintha hirtelen rá tudna nézni az Annival megéltre, s önmagára kívülről is, azt mondja, hogy „*úgy éreztem hogy a verés az **nem** nekem szólt - hanem **ennek** hogy - emberek vannak **millióan** akik - akik élnek az életüket és ő pedig - ugye **sterilizálta** őt az a **rohadék*** -”. Valóban, nem tudhatjuk, meghúzódnak-e a háttérben egyéb olyan élmények, amelyek miatt Eszter jogosnak érzi Anni vele szembeni haragját, de végül csak azt fogalmazza meg, hogy érti, sőt, jogosnak tartja, Anni dühét, hisz tőle, akit üldöztek, elvettek sok mindent, ami neki, aki mindentől megmenekült, megadatott. Ekkor mintha

már meg tudná teremteni az időbeli távolságot a felidézett jelenet és az elbeszélés ideje között, s az utóbbiban már nem azonosulna azzal az Eszterrel, aki akkor és ott, a döbbenetből, a kétségbeesésből, majd a haragból hirtelen felocsúdva mindezt teljes mértékben magára vette, hanem, tökéletesen beleélve magát a végsőkéig megalázott fiatal lány szerepébe, hirtelen az ő fájdalmát és veszteségét éli át.

Aztán azzal folytatja, hogy „*azon kívül emlékszem mesélte hogy amikor jöttek **egyenként Ravensbrück-be leborotválva - meztelenül és az SS tiszt ott ült és intette őket - az egész családot mind balra intette - és akkor ő azt mondta - hogy hátranézett - visszánézett - mer ilyen szép férfit ő még nem látott - ő akkor húszéves volt -***”. És olyan átéléssel, olyan részletességgel meséli a történetet, mint azok szokták, akik maguk élték át azt. Mintha ő lett volna az, aki a családját a halálba küldő SS tisztet szépnek látva talán azonosult is az agresszorral, aki – így a hasonló hangnemben maradó folytatás – „*[és] akkor amikor ő visszánézett akkor **átintette a másik oldalra - képzeld el - és így maradt életben -***”. Mintha ezzel azt mondaná, hogy végül mégis az agresszor, illetve az agresszor szépségének észlelése, a vele való „összenézés”, „összeolvadás” volt az, ami megmentette az életét. Ugyanakkor bizonyos mértékben mintha azonosulni tudna ezzel az amúgy sok túlélő elbeszélésben felbukkanó perspektívával is, amelyben az agresszor szépnek látszik. Majd távolabb lépve a történetről, arról beszél, hogy van egy olyan pszichoterápiás elmélet, amely szerint tettleg kell levezetni az élményt, amikor valakit súlyos agresszió ért, s az Annit felmenteni hivatott értelmezést továbbfűzve azzal folytatja, hogy „*>- arra gondoltam - hogy nekem vannak< ilyen - **barátaim** - egy házaspár - ők is - **túlélők** - és én vagyok a **megmentő** - és ő - azt kérték hogy meséljek el valamit - **valamit** mondjak és akkor **ezt** elmeséltem de már a **végére** már **bögttem** - most se tudom - ő abba is hagyom mert mindjárt elsírom magam - hogy arra gondoltam hogy én **ezt megérdemeltem** - pedig hát én csak jót tettem az Anninak és csak **jót - testvére voltam -***”, s azt érezzük, a feltörni készülő sírásban együtt van benne a saját élmény fájdalma, ugyanakkor az Annival érzett empátia, illetve a magára vállalt felelősség és büntudat terhe. Aztán, talán, hogy ki tudjon szakadni a traumatikus elbeszélésből, az interjúút készítőhöz szól, még hozzá egészen halkán, szinte suttogva, hogy „*>hát igen **ez volt - ehhez mit szólsz<***”. Megerősítést, esetleg visszaigazolást vár? Azt, hogy a másik jelezze, megérti fájdalmát, büntudatát is?

Mi az a büntudat, honnan jön, amivel Eszter küzd? Anni agressziója váltotta volna ki? Vagy valójában a soá óta küzdött volna vele, s az Annival megélték csak felszínre hozták volna az addig is ott szunnyadó rossz érzést?

Úgy tűnik, mintha valami hasonlót élne át, fogalmazna meg, mint a túlélésért büntudatot érző zsidók. Azok, akik feltették maguknak a kérdést, hogy miért pont ők azok, akik

életben maradtak. Akik egyenesen úgy érzik, ahogy Primo Levi (1990) is, hogy túlélniük csak a mások halála árán volt lehetséges.

A tíz évvel korábban készült interjúban – ne firtassuk most, hogy miért – Eszter az Anni-val megéltekről nem mesélt. Nagymamája zsidóságát viszont – tulajdonképpen az interjúnak majdnem a legelején – igencsak titokzatos módon mesélte el. A kezdeti utalásokat hallgatva az, aki ott ült vele, talán nem is igazán tudta felfogni, hogy valójában a nagymama zsidóságáról van szó. Aztán, miután Eszter pár percen keresztül úgy beszél, hogy teljesen összemosódik a család története és saját szakmai múltja, illetve az ezeket belengő titkok, váratlanul azt mondja, hogy *„no de hát ez már később volt akkor a jött az ostrom akkor nem jött az október tizenöt - akkor már mindent tudtam hogy mi van és akkor jött az árja párja öö izé ---- törvény hogy így mondjam és akkor emlékszem hogy a nagynéném berohant és átölelte a nagymamámat hogy jaj mamikám mit tudom én”,* egyértelművé téve, hogy abban a pillanatban a nagymamával már nem volt baj, majd elmesél valamit, amiről meg mintha a későbbi interjúban nem lenne szó. Hogy ui. *„azt hitték akkor még hogy a nagypapám az szűz”,* azaz, jövünk rá, *„érintetlen a zsidóságtól”,* s hangosan fel is nevet, amikor saját ironikus megjegyzését követően azt mondja, hogy *„de hát szó sincs róla ----”,* s annak a szövevényes történetével folytatja, ahogy az apai ág ezen titkára fény derült. S ahogy tovább hallgatjuk, olyan, mintha a saját zsidóságától való látszólagos *„szabadulása”,* s annak terhétől való megmenekülése teljesen egybeolvadna az embermentés történetével. Mintha tehát akkor, tíz évvel korábban, az első interjú kezdetén, egyáltalán nem tudta volna elválasztani saját történetét a tényleges üldözöttekétől, ami talán érthetőbbé teszi számunkra az Anni-történetet előntő büntudatot is.

* * *

Arról lenne ez esetben is szó, mint oly sokszor máskor is (vö. pl. Rosenthal, 2013; illetve Vajda, 2020a; Vajda 2020b), hogy az élettörténet narratív interjú formájában való elbeszélése segít valamelyest előbbre lépni a megéltek feldolgozásában? Megeshet. Legyen bárhog is, annyi bizonyos, hogy mindaz, amit itt láttunk, egy olyan aspektusába engedett bepillantást a „történelem alulnézetének”, amelyre magunktól nem egykönnyen gondoltunk volna.

Irodalom

- Primo, L. (1990). *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Európa Kiadó.
 Rosenthal, G. (2013). A történetmesélés gyógyító hatásáról. In Bodor, P. (szerk.), *Szavak, képek jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. L'Harmattan.

Vajda, J. (2020a). Terápiás hatás mint melléktermék. In uő., *Ott, akkor... Túléléstörténetek a sóból* (pp. 40–69). Múlt és Jövő.

Vajda, J. (2020b). „...túl kell éljem ezt a borzalmat, hogy a poklok poklát túlélő elmesélje”. Gondolatok az európaiságról a soá egy „hivatásos mesélővé” lett túlélője kapcsán. In uő., *Ott, akkor... Túléléstörténetek a sóból* (pp. 174–191). Múlt és Jövő.

Az autonóm művészet fogalma Márkus György írásaiban

(Egy befejezetlen, befejezhetetlen előadás)¹

Akik korábban is ismerték és olvasták – magyarul vagy angolul – Márkus György írásait, azoknak nem volt igazán újdonság, amit az 1990–2000-es években írt tanulmányait közreadó, vaskos kötet – 2011-ben angolul, 2016-ban magyarul (Márkus, 2016) – elének tárt: egy nagy műveltségű és a kortárs szakmai diskurzusok vitáit is figyelemmel kísérő, mélyen és megfontoltan gondolkodó filozófus életművének második vagy harmadik, de sajnos mindenképp az utolsó szakaszát: kultúraelméleti írásait. Éppen ennek tudatában meghökkenő ezeknek az angol nyelvterületen töltött évtizedekben írott, angolul publikált tanulmányoknak a jóformán teljes visszhangtalansága – kivéve természetesen a magyarországi recepciót. Egyébként a „*Tudományképünk változásai*” és a „*Miért nincs hermeneutikája a természettudományoknak?*” című írásai a *Kultúra és modernitás* című tanulmánykötetéből (Márkus, 1992) az ELTE szociológia szakán megjelenése óta a vizsgairodalom része, hogy titokban másutt is tanítanak, annak nem sikerült nyomára bukkannom.

Az a gyanúm, hogy alapvetően Márkus kultúra- és művészetelméleti írásainak stílusa, tárgyalásmódja vált elterjedésük, szélesebb körű ismertségük akadályává. Hiába ismer-
te alaposan a szakmában folyó diskurzusokat, expliciten nem kapcsolódott hozzájuk, a vitákban nem vett részt. Implicite, a maga udvariasan megengedő módján igenis reflektált az aktuális trendekre – nehéz nem észrevenni, hogyan függ össze a *Langage et production* (Márkus, 1986) a társadalom- és bölcsészettudományok nyelvi fordulatával, a *Kultúra és modernitás* (Márkus, 1992) és az utolsó kötet (Markus, 2011) pedig a kulturális fordulatával. Ám mivel ez a reflexió ritkán nevezi meg a vitapartnereket, vagy ha igen, nem tudni, a szerző pontosan mely gondolataikat helyesli vagy vitatja, jószerivel senki sem lép be a Márkus kezdeményezte diskurzusba, még ha olvasta is, nem hivatkozik

---

¹ Egy befejezetlen (mert befejezhetetlen, és ezért nem publikált) előadás, amelyet az ELTE BTK Filozófia Tanszékén rendezett Márkus György emlékkonferencián olvastam fel 2017. december 8-án.

ezen időszak tanulmányaira. Az egyetlen kivétel talán Heelanek az ő cikkére válaszoló írása a *Science in Context*ben (Heelan, 1989). Márkus úgy érvelt, ahogyan a XX. század eleji filozófusok vagy egy tankönyv: többnyire a mások munkáira való pontos hivatkozások nélkül; illetve ha akár elismerően, akár fenntartásokkal idézte őket, nem fejtette ki, hogy érvelésüknek mely pontjain és milyen megfontolásokból szállna velük vitába, hanem csak a nyilván alaposan mérlegelt végeredményt és a maga egyetértő vagy távolságtartó álláspontját ismertette. Így az olvasó nem tudhatja, legfeljebb olykor gyaníthatja, Márkus gondolatmenete mennyiben és hogyan reflektál a szóban forgó problémákról a szakirodalomban megfogalmazott érvekre, kurrens érvelési fordulatokra. És nagyon figyelmesen kell olvasnia, mert különben észre sem veszi, hogy a folyamatos szövegben hol vált át a szerző a mások véleményének ismertetéséről a saját ítéletei visszafogott közlésére. A tanulmányok gondolatmenete időnként olyan történeti vagy antropológiai témákba ütközik, amelyeknek kibontására a szerzőnek a továbblépéshez szüksége volt, bizonyosan meg is tehetné volna, de felkészültsége vagy a folyóiratcikk-nél megszabott terjedelem korlátaira hivatkozva ezt nem tette meg. Ehelyett sommás állításokkal lendült át rajtuk, amelyeket vitatni köztöködés volna, ám érvelése meggyőző erejét csorbítják.

Kézenfekvő, bár talán méltánytalan mindezt a kötet *Bevezetésével* illusztrálni. Kézenfekvő, mert mindössze 15 oldal, tehát nem a több mint a 800 oldalas kötetből innen-onnan összegyűjtött példák esetleges sora, de méltánytalan is, mert a bevezetők általában nem tartalmaznak hosszas történeti vagy elméleti levezetéseket; nem is traktálják az olvasót ilyesmivel, hanem a szerző szándékát és könyve felépítésének indoklását szokták közölni. Márkus György viszont a két lehetőség között egyensúlyozó megoldást választott. Egyaránt szól a kultúrafogalom történetéről az antikvitástól a modernitásig, a kultúra szűkebb és kiterjesztett fogalmáról, a „magas-” művészet és a szó-rakoztató művészet különbségéről és ellentétéről, a tudományos igazság kritériumairól és a külső támogatásra szoruló, mert költséges kísérleti tudományok piac- vagy politikafüggőségéről, a szekularizációról és az autonómnak tartott tevékenységek elkülönüléséről – a mindennapi gyakorlat világától csakúgy, mint egymástól. Továbbá hozzátvetőlegesen definíciót javasol a kötet néhány központi fogalmára, mint amilyen az autonómia vagy a „magas-” kultúra fogalma. E meghatározásokban tudottan keverednek a leíró, empirikus és a normatív szempontok – tudottan, de egyelőre megindokolatlanul.

Autonómnak szokták nevezni azokat a tevékenységeket – írja Márkus –, amelyeknek „sikeres eredményei és alkotásai önmagukban értékesek, nem valamilyen külső cél szempontjából, hanem a tevékenységek gyakorlásának immanens normái és mércéi szerint, melyek elvben minden emberi lény számára érvényesek” (Márkus, 2016, p. 10).

Nem világos, hogy ez az ő definíciója-e, vagy annak ismertetése, általában mit szoktak érteni autonómián. A javasolt meghatározás viszont leginkább arra emlékeztet, milyen kritériumok alapján tartott Arisztotelész bizonyos tevékenységeket szabad emberhez méltónak, s melyeket nem. Az elhatárolódás a banauszostól és a rabszolgáltól szármakra nyilván nem fontos, viszont közvetlenül nem belátható sem az, miért kellene egy öntörvényű, azaz a maga értékelő szempontjait és eljárási szabályait követő tevékenység elveinek univerzális érvényességre igényt támasztaniuk, sem az, miért csorbítja a mai természettudományos tevékenység autonómiáját az, ha „a szakértők tudományos közössége” nem képes arra, „hogyan saját erejéből meghatározza a tudományos fejlődés általános irányát”. Valóságos deklasszálódás fenyegeti ezek szerint a kísérleti természettudományt, tekintve, hogy „fejlődését alapvetően ‘külső’ erők befolyásolják” (Márkus, 2016, p. 15), vagyis „kikezdi az autonómiáját, pedig az elemi előfeltétele a magaskultúrához tartozásnak” (Márkus, 2016, p. 14).

Márkus kultúrafilozófiájának komoly erénye, hogy a művészetten túl a tudományokat és a filozófiát is a magaskultúrához sorolja, viszont e fogalomra adott meghatározása a maga nem operacionalizálható predikátumaival – „olyan új műveket hoz létre, amelyek aktuálisak, közvetlenül a mához szólnak, és ugyanakkor maradandók, egyetemes jelentőségűek” (Márkus, 2016, p. 11) – nem segít empirikusan azonosítani a magaskultúrához tartozó teljesítményeket. Ráadásul nemcsak a természettudomány magaskulturális státusza ingott meg autonómiája sérülése miatt, a művészet magaskulturálisnak tekintett részhalmaza sem azonosítható biztonsággal, ami „tanácsossá, sőt szükségessé teszi annak a kritikai kérdésnek a felvetését, hogy maga a fogalom koherens-e, illetve van-e ma relevanciája. És ennek vizsgálata mind kognitív, mind empirikus-pragmatikus tekintetben komoly kétségeket támaszt az iránt, megfelelő-e a magas művészet vázolt felfogása.” (Márkus, 2016, p. 21)

Azaz Márkus – nyilván nem öntudatlanul – kézen fogja, és zsákutcába vezeti be az olvasóját, hiszen maga vonja kétségbe, sőt vonja vissza az általa eddig adott leírásokat vagy normatív meghatározásokat, jelezve, hogy olvasója jobban jár, ha újrakezdi a tájékozódást ezen a nehéz terepen:

„Hadd utaljak itt a nehézségek egyik fontos okára, amely egyben azt is jelzi, milyen fő módszertani előfeltevés fogja össze e kötet esszéit. A vitatott-bírált kísérletek a ‘magas művészet’ (és általánosabban: a ‘magaskultúra’) fogalmának megvilágítására azért vallottak kudarcot, mert egyszer s mindenkorra akarták megválaszolni a kérdést. Ez érthető, hiszen attól kezdve, hogy az eszme megjelent, megvilágítása folyamatosan indokolt és fontos feladatot jelentett. Ennek

azonban nem szabad elhomályosítania azt a nem kevésbé fontos ténytet, hogy a feladat megoldásának feltételei és megközelítési módozatai a történelem során olykor radikálisan változnak, mivel függenek a tevékenységek történelmileg változó beágyazódásától és a – részben reakcióképpen vívott – kulturális harcoktól. E megfontolásokat szem előtt tartva az itt egybefoglalt írások szigorúan és nyomatékosan történeti beállítottságúak.” (Márkus, 2016, p. 24)

Da Capo al fine – kezdjük előlről az egészet újra, javasolja ez az öt mondat a kötet bevezetésének záró szakaszából. Az eddig bemutatott meghatározások, definíciós kísérletek és normatív igényű állítások inkohereenciája nem kínos baleset vagy melléfogás miatt bekövetkezett kudarc, hanem a tárgy történeti és önmagában ellentmondásos jellegének következménye. Vagyis ígértesebb lett volna rögtön egy társadalom- és eszmetörténetileg reflektált fogalomtörténettel kezdeni. Igaz, akkor elmulasztottuk volna a zsákutca frusztráló bejárásának tanulságait, viszont az újabb történeti kutatások eredményeivel kell majd szembesíteni és adatokkal is alátámasztani a történelmi folyamatokra vonatkozó állításokat.²

Talán érdeemes volt ilyen részletezően szemügyre venni a *Bevezetés* tárgyalásmódját, mert hasonló taktika érvényesül a jóval terjedelmesebb és több érvelést tartalmazó, „*Adorno és a tömegkultúra. Az autonóm művészet a kultúriparral szemben*” című, 2006-ban írott tanulmányában is, amelynek egyik eleme – az autonóm művészet fogalma – előadásom voltaképpen tárgya. Mielőtt erre rátérek, röviden bemutatom azokat a markáns állításokat a művészet autonómiájáról, amelyeket Márkus tíz évvel korábban, a „*Hegel és a művészet vége*” című esszéjében tett. Talán meglepő, de éppen e kérdésben az esszé konklúziója – hogy „a művészet szabadságharcában” a végső győzelem a legnagyobb vereség – teljesen egybecseng Adornóéval.

Igaz, csak alapos filológiai munkával volna eldönthető, mennyi ebben a hegeli gondolat és mennyi Márkus Hegel-interpretációként előadott eredeti elmélete. Mint írja, Hegel felfogásában a művészetet mint szellemi tevékenységet autonómia illeti meg,

² Egyetlen példa: „Csak a művészet piaci alapra helyezése tette lehetővé a magas művészet eszméjének megjelenését, hiszen csakis a piac homogenizáló erejének sikerülhetett és sikerült is lerombolnia azt a premodern patrónus–kliens viszonyt, amelybe korábban a művészi tevékenység [...] társadalomilag beágyazódott.” (Márkus, 2016, p. 16) Martin Warnke meggyőzően dokumentálta, hogy nem a késő középkori – kora újkori polgári kultúrához és nem is a piachoz kötődve, hanem kifejezetten az udvari kultúrához, a fejedelem és *familiaris* státuszú udvari művésze közti viszonyban születik meg a művészet magasabb rendű szellemi tevékenységként való felfogása (Warnke, 1998). Eléggő széles körben elfogadott állítás ez ahhoz, hogy Márkus a maga ettől eltérő koncepcióját ne csak ismertesse, de szembesítse is vele, és érveljen mellette.

aminek előfeltétele a minden instrumentális funkciótól való megszabadulás (Márkus, 2016, p. 535). Ennek ára azonban az, hogy az autonómmá vált művészet már nem képes – a művészet filozófiai fogalmából levezethető – hivatását gyakorolni, ami nem más, mint az egyének gyakorlati cselekvésének orientálása és közösségeik szociokulturális identitásának formálása. (Márkus, 2016, p. 538) Az előírt tartalmak és ábrázolásmódok kényszerétől mentesített művész szabadsága kitágul, lehetőségei megsokszorozódnak, ám egyben társadalmi hatóereje is elenyészik, hiszen a befogadók szabadsága ugyanúgy nem korlátozható, mint az övé. Művének értelmezése közönségének összetételétől, a befogadók esetleges, pillanatnyi érdeklődésétől, hangulatától függ – ez pedig olyan új, a korábnál kíméletlenebb függőség, amit nem tud befolyásolni: „Ez a 'művészet végének' végső jelentése, a modern művészet alapvető paradoxona: a teljesen autonómmá vált művészet meghatározása a heteronómia függvénye” (Márkus, 2016, p. 547).

Az Adornóról szóló tanulmányban is központi jelentőségű a művészet emancipációjának paradoxona, átcsapása önnön ellentétébe, azaz „belülről fakadó áruvá válása”. Ezt a végzetet csak a felelős, autentikus művészet kerülheti el, de csak akkor, ha lemond az érzéki örömet nyújtó kifejezőeszközök használatáról, a közlés igényéről és az értő, támogató közönség megnyeréséről. Azaz az áruvá válás megakadályozásának ára a „művészetlenedés” (*Entkunstung*), az esztétikai kategóriák kiiktatása. A művészetnek vége, elérkezett a művészet vége utáni művek kora. Az 1930-as években nagyon közel állt egymáshoz Benjamins és Adornónak a diagnózisa a kései kapitalizmus válságba került kultúrájáról. A művészek előtt még megnyíló lehetőségeket, az alternatív fejlődési utakat viszont egészen másképp ítélték meg, s nemcsak azért, mert Benjamin a képzőművészetből, Adorno pedig a zenéből kiindulva vázolta fel a művészet egyetemes történeti pályáját a kezdetektől a jelen extrapolálásával megkonstruált jövőig.

Benjamins nem igazán foglalkoztatja a művészet autonómiája: úgy tekinti, mint a művészet egy egyszeri és nem megvalósult történeti lehetőségét, tűzijáték módjára felvillanó és a sötétséget bevilágító pillanatnyi csodát, amellyel már nem is kell számolni. Szemében a művészet végét a művek kultikus (használati) értékét teljesen kiszorító kiállítási (csere-)értékük kizárólagossága, más szóval az önmagukon túlra utaló megmutakozásuk képességének, az auratikus művészeti élmény lehetőségének az elvesztése jelenti. A kiút azonban éppenséggel nem az *Entkunstung*, hanem a ránk hagyományozódott *Kunst*nak mint tárgy-, kép- és szövegalkotási technikák összességének a progresszív felhasználása a proletariátus politikai önszerveződésében.

Adorno köztudottan borúlátóbb. Szerinte a zene használati értékét kiszorító csereérték eluralkodása mind a magaskulturális, mind pedig a tömegkulturális zene gyártásában

együtt jár a dekoncentrált, valódi figyelemre képtelen áruhallgatás (*Waren-Hören*) kizárólagosságával, a pusztán az anyaghasználat érzéki vonzereje és az eszközhasználat tökéletessége iránti érdeklődéssel. A tiszta csereérték mint a termelés társadalmi viszonyainak leképezése válik a művek használati értékévé.

Adorno rémképe a művészet sorsáról a kultúripar kapitalista üzemének kiszolgáltatott és abban bővítve újratermelt tömegkultúra kontextusába illeszkedik. Márkus György értelmezésében Adornót elsősorban a kultúripar társadalmi funkciója foglalkoztatja: éppen azt a hatalmat tulajdonítja neki, amelyről Hegelhez kapcsolódva Márkus György azt állítja, hogy azt a modernitás művészete elvesztette, már nem képes betölteni egykori társadalmi funkcióját: „átveszi az egyének szocializálásának feladatát, minden szinten elárastja őket a valóságértelmezés és viselkedés közös mintáival”, s ezzel a kötőanyaggal voltaképp sikeresen integrálja a kései kapitalizmus társadalmát, az „árutársadalmat” (Márkus, 2016, p. 756).

Márkus kritikus Adorno-értelmezésének bemutatásához röviden ismertetem Adorno elméletének Márkus bírálatában kiemelt és kommentált állításait. Ezek többnyire a kultúripar fogalmát, terjedelmét és termékei befogadását érintik, és kétségtávol több ponton ellentmondanak egymásnak.

A kultúripar kiterjesztett fogalmába beletartozik a fetiszizált „magasművészet” is, tehát szó nincs az elnyomottak lenézett kultúrájának és az elit művészeti ízlésítéleteinek a tömegkultúra szokványos csepüléséből jól ismert egymás ellen való kijátszhatóságáról. Ebből viszont nem következik az, hogy a kultúripar két, szisztematikusan elkülönített használói típusának befogadási gyakorlata ugyanolyan volna. Márkus értelmezésében mégis ezt kellene gondolnunk. Szerinte a kultúriparhoz sorolás maga után vonja azt a feltevést is (ami pedig inkább ellentétes Adorno elgondolásával), hogy „valamennyi kultúrafogyasztó attitűdje homogén és azonos, függetlenül attól, hogy az általuk választott termékeket általában a 'komoly' vagy a tömegművészet példáinak tekintik-e” (Márkus, 2016, p. 760).

Ezzel nehezen egyeztethető össze az az állítás, hogy a magasművészetre nem terjeszthető ki a kultúripar szociálpszichológiai magyarázata, a pszichikusan megbetegítő vagy infantilizáló tömegkultúra jellemzése, amely szerint annak társadalmi funkciója nem más, mint az ösztönháztartásba beépülő, a társadalmi integrációt elősegítő szocializáció a valóságértelmezés és viselkedés közös mintái sulykolásával.

Az áruvá válást, elembertelenedést leleplező-tagadó autentikus műveket is bekebelezheti a kultúripar: ez esetben kulturális javakká válnak, ekkor csereértékük az absztrakt

használati értékük. Ezt az állítást Márkus többször is hangsúlyosan felhasználja érvelésében, a kulturális fogyasztás státuszkényszer-elméletének nevezi, és azt állítja róla (Márkus, 2016, p. 760), hogy Adorno vele Bourdieu *Distinction*jának (Bourdieu, 1979) alap gondolatát előlegezi meg. Csakhogy, ha így volna, akkor az autentikus magasművészeti alkotások jellemzését kellene újragondolni, hiszen Adorno épp azzal határozta meg őket, hogy ellenállnak az áruvá tételnek, „nem fordulnak semmiféle társadalmilag elismerhető közönség felé”, autonómiájuk definíció szerint kizárja a pragmatikus funkciót, ami immanens tulajdonságaik normatív-esztétikai jellemzéséből következik.

A kulturális fogyasztás státuszkényszer-elmélete szerint a kívülről erőltetett, társadalmilag kierőszakolt alárendelődés mindenkit arra készítet, hogy „spontán” módon alkalmazkodják a társadalmi helynek és szerepnek a fogyasztói viselkedés teljes terjedelmén belül számára eleve kijelölt kategóriájához. Az érintetteknek a mű kiváltotta öröm helyébe a jelenlét és a tájékozottság önelégült tudata lép.

Az eddig felsorolt, a kultúrivar két fő ágát bemutató állítások bemutatása után Márkus azt állítja, vaskos inkonzisztencia, sőt kategóriahiba a „pszichológiai” és a „státuszkényszerre” hivatkozó megközelítés egymás mellé helyezése. Mert vannak ugyan közös előfeltevések arra nézve, hogy „a modern egyén viszonya saját tevékenysége minden termékéhez eldologiasodott és fetiszált”, viszont e közös premisszából kiindulva, azt konkretizálva, egymással ellentétes következtetések adódnak.

Ugyanakkor Márkus azt is állítja, hogy „Adorno egész elemzése az autentikus művészet és a kultúrivar, a kettészakadt részek közti dichotómián és éles ellentétén alapul”. Az, hogy „ez a két rész nem áll össze szerves egésszé”, nem meglepő, hiszen a két fogalom (és amit jelölnek) kategorikusan összeférhetetlen:

„Az ‘autentikus művészet’ az ide sorolt mű immanens jellegzetességeihez kapcsolódó, normatív-esztétikai fogalom. A »kultúrivar« viszont – ha komolyan vesszük annak »státuszkényszer« alapú elemzését – leíró, szociológiai fogalom, amely rögzíti a tárgyai [a kulturális fogyasztási cikkek] által betöltött társadalmi funkciót [használóik társadalmi helyzetének megerősítése], amely elvben független immanens jellegűtől, hiszen e funkciót hangsúlyosan az jellemzi, hogy ‘nem kapcsolódik a tárgyhoz.’” (Márkus, 2016, p. 763)

Ezzel az értelmezéssel, amely más-más elemzési szinten, két eltérő diszciplináris hagyományra hivatkozva – a filozófiai esztétikára szemben a szociológiai leírással – véli megkerülni a „vaskos inkonzisztenciát, sőt kategóriahibát”, Márkus valójában újraalkotta a magas és alantas művészet, autonóm művészet és kultúrivar általa joggal bíralt

dichotómiáját. Adorno viszont – éppen a Márkus által is bőségesen idézett, *A zene fé-tiskaraktere és a zenei hallás regressziója* című írásának már a címében is jelezte e két sérült kulturális világ összetartozását, egymást feltételező alakulását. Újra meg újra azt hangsúlyozta, hogy a művészet e két szférája egységet alkot, ami „a fel nem oldott ellentmondás egysége. [...] E két szétesett félből nem lehet összeadással egészet nyerni, de mindkettőben jelentkezik, ha csak perspektivikusan is, az egész változása, amely csak az ellentmondásban mozog.” (Adorno, 1970, p. 35)

Irodalom

- Adorno, Th. W. (1970). *Zene, filozófia, társadalom*. Gondolat.
- Bourdieu, P. (1979). *La Distinction: Critique sociale du jugement*. Minuit.
- Heelan, P. (1989). „Yes! There is a Hermeneutic of Natural Science: Rejoinder to Markus.” *Science in Context*, 3, 477–488.
- Markus, Gy. (1986). *Langage et Production: A Critique of the Paradigms*. Springer.
- Márkus, Gy. (1992). *Kultúra és modernitás*. T-Twins.
- Markus, Gy. (2006). Adorno and Mass Culture: Autonomous Art Against the Culture Industry. *Thesis Eleven*, 86(1), 67–89. <https://doi.org/10.1177/0725513606067786>
- Markus, Gy. (2011). *Culture, Science, Society: The constitution of cultural modernity*. Koninklijke Brill.
- Márkus, Gy. (2016). *Kultúra, tudomány, társadalom – A kultúra modern eszméje*. Atlantisz.
- Warnke, M. (1998). *Udvari művészek*. Enciklopédia.

Paplakok és könyvtárszobák¹

Az úri műkedvelő

George Grella 1970-ben írt egy tanulmányt, mely az angol földön sarjadzott detektív-történetek legalapvetőbb (mondhatni: „megkülönböztető jegyükként” számontartott) sajátosságainak megfelelő formába öntött produktumokat – az ő elnevezését alkalmazva úgy fogalmaznék: a „formai kritériumoknak megfelelőent írt” detektívregényt (*formal detective novel*) – próbálja intellektuális értelmezési keretbe foglalni. Arról a fajta detektívregényről nyilvánít véleményt, mely

„átvészelte az irodalmi ízlésváltozások viszontagságait, nemkülönben a róla kínált tudós elemzések időnként fojtogató mennyiségben összehordott nagy-képű frazeológiáját. Jóllehet gyártásának és fogyasztásának mutatói a húszas, harmincas években emelkedtek egeket ostromló csúcscokra (ezt az időt szokás a detektívtörténet Aranykorának nevezni), műfajának legkiválóbb képviselői figyelemre méltóan hosszú időn keresztül tudtak és tudnak népszerűek maradni.” (Grella, 1970, p. 30)²

Ennek a fajta regénynek a főhőse – írja Grella – az elkövetkező évtizedekben könnyed eleganciával játssza majd a főszerepet a detektívregények lapjain. Az első pillanattól fogva nem lehet kétségünk afelől, hogy ebben a főszereplőben egy *gentleman* van

---

¹ Agatha Christie-írásom címének fedezetéül szolgáló, ma, mindenütt a világban – így Magyarországon is – elvitathatatlanul „klasszikusnak” számító *Murder at the Vicarage* című regénye (magyarul: Gyilkosság a paplakban) 1930-ban jelent meg először, a *The Body in the Library* (magyarul: Holttest a könyvtárszobában) pedig 1942-ben.

² Elég egyértelműen kiderül e mondatokból, hogy Grella nem a detektívtörténet kialakulásakori fikciós irodalomról kíván véleményt alkotni. Minthogy nem a detektívregény történetének megírása a célom (s nem kívánok elveszni a részletekben), elegendőnek tartom jelezni, hogy a *Tanulmány vérvörösből* (ahol először jelenik meg Sherlock Holmes a színen) 1887-ben, azaz a két világháború közötti „húszas, harmincas éveknél” majd’ fél évszázaddal korábban jelent meg. Az a mű pedig, melynek megjelenésével a szerzők szuflájából többre nem futó rövid detektívtörténet – Grella legalábbis így látja – a Bü-nözés Királynőinek stílusában írt detektívregénynek adja át a helyét, E. C. Bentley-nek *Trent’s Last Case* című regénye, 1913-ban jelent meg. Közel sem vagyok biztos abban, hogy Grellának ebben igaza van, de – nyomatékkal megismételtem – *nem* irodalomtörténetet írok.

dolgunk. (Ez rögtön kiderül beszédének mulatságos választékosságú manírjaiból és gyűrött tweedzakójából egyaránt.) Ezért van esélye arra, hogy sikerrel járjon ott, ahol a rendőrség eleve esélytelenül próbálkozik.

„A kulcsfigurák számára társadalmilag elfogadható. Képességei (éles szemű megfigyelő, akárcsak egy festő; nem gond számára, hogy a francia szobalányt anyanyelvén kérdezze ki) közkedvelté teszik; modora kifogástalan, laza otthonossággal mozog a közegben, ahol vizsgálódik. S ami a legfontosabb: érti az általa vizsgált világ társadalmi kódrendszerét. [...] Ahogy definiálhatatlan apróságokból ráérez arra, hogy a meggyilkolt áldozat titkára Oxfordban végzett (ami egyértelművé teszi, hogy gentleman), az arról árulkodik, hogy ő maga is ott járt egyetemre (azaz vitathatatlan, hogy ő is gentleman), és ez világosan kijelöli, milyen itt az érvényes értékrend: nem kérdés, hogy ha valaki Oxfordban végzett, az nem lehet gyilkos.” (Grella, 1970, p. 37)

Ha valaki ebben egyfajta *lenéző* osztály-előítéletet vél fölfedezni, az nem téved. Mert hát mi mást jelenthetne az, ahogy Grella – kellő iróniával – a detektívregényt definiálja?

„A tipikus detektívtörténet emberek egy elszigetelt helyen (szokás szerint egy angol *vidéki kúrián*) egybegyűlt csoportjával szembesít. Kiderül, hogy a csoport valamelyik tagját meggyilkolták. *Értesítik a helyi rendőrséget, mely tökéletesen tanácstalanul topog.* Nem találnak nyomra vezető elemet – vagy, épp ellenkezőleg, túlságosan is sokfélé. Senkinek nincs se eszköze, se indoka, se lehetősége elkövetni a bűntényt – vagy épp ellenkezőleg, mindenkinek van. Úgy tűnik, senki nem mond igazat. Egyszer csak megjelenik azonban a »mentő«, egy külön módon viselkedő intelligens férfi, egy semmiféle hivatalos »jogosítvánnyal« nem rendelkező vizsgálódó, aki áttanulmányozza az összegyűlt bizonyítékokat, kikérdezi a gyanúsítottakat, kérlelhetetlen logikájú láncolattá fűzi egybe a bizonyítékelemeket, majd végül, egy drámai hangulatú finálé legvégén, rámutat a gyilkosra.” (Grella, 1970, p. 30)³

A vizsgált regényeket Grella részben szociológiai, részben pedig kultúratörténeti összefüggésrendszerben elemzi. Őt követve-idézve úgy fogalmazhatunk, hogy a felsőosztályi környezet egészen pontosan a „társadalmi komédia” műfaji hagyományának rendszerébe ágyazza a detektívregényt. Éppen olyan embertömegekkel benépesített, mozdíthatatlan világ ez, mint Jane Austen, George Meredith vagy Henry James regényeinek világa. Abban a *haut monde*-ban, melyben e detektívregények cselekménye zajlik, nemcsak a társadalmi komédia bevált kliséit lehet felvonultatni, de ez a világ

³ Kiemelések – L. P.

ahhoz is kiváló terepnek bizonyul, hogy mindazon lehetséges emberi viselkedések fölbukkanhassanak, amelyekben a bűnügyi nyomozás számára kulcsfontosságúnak bizonyuló „nyomra vezető” viselkedésmintákat fölön lehessen csípni (Grella, 1970, p. 30).

„A detektívregény mindvégig fölntartja a társadalmi hovatartozás kódja és az erkölcsi kód egymással patikamérlegesen kibalanszírozott egyensúlyát, a neveletésbeli még-oly-hajszálnyi hiányosságokra visszavezethető megbicsaklásokat: a rosszul megválasztott nyakkendő, a nem adekvát hanghordozás, bármiféle »nem odaillő« formai jegy – mind-mind, a bevett etikai normarendszer ellen elkövetett erőszaktevés, mely megérdemli, hogy kirekesztő magatartással és elítélőleg reagáljanak rá.” (Grella, 1970, p. 30)

*

Zárójelben mondom: *haut monde*, arisztokrácia! – Grella egy kicsit elveti a súlykot. Az Aranykorszak évtizedeiben tudomásom szerint nem igazán írtak arisztokrata közegeben játszódó detektívregényt. Még „zseniális műkedvelőben” is ritka az arisztokrata – egy-egy különc (és szerintem eléggé elviselhetetlennek bizonyuló) figurát leszámítva. Az *aficionado*, persze, ismeri Dorothy Sayers Lord Peter Whimsey-jét, Margery Allingham Albert Championját, de arisztokrata közegeben, *vedd már észre, vazzel!* nem gyilkolászna. Ugyanilyen példás szigorral kerül ez a fajta detektívregény a városlakó munkásosztályi környezetben bekövetkezett bűnesetek elkövetőinek kinyomozását is. Nemcsak azért, mert a nagyvárosi életforma mellett nehéz lenne biztosítani a kellő elszigeteltséget, hanem sokkal inkább azért, mert egy munkáscsaládi környezetbe hogyan keveredne egy oxfordi egyetemi oktató? Tengerbiológusok nem munkáskörnyezetben töltik éves szabadságukat. A kedves olvasó olvasson bele Richard Hoggart (1975) szociográfiájába, vagy vegye kézbe George Orwellnek *A wigani móló* című „terepszociográfiáját” az 1930-as évek észak-angol bányavidékéről. Mindent érteni fog. Ízelítőül néhány sor Orwelltől.

„Volt azonban egy másik, még nagyobb nehézség – és itt nézünk szembe a nyugati világban meglévő osztályellentétek valódi titkával [...] Három ijesztő szóban foglalható össze, amelyeket manapság már az emberek óvatosságból nem ejtenek ki, de gyerekkoromban még gyakran voltak hallhatók: *A közönséges emberek szaglanak*. Ezt nevelték ugyanis belénk: *a közönséges emberek szaglanak*. És itt leküzdhetetlen akadályba ütközünk, mivel semmilyen rokon- vagy ellenszenv nem oly erős, mint a *testiséghez* kapcsolt érzéseink. [...] Akik fürdőszobás házban, legalább egy házicseléddel, normális kiejtést hallva nőttünk fel, alighanem mind hasonló ellenérzéseket tápláltunk: ezek húzták fel közénk a nyugati osztálykülönbségek áthághatatlan falait. Furcsa milyen ritkán ismerjük ezt be. [...] Mármost szaglanak-e

a munkások? Természetesen: egészében véve piszkosabbak a felsőbb osztályoknál. Ez nyilvánvaló is, ha életkörülményeikre gondolunk, hiszen az angliai házaknak még ma is kevesebb mint felében van fürdőszoba.” (Orwell, 2001, pp. 142–143)⁴

*

Ebben a „*haut monde*”-ban magától adódik, hogy a nem hivatalos minőségben vizsgálódó eredményt érjen el ott, ahol a rendőrség kudarcot vall. Ennek okát Grella abban látja, hogy a rendőrség emberei mindössze a *(kis)polgári* társadalom tagjai: oda nem illő betolakodóként lépnek egy zárt, arisztokratikus világba, melynek bonyolult és kifinomult társadalmi szabályegyüttesét képtelenek megérteni. Az amatőr nyomozóval éppen ellenkező a helyzet. Ő olyasvalaki, aki osztály-hovatartozását tekintve mindig „vállalható”, tökéletesen érti az általa vizsgáltak társadalmi kódrendszerét – tapintatosan faggatózik, szemet szűr neki a „helytelen” viselkedés, megérti, hogy egy gentleman bizonyos helyzetekben nem tehet mást, mint hazudni a rendőrségnek. Így aztán mindig győzedelmeskedik is a hivatalos rendőri erők a törvényt és a rendet képviselő evilágisága fölött.

Grella továbbá azt is megjegyzi, hogy

„ez a fajta detektívregény [...] kicsit hajaz a pásztorjátékra. Részben e műfaji vonzódása magyarázza a *whodunit*-kriminek a hétköznapi élettől való jellegzetes elkülönböződését. Mint Spenser vagy Sydney hagyományos pásztorkölteményeit, a detektívregénynek ezt a fajtáját is inkább a formai jegyeknek megfelelés alapján kell megítélnünk, mintsem azon, hogy az általa bemutatott nyugodt, békés világ hogyan viszonylik a könyv lapjaiból *tökéletesen kirekesztett* való élethez.” (Grella, 1970, pp. 33–34)⁵

Egy kis angol falu 1931-ben

Clive Emsley (2003) egyik tanulmányát egy kis buckinghamshire-i falu, az 1931-ben 869 fő által lakott Brill bemutatásával kezdi. Mint írja, 1931-ben ebben a kis faluban (melynek – úgy melleleg – saját rendőrőrszobája volt) mindösszesen hét „bűncselekményre” került sor: úgy is mint egy (azaz 1) esetben szándékos károkozásra (négy kiskölyök – egyikük sem volt 10 évesnél idősebb – betörte egy idősebb úr lakásának ablakát;

⁴ El tudná képzelni a kedves olvasó Poirot-t egy olyan munkáslakásban vendégeskedni (már ha egy munkáslakásban egyáltalában lenne vendégszoba), ahol nincs fürdőszoba?!

⁵ Kiemelés – L. P.

a károsult nem emelt vádat); és hat (azaz 6) esetben csekély értékre elkövetett lopásra. Ezeket sem követte vádemelés. (Hamarost kiderült, hogy félreértés történt, megkerült az elveszettnek hitt holmi; illetve két apuka nem kívánta följelenteni kiskorú csemetéjét, aki kiemelt egy egyfontos bankót apu pénztárcájából.)

Emsley nem állítja azt, hogy 1931 Buckinghamshire-ben feltétlenül tipikus, átlagos év lett volna, az azonban faktum, hogy bár a falu nagyon hasonló lehetett, mint az Agatha Christie-nek köszönhetően elhíresült St. Mary Mead, Miss Marple Brillben halálra unta volna magát: a falut utoljára huszonhét évvel korábban, 1904-ben hozhatta lázba egy gyilkossági kísérlet; egy 70 éves férfi próbálta meggyilkolni vele egyidős feleségét. Arra nem derül fény Emsley tanulmányából, hogy férjüröm hol, s hogyan tett próbát, mint ahogy arra sem, ha (egy hullát produkálva) sikert aratott volna, akkor „a helyi rendőrség tanácstalanul topogott volna-e” a rejtély előtt. A sok tanácstalan volna után, most egy pozitív: egyáltalán nem biztos, hogy így történt volna. Kutatások megállapították, hogy a bűnügyek felderítésének sikere elsősorban azon múlik, hogy tud-e valaki (a károsult vagy a szemtanúk) információval szolgálni az elkövető kiletéről. Ennek híján a felderítési arány ritkán haladja meg a 10 százalékot (Bailey, 1994, pp. 7–8). A rendőrség védelmében hadd idézzek Grellának az általa esetleg nem ismert, de nagyon is lényegre tapintó Karel Čapektól, aki szerint

„[a] rendőrség minden nehézség nélkül tisztázná a Morgue utcai gyilkosság kérdését, ha megbízható tapasztalatok alapján kimondhatná, hogy az effajta gyilkosságokat rendszerint gorillák követik el. A rendőrségben él az a különös, kissé búskomor hit, hogy minden eset régi és elcsépett, s mindig bizonyos szokvány szabályok szerint játszódik le. A különös ebben az, hogy a rendőrségnek általában igaza van. Ezzel szemben a detektívregényekben feldolgozott esetek bűnügyi unikumok, melyek eltérnek minden elcsépett szabálytól, általánosítástól és előre elkészített fogástól. Minden megoldásnak újnak kell lennie, mindegyik eredeti mestermű, a leleményesség műve, új világrekord.” (Čapek, 1982, p. 95)⁶

A rendőrség „ellenlábasa”

A modern rendőrség történetének Emsley-hez hasonlóan érdemdús (s ennek megfelelően lépten-nyomon idézett) kutatója, Haia Shpayer-Makov (2011) egyik tanulmányában

⁶ Kérem az olvasót, gyakorolja a megbocsátás erényét szegény Čapekkel szemben, aki zseniális detektív-történetekkel gazdagította ugyan a szépirodalmat – itt azonban, mi tagadás, hatalmasat bakizott. A helyzet magaslatán álló rendőrségek ugyanis pontosan tudják, hogy az effajta gyilkosságokat nem gorillák (*Gorilla gorilla*, illetve *Gorilla beringei*), hanem orangutánok (*Pongo abelii*, *Pongo pygmaeus* vagy *Pongo tapanuliensis*) szokták elkövetni.

azt boncolgatja, miért van az, hogy – mint azt a detektívregény műfaját szaktudományos igényességgel elemző kutatók egyhangúlag állítják (s írásaikat, no meg a detektívregényeket olvasva nehéz lenne nekik ellentmondani) – ebben a fikciós műfajban az egyszerű rendőrök általában olyként elevednek meg a detektívregények lapjain, mint akik „kevésbé mondhatók intelligensnek.” Ne sumákoljunk: tökre *inkompetensnek* ábrázolják őket. Nem állnak a „helyzet (bármilyen is az) magaslatán,” nem sok befolyásuk van arra, merre is tartson, milyen fordulatokat vegyen a cselekményszövés fő iránya. A társadalmi normák s a törvény uralmának hatékony „pártfogásba vételét” ebben a műnemben a hivatalos jogosítvánnyal nem rendelkező – értsd: a rendőrséghez, az *intézményszerű* rendőrséghez semmilyen formában nem kapcsolódó – *magádetektív* jelenti.

[Zárójeles megjegyzés. Értsük jól egymást! Magádetektív az, aki bűnesetek⁷ kibogozásával azért foglalkozik, hogy ezzel pénzt keressen; e tevékenységéből származó jövedelméből tartja el magát. Nem csak azt kell persze látnunk, hogy Miss Marple-nak nincs kereső foglalkozása – *ergo* nem magádetektív.⁸ Azt is el kell fogadnunk, hogy bár a szabadságukat barátaiknál töltő, egyetemen oktató professzoroknak van kereső foglalkozásuk, gyilkosságok földerítésével nem *megélhetésszerűen* foglalkoznak. Nyomozói minőségüket tekintve ők tehát mindahányan *műkedvelő amatőrök*. Hercule Poirot magádetektív ugyan – nyugdíjasként abból él, hogy nyomoz⁹ – ennek ellenére sok esetben „[e]lvállalt olyan esetet is, amely anyagi természetű ellenszolgáltatással nem, vagy alig-alig kecsegtetett – pusztán csak azért, mert az ügy érdeklődésére tartott

⁷ Ne merüljünk bele annak fontolgatásába, hogy – habár morálisan elítélendőnek tarthatjuk is férj/feleség feleség/férj általi megcsalását, szigorúan jogi értelemben ennek megvalósítása nem minősül bűncselekménynek. Krimiszerzők ezt a problémát úgy szokták megkerülni, hogy magádetektív főhősök mindig mindjárt az elején tudják kuncaftjaikkal, hogy valóperes ügyekkel nem foglalkoznak. Lásd például – és tényleg csak a példa kedvéért – Chandler, 1966, p. 18.

⁸ Christie nem részletezi, s kövte hiszem, hogy ez véletlen lenne részéről, miből tartja fenn magát az idősödő vénkisasszony. (Ritkán fordul elő, hogy egy-egy öt szerepeltető regényben homályos utalások történjenek egy szülei részéről örökségként reá hagyott életjáradéokra. Azt már nekünk, olvasóknak kell kikövetkeztetnünk a Marple-történetekből, hogy hősönk, ha nem is nélkülöz, de szerényen él. Igaz, sikeres regényíróként jól kereső unokaöccse időről időre támogatja.)

⁹ Hercule Poirot Belgiumban a rendőrség kötelékében dolgozott, most pedig [az elbeszélés, melyből idézek, 1928-ban íródott! – L. P.] barátja, Hastings kapitány azt állítja róla: „Olyannyira divatba jött, hogy végül nem volt már olyan tehetős hölgy, aki – ha nem emlékezett rá, hogy hová tette a nyakékát, vagy ha elveszett a kedvenc macskája – ne a nagy Hercule Poirot megbízható szolgáltatásait vette volna igénybe.” (Christie, 1974, p. 42) Bár a belga rendőrség történetéről semmit nem tudok, mivel Angliában az 1890-es Törvény a rendőrségről (*Police Act*) az egész országra érvényesen rendezte a rendőrök nyugdíjjogosultságát, biztosra veszem, hogy Poirot a belga államtól nyugdíjat húzott. Hogy mennyi volt a nyugdíja, azt nem tudhatom, Angliát illető ismereteim alapján gyanítom, hogy nagyon magas összeg nem lehetett. Hastings úgy jellemzi itt Poirot-t, mint a flamand takarékoság és a művészi allűrök különös egyvelegét. Számos esetet csupán azért vállalt el, mert bár az ügyet érdektelennek találta, természetének első vonása kerekedett felül benne.

számot.” (Christie, 1974, p. 42).¹⁰ A rendőrség regénybeli „ellenlábását” tehát jobb, ha nem magánetektívnek tekintjük, hanem műkedvelő amatőrként tartjuk számon.]

A különféle rendű-rangú írók – leszámítva azoknak az ál-önéletrajzoknak a szerzőit, akik a 19. század vége felé (amikorra *kezdett természetessé válni*, hogy a bűnüldözésre a modernné átlényegült rendőrség a hivatott intézmény) mint úgymond a Scotland Yardnál elfoglalt; még úgymondabb: magas beosztásukból nyugdíjba vonult; legúgymondabb: ex-detektívőfelügyelők írták meg „pályájuk emlékezetét”¹¹ – miért nem rendőrt tettek regényeik főhősévé? – teszi fel magának a kérdést Shpayer-Makov (2011). A kérdés jogos. A választ, szerinte, az angol rendőrség kiépülésének történelmében kell keresnünk.

Statisztikai nyilvántartásokból egyértelműen kiderül, hogy a való életben a járőröző rendőrből lett rendőrségi nyomozók döntően munkásosztályi származásúak voltak, töredékrészüket pedig az alsó középosztályból jött. A *polgári* közvélemény úgy tartotta: az ilyen alacsony társadalmi közegekből származókat nem jellemezheti „csillogás,” szembeötölően kiemelkedő teljesítmény. A népszerű történetek (adott *piacra* író) írói számára tehát elég egyértelmű volt, hogy alapvetően *középosztályi olvasók* által olvasott munkáikban nem lenne célszerű, ha *alsóbb osztályból származó* főhőssel (pláne szuperhőssel) arattatnák le a babérokat; olvasóközönségük nem igazán tudna – és akarna – azonosulni ilyen-mivel.¹² Kapóra jött azonban számukra, hogy olvasójuk, a jámbor polgár, gyakorlatilag semmit nem tud arról, mit csinál, hogyan tevékenykedik a valóságban egy rendőrségi nyomozó. (Hol a fenében is találkozhatott volna ilyennel?) Az író képzelete szabadabban szárnyalhatott tehát, ha valami „privát” személynék kellett hús-vér figurát teremteni. Elég volt „felsőbb osztálybeli” származással felruházni, s máris fenntartások nélkül lehetett belőle jó, sőt, csillogó képességű „nyomozó” (Shpayer-Makov, 2011, p. 185).

¹⁰ A fordításba belejavítottam. Elnézést kérek, persze, de a fordító egy lényeges ponton félreértette az angol szöveget – L. P.

¹¹ Különböző irodalomtörténeti munkák gondosan lajtsromba vették az ilyen kiadványokat, s gondosan kinyomozták, a különböző *nom de plume*-ök, irodalmi álnevek mily konkrét személyeket takarnak, s mi is volt valójában a szerzők tisztességes polgári foglalkozása. Nem gondolom azonban, hogy e munkák taglalásával terhelnem kellene az olvasót.

¹² Légió azon szerzők száma, akik a detektívregény piaci sikerének okát abban vélik találni, hogy a könyv véglapjain, a leleplezéssel *helyreáll* a gyilkos által súlyosan megsértett (és megsérült) erkölcsi világrend; a zaklatott olvasó jó érzéssel teheti le a könyvet, hogy másnap vegyen egy új krimi, amitől újfent megnyugodhat. Nincs tudomásom olyan elemzésről, amely azt okadatolná, hogy az olvasó azért gyógyulna pszichésen, mert osztálytudatán javított a műkedvelő amatőr osztály-hovatartozásáról szerzett ismeret; olyanról sincs, amely magukban az irodalmi szövegekben keresne explicit utalásokat akár a műkedvelő detektív, akár a gyanúsítottak által mondottakban a középosztály társadalom-megváltó elhivatottságára. (A cselédség véleménye meg nem számít – ahhoz egy Robert Altman, és a *Gosford Park* kell!) Mindez azonban a „műelemzés” kategóriába tartozik, ez az írás pedig nem az.

Csillogó képességű személyek rendőrséghez csábítása esélytelen vállalkozás lett volna. Hétköznapi emberek posztos rendőrből nyomozóvá kiképzése és hadrendbe állítása több sikerrel látszhatott kecsegtetni. E megfontolásból 1842 nyarán a Londoni Fővárosi Rendőrség keretei között önálló bűnügyi csoportot hoztak létre. Ez volt a *Detective Department*, a nevezetes *Criminal Investigation Department* (közismert nevén: Scotland Yard) őse.¹³ Mint Shpayer-Makov (2004, p. 253) tájékoztat, a csoport nem állt többől nyolc, már hosszabb ideje a rendőrségnél dolgozó személynél. Ketten felügyelői, hatan pedig őrmesteri rangfokozatban kerültek át a Nyomozó Ügyosztályra. Még 1869-ben is csak 207 ember dolgozott a Met'-nél ezen az osztályon. A későbbiekben is csak lassan növekedett a CID állománya. 1889-ben, az addigra már 14 ezres létszámú Met'-nél 300 detektív dolgozott (Shpayer-Makov, 2004, p. 253).¹⁴

A rendőrségen belül volt egy olyan hallgatóságos elképzelés, hogy a civil ruhás nyomozó elitebb kategória kell legyen az egyenruhás rendőrnél. Ennek biztosítása azonban nehézségekbe ütközött, nem létezett ugyanis külön felvétel leendő „posztos rendőrök,” s külön egy másik, leendő „civil ruhás detektívek” számára. Detektívvé a 19. századi Új Rendőrség rendszerében csak minimum öt kemény évnyi járőröző közrendőri munka abszolválása után válhatott az ember, de Griffin úgy fogalmaz, ritkaságszámba ment, ha valaki 9 évnél rövidebb egyenruhában töltött idővel megúsza. Ha aztán átkerült próbaidőre a CID-be, ott valamelyik veterán nyomozó mellett dolgozva kezdett szagot fogni arról, miféle is ez a mesterség. A próbaidő leteltével a „senior” nyomozók döntöttek arról, köztük van-e a helye az újoncnak. Ha igen, akkor a jelölt „teljes felhatalmazottságú” nyomozó lett, ellenkező esetben pedig visszakerült az egyenruhás rendőrségi szolgálatba. Hogy miben kell a jó nyomozónak jeleskednie, arról nem létezett egzakta definíció. Elvárták tőle, hogy legyen intelligens, megbízható, legyen „önjáró”, legyen az átlagosnál iskolázottabb, és beszéljen legalább egy idegen nyelvet (Griffin, 2015, p. 100). Tény viszont, hogy 1902-ig a detektívek semmiféle szervezett nyomozói képzésben nem részesültek (Shpayer-Makov, 2004, p. 254). Csupán 1934 májusában nyílt meg a *Hendon Police College* intézménye, mely olyan embereket kívánt volna képezni, akik majd *közvetlenül* fognak magas beosztásba kerülni a rendőrségnél. Az elképzelésbe beletartozott az is, hogy a felügyelőinél magasabb rendfokozatok betöltőit (a „tisztikar” tagjait) felsőfokú végzettséggel rendelkezők közül válogassák ki. (A kollégiumba évente

¹³ Létrehozásának előzménye: az 1830-as évek második felével kezdődően olyan londoni gyilkosságok hozták lázba a közvéleményt, amelyekben a rendőrség rendre kudarcot vallott. Van szerző, aki azt állítja, ha a sajtó nem plankolta volna föl ezeket az ügyeket, talán nem is került volna sor (vagy legfeljebb csak jóval később) olyan, nyomozásra szakosodott gárda létrehozására, mint amilyen Európában akkor már sok helyütt létezett. Lásd Griffin, 2015, pp. 61–64.

¹⁴ Shpayer-Makov, H. (2004). Becoming a police detective in Victorian and Edwardian London. *Policing and Society: An International Journal of Research and Policy*, 14(3), 253.

nagyjából harminc főt vettek fel. A II. világháború után kollégiumként megszűnt működni, megmaradt azonban továbbképzéseket nyújtó intézmény lenni, melyekre a rendőrségnél alkalmazottak szabadon jelentkezhetnek.) Én természetesen nem tűztem céloomul, hogy nyomon kövessem, manapság hogyan lesz az ember az Egyesült Királyságban rendőr vagy detektív. Tényként rögzíthetem azonban, hogy Reginald Hill angol detektívregény-író 1970-ben megjelent – és az akkori időkből játszódó – *A Clubbable Woman* című regényében az egyetemi végzettségű Pascoe őrmester beszélget egy személlyel. Íme:

- „Roberts szemlátomást nem tudott belenyugodni abba a (számára paradox) helyzetbe, hogy egy iskolázott ember a rendőrségen keres magának munkát.
- Magának ugye diplomája van? – kérdezte újfent Pascoe-tól.
- Igen. Egyetemet végeztem.
- Mint azok a nagyképű rizsát nyomó jampik ott, a sarokban? [A beszélgetés színhelye egy pub – L. P.]
- Igen. Jól látja, durva külsőm mögött egy neveltetést kapott, nagyképű rizsát nyomó jampi búvik meg.
- De helyből őrmester lett. Semmi egyenruhás közrendőri vacakolás!
- Téved. Egyenruhás közrendőrként járőrözve töltöttem le az előírt szolgálati időt.
- Közlekedést is irányított?!
- Bizony. Azt is.
- Na, az ráférne a főnökére. Őt megértem. De *magát!*
- Már hogy egy ilyen rendes pasas, mint amilyen vagyok, mi a csudáért vállalkozik ilyen tetű munkára? Hát, izé... Kezdjük azzal, hogy azért, hogy kiszedjek magából néhány információt.” (Hill, 1970, p. 60)

Beilleszkedés az utcaképbe

1831-ben egy Robison nevű újságíró cikke még azt részletezi aprólékosan, hogy a szokásosan a földbirtokos osztály soraiból kikerült békebírók hatalmának „aláásásával” hogyan fenyegeti korlátozni az Új Rendőrség tevékenysége a szabadnak született angol emberek szabadságjogait, tökéletesen szem elől tévesztve (illetve negligálva) azt, hogy az angol társadalom alsóbb rétegeinek semmi nem jut ezekből a szabadságjogokból (Worthington, 2005, p. 123). A különböző történészek elemzéseiből kiviláglik, hogy a viktoriánus korszak vége felé, a századfordulón, a korábbi évtizedekre jellemző – úgy fogalmaznék – *vehemens* ellenséges magatartással szakítva, a „középosztályok”

szándéka már nem a hivatalos rendőri hatóságtól *megszabadulás* volt, hanem az intézmény működésének *hatékonyabbá tétele*. Hogy korábban miért akartak megszabadulni tőle, arra hevenyészett magyarázatként megint Worthingtont idézem, aki szerint

„[E]gy olyan rendőrség, melynek figyelme a bűnelkövetőre és annak megbüntetésére összpontosított (mint például a Bow Streeti Futók), nem jelentett fenyegetést a középosztályi törvényisztelő ember számára. Azt a rendőrséget viszont, mely a bűncselekmény elkövetését azzal kíváná megelőzni, hogy társadalmi állására való tekintet nélkül *mindenkire* kiterjeszti a figyelmét, mindenki rögtön a spion rendőrség franciaországi rendszerével rokonítaná.” (Worthington, 2005, p. 122)¹⁵

A *mindenkire* kiterjedő, másnak, mint spionnak nem is nevezhető *francia* (zsarnoki, szabadságjogokat semmibe vevő, egyszersmind *ungentlemanlike*) felügyelet irtózó elutasítása a 19. század végénél korábbról eredeztethető jelenség. 1811 decemberében London egyik külvárosában, a nem különösebben jó hírű Ratcliffe Highwayen két család legyilkolásáról szereztek tudomást az emberek. James Stanley, Derby *earl*je az alábbi – Emsley által idézett – mondatokkal reagált a hírre:

„Az effélék felháborodást keltenek azokban, akik szeretik a rendőrséget azon címen ócsárolni, hogy nem elég hatékony. Gyanítom azonban, hogy az efféle borzalmak előfordulta kiküszöbölhetetlen egy város oly részében, hol a legalja, bomlott néposztályok vernek tanyát; kiküszöbölhetetlen – hacsak nem ruháztatnak fel az illetékesek oly mérvű hatalommal, melyet én nem tartanék bölcs dolognak reájuk bízni. Párizsnak kiváló rendőrsége van, de nagy árat is fizetnek érte. Még mindig jobb, ha három- vagy négyévente fél tucat embernek a Ratcliffe Highway könyékén elvágják a torkát, mint hogy házkutatásokat, spionkodást, s más efféle, Fouché úr által alkalmazott módszereket kelljen elviselnem.” (Emsley, 2003, p. 8)

Mostanra (azaz: a századvégre) azonban már a legkülönfélébb műfajú kortárs dokumentumokból nemcsak a joguralomra és rendre való igény olvasható ki egybehangzóan, hanem a hivatalos rendőrhatalósági keretek között működő szakértő bűnügyi nyomonzó szerv létezésének, működésének elfogadására való áhítozás is. A kőkeményen marxista Ernest Mandel¹⁶ szívvidító nyíltsággal így magyarázza a beállt változást:

¹⁵ Kiemelés – L. P.

¹⁶ Könyve előszavának végén így fogalmaz: „Azoknak, akik frivolitásnak tartják, ha egy marxista detektívtörténetek elemzésére vesztegeti az idejét, magam mentségéül csak azt tudom fölhozni, hogy a történelmi materializmus szemléletét minden társadalmi jelenségre lehet – és kell is! – alkalmazni. Egyetlen társadalmi jelenség sem elemzésre méltatlanabb a többinél. A marxizmus magasztossága (és érvényességének bizonyítéka) pontosan abban rejlik, hogy mindegyikre képes magyarázattal szolgálni.” (Mandel, 1984, p. 12)

„A 19. század első felében a középosztályokba tartozók zöme, valamint az értelmiségiek lényegében ellenségesen viszonyultak a rendőrséghez. A legtöbb nyugat-európai országban az államapparátus anakronisztikusan fél-feudális jellegű volt, olyan intézmény tehát, amely ellen a burzsoá osztálynak szembe kellett fordulnia (még ha ezt nem tette is mindig következetesen), hogy megszilárdíthassa gazdasági és társadalmi hatalmát. Ahol az állam már polgári állam volt (Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium, Hollandia, s az éppen csak megszületett Egyesült Államok), a liberális burzsoázia abban bízott, hogy *a piac törvényei elegendőnek bizonyulnak* majd ahhoz, hogy uralmát fönntarthassa. Az volt hát az érdeke, hogy az állam ereje gyenge legyen. Az állami kiadásokat feleslegesen kidobott pénznek tekintette, az értéktöbblet olyan improduktív elpazarlásának, amely csökkenti a fölhalmozható tőke mennyiségét. A rendőrséget tehát szükséges rossznak tekintette, amely korlátozni, fölszámolni igyekszik az egyén jogait és szabadságát.” (Mandel, 1984, p. 12)¹⁷

A rendőrség működését lehet lecsempülni, létezésének legitim mivoltát vitatni viszont már nem. A rendőr figurája lassacskán megszokott eleme lett a londoni utcaképnek, amihez Worthington azt a helyénvaló, s szerintem fontos megjegyzést fűzi, hogy

„[a] rendőrnek azt kell szemléltetnie, hogy ő a nagyközönség szolgálatában áll, és nem az államéban. Hogy erre mód nyíljkék, a rendőrnek nem csak láthatónak kell lennie az utcán, azt is lehetővé kell tenni, hogy jelenléte felügyelhető, kifigyelhető legyen, s ennek eredményéről a napi- és hetilapok számot adhassanak. [...] A rendőr szembeötlő jelenléte a londoni utcán a vele találkozózt az állam hatalmára emlékezteti, s erről az jut eszébe, hogy szüntelenül az Állam szeme előtt van. Ám ugyanakkor az, hogy a rendőr látható, arra is módot nyújt, hogy a nagyközönség is felügyeletet gyakorolhasson a rendőrség fölött. A rendőr állandóan a nagyközönség szeme előtt van, és amit a nagyközönség szeme meglát, arról tagoltan számot adnak az újságok.” (Worthington, 2005, pp. 128–129)

Akadtak persze botrányok is az új, de addigra már nem is oly „újdonsült” rendőrség körül. Nem csak politikaiak,¹⁸ de korrupciós botrányok is, mint például az 1877-es „lóverseny-botrány”. Ennek ellenére bizvást mondható, hogy a korszak tényirodalmában

¹⁷ Kiemelés – L. P.

¹⁸ Mint például a Popay-botrány. 1831-ben a Fővárosi Rendőrség egyik főfelügyelője egy rendőrt arra utasított, hogy épüljön be a *National Political Union* nevű szervezetbe, amelyről (a rendőrséghez érkezett információk szerint) az a hír járta, felforgató felkelés szervezésére készül. Ami Popayt illeti, ő két éven keresztül még aktív tagja maradt az Egyletnek, és *agent provocateur*i szerepet töltött be. Amikor erre fény derült, komoly botrány rázta meg Londont és Angliát (Fouché, spionrendszer, *Code Napoléon*, és így tovább, és így tovább).

a bűnügyi nyomozók munkáját eleve gyanakvással fogadó előítéletes idegenkedés – ha egyáltalán megnyilvánult még – nem az erkölcsi kvalitásaikban kételkedett, hanem az észbeli képességeikkel szemben volt bizalmatlan. Azt, hogy amúgy becsületek, állhatatosan, és szorgalmasan végzik munkájukat, nem volt szokás kétségbe vonni (Shpayer-Makov, 2011, p. 173).¹⁹ A közvélemény elverhette ugyan a port a rendőrségen az erkölcsök romlásáért is: *egyre több helyen, egyre gyakrabban üti föl a fejét a bűn!*, a rendőrség meg csak kullog az események nyomában.²⁰ Ettől még időnként, például akkoriban, amikor Sherlock Holmes figurája megszületett (1887), a *Metropolitan Police*-t sok kritika érte ügyetlenkedéséért vagy „tehetetlenségéért” (részben a feniánus terrorakciók, a hol sikeres, hol kudarcot valló bombamerényletek miatt, részben meg, amiért nem sikerült elkapniuk Hasfelmetsző Jacket).

Bízvást állíthatjuk azonban, hogy a rendőrséget mint intézményt, illetve az intézmény vezetését leginkább „titkolózó” viselkedése miatt marasztalta el a népet, az állampolgárt, az adófizetőt képviselő sajtó. Mint Shpayer-Makov (2009, p. 975) egy helyütt megjegyzi, a választásra jogosultak számának a 19. század végén bekövetkezett megnövekedése, s ezzel párhuzamosan annak a lakossági véleménynek a megszilárdulása, hogy a hivatalok tevékenységének a *közjót* kell szolgálnia, jelentősen fokozta annak fontosságát, hogy a közvélemény kiről/miről *mit gondol*. Ennek (amennyire lehet) megfelelően, a rendőrség is igyekezett jó viszonyt kialakítani a sajtóval, még ha ez más kormányhivatalokhoz képest kevésbé sikerült is neki. Nem csupán azért, mert a nyomozások érdekében időnként tényleg célszerűnek bizonyult egyes dolgokat nem idő előtt kifecsegni, de azért is, mert a Fővárosi Rendőrség nemcsak önkormányzati hivatal, hanem egyszersmind kormányzati szerv is volt, ebből következően *minden* birtokában lévő információ egyúttal kormányzati információnak is minősült, tehát vonatkozott rájuk a Titoktartási törvény (*Official Secrets Act*), melynek megsértése nagyon komoly következményekkel járhatott.

Nem csoda, ha a sajtóban aztán időnként olyan mondatokat lehetett olvasni a rendőrségről, mint az alábbiak (melyeket konkrétan a Hasfelmetsző Jack ügy valamilyen afférja váltott ki):

¹⁹ Az angol detektívregény rendőrsége – Sherlock Holmes Lestrade felügyelőjétől kezdve Agatha Christie rendőreiig –, meglehetősen nem állt sorba ott, ahol az észet osztották, de meghökkenően tisztességes és lelkiismeretes. Nemcsak a rendőrfelügyelők, de beosztottjaik is, *minden rendőrségi dolgozó*. Azt is hangsúlyoznám, hogy az általam olvasott-ismert „klasszikus” angol detektívregényekben soha, egyetlen egyszer sem fordul elő, hogy a gyanúsításba fogható személyek közül valaki szolgálati kötelességének megszegésére kívánna egy rendőrt rávenni. A 20. század végi angol krimikről ez nem feltétlenül mondható el!

²⁰ Úgy melleleg, a létrehozást követő három évtizedben a Fővárosi Rendőrségnél minden 450 vagy 500 londoni lakosra jutott egy rendőr. A saját rendőrséggel rendelkező városoknál az arány ennek kétszerese volt, azaz átlagosan 900–1000 emberre jutott egy rendőr. Lásd Hart, 1955, p. 419.

„Vezetőik nemcsak, hogy otromba hibákat követtek el, nemcsak, hogy hanyagul tettek eleget kötelességeiknek, de beosztottaikat arra biztatgatták, hogy a sajtó újságíróival szemben olyan magatartást tanúsítsanak, amit sehol a világon – kivéve talán Orosz- és Németországot – nem tolerálna a sajtó.” (Shpayer-Makov, 2009, p. 975)

*

A rendőrséggel szemben fölvonultatott indulatok szítása nem egyhamar kopott ki a közhangulatból. 1860 júniusában is szítható volt még, amikor egy négyéves kisfiú, Francis Saville Kent eltűnt a Road nevű kis faluban lakó édesapja házából. Holttestét hamarosan megtalálták a birtok egyik melléképületében, pokrócba bugyolálva. Hálóingében volt, toroka elvágva, mellkasán szúrt sebek. A kisfiú nevelőnőjét, Elisabeth Gought letartóztatták. A gyermek ugyanis az ő hálószobájában aludt, s a helyi rendőrség azt feltételezte, hogy a nő valakivel – vélhetőleg a kisfiú apjával, Samuel Saville Kent tekintélyes gyárfelügyelővel – szeretkezett, a gyerek felébredt, s meglátta őket, ezért a nevelőnő megölte. (Hogy a fiú apjának volt-e valami köze a gyermek megöléséhez, annak kivizsgálása, tekintélyes polgárember lévén, még a „bűnös viszony” munkahipotézis ellenére sem jutott eszébe senkinek.) A nyomozásba bekapcsolódott a Scotland Yard is; ahogy mondani szokás: „bevonták a *Met*’-et.”²¹ A CID Jonathan Whicher felügyelőt küldte segíteni, aki addigra már a leghíresebb detektívje volt az 1842-ben létrehozott nyomozói részlegnek. Whicher szabadlábba helyeztette a nevelőnőt, s helyette a meggyilkolt kisfiú féltestvérét, a 16 éves Constance Kentet helyezte fogságba. Constance-t a bíróság azonban tárgyalás nélkül fölmentette, oly erős volt a közvélemény fölhaborodása afölött, hogy egy londoni rendőrré vált – ne kerteljünk! – „proli” megvádolni mert egy „jó házból való” vidéki úrilánykát. Érdemes idézni, amit a nagyközönség reakcióiról Anthea Trodd irodalomtörténész ír:

„Az újságok ráharaptak arra, ahogyan Constance védőügyvédje láttatta az ügyet a nagyközönséggel. Hogy védenca bűnös lenne, nem vehető komolyan. Az a tény, hogy »berángattatott« a tárgyalóterembe, legalább láthatóvá tette a nagyközönség előtt, hogy létezik ebben a társadalomban embereknek egy hatalommal fölruházott oly csoportja, mely úgy gondolja, nem kötelező saját magára is érvényesnek tartania a tisztességtudó emberektől elvárható

²¹ A helység két közrendőrének elképesztő „balfaszágát”, a nyomozás során elkövetett hajmeresztő melléfogásaikat a Metropolitan Police-től független, önálló (!) megyei rendőrség főfelügyelője, félve a blamázsna az ő karrierjét érintő következményektől, eltitkolta a Londonból érkezett detektív elől. A bűnügy a maga idejében országos szenzáció volt, szívem szerint hosszan mesélnék róla, de nem rabolhatom az olvasó idejét.

viselkedést. A *The Times* október 10-i számában, a Road Hill House ügyről közölt, sorrendben legelső szerkesztőségi cikk azzal vádolta Whichert, hogy abból a megfontolásból ragaszkodott egy *érzéki ingert* keltőnek gondolt bizonyíték [Constance a ház egyik kéményébe gyömöszölve megtalált véres hálóinge – L. P.] figyelembevételéhez, mert kétségbeesetten próbálta szakmai kiválóságáról terjesztett reputációjának megalapozottságát alátámasztani. A Scotland Yard rendőrségét, amikor bekapcsolódott a nyomozásba, a sajtó »leketlen fejedelmek« gyülekezetének színében tüntette fel, kik kihangsúlyozott irigységgel, érzéketlenül tapodják lábbal a *polgári* otthon szentségének szimbólumait.” (Trodd, 1989, pp. 21–22)²²

Whicherből hosszú időre bukott ember lett. Ja, majd’ elfelejtettem! 1865-ben Constance Kent bevallotta, hogy ő követte el a gyilkosságot, de semmiféle magyarázatot nem adott arra, miért követte el. Halálra ítélték, majd az ítéletet 20 év börtönre változtatták.

Irodalom

- Bailey, D. H. (1994). *Police for the Future*. Oxford University Press.
- Čapek, K. (1982). A detektívregényekről. In Čapek, K. (ed.), *Az irodalom margójára* (fordította Mayer Judit). Európa.
- Chandler, R. (1966). *Asszony a tóban* (fordította Gy. Szentkláray Olga). Albatrosz Könyvek.
- Christie, A. (1974). Kettős bűn. In Christie, A., *Poirot bravúrajai* (fordította Schidló Éva) 2. kötet. Hunga-Print.
- Emsley, C. (2003). Crime, police and penal policy. In Wrigley, C. (ed.), *A Companion to Early Twentieth-Century Britain*. Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9780470998823>
- Grella, G. (1970). Murder and Manners: The Formal Detective Novel. *NOVEL: A Forum on Fiction*, 4(1), 30. <https://doi.org/10.2307/1345250>
- Griffin, R. (2015). *Detective policing and the state in nineteenth-century England. The Detective Department of the London Metropolitan Police, 1842–1878*. [Unpublished doctoral dissertation]. University of Western Ontario. Electronic Thesis and Dissertation Repository. 3427. <https://ir.lib.uwo.ca/etd/3427>
- Hart, J. (1955). Reform of the Borough police, 1835–1856. *The English Historical Review*, 70(276), 411–427. <https://doi.org/10.1093/ehr/LXX.CCLXXVI.411>
- Hill, R. (1970). *A Clubbable Woman*. Harper.
- Mandel, E. (1984). *Delightful Murder. A social history of the crime story*. University of Minnesota Press.

²² Kiemelés – L. P.

- Orwell, G. (2001). *A wigani móló* (fordította Lázár Péter). Cartaphilus Kiadó.
- Shpayer-Makov, H. (2004). Becoming a Police Detective in Victorian and Edwardian London. *Policing and Society*, 14(3), 250–268. <https://doi.org/10.1080/1043946042000241839>
- Shpayer-Makov, H. (2009). Journalists and police detectives in Victorian and Edwardian England: an uneasy reciprocal relationship. *Journal of Social History*, 42(4), 963–987. <https://doi.org/10.1353/jsh/42.4.963>
- Shpayer-Makov, H. (2011). Revisiting the detective figure in late Victorian and Edwardian fiction: a view from the perspective of police history. *Law, Crime and History*, 1(2), 165–193. <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199577408.003.0001>
- Storch, R. D. (1975). The plague of the blue locusts. Police reform and popular resistance, in northern England, 1840–1857. *International Review of Social History*, 20(1), 61–90. <https://doi.org/10.1017/S0020859000004843>
- Trodd, A. (1989). *Domestic Crime in the Victorian Novel*. Macmillan Press. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-19638-8>
- Wilson, S. (2006). Law, morality and regulation. *British Journal of Criminology*, 46(6), 1073–1090. <https://doi.org/10.1093/bjc/azl067>
- Worthington, H. (2005). *The Rise of the Detective in Early Nineteenth-Century Popular Fiction*. Palgrave MacMillan. <https://doi.org/10.1057/9780230506282>

Élettel való elégedettség Magyarországon és Görögországban a 2000-es években

---

Bevezetés

A következő elemzésben azt vizsgálom meg, hogy a 2000-es évek első évtizedében milyen tényezők határozták meg a magyarok és a görögök elégedettségét, valamint arra is választ keresek, hogy mi magyarázta a görögök – magyarokhoz viszonyított – elégedettségét. Az elemzéshez a *European Social Survey* négy hullámát használom, amelyekben Magyarország és Görögország egyaránt részt vett.

A 2000-es évek nemzetközi felmérései alapján a magyarok meglehetősen elégedetlenek, míg a görögök inkább elégedettnek számítottak. Az első, 2012-es *World Happiness Report* szerint a 2007–2010 közötti időszakban a vizsgált 129 ország közül Görögországban volt a 39. legmagasabb az átlagos, élettel való elégedettség, míg Magyarország a 71. helyen állt. A két ország átlagos elégedettsége között a 11 fokú skálán több mint egy pontnyi volt az eltérés (Helliwell et al., 2012). Az OECD 2010-re vonatkozó összehasonlítása szerint az élettel való elégedettség átlaga egy 0-tól 10-ig tartó 11 fokú skálán 4,7 pont volt Magyarországon (a vizsgált 40 ország közül a 39.), míg Görögországban 5,8 pont (OECD, 2011). Mindkét ország elmaradt az OECD országok 6,7 pontos átlagától.²

Az elemzés egyéni szinten történik, azaz az érdekel, hogy a 2000-es években a két ország között megfigyelhető jelentős elégedettségkülönbséget milyen egyéni jellemzők magyarázzák, valamint az, hogy ezek az egyéni jellemzők másképpen függenek-e össze az élettel való elégedettséggel a két országban.

---

¹ Társadalomtudományi Kutatóközpont, gabor.hajdu@tk.hu

² A helyzet napjainkra változott. A 2022-es *World Happiness Report* szerint a 2019–2021-re vonatkozó időszakban Magyarország a vizsgált 146 ország közül az 51. (6,086 pont), míg Görögország az 58. (5,948).

Adatok és módszerek

Adatok

Az elemzéshez a *European Social Survey* (ESS) első, második, negyedik és ötödik hullámát használtam (ESS, 2002, 2004, 2008, 2010). Ez az a négy hullám, amelyben Magyarország és Görögország egyaránt részt vett.³ A négy hullámban a két ország együttes mintájának elemszáma 16 047 volt. Az elemzésből kizártam az étellel való elégedettség kérdésre nem válaszolókat (74 fő), valamint azokat a megfigyeléseket, ahol az életkor vagy a kérdezett neme hiányzott (5 fő). Így az elemzéshez 15 968 megfigyelést használtam: 6244 főt Magyarországról, 9724 főt Görögországból. (A hullámonkénti elemszámokat a *Függelék F1. táblázata* mutatja.)

Változók

Az ESS az étellel való elégedettséget a szakirodalomban általános módon (Kahneman & Krueger, 2006) egy kérdéssel méri. A válaszadóknak arra a kérdésre kell válaszolniuk egy 0-tól (teljesen elégedetlen) 10-ig (teljesen elégedett) terjedő skálán, hogy „Mindent összevetve mennyire elégedett jelenlegi életével?”.

Az elégedettség magyarázatához felhasznált változók kiválasztásánál három szempontot vettem figyelembe. Egyrészt a szakirodalom áttekintő cikkeiből indultam ki (Diener et al., 1999; Dolan et al., 2008; Frey & Stutzer, 2002). Másrészt Molnár és Kapitány (2014) az Ausztriához viszonyított magyar elégedetlenséget vizsgálta nyolc változócsoportha koncentrálna. A változócsoporthok kialakításakor figyelembe vettem az általuk használt szempontokat is. Végül, külső korlátot jelentett az ESS adatbázisban rendelkezésre álló változók köre.

A következő változócsoporthokat használtam:

1. Szociodemográfiai jellemzők: életkor, nem, családi állapot, iskolai végzettség, háztartásnagyság, településtípus

Az első változócsoporthot az alapvető társadalmi-demográfiai jellemzőket tartalmazza. A szubjektív jóllét és az életkor kapcsolata a legtöbb kutatás szerint U alakú, azaz

³ Magyarország az ESS összes hullámában részt vett, Görögország a harmadik hullámból kimaradt, és az ötödik hullám óta nem vett részt az adatfelvételben. Az adatfelvételek időpontjai a következők voltak. 1. hullám: 2002 (HU), 2003 (GR), 2. hullám: 2005, 4. hullám: 2009, 5. hullám: 2010 (HU), 2011 (GR).

a fiatalok és az idősebbek elégedettebbek, mint a középkorúak (Blanchflower, 2021; Cheng et al., 2017). A nők jellemzően elégedettebbek, mint a férfiak, és a partnerrel élők, mint a partner nélkül élők (Dolan et al., 2008). Az iskolai végzettség pozitívan korrelál az elégedettséggel (Salinas-Jiménez et al., 2011), míg a háztartásnagyság és a településtípus elsősorban kontrollváltozóként szerepel, bár érdemes megjegyezni, hogy a szülőségen vagy a társas interakciókon keresztül önmagukban is összefügghetnek az elégedettséggel (Angeles, 2010; Radó, 2020; Sørensen, 2014).

Az életkor a szakirodalomnak megfelelően négyzetesen szerepelt a modellekben. A családi állapotot az egyszerűség kedvéért egy indikátorváltozóval mértem, amelynek akkor volt 1 az értéke, ha a kérdezett partnerrel él. Mivel az egyedülálló szülők elégedettsége jelentősen eltérhet a többiekétől (Molnár & Kapitány, 2014), ezért egy indikátorváltozóval mértem azt, hogy a kérdezett háztartásában él gyerek, de a kérdezettnek nincs vele élő partnere. Az iskolai végzettség változója háromkategóriás volt (alap-, közép- és felsőfok), míg a településtípus négykategóriás (nagyváros, nagyváros elővárosa, város, község). Ezenkívül szerepelt még a modellekben a kérdezett neme és a háztartás nagysága.⁴

2. Munkaerőpiaci jellemzők: munkaerőpiaci státusz, korábbi munkanélküliség, partner munkanélkülisége

A munka központi szerepet tölt be az egyének életében, így nem meglepő, hogy fontos szerepet játszik az elégedettségben. A munkanélküliség elégedettségcsökkentő hatása igen jelentős, amit nem csupán a jövedelemcsökkenés magyaráz (Kassenboehmer & Haisken-DeNew, 2009; Pohlman, 2019). Ezzel párhuzamosan a munkanélküliségnek hosszán elhúzódó negatív jólléti hatása lehet, aminek egy nem jelentéktelen része a későbbi újbóli elhelyezkedés esetén is megmarad (Clark et al., 2001; Moustერი et al., 2018). Végül, a partner munkanélkülisége szintén összefügghet az egyén jóllétével – például a háztartás romló anyagi helyzetén vagy a munkanélküliségből következő negatív pszichológiai hatásokon keresztül (Esche, 2020).

Az ESS kérdőíve arra kérte a válaszadókat, hogy mondják meg, mi jellemezte legjobban, amit az elmúlt 7 napban csináltak. Ez alapján a kérdezett munkaerőpiaci státuszát egy ötkategóriás változóval mértem: dolgozik, tanuló, munkanélküli, nyugdíjas, egyéb. A korábbi munkanélküliség indikátorváltozójának az értéke akkor volt 1, ha a kérdezett volt valaha több mint három hónapon át munkanélküli. Míg a partner munkanélküliségét mérő indikátorváltozó értéke akkor volt 1, ha – a kérdezetthez hasonló munkaerőpiaci státuszváltozó szerint – a partner munkanélküli volt.

⁴ A magyarázó változók leíró statisztikáit a *Függelék F2. táblázata* tartalmazza.

3. Társas kapcsolatok, társas aktivitás: társasági élet gyakorisága, bizalmas kapcsolat, közéleti aktivitás

A társas kapcsolatok pozitívan korrelálnak a szubjektív jólléttel (Pinquart & Sörensen, 2000; Powdthavee, 2008). Egyfelől érzelmi támogatást, másrészt erőforrást is jelenthetnek. Talán kevésbé intuitív, de a közéleti aktivitás szintén pozitív kapcsolatban áll az elégedettséggel (Flavin & Keane, 2012; Portela et al., 2013). Egyfelől a közéleti tevékenység egyben társas kapcsolatok kiépítését is jelenetheti, másfelől proszociális tevékenységként növelheti az egyének jóllétét (Helliwell et al., 2018).

A társas kapcsolatokat és a közéleti aktivitást három változóval mértem. Az első változó egy indikátorváltozó volt, aminek az értéke akkor volt 1, ha a kérdezett legalább hetente egyszer él társasági életet (jár össze barátaival, rokonaival vagy kollégáival). A második változó szintén egy indikátorváltozó volt, aminek az értéke akkor volt 1, ha a kérdezett szerint van olyan személy, akivel meg tudja beszélni személyes magánügyeit. Az ESS kérdőíve hét közéleti tevékenység esetében kérdezte meg, hogy a kérdezett megtette-e valamelyiket.⁵ Ezek alapján egy olyan háromértékű változót hoztam létre, ami azt mutatta, hogy a kérdezett egyik tevékenységet sem végezte, egyet végzett közülük, vagy kettőt vagy többet végzett közülük.

4. Anyagi helyzet: ekvivalens jövedelem, szubjektív anyagi helyzet

Az anyagi helyzet az elégedettség egyik legfontosabb prediktora (Hayo & Seifert, 2003), ugyanakkor az objektív jövedelemi szinthez képest jelentősebb szerepe van a jövedelmi/anyagi helyzet szubjektív megítélésének (Molnár & Kapitány, 2006, 2014).

A háztartás jövedelmét az ESS kérdőíve kategóriákban méri. Az egyes kategóriák esetében a kategóriaközeget használtam a jövedelem meghatározására. A forintban megadott jövedelmeket az ESS-dokumentációban szereplő árfolyamon euróra váltottam, és a magyar jövedelmeket az OECD adatai alapján az OECD-átlaghoz viszonyított vásárlóerő-paritással korrigáltam.⁶ Az elemzésben az ekvivalens (egy fogyasztási egységre jutó) jövedelem logaritmusát használtam.⁷ A szubjektív anyagi helyzet változóját a háztartás jövedelemi helyzetének kérdezett általi értékelésével ragadtam meg.

⁵ Kapcsolatba lépett politikussal, kormányzati vagy önkormányzati képviselővel; tevékenykedett politikai pártban vagy más politikai szervezetben; részt vett más szervezet vagy egyesület munkájában; viselt vagy kihelyezett választási kampányjelvényeket/jelképeket; tiltakozó levelet, nyilatkozatot írt alá; részt vett törvényes, nyilvános felvonuláson; szándékosan nem vásárolt, bojkottált bizonyos termékeket.

⁶ Ennek alapján egy „magyar euró” 2002-ben 1,373, 2005-ben 1,338, 2009-ben 1,565, 2010-ben 1,567 görög eurónak felelt meg. Lásd: <https://data.oecd.org/price/price-level-indices.htm>

⁷ Molnár és Kapitány (2014) elemzéséhez hasonlóan a háztartásra jutó fogyasztási egységet a háztartástagok 0,73. hatványaként határoztam meg ($F = N^{0.73}$, ahol N a háztartás létszáma).

A válaszok a következők lehetnek: „Kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünk-ből”, „Kijövünk a jelenlegi jövedelmünk-ből”, „Nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünk-ből”, „Nagyon nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünk-ből”.

5. Egészségi állapot: szubjektív egészségi állapot, egészségügyi akadályozottság

Az egészségi állapot szerepe szintén fontos a jóllét szempontjából (Graham, 2008), és bár ahogy más életesemények esetében, a romló egészségi állapot (munkaéptelenség) esetében is megfigyelhető némi adaptáció, ez kisebb mértékű, mint más életeseményeknél (Oswald & Powdthavee, 2008).

Az ESS kérdőíve kétféle módon méri a kérdezettek egészségi állapotát. Egyrészt arra kéri őket, hogy mondják meg, milyen az általános egészségi állapotuk (nagyon jó, jó, kielégítő, rossz vagy nagyon rossz), másrészt arra kérdez rá, hogy akadályozza-e őket a mindennapi tevékenységekben egészségi probléma (nem, bizonyos mértékben vagy nagymértékben).

6. „Közéleti” elégedettség, bizalom

A másokba vetett bizalom, az intézményi bizalom és a kormányzás minősége, a közélettel való elégedettség pozitívan korrelál a szubjektív jólléttel (Helliwell & Huang, 2008; Portela et al., 2013; Sirgy et al., 2008).

A másokba vett bizalmat az ESS kérdőíve három kérdéssel ragadja meg,⁸ az elemzésben a három, 0–10 skálán mért változó átlagát használtam. A közéleti elégedettséget öt, 0–10 skálán mért kérdés átlagával mértem: a gazdaság állapotával, a kormány munkájával, a demokrácia működésével, az oktatás állapotával, az egészségügy állapotával való elégedettséggel.

Az utóbbi két változócsoporthoz fontos megjegyezni, hogy az itt felhasznált változók esetében különösen felmerül a fordított okság problémája. Azaz például elképzelhető, hogy az egészséges emberek elégedettebbek az életükkel, de empirikusan az is alátámasztható, hogy az elégedettség pozitívan hat az egészségi állapotra (De Neve et al., 2013; Howell et al., 2007). Másfelől a felhasznált változók egy része szubjektív változó, amelyek – ha a szubjektív jóllét és a szubjektív kérdésekre adott válaszok kulturálisan (is) meghatározottak (Baron-Epel et al., 2005; Hajdu & Hajdu, 2016; Voicu & Vasile, 2014) – a tartalmuktól függetlenül is pozitívan korrelálhatnak az elégedettséggel. Érdeemes

⁸ „Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?”, „Gondolja, hogy a legtöbb ember, megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?”, „Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?”

azonban azt is kiemelni, hogy számos kutatás szerint a körülmények értékelése, azaz a szubjektív változók az objektív indikátorokhoz hasonló (vagy magasabb) fontosságúak a jóllét és az egészség előrejelzésében (Brown et al., 2008; Tan et al., 2020; Wolbring et al., 2013; Wuorela et al., 2020).

Becslési stratégia

Első lépésben azt vizsgáltam meg, hogy milyen tényezők magyarázzák a magyar és görög elégedettségi átlagban megfigyelt eltérést. Ehhez a következő OLS-regressziót becsültem:

$$S_{it} = \beta_0 + \beta_1 C_{it}^{HU} + \mathbf{vX}_{it} + w_t + \varepsilon_{it}, \quad (1)$$

ahol az egyéneket i , az adatfelvételi hullámot t jelöli. S az étellel való elégedettség, C^{HU} egy indikátorváltozó, aminek értéke 1, ha magyar megfigyelésről van szó, és 0, ha görög, X pedig az elégedettség magyarázatához felhasznált változók vektora. A becslés emellett adatfelvételi hullám fix hatást is tartalmaz (w). Ebben az esetben a β_1 együtt-ható érdekes az elemzés szempontjából, ami azt mutatja meg, hogy a görög–magyar elégedettségi különbségből mennyit nem magyaráztak meg a modellbe bevont változók. Másképp fogalmazva, ha az „üres”, csak a magyar indikátorváltozót tartalmazó modellben β_1 értéke különbözik 0-tól, majd a „teljes” modellben 0 vagy 0-hoz közeli, akkor a vizsgált változók képesek megmagyarázni az elégedettségkülönbség jelentős részét. Második lépésben azt vizsgáltam, hogy az egyes magyarázó tényezők eltérően függenek-e össze az elégedettséggel a magyar és a görög almintában. Ehhez a következő OLS-regressziót becsültem:

$$S_{it} = \beta_0 + \beta_1 C_{it}^{HU} + \mathbf{vX}_{it} C_{it}^{HU} + \mathbf{\delta X}_{it} C_{it}^{GR} + w_t + \varepsilon_{it}, \quad (2)$$

ahol az (1) egyenlethez képest eltérés, hogy minden magyarázó változó a magyar indikátorváltozóval (C^{HU}) és egy görög indikátorváltozóval (C^{GR}) is interakcióban szerepelt. Az érdeklődésünk középpontjában ebben az esetben az egyes magyarázó változók országváltozókkal való interakciójának együtt-hatója és a két együtt-ható különbsége áll.⁹ Mindkét becslés során az ESS-adatbázisban szereplő súlyt használtam (*post-stratification weight*), ami nem, életkor, iskolai végzettség és régió szerint a populációs eloszlásokhoz igazítja a mintát. Robusztus, heteroszkedaszticitás-konzisztens standard hibákat becsültem.

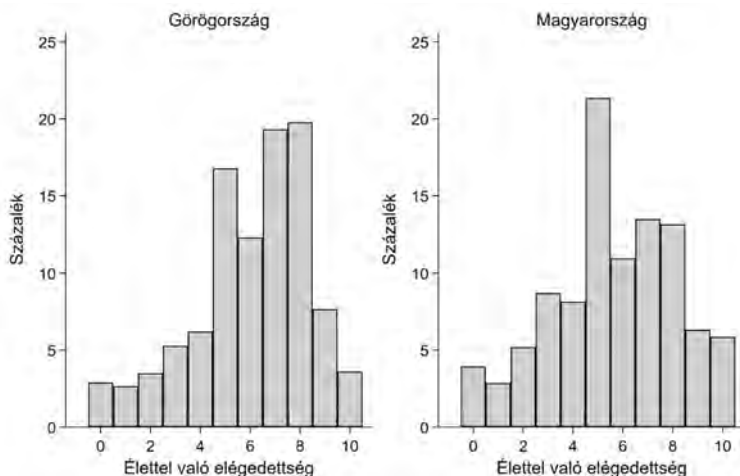
⁹ Ez a becsült regresszió azonos egy olyanal, ahol a magyarázó változók főhatása és a magyar változóval való interakciójuk szerepel. Az eredmények könnyebb áttekinthetősége miatt választottam ezt a formát.

Eredmények

A vizsgált időszakban a 0-tól 10-ig tartó 11 fokú skálán a magyarok átlagos elégedettsége 5,57 pont, míg a görögöké 6,09 pont volt, ami jelentős, több mint félpontos különbséget jelent. A hullámonkénti átlagokat a *Függelék F3. táblázata* mutatja. Ebből az derül ki, hogy a két ország közti különbség az ötödik hullámig meglehetősen állandó, ekkor azonban a görögöknél jelentős elégedettségcsökkenés, a magyaroknál jelentős elégedettségnövekedés figyelhető meg.¹⁰

Az 1. ábra mutatja az elégedettség eloszlását a két országban a teljes időszakra vonatkozóan. Magyarországon a nagyon elégedetlenek (0–3 pont) aránya jelentősen magasabb, mint Görögországban, ezzel szemben a görögök között a meglehetősen elégedettek (7–8 pont) aránya kiemelkedő a magyarokhoz képest.

1. ábra. Az elégedettségváltozó eloszlása a két országban

Mi magyarázza a két ország közti elégedettségkülönbséget?

Az 1. táblázat annak a becslésnek az eredményeit mutatja be, amelynek célja, hogy megvizsgálja a magyarok több mint félpontos elégedettséghátrányából mennyit magyaráznak a vizsgált változók. Az 1. oszlopban az látszik, hogy két ország közti elégedettségkülönbség 0,521 pontos, azaz a vizsgált időszakban a görögök ennyivel voltak

¹⁰ Jelen elemzésnek nem célja a változások magyarázata, de a görög esetben a gazdasági válság, a magyar esetben a 2010-es választások adódnak lehetséges magyarázatként.

elégedettebbek, mint a magyarok. A 2. oszlopban annak a modellnek az eredményei szerepelnek, amelyben a szociodemográfiai jellemzők, a munkaerőpiaci jellemzők és a társas kapcsolatok, társas aktivitás változói is szerepeltek. A magyar indikátorváltozó nagysága nem változott érdemben, kicsivel negatívabb lett (-0,574), ami azt jelenti, hogy a görögök magasabb elégedettségét nem az magyarázza, hogy a demográfiai jellemzőik, a munkaerőpiaci kapcsolódásuk vagy a társas kapcsolataik érdemben eltérnének a magyarokétól. (A könnyebb áttekinthetőség kedvéért csak azt az eredményt mutatom be, ahol a három változócsoport egyszerre szerepel, de ezeket egyenként vagy párosával bevonva azonos lesz a következtetés.)

A 3. oszlopban került bevonásra az ekvivalens jövedelem változója, ami a magyar elégedettségi hátrányt 0,353 pontra csökkentette. Ez azt jelenti, hogy a görögök magasabb elégedettségének egy jelentős részét a magasabb jövedelmük magyarázza: a teljes időszakban a görögök átlagos ekvivalens jövedelme 670 euró volt, míg a magyaroké 347 euró. A 4. oszlopban további magyarázó változóként a szubjektív anyagi helyzet is szerepel, ami viszont a magyar indikátorváltozó nagyságát az eredeti fél pont körüli értékre (-0,579) változtatta. Azaz, mivel a szubjektív anyagi helyzet pozitívan függ össze az elégedettséggel, a magyarok átlagosan kedvezőbbnek érzékelt anyagi helyzetét figyelembe véve megmarad a több mint félpontos elégedettségi hátrány. Ugyan az ötödik hullámig a görögök között némileg magasabb azoknak az aránya, akik azt mondják, hogy kényelmesen megélnék a jövedelmükből (9–11%, szemben a magyarok 5–7%-ával), de azoknak az aránya is magasabb köztük, akik azt mondják, hogy nehezen vagy nagyon nehezen élnek meg (50–53%, szemben a magyarok 39–49%-ával). Az ötödik hullámban az utóbbi különbség még nagyobbá vált.

Az 5. oszlopban az egészségi állapotot mérő változók is szerepelnek. A bevonásuk a magyar elégedettségi hátrányt mintegy harmadára csökkentette, azaz a magyarok – görögökhöz viszonyított – elégedetlenségének igen jelentős részét a rosszabb egészségi állapotuk magyarázza. A két ország közti különbség hatalmas. Míg a görögök 46%-a nagyon jónak értékeli az egészségi állapotát, addig a magyarok között csupán 12% ez az arány. Ezzel szemben saját egészségüket rossznak vagy nagyon rossznak tartók aránya 5% a görögök és 16% a magyarok között. Ugyanígy, a magyarok 29%-a, míg a görögöknek csak 14%-a mondja azt, hogy van valamilyen mértékű, a mindennapi tevékenységét akadályozó egészségügyi problémája.¹¹

¹¹ A képet tovább rontja, hogy Magyarországon az iskolai végzettség szerinti egészségi különbségek is sokkal jelentősebbek, mint az EU-átlag (Orosz & Kollányi, 2016).

Az utolsó modellben (6. oszlop) a magyar indikátorváltozó negatívabb lett (-0,338), ami azt jeleneti, hogy a másokba vetett bizalom és a közéleti elégedettség két ország közti különbségei a magyarok szempontjából kedvezőek, azaz ezeket figyelembe véve, a magyarok (görögökhöz viszonyított) elégedetlensége jelentősebb. Ez egyfelől abból adódik, hogy ugyan európai összehasonlításban a magyarországi bizalmi szint is alacsony (Hajdu, 2012), de a görögországi még ettől is elmarad (Ervasti et al., 2019). Másfelől a magyarországi közéleti elégedettség is némileg magasabb, mint a görög (3,83 pont vs. 3,71 pont a teljes időszakban).¹²

Összességében tehát a magyarok „nyers” elégedetlenségi hátrányának jelentős részét a rosszabb egészségi állapot és az alacsonyabb jövedelmi szint magyarázza. Ugyanakkor a szubjektív anyagi helyzet, a másokba vetett bizalom és a közéleti elégedettség (görögökhöz viszonyított) kedvezőbb szintjét is figyelembe véve a magyar elégedettség hátrányt egyéb, a modellben figyelembe nem vett tényezők magyarázhatják.

1. táblázat. Az étellel való elégedettséggel összefüggő tényezők

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Magyarország	-0,521*** (0,047)	-0,574*** (0,048)	-0,353*** (0,053)	-0,579*** (0,051)	-0,199*** (0,055)	-0,338*** (0,053)
Életkor		-0,100*** (0,009)	-0,100*** (0,009)	-0,087*** (0,008)	-0,075*** (0,008)	-0,067*** (0,008)
Életkornégyzet		0,001*** (0,000)	0,001*** (0,000)	0,001*** (0,000)	0,001*** (0,000)	0,001*** (0,000)
Nő		0,152*** (0,046)	0,159*** (0,045)	0,177*** (0,044)	0,203*** (0,043)	0,170*** (0,041)
Partnerrel él		0,435*** (0,061)	0,438*** (0,061)	0,352*** (0,059)	0,286*** (0,058)	0,282*** (0,055)
Háztartásnagyság		0,044** (0,020)	0,084*** (0,020)	0,066*** (0,020)	0,059*** (0,020)	0,048*** (0,019)
Egyedülálló szülő		-0,399*** (0,107)	-0,352*** (0,107)	-0,314*** (0,102)	-0,326*** (0,099)	-0,232** (0,092)

¹² Adatfelvételi hullámonként azonban eltérő a helyzet. Az első hullám idején a magyarok közéleti elégedettsége magasabb 1-2 tizedponttal, a második és negyedik hullám idején viszont a görögöké (1,1 és 0,4 ponttal), majd az ötödik hullám alatt újra a magyarok elégedettebbek (1,6 ponttal). A magyarázat a politikai és a gazdasági eseményekből fakadhat. A második és negyedik hullám görög adatfelvétele egyaránt a kormányváltással járó országgyűlési választások után volt szinte közvetlenül, mint ahogy az ötödik hullámbeli magyar adatfelvétel is. Ráadásul az ötödik hullám görög adatfelvételénél már a gazdasági válság és az azt követő adósságválság hatásai is érződhetnek.

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Kisebbségi csoport tagja		-0,306***	-0,222**	-0,045	-0,064	-0,240**
		(0,111)	(0,111)	(0,110)	(0,108)	(0,100)
Iskolai végzettség (ref.: Alapfok)						
Középfok		0,262***	0,187***	0,033	-0,021	0,027
		(0,054)	(0,054)	(0,052)	(0,052)	(0,049)
Felsőfok		0,709***	0,550***	0,223***	0,154**	0,168***
		(0,067)	(0,067)	(0,066)	(0,065)	(0,062)
Településtípus (ref.: Nagyváros)						
Nagyváros elővárosa		-0,152*	-0,205***	-0,159**	-0,169**	-0,125*
		(0,078)	(0,078)	(0,074)	(0,072)	(0,068)
Város		0,032	0,064	0,058	0,065	0,036
		(0,058)	(0,057)	(0,056)	(0,055)	(0,052)
Község		0,034	0,103*	0,124**	0,128**	0,034
		(0,055)	(0,055)	(0,053)	(0,052)	(0,050)
Munkaerőpiaci státusz (ref.: dolgozik)						
Tanuló		0,119	0,151	0,141	0,196*	0,105
		(0,109)	(0,108)	(0,105)	(0,105)	(0,098)
Munkanélküli		-0,763***	-0,622***	-0,358***	-0,333***	-0,290***
		(0,100)	(0,100)	(0,098)	(0,097)	(0,091)
Nyugdíjas		-0,026	0,019	0,038	0,228***	0,163**
		(0,082)	(0,081)	(0,078)	(0,078)	(0,074)
Egyéb		-0,268***	-0,185***	-0,121*	0,034	0,002
		(0,067)	(0,067)	(0,065)	(0,064)	(0,061)
Korábban munkanélküli		-0,530***	-0,485***	-0,332***	-0,291***	-0,292***
		(0,053)	(0,053)	(0,051)	(0,051)	(0,048)
Partner munkanélküli		-0,732***	-0,618***	-0,418***	-0,401***	-0,369***
		(0,144)	(0,144)	(0,137)	(0,135)	(0,125)
Hetente társasági élet		0,433***	0,432***	0,363***	0,299***	0,286***
		(0,046)	(0,046)	(0,045)	(0,044)	(0,042)
Bizalmas kapcsolat		0,816***	0,778***	0,720***	0,649***	0,539***
		(0,081)	(0,081)	(0,078)	(0,077)	(0,074)
Közéleti aktivitás (ref.: Nincs)						
Közéleti aktivitás: 1		-0,002	-0,020	-0,052	-0,036	0,016
		(0,063)	(0,063)	(0,060)	(0,060)	(0,057)
Közéleti aktivitás: 2 vagy több		-0,019	-0,041	-0,096	-0,075	0,001

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
		(0,079)	(0,078)	(0,076)	(0,075)	(0,070)
Ekvivalens jövedelem			0,512***	0,182***	0,144***	0,153***
			(0,042)	(0,042)	(0,042)	(0,039)
Szubjektív anyagi helyzet (ref.: Kényelmesen megélnék)						
Kijönnek a jövedelmükből				-0,449***	-0,429***	-0,309***
				(0,073)	(0,072)	(0,070)
Nehezen élnek meg				-1,256***	-1,161***	-0,912***
				(0,080)	(0,079)	(0,077)
Nagyon nehezen élnek meg				-1,972***	-1,780***	-1,364***
				(0,097)	(0,096)	(0,094)
Szubjektív egészségi állapot (ref.: Nagyon jó)						
Nagyon rossz					-2,413***	-2,018***
					(0,205)	(0,190)
Rossz					-1,598***	-1,291***
					(0,125)	(0,117)
Kielégítő					-0,848***	-0,688***
					(0,074)	(0,070)
Jó					-0,428***	-0,332***
					(0,053)	(0,051)
Egészségügyi korlátozottság (ref.: Nincs)						
Nagyon korlátozott					-0,216*	-0,256**
					(0,123)	(0,115)
Bizonyos mértékig korlátozott					0,019	-0,019
					(0,073)	(0,067)
Közéleti elégedettség						0,351***
						(0,012)
Bizalom						0,105***
						(0,011)
Hullám dummyk	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen	Igen
N	15 968	15 968	15 968	15 968	15 968	15 968
Korrigált R-négyzet	0,018	0,119	0,130	0,178	0,208	0,288

A táblázat OLS-regressziók standardizálatlan együttthatóit közli. Zárójelben robusztus standard hibák szerepelnek.

* 0,1 ** 0,05 *** 0,01.

Eltérően függenek-e össze az egyes változók a görögök és a magyarok elégedettségével?

A következő lépésben azt vizsgáltam meg, hogy a vizsgált változók eltérően függenek-e össze a görögök és a magyarok elégedettségével. Az eredményeket a 2. táblázat mutatja. A változókat az 1. táblázatnak megfelelő sorrendben vontam be a modellekbe, de az egyszerűség kedvéért az anyagi helyzetet mérő változókat egy lépésben vontam be, míg az üres modellt – értelemszerűen – kihagytam.

Az *életkor* mindkét országban U alakú összefüggést mutat az elégedettséggel. Az utolsó modellben a magyarok elégedettsége 51-52 év körül a legalacsonyabb, míg a görögöké 55 év körül. A *nem* és a *háztartásnagyság* esetében egyik modellben sem tér el a változók kapcsolata a két ország között. A kisebbségi csoporthoz tartozók csak a demográfiai, aktivitási és kapcsolati változókat figyelembe véve Magyarországon 0,35 ponttal, Görögországban 0,2 ponttal elégedetlenebbek, mint a többiek, ez a különbség azonban az anyagi helyzet figyelembevételével eltűnik, azaz ezt az elégedettségi hátrányt mindkét országban elsősorban a rossz anyagi helyzet magyarázhatja. Érdekes azonban, hogy az utolsó modellben a görögök esetében újra megfigyelhető a 0,2 pontos hátrány. Ezzel együtt a két ország becslült együtthatói között egyik modellben sincs statisztikai különbség. A *partnerrel élők* „elégedettségi prémiuma” Görögországban magasabb, mint Magyarországon. Érdemes azt is megjegyezni, hogy Magyarországon a partnerrel élők magasabb elégedettségének mintegy fele a jobb anyagi helyzetükből fakad, mivel a becslült együttható az 1. és 2. modell között megkezdődik. A görög esetben ilyen egyértelmű változást nem látunk. A *gyermeküket egyedül nevelő szülők* Görögországban igen jelentősen elégedetlenebbek az életükkel, mint a többiek, míg Magyarországon csak kicsi és nem szignifikáns mértékben. A becslült együttható nagysága azonos a Molnár és Kapitány (2014) által becsléssel, azonban a becslés precizitása alacsony. Mivel az anyagi helyzetre, aktivitásra, a társas kapcsolatokra is kontrolláltam a modellben, az eredmény arra utal, hogy Görögországban nagyobb kihívásokkal szembesülnek az egyedülálló szülők, mint Magyarországon, és ezek a kihívások túlmutatnak a figyelembe vett jövedelmi és szociális viszonyokon.

Mindkét országban igaz, hogy a magasabb *iskolai végzettség* magasabb elégedettséggel jár, ugyanakkor fontos különbségek is kirajzolódnak. Az 1. modellben a felsőfokú végzettségűek (alapfokú végzettségűekhez viszonyított) elégedettségi előnye Magyarországon a görög előny kétszerese, az anyagi helyzetre való kontrollálás után azonban a két együttható nagysága jelentősen lecsökken, és közel azonosává válik. Ez

egyfelől azt jelenti, hogy a felsőfokú végzettség az elérhető magasabb jövedelem és jobb szubjektív anyagi helyzet miatt jár együtt magasabb elégedettséggel, másfelől azt, hogy a diplomából fakadó anyagi előny Magyarországon sokkal magasabb, mint Görögországban. A középfokú végzettség esetében a magyarországi elégedettségi előny az anyagi helyzet figyelembevétel után elégedettségi hátránnyá válik, míg Görögországban minden modellben megmarad a középfokú végzettségűek szerény, de statisztikailag jelentős és a felsőfokú végzettségűekhez hasonló nagyságú elégedettségi előnye. Érdeemes megjegyezni, hogy Molnár és Kapitány (2014) magyar–osztrák összehasonlítása során ugyanilyen különbséget talált: Ausztriában a szakmunkások (és az érettségizettek is) elégedettebbek az életükkel, mint az alapfokú végzettségűek, míg Magyarországon csak a felsőfokú végzettségnek volt érdemi – a jobb egészségi állapoton és anyagi helyzeten túlmutató – elégedettségi hatása. Ezzel párhuzamosan az osztrák diploma az érettségéhez képest már nem jár elégedettség-növekedéssel.

A településtípus és a munkaerőpiaci státusz együtthatói tekintetében nincs igazán érdemi különbség a két ország között. Ugyanakkor a magyar munkanélküliek elégedettségi hátránya minden modellben némileg magasabb, mint a görög munkanélkülieké. Ez az 1. modellben statisztikailag is jelentős különbség, majd a 2. modellben a különbség kisebbé válik, ami arra utal, hogy Magyarországon a munkanélküliek különösen rossz anyagi helyzetbe kerülnek, míg Görögországban a munkanélküliek foglalkoztatottakhoz viszonyított anyagi helyzete kevésbé rossz. Azok, *akik korábban voltak már munkanélküliek* mindkét országban elégedetlenebbek, és bár az elégedettségi hátrány mintegy felét a rosszabb anyagi helyzet és rosszabb egészségi állapot magyarázza, az még ezek figyelembevétel után is jelentős nagyságú marad. A kért *partnerének munkanélkülisége* mindkét országban jelentős és negatív kapcsolatban van a kért elégedettségével, amit csak részben magyaráz a háztartás romló anyagi helyzete. Ugyanakkor Magyarországon a munkanélküli partnerrel élők még az utolsó, 4. modellben is fél ponttal elégedetlenebbek, mint a többiek, míg Görögországban ennél kisebb és inszignifikáns a becsült együttható. Érdeemes megjegyezni, hogy Molnár és Kapitány elemzésében a munkanélküli családtag negatív együtthatóját (az ESS adatbázisában nem szereplő) lakásfenntartással kapcsolatos fizetési késedelem figyelembevételére csökkentette, amit a szerzők azzal magyaráznak, hogy „a munkanélküliség előtt vásárolt, bérelt lakás terhei valamelyik családtag munkanélkülivé válásának hatására már nehezen, esetleg egyáltalán nem megfizethetővé vál[n]ak” (2014, p. 656). *A társas kapcsolatok* változói mindkét országban pozitívan és nagyjából hasonlóan függenek össze az elégedettséggel, míg a közéleti aktivitásnak egyik országban sincs igazán jelentős kapcsolata az elégedettséggel.

Az anyagi helyzet és az elégedettség kapcsolata Magyarországon sokkal erősebb, mint Görögországban. A *háztartás jövedelmének* együttthatója konzisztensen a görög együtttható két-háromszorosa, azonban – részben a jelentősebb hibával, kategóriákban mért jövedelemváltó miatt – a becsült együttthatók pontatlanul becsültek, ezért csak marginálisan szignifikáns a különbség az egyik modellben. A *szubjektív anyagi helyzet* esetében azonban minden esetben sokkal jelentősebb az anyagi helyzetüket rosszabbnak érzékelők elégedettségi hátránya Magyarországon. Sőt, ez nemcsak a nagyon jó és nagyon rossz anyagi helyzetűek összevetése esetében érvényes, hanem már azok között is jelentősebb a különbség Magyarországon, akik „kényelmesen megélik” a jövedelmükből, és akik „kijönnek” belőle. A *szubjektív egészségi állapot* mindkét országban hasonlóan fontos meghatározója az elégedettségnek. A *mindennapi tevékenységet akadályozó egészségügyi probléma* ezen felül csupán Magyarországon függ össze szignifikánsan az elégedettséggel. Végül, bár a *másokba vetett bizalom* mindkét országban pozitívan korrelál a jólléttel, Magyarországon a becsült együtttható a görög együtttható kétszerese, azaz a magyarok számára nagyobb elégedettségi hozadékkal járhat a magasabb bizalmi szint. A *közéleti elégedettség* mindkét országban pozitívan és erősen függ össze az étellel való elégedettséggel.

2. táblázat. Az élettel való elégedettség összefüggő tényezők Magyarországon és Görögországban

	(1)			(2)			(3)			(4)		
	HU	GR	Kül. p-értéke	HU	GR	Kül. p-értéke	HU	GR	Kül. p-értéke	HU	GR	Kül. p-értéke
Életkor	-0,128** (0,015)	-0,077*** (0,010)		-0,102** (0,014)	-0,072*** (0,010)		-0,081** (0,014)	-0,068*** (0,010)		-0,075*** (0,013)	-0,059** (0,010)	
Életkörünyzet	0,001*** (0,000)	0,001*** (0,000)		0,001*** (0,000)	0,001*** (0,000)		0,001*** (0,000)	0,001*** (0,000)		0,001*** (0,000)	0,001*** (0,000)	
Nő	0,154* (0,073)	0,088 (0,057)	0,473	0,195*** (0,069)	0,116* (0,056)	0,375	0,181*** (0,068)	0,172** (0,056)	0,915	0,137** (0,064)	0,151*** (0,053)	0,862
Partnerrel él	0,349** (0,099)	0,499** (0,076)	0,229	0,169* (0,094)	0,456** (0,074)	0,017	0,134 (0,091)	0,398** (0,074)	0,025	0,169* (0,086)	0,356** (0,071)	0,096
Háztartásnagyság	0,051 (0,033)	0,031 (0,025)	0,637	0,084* (0,033)	0,046* (0,025)	0,367	0,071** (0,032)	0,047 (0,025)	0,557	0,065* (0,031)	0,036 (0,024)	0,445
Egyedülálló szülő	-0,144 (0,161)	-0,546** (0,142)	0,061	-0,089 (0,153)	-0,473** (0,135)	0,060	-0,104 (0,152)	-0,471** (0,130)	0,067	0,030 (0,140)	-0,424** (0,120)	0,014
Kisebbségi csoport tagja	-0,348* (0,181)	-0,196 (0,142)	0,508	0,009 (0,175)	-0,021 (0,141)	0,893	-0,031 (0,174)	-0,039 (0,137)	0,971	-0,052 (0,166)	-0,292* (0,125)	0,249
Iskolai végzettség (ref.: Alapfok)												
Középfok	0,203** (0,091)	0,369** (0,067)	0,142	-0,118 (0,089)	0,198** (0,066)	0,004	-0,185* (0,087)	0,144** (0,066)	0,003	-0,147* (0,083)	0,192** (0,062)	0,001
Felsőfok	1,014** (0,119)	0,566** (0,080)	0,002	0,324** (0,119)	0,204** (0,080)	0,400	0,213* (0,115)	0,148* (0,079)	0,642	0,183 (0,113)	0,163 (0,075)	0,880

	(1)			(2)			(3)			(4)		
	HU	GR	Kül. p- értéke	HU	GR	Kül. p- értéke	HU	GR	Kül. p- értéke	HU	GR	Kül. p- értéke
Településtípus (ref.: Nagyváros)												
Nagyváros elővárosa	-0,265 (0,207)	-0,138* (0,082)	0,568	-0,214 (0,193)	-0,137* (0,079)	0,712	-0,198 (0,189)	-0,153** (0,077)	0,823	-0,168 (0,168)	-0,087 (0,073)	0,660
Város	-0,002 (0,088)	-0,029 (0,079)	0,821	0,049 (0,084)	-0,009 (0,078)	0,611	0,073 (0,082)	-0,004 (0,078)	0,497	0,073 (0,078)	0,011 (0,073)	0,562
Község	-0,121 (0,096)	0,108 (0,067)	0,050	0,015 (0,092)	0,171*** (0,066)	0,168	0,051 (0,089)	0,166* (0,065)	0,300	0,006 (0,085)	0,102 (0,062)	0,363
Munkaerőpiaci státusz (ref.: dolgozik)												
Tanuló	0,067 (0,179)	0,200 (0,132)	0,550	0,003 (0,171)	0,252 (0,132)	0,248	0,097 (0,171)	0,283** (0,131)	0,387	-0,027 (0,158)	0,164 (0,124)	0,341
Munkanélküli	-1,058** (0,179)	-0,549** (0,121)	0,018	-0,425** (0,179)	-0,264** (0,119)	0,456	-0,399** (0,178)	-0,255** (0,117)	0,499	-0,392* (0,171)	-0,224** (0,109)	0,407
Nyugdíjas	-0,144 (0,136)	0,104 (0,100)	0,141	0,032 (0,126)	0,101 (0,098)	0,664	0,299** (0,126)	0,200* (0,097)	0,533	0,188 (0,120)	0,157* (0,092)	0,840
Egyéb	-0,591*** (0,120)	-0,038 (0,081)	0,000	-0,226* (0,117)	-0,000 (0,079)	0,109	0,045 (0,116)	0,070 (0,078)	0,862	-0,067 (0,110)	0,047 (0,075)	0,393
Korábban munkanélküli	-0,495** (0,085)	-0,507** (0,068)	0,911	-0,251*** (0,081)	-0,351** (0,067)	0,344	-0,224*** (0,081)	-0,314** (0,066)	0,383	-0,204** (0,076)	-0,301*** (0,063)	0,324
Partner munkanélküli	-0,819** (0,218)	-0,573*** (0,192)	0,397	-0,456** (0,203)	-0,320* (0,184)	0,622	-0,510* (0,202)	-0,266 (0,181)	0,368	-0,511*** (0,187)	-0,197 (0,167)	0,210
Hetente társasági élet	0,531*** (0,078)	0,383** (0,056)	0,126	0,424*** (0,075)	0,326*** (0,055)	0,296	0,341*** (0,074)	0,280*** (0,055)	0,508	0,301*** (0,070)	0,268** (0,052)	0,712

	(1)			(2)			(3)			(4)		
	HU	GR	Kül. p- értéke	HU	GR	Kül. p- értéke	HU	GR	Kül. p- értéke	HU	GR	Kül. p- értéke
Bizalmas kapcsolat	0,948** (0,142)	0,701** (0,097)	0,151	0,800** (0,135)	0,642** (0,094)	0,338	0,678** (0,133)	0,603** (0,093)	0,645	0,466** (0,127)	0,544** (0,090)	0,615
Közéleti aktivitás (ref.: Nincs)												
Közéleti aktivitás: 1	-0,106 (0,107)	0,058 (0,076)	0,213	-0,126 (0,102)	0,001 (0,073)	0,312	-0,099 (0,100)	0,010 (0,073)	0,376	-0,093 (0,094)	0,082 (0,070)	0,136
Közéleti aktivitás: 2 vagy több	0,121	-0,082	0,230	0,086	-0,160*	0,125	0,107	-0,141	0,116	0,213*	-0,073	0,050
Ekvivalens jövedelem	(0,140)	(0,093)		(0,132)	(0,091)		(0,130)	(0,089)		(0,120)	(0,084)	
	0,254** (0,087)	0,092 (0,050)	0,105	0,224** (0,084)	0,060 (0,050)	0,095	0,228** (0,081)	0,107** (0,046)	0,095	0,228** (0,081)	0,107** (0,046)	0,192
Szubjektív anyagi helyzet (ref.: Kényelmesen megélnék)												
Kijönnék a jövedel- mükből	-0,806** (0,130)	-0,320** (0,086)	0,002	-0,806** (0,130)	-0,320** (0,086)	0,002	-0,774** (0,127)	-0,300** (0,086)	0,002	-0,663** (0,127)	-0,197** (0,083)	0,002
Nehezen élnek meg	-1,836** (0,147)	-0,961** (0,093)	0,000	-1,836** (0,147)	-0,961** (0,093)	0,000	-1,692** (0,144)	-0,901** (0,093)	0,000	-1,468** (0,143)	-0,660** (0,090)	0,000
Nagyon nehezen élnek meg	-2,712** (0,188)	-1,602** (0,113)	0,000	-2,712** (0,188)	-1,602** (0,113)	0,000	-2,421** (0,182)	-1,468** (0,112)	0,000	-2,082** (0,180)	-1,059** (0,109)	0,000
Szubjektív egészségi állapot (ref.: Nagyon jó)												
Nagyon rossz							-2,540** (0,262)	-2,148** (0,347)	0,368	-2,079** (0,256)	-1,781** (0,305)	0,455
Rossz							-1,640** (0,262)	-1,564** (0,347)	0,770	-1,282** (0,256)	-1,285** (0,305)	0,993

	(1)			(2)			(3)			(4)		
	HU	GR	Kül. p- értéke	HU	GR	Kül. p- értéke	HU	GR	Kül. p- értéke	HU	GR	Kül. p- értéke
Kielégítő							(0,183)	(0,185)		(0,173)	(0,173)	
							-0,965***	-0,754***	0,198	-0,766***	-0,610***	0,318
							(0,130)	(0,100)		(0,124)	(0,094)	
Jó							-0,572***	-0,375***	0,127	-0,443***	-0,295***	0,230
							(0,113)	(0,064)		(0,108)	(0,060)	
Egészségügyi korlátozottság (ref.: Nincs)												
Nagyon korlátozott							-0,325*	-0,118	0,395	-0,308*	-0,190	0,604
							(0,171)	(0,174)		(0,164)	(0,158)	
Bizonyos mértékig korlátozott							-0,017	0,010	0,854	-0,016	-0,028	0,935
							(0,106)	(0,101)		(0,098)	(0,095)	
Bizalom										0,152***	0,080***	0,001
										(0,018)	(0,014)	
Közéleti elégedettség										0,366***	0,348***	0,494
										(0,022)	(0,014)	
Hullám X görög	Igen			Igen						Igen		
Hullám X magyar	Igen			Igen						Igen		
N	15 968			15 968			15 968			15 968		
Korrigált R-négyzet	0,133			0,191			0,219			0,296		

A táblázat OLS-regressziók standardizáltan együtthatóit közli. Zárójelben robusztus standard hibák szerepelnek. Minden modell harmadik oszlopában a görög és a magyar együtthatók egyenlőségére vonatkozó teszt p-értéke található.

* 0,1 ** 0,05 *** 0,01.

Összefoglalás

Ebben az elemzésben az ESS 2000-es évekbeli hullámai alapján azt vizsgáltam meg, hogy milyen tényezők magyarázták a görögök – magyarokhoz viszonyított – relatív elégedettségét, illetve azt, hogy ezek a tényezők eltérően függtek-e össze a két ország polgárainak elégedettségével. A 2000-es években a görögök átlagosan fél ponttal voltak elégedettebbek az életükkel, mint a magyarok. Ennek a különbségnek a jelentős részét a magyarok rosszabb egészségi állapota és alacsonyabb jövedelme magyarázta. Ezzel párhuzamosan a magyarok szubjektív anyagi helyzete, másokba vetett bizalma és közéleti elégedettsége kedvezőbb volt, mint a görögöké. Ha ezek a tényezők a két országban azonos szintűek lettek volna, a görögök elégedettségi előnye még magasabb lett volna.

A vizsgált változók közül több eltérően függ össze a magyarok és a görögök elégedettségével. A partnerrel élők a többiekhez képest elégedettebbek Görögországban, mint Magyarországon, amennyiben figyelembe vesszük, hogy másvalakivel együtt élni kedvezőbb anyagi körülményeket is jelent. Magyarországon a partnerrel élők „prémiuma” jelentős mértékben ebből a tényezőből fakad. A gyermeküket egyedül nevelő szülők Görögországban igen jelentősen elégedetlenebbek az életükkel, mint a többiek, míg Magyarországon csak kis- és nem szignifikáns mértékben. Magyarországon a felsőfokú végzettségűek elégedettségi előnye jelentősebb, mint Görögországban, azonban ennek jelentős része a felsőfokú végzettség révén elérhető anyagi előnyökből fakad. Ezt figyelembe véve már nincs érdemi különbség a két ország diplomásai között. Ezzel párhuzamosan Görögországban a középfokú végzettségűek elégedettebbek, mint az alacsony fokú végzettségűek, míg Magyarországon nincs ilyen elégedettségi előny, sőt, ha az anyagi és egészségügyi különbségeket is figyelembe vesszük, inkább már elégedettségi hátrányról beszélhetünk. A kért partnerének munkanélkülisége Magyarországon még azokban a modellekben is jelentős negatív kapcsolatban volt az elégedettséggel, ahol az anyagi helyzetre, a társas kapcsolatokra, az egészségi állapotra is kontrolláltam, ami arra utal, hogy a magyarok esetében a partner munkanélkülisége további terhet jelent. Mind a háztartás jövedelmének, mind a szubjektív anyagi helyzetnek és az elégedettségnek a kapcsolata Magyarországon jelentősen erősebb, mint Görögországban. A másokba vetett bizalom mindkét országban pozitívan korrelál a jólléttel, de a magyarok számára nagyobb elégedettségi hozadékkal bír a magasabb bizalmi szint.

Érdemes megjegyezni, hogy ebben az elemzésben csupán egyéni szintű tényezőket vizsgáltam. A két ország átlagos elégedettsége közti különbségeket – az itt nem vizsgált egyéni jellemzőkön túl – a makrotényezők, például gazdasági helyzet, egyenlőtlenség,

munkanélküliség (Di Tella et al., 2003; Hajdu & Hajdu, 2014; Luechinger et al., 2010; Stevenson & Wolfers, 2008) vagy kulturális különbségek is magyarázhatják (Hajdu & Hajdu, 2016; Voicu & Vasile, 2014).

Irodalom

- Angeles, L. (2010). Children and Life Satisfaction. *Journal of Happiness Studies*, 11(4), 523–538. <https://doi.org/10.1007/s10902-009-9168-z>
- Baron-Epel, O., Kaplan, G., Haviv-Messika, A., Tarabeia, J., Green, M. S. & Nitzan Kaluski, D. (2005). Self-reported health as a cultural health determinant in Arab and Jewish Israelis: MABAT – National Health and Nutrition Survey 1999–2001. *Social Science & Medicine*, 61(6), 1256–1266. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2005.01.022>
- Blanchflower, D. G. (2021). Is happiness U-shaped everywhere? Age and subjective well-being in 145 countries. *Journal of Population Economics*, 34(2), 575–624. <https://doi.org/10.1007/s00148-020-00797-z>
- Brown, G. D. A., Gardner, J., Oswald, A. J. & Qian, J. (2008). Does Wage Rank Affect Employees' Well-being? *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, 47(3), 355–389. <https://doi.org/10.1111/j.1468-232X.2008.00525.x>
- Cheng, T. C., Powdthavee, N., & Oswald, A. J. (2017). Longitudinal Evidence for a Mid-life Nadir in Human Well-Being: Results from Four Data Sets. *The Economic Journal*, 127(599), 126–142. <https://doi.org/10.1111/ecoj.12256>
- Clark, A., Georgellis, Y. & Sanfey, P. (2001). Scarring: The Psychological Impact of Past Unemployment. *Economica*, 68(270), 221–241. <https://doi.org/10.1111/1468-0335.00243>
- De Neve, J.-E., Diener, E., Tay, L. & Xuereb, C. (2013). The Objective Benefits of Subjective Well-Being. In J. F. Helliwell, R. Layard & J. Sachs (eds), *World Happiness Report 2013* (pp. 54–79). UN Sustainable Development Solutions Network.
- Di Tella, R., MacCulloch, R. J., & Oswald, A. J. (2003). The Macroeconomics of Happiness. *Review of Economics and Statistics*, 85(4), 809–827. <https://doi.org/10.1162/003465303772815745>
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E. & Smith, H. L. (1999). Subjective Well-Being: Three Decades of Progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276–302. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>
- Dolan, P., Peasgood, T. & White, M. (2008). Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being. *Journal of Economic Psychology*, 29(1), 94–122. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.09.001>

- Ervasti, H., Kouvo, A. & Venetoklis, T. (2019). Social and Institutional Trust in Times of Crisis: Greece, 2002–2011. *Social Indicators Research*, 141(3), 1207–1231. <https://doi.org/10.1007/s11205-018-1862-y>
- Esche, F. (2020). Is the problem mine, yours, or ours? The impact of unemployment on couples' life satisfaction and specific domain satisfaction. *Advances in Life Course Research*, 46, 100354. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2020.100354>
- ESS (2002). *European Social Survey Round 1 Data. Data file edition 6.6*. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway. <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS1-2002>
- ESS (2004). *European Social Survey Round 2 Data. Data file edition 3.6*. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway. <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS2-2004>
- ESS (2008). *European Social Survey Round 4 Data. Data file edition 4.5*. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway. <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS4-2008>
- ESS (2010). *European Social Survey Round 5 Data. Data file edition 3.4*. NSD – Norwegian Centre for Research Data, Norway. <https://doi.org/10.21338/NSD-ESS5-2010>
- Flavin, P. & Keane, M. J. (2012). Life Satisfaction and Political Participation: Evidence from the United States. *Journal of Happiness Studies*, 13(1), 63–78. <https://doi.org/10.1007/s10902-011-9250-1>
- Frey, B. S. & Stutzer, A. (2002). *Happiness and Economics: How the economy and institutions affect well-being*. Princeton University Press.
- Graham, C. (2008). Happiness And Health: Lessons–And Questions–For Public Policy. *Health Affairs*, 27(1), 72–87. <https://doi.org/10.1377/hlthaff.27.1.72>
- Hajdu G. (2012). Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovách I., Dupcsik C., P. Tóth T. & Takács J. (eds), *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon* (pp. 45–62). Argumentum.
- Hajdu, G. & Hajdu, T. (2016). The Impact of Culture on Well-Being: Evidence from a Natural Experiment. *Journal of Happiness Studies*, 17(3), 1089–1110. <https://doi.org/10.1007/s10902-015-9633-9>
- Hajdu, T. & Hajdu, G. (2014). Reduction of Income Inequality and Subjective Well-Being in Europe. *Economics: The Open-Access, Open Assessment E-Journal*, 8(35), 1–29. <https://doi.org/10.5018/economics-ejournal.ja.2014-35>
- Hayo, B. & Seifert, W. (2003). Subjective economic well-being in Eastern Europe. *Journal of Economic Psychology*, 24(3), 329–348. [https://doi.org/10.1016/S0167-4870\(02\)00173-3](https://doi.org/10.1016/S0167-4870(02)00173-3)
- Helliwell, J. F., Akin, L. B., Shiplett, H., Huang, H. & Wang, S. (2018). Social capital and pro-social behavior as sources of well-being. In E. Diener, S. Oishi & L. Tay (eds), *Handbook of well-being*. DEF Publishers.
- Helliwell, J. F. & Huang, H. (2008). How's Your Government? International Evidence Linking Good Government and Well-Being. *British Journal of Political Science*, 38(4), 595–619. <https://doi.org/10.1017/S0007123408000306>

- Helliwell, J. F., Layard, R. & Sachs, J. D. (eds) (2012). *World Happiness Report*. UN Sustainable Development Solutions Network.
- Howell, R. T., Kern, M. L. & Lyubomirsky, S. (2007). Health benefits: Meta-analytically determining the impact of well-being on objective health outcomes. *Health Psychology Review*, 1(1), 83–136. <https://doi.org/10.1080/17437190701492486>
- Kahneman, D. & Krueger, A. B. (2006). Developments in the Measurement of Subjective Well-Being. *Journal of Economic Perspectives*, 20(1), 3–24. <https://doi.org/10.1257/089533006776526030>
- Kassenboehmer, S. C. & Haisken-DeNew, J. P. (2009). You're Fired! The Causal Negative Effect of Entry Unemployment on Life Satisfaction. *The Economic Journal*, 119(536), 448–462. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2008.02246.x>
- Luechinger, S., Meier, S. & Stutzer, A. (2010). Why Does Unemployment Hurt the Employed? Evidence from the Life Satisfaction Gap Between the Public and the Private Sector. *Journal of Human Resources*, 45(4), 998–1045. <https://doi.org/10.3368/jhr.45.4.998>
- Molnár, Gy. & Kapitány, Zs. (2006). Mobilitás, bizonytalanság és szubjektív jóllét Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 53(10), 845–872.
- Molnár, Gy. & Kapitány, Zs. (2014). Miért elégedetlenek annyira a magyarok az életükkel? A szubjektív jóllétet befolyásoló tényezők mikroszintű összehasonlító elemzése magyar és osztrák adatokon. *Közgazdasági Szemle*, 61(6), 637–671.
- Mousteri, V., Daly, M. & Delaney, L. (2018). The scarring effect of unemployment on psychological well-being across Europe. *Social Science Research*, 72, 146–169. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2018.01.007>
- OECD (2011). *How's Life?: Measuring well-being*. OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264121164-en>
- Orosz, É. & Kollányi, Zs. (2016). Egészségi állapot, egészség-egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi, T. & Tóth, I. Gy. (szerk.), *Társadalmi Riport, 2016* (pp. 190–208). Társki.
- Oswald, A. J. & Powdthavee, N. (2008). Does happiness adapt? A longitudinal study of disability with implications for economists and judges. *Journal of Public Economics*, 92(5), 1061–1077. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2008.01.002>
- Pinquart, M. & Sörensen, S. (2000). Influences of socioeconomic status, social network, and competence on subjective well-being in later life: A meta-analysis. *Psychology and Aging*, 15(2), 187–224. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.15.2.187>
- Pohlan, L. (2019). Unemployment and social exclusion. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 164, 273–299. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2019.06.006>
- Portela, M., Neira, I. & Salinas-Jiménez, M. del M. (2013). Social Capital and Subjective Wellbeing in Europe: A New Approach on Social Capital. *Social Indicators Research*, 114(2), 493–511. <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0158-x>

- Powdthavee, N. (2008). Putting a price tag on friends, relatives, and neighbours: Using surveys of life satisfaction to value social relationships. *Journal of Socio-Economics*, 37(4), 1459–1480. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2007.04.004>
- Radó, M. K. (2020). Tracking the Effects of Parenthood on Subjective Well-Being: Evidence from Hungary. *Journal of Happiness Studies*, 21(6), 2069–2094. <https://doi.org/10.1007/s10902-019-00166-y>
- Salinas-Jiménez, M. del M., Artés, J. & Salinas-Jiménez, J. (2011). Education as a Positional Good: A Life Satisfaction Approach. *Social Indicators Research*, 103(3), 409–426. <https://doi.org/10.1007/s11205-010-9709-1>
- Sirgy, M. J., Gao, T. & Young, R. F. (2008). How Does Residents' Satisfaction with Community Services Influence Quality of Life (QOL) Outcomes? *Applied Research in Quality of Life*, 3(2), 81. <https://doi.org/10.1007/s11482-008-9048-4>
- Sørensen, J. F. L. (2014). Rural–Urban Differences in Life Satisfaction: Evidence from the European Union. *Regional Studies*, 48(9), 1451–1466. <https://doi.org/10.1080/00343404.2012.753142>
- Stevenson, B. & Wolfers, J. (2008). Economic growth and subjective well-being: Reassessing the Easterlin paradox. *Brookings Papers on Economic Activity, Spring 2008*, 1–87.
- Tan, J. J. X., Kraus, M. W., Carpenter, N. C. & Adler, N. E. (2020). The association between objective and subjective socioeconomic status and subjective well-being: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 146(11), 970–1020. <https://doi.org/10.1037/bul0000258>
- Voicu, B. & Vasile, M. (2014). Do 'cultures of life satisfaction' travel? *Current Sociology*, 62(1), 81–99. <https://doi.org/10.1177/0011392113516651>
- Wolbring, T., Keuschnigg, M. & Negele, E. (2013). Needs, Comparisons, and Adaptation: The Importance of Relative Income for Life Satisfaction. *European Sociological Review*, 29(1), 86–104. <https://doi.org/10.1093/esr/jcr042>
- Wuorela, M., Lavonius, S., Salminen, M., Vahlberg, T., Viitanen, M. & Viikari, L. (2020). Self-rated health and objective health status as predictors of all-cause mortality among older people: A prospective study with a 5-, 10-, and 27-year follow-up. *BMC Geriatrics*, 20(1), 120. <https://doi.org/10.1186/s12877-020-01516-9>

Függelék

F1. táblázat. Mintaelemszámok országonként és hullámonként

	Hullám				Összesen
	1	2	4	5	
Görögország	2 553	2 404	2 061	2 706	9 724
Magyarország	1 668	1 484	1 537	1 555	6 244
Összesen	4 221	3 888	3 598	4 261	15 968

F2. táblázat. A magyarázó változók leíró statisztikái

	HU					GR				
	Átlag	SD	Min	Max	N	Átlag	SD	Min	Max	N
Életkor	47,045	18,442	15	95	6244	48,192	18,619	13	98	9724
Nő	0,544	0,498	0	1	6244	0,560	0,496	0	1	9724
Partnerrel él	0,597	0,490	0	1	6215	0,602	0,490	0	1	9702
Háztartás-nagyság	3,019	1,360	1	6	6244	2,713	1,275	1	6	9724
Egyedülálló szülő	0,079	0,271	0	1	6215	0,057	0,232	0	1	9702
Kisebbségi csoport tagja	0,047	0,211	0	1	6048	0,043	0,203	0	1	9359
Iskolai végzettség										
Alapfok	0,313	0,464	0	1	6189	0,476	0,499	0	1	9713
Középfok	0,524	0,499	0	1	6189	0,333	0,471	0	1	9713
Felsőfok	0,163	0,370	0	1	6189	0,191	0,393	0	1	9713
Településtípus										
Nagyváros	0,259	0,438	0	1	6240	0,446	0,497	0	1	9701
Nagyváros elővárosa	0,042	0,201	0	1	6240	0,129	0,336	0	1	9701
Város	0,328	0,470	0	1	6240	0,148	0,355	0	1	9701
Község	0,371	0,483	0	1	6240	0,276	0,447	0	1	9701
Munkaerőpiaci státusz										
Dolgozik	0,440	0,496	0	1	6224	0,430	0,495	0	1	9720
Tanuló	0,091	0,288	0	1	6224	0,060	0,238	0	1	9720
Munkanélküli	0,056	0,230	0	1	6224	0,073	0,260	0	1	9720
Nyugdíjas	0,278	0,448	0	1	6224	0,242	0,428	0	1	9720

	HU					GR				
	Átlag	SD	Min	Max	N	Átlag	SD	Min	Max	N
Egyéb	0,134	0,341	0	1	6224	0,194	0,396	0	1	9720
Korábban munkanélküli	0,289	0,454	0	1	6237	0,255	0,436	0	1	9705
Partner munkanélküli	0,035	0,183	0	1	6215	0,024	0,154	0	1	9702
Hetente társasági élet	0,343	0,475	0	1	6240	0,380	0,485	0	1	9698
Bizalmas kapcsolat	0,925	0,264	0	1	6220	0,904	0,294	0	1	9697
Közéleti aktivitás: nincs	0,808	0,394	0	1	6221	0,762	0,426	0	1	9686
Közéleti aktivitás: 1	0,124	0,329	0	1	6221	0,134	0,341	0	1	9686
Közéleti aktivitás: 2 vagy több	0,068	0,253	0	1	6221	0,103	0,305	0	1	9686
Ekvivalens jövedelem	5,711	0,571	3,301	8,105	5093	6,309	0,737	3,143	9,077	6536
Szubjektív anyagi helyzet										
Kényelmesen megélnék	0,059	0,235	0	1	6201	0,088	0,284	0	1	9675
Kijönnek a jövedelmükből	0,484	0,500	0	1	6201	0,365	0,481	0	1	9675
Nehezen élnek meg	0,326	0,469	0	1	6201	0,355	0,479	0	1	9675
Nagyon nehezen élnek meg	0,132	0,338	0	1	6201	0,192	0,394	0	1	9675
Szubjektív egészségi állapot										
Nagyon rossz	0,039	0,193	0	1	6241	0,013	0,115	0	1	9723
Rossz	0,134	0,340	0	1	6241	0,045	0,207	0	1	9723
Kielégítő	0,340	0,474	0	1	6241	0,182	0,386	0	1	9723
Jó	0,376	0,484	0	1	6241	0,324	0,468	0	1	9723
Nagyon jó	0,112	0,316	0	1	6241	0,436	0,496	0	1	9723

	HU					GR				
	Átlag	SD	Min	Max	N	Átlag	SD	Min	Max	N
Egészségügyi korlátozottság										
Nagyon korlátozott	0,090	0,286	0	1	6234	0,044	0,204	0	1	9691
Bizonyos mértékig korlátozott	0,212	0,408	0	1	6234	0,132	0,338	0	1	9691
Nincs	0,698	0,459	0	1	6234	0,825	0,380	0	1	9691
Bizalom	4,390	1,922	0	10	6144	3,616	1,967	0	10	9660
Közéleti elégedettség	3,840	1,740	0	10	5845	3,693	2,045	0	10	9538

F3. táblázat. Az elégedettség átlaga országonként és hullámonként

	Hullám				Összesen
	1	2	4	5	
Görögország	6,34	6,45	5,96	5,64	6,09
Magyarország	5,61	5,62	5,23	5,83	5,57

Nyiss nekem tért!

A termékterek, politikai terek dimenziószám-váltásának társadalmi folyamatáról

A fejezetben sokváltozós termék- és politikai terekben zajló társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokat vizsgálunk, melyek egy újfajta kínálati jellemző megjelenéséhez, társadalmi elfogadottságához, azaz egy új modell dimenzió megnyíltához vezetnek. A termékek megkülönböztetése a protodimenzió mentén kezdetben vertikális és dichotóm, az új jellemző meglétét vagy hiányát jelezve. A megnyíló dimenzió különböző fejlődési pályákra kerülhet attól függően, hogy az új kínálati jellemzőt a közönség egésze, vagy csak a bevezetők kisebbsége találja-e kívánatosnak. Konszenzuális bevezetés esetén idővel közbülső változó értékek alakulhatnak ki az új tengelyen. Ha a szereplők a megjelenő termékváltozatokat árakkal összevetve, ár-érték arányokat mérlegelve ítélik meg, akkor a kezdeti dichotóm és vertikális termékmegkülönböztetés többértékű horizontálissá alakul át. Erős kulturális töltetű dimenziók szembenállási alapon alakulhatnak ki: a bevezetendő ismérv kezdeményezői a 'jó' oldalra helyezik magukat, a többieknek hagyva a 'rossz' oldalt az új tengely mentén. Ilyen fekete-fehér esetekben a termékváltozatokhoz kapcsolódó ellentétes identitások meggátolják vagy jelentősen hátráltatják a köztes változó értékek megjelenését. A tengelyek száma csökkenhet egy dimenzió gyors összeomlásával, például radikális innováció okozta avulással, vagy fokozatosan, korábban különbözőnek számító ismérveknek egy általánosabb termékjellemzőbe való összeolvadásával.

1. A társadalomtudomány térmodelljeiről

A sokdimenziós tér a tudomány kedvelt modellezési eszköze. A tér tengelyei a kutatás szempontjából fontosnak minősülő változókat jelenítik meg, a megfigyelési egységeket pedig a tér azon pontjai, melyeknek koordinátái a megfigyelési egységek változó értékei. A modellezési tér dimenziószámának megválasztása módszertani döntés, melyről

a jelentősnek minősülő jellemzők száma alapján dönt a kutató. Fontos különbség azonban, hogy ezeket a jellemzőket valamilyen világos és tetten érhető formában a modellezési tér szereplői is fontosnak gondolják-e viselkedésük, választásaik kialakításában. A fejezetben azokkal az esetekkel foglalkozunk, amikor a válasz igenlő. Ilyenkor a modellező tér dimenziószáma maga is társadalmi tartalommal bíró jellemző, és a dimenziószám változása maga is társadalmi folyamatok leképeződése. Az első vonatkozásról már születtek kutatási leírások, bemutatva, hogy milyen módokon keretezheti a térben folyó eseményeket annak dimenziószám-függő geometriája. A modellálandókat hűen tükröző térmodellek esetén e geometriai hatások társadalmilag értelmezhető hatásoknak feleltethetőek meg. Ilyen folyamatokat foglal össze a fejezet első része, egyben a térmodellek fontos vonásait is ismertetve. Ezekre támaszkodik a fejezet második része, mely példákra hivatkozva új és alapvetően spekulatív kutatási elképzeléseket fogalmaz meg a dimenziószám-váltási dinamikájával kapcsolatban. Ekkor a különböző dimenziószámú terek közötti átalakulásnak megfelelő társadalmi folyamatokra kerül a vizsgálódás súlypontja.

1.1. A térmodellek típusairól

A térmodellekre alapuló társadalomtudományi vizsgálódások megfigyelési egységei általában a társadalmi tudatossággal kapcsolatba hozható entitások (egyének, szervezetek, pártok). Ezek számára a tér tengelyein szereplő változók ismertek, jelentőséggel bíróak lehetnek, ahogyan például a politikai kérdések terének tengelyeit a választókat foglalkoztató kérdések alkotják. Más társadalomtudományi alkalmazásoknál a sokdimenziós tér pusztán analitikus eszköz, amely tengelyeinek változóit elegendő, ha a kutatás résztvevői ismerik. Például a rétegződéskutatások több tucat társadalmi változót figyelembe véve helyezik el magas dimenziószámú terekben az egyéneket, és számított távolságaik alapján sorolják őket együvé, vagy sem (Kolosi, 1988). Ilyen esetekben egy új térváltozó modellbe foglalásához nem kell a modellezettek egyetértését elnyerniük a kutatóknak. De ha a modellező a vizsgálati alanyok számára is jelentőséggel bíró dimenziókat választ, csínján kell bánnia a tengelyek szaporításával. Ilyenkor a dimenziók számának viszonylag alacsonyan húzódó felső korlátot szab a modellezettek kognitív kapacitása. Döntéseinket általában néhány szempont figyelembevételével hozzuk meg, így a vizsgált dimenziószám maximuma valahol a fél tucat és a tucat közötti sávban keresendő. A tereket cellás szerkezetűnek képzeljük el, azaz feltesszük, hogy szereplőink a térbeli helyzeteik különbségeinek nem tulajdonítanak jelentőséget egy bizonyos felosztási finomságon túl. Így a tér pontjai valójában cellákat jelentenek. A tengelyeken szereplő változókat standardizálnak vesszük, kiküszöbölve a mértékegységek

különbözőségeiből eredő hatásokat. Mivel a tengelyek skálái végesek, a modellezett eseményeket egy véges térdarabban zajlónak képzeljük el, amire kerettér (*frame space*) néven hivatkozunk.

Tárgyaik alapján a társadalomtudományi térmodellek három típusa rajzolódik ki. A termékter (*commodity space*) modellek egydimenziós változatát Hotelling fogalmazta meg (1929). Írásában a tengerparti üdítős bódé felkeresésénél azt vette figyelembe a vásárló, hogy milyen messzire kellett elbattyognia az italért. Lancaster (1966) sokdimenziós termékterében már termékjellemzőket jelenítenek meg a térdimenziók, és a vásárlónak az adott termék milyenségével kapcsolatos elvárásait egy pont jeleníti meg a térben (*ideal point*, ízléspont). Még ezt megelőzően alkotta meg Downs (1957) a politikai kérdések által kifeszített politikai tér fogalmát, melyben a választó politikai ízléspontjának helyzete alapján mérlegeli a szintén térbeli pontokkal jellemzett pártprogramokat. A szociológiában Peter Blau (1977) vezette be a szociodemografikus tér fogalmát, melynek tengelyein az egyén társadalmi helyzetét meghatározó változók szerepelnek (Blau-tér, McPherson, 2004). A *homofília* elve szerint a másik fél hozzánk képest elfoglalt hasonló térbeli helye alapján választhatunk párt, üzleti partnert, barátot vagy ellenséget (McPherson, Smith-Lovin & Cook, 2001). A homofília elve a sokdimenziós térbe ágyazott hálózatok kapcsán is szerepet kap: a csomópontokat koordinátaikkal lecövekeljük a Blau-térben, a nem metrikus hálózati távolság, azaz a pontokat összekötő élek menti minimális lépésszám mellett egy metrikus távolságot is bevezetve (Freeman, 1983; Péli, 2005, 2013).

A termékterek és a politikai terek közös vonása, hogy vásárlóik/szavazóik választása ízlésük diktálta preferenciáik alapján esik valamely kínált dologra. E preferenciák adottak is lehetnek, de inkább beható szervezeti munkával, politikai ráhatással alakíthatóak ki (*engagement*, Hannan, Pólos & Carroll, 2007). A Blau-tér pontjai társadalmi helyünket jelölik ki társadalmi jellemzőink kombinációi által, feladva az örökzöld kérdést, hogy e jellemzők szerinti helyünkből miként következtethetünk ízlésvilágunkra, társadalmi választásainkra. E leképeződésre vonatkozó tudásunk meglehetősen töredékes, noha a marketing tudománya már e töredékek felhasználásával is szép gyakorlati sikereket könyvel el. Vizsgálódásunkat a tágra értelmezett politikai és termékterekre irányítjuk, ahol az egyének térbeli pontjai közvetlenül preferenciáikat jelölik. A termékterben modellezhetőnek gondolunk olyan (részben) nonprofit szervezeteket is, melyek szolgáltatásaikat sajátos szükségletű csoportoknak kínálják, ahogy például egy régió egyetemei tudáshoz, fokozathoz való hozzáférést kínálnak különböző elvárásokkal rendelkező diákoknak. De vizsgálódásunk körébe férnek a Blau-térbeli homofília-modellek is, ahol a társadalmi dimenziók egyben az egyének közti affiliációt meghatározó

ízléscdimenziók. Homofíliaalapon működnek a társkereső szolgáltatások is, gondoljunk a gazdag-szegény, fiatal-idős, képzett-képzetlen Blau-tér-dimenziókra.

1.2. A dimenziószám és a térben zajló események kapcsolatáról

A megnövelt dimenziószámú termékterek vevői valamely új szempont mentén méregetik a kínálatot. A magasabb dimenziójú terek geometriájával először találkozik általában meglepődve tapasztalják, hogy mennyire különböznek e terek tulajdonságai a dimenziószámuk szerint. Három dimenzióig a különbségek jól elképzelhetők, például intim tudásunk van a szakasz, a körlap és a gömb eltérő ismérveiről. Négy dimenziótól kezdve a szemléleti képet felváltja az analitikus megközelítés, mellyel a társadalmi/politikai cselekmény folyása magasabb dimenziós színpadokon is megfigyelhető. Az emelkedő dimenziószám következtében az apró *specialista* szervezetek számára versenytől védett kuckók alakulhatnak ki a széles *generalista niche*-ek között (Péli & Nootboom, 1999), ahogyan a piaci centrumtól távolabb eső, megnövekedett perifériákon is (Bruggemann & Péli, 2014). Gazdasági szervezetek esetén a dimenziószámmal nőhet az eladásmaximalizáló optimális niche átmérő (Péli & Witteloostuijn, 2009). Két szervezet eltérő méretű, rögzített niche átmérőit összehasonlítva azt találjuk, hogy a dimenziószám változása ellentétesen hathat affiliációs bázisuk méretére (Péli & Bruggemann, 2006). A sokdimenziós terek törtdimenziószáma (*fraction dimensionality*) is definiálható Mandelbrot *similarity dimension* fogalma felhasználásával (1983). A törtdimenziószám növekedése a lehetséges tércellák között a megnyitott, azaz a közönség által már ismert pozíciókat jelölő cellák számának növekedését követi, így a tér termékváltozatokkal való telítődési fokának jelzőszáma lehet. A növekvő törtdimenzió hatással van a térben folyó versenyre. A szimulációs eredmények szerint befolyásolja a kis és nagy méretgazdasági előnyökkel (*scale economies*) jellemzett szervezetek egymáshoz képesti sikerességét, csökkentve az előbbieket hátrányát az utóbbiakkal szemben (García-Díaz, Péli & Witteloostuijn, 2020).

2. A dimenziószám-váltás folyamatáról

A terméktér dimenziószám-váltása nyomán a piac szereplői a korábbinál több vagy éppen kevesebb ismérv szerint mérlegelik a kínálatokat. Milyen hatások válthatják ki a dimenziószám változását? Milyen társadalmi folyamatok révén mehet végbe a váltás? A térmodellekre vonatkozó analitikus ismereteinket empirikus példákkal összevetve keressük a lehetséges válaszokat.

A kerettér dimenziószám-váltása történhet endogén okokból. A korábban már idézett kutatásokban az egész dimenziószámok rögzítettek voltak, azaz különböző dimenziószámú terekben működő, de másban hasonló helyzetű szervezetek lettek összehasonlítható (közgazdasági kifejezéssel: *comparative statics*). A már említett telítődést vizsgáló kutatásnál egy rendkívülinek nem nevezhető esemény bekövetkeztével növekszik a tér törtdimenziószáma: egy szervezet a termékjellemző-értékek addig ismeretlen kombinációját kínálva megnyit egy új cellát a kerettérben (García-Díaz, Péli & Witteloostuijn, 2020). A cellák telítődési folyamata endogén módon elvezethet a kerettér egész dimenziószámának megváltozásához. A piac korosodásával (*maturation*) a szervezetek újabb cellákat elfoglaló termékváltozatokkal különböztetik meg kínálatukat versenytársaikéitól (*horizontal product differentiation*, Eaton & Lipsey, 1989; Piana, 2003), hogy csökkentse a fundamentális niche-eik közötti átfedést, és ezzel a piaci verseny hevét (Hannan & Freeman, 1977). A kerettér kínálati telítődésével a törtdimenziószám a legközelebbi egész dimenziószámhoz közelít. A további termékmegkülönböztetési lehetőségei szűkülnek az adott egész dimenziószám mellett.

A terméktérszegmens tágulhat, ha a tengelyek szélein további skálaértékek jelennek meg. De a rendező- vagy intervallumskálájú tengelyek nyújtásának határt szab az így előálló extrém termékváltozatok iránti mérsékelt kereslet. Növelhető a cellák száma a skálaelemek sűrítésével, köztes cellák beiktatásával is. A lábbelik méretskáláján fél számnyi méretek is megjelenhetnek, vagy köztes felbontású képminőséget is kínálhat egy online műsorszolgáltató az eltérő számítógép-teljesítményekhez igazodva. De egy határon túl további termékváltozatok bevezetése egy új terméksajátosságot megjelenítő tengely megjelenésével, azaz a kerettér dimenziószám-ugrásával lehetséges. E növekedésnek geometriai korlátai is vannak. Például ötelemű skálák esetén egy kétdimenziós teret háromdimenziósra bővítve $5^3 = 125$ geometriailag lehetséges termékváltozat adódik a korábbi 25 helyett. Az eljárást négy és öt dimenzióra kiterjesztve a cellák számára 625 és 3125 adódik. Ha szűkkeblűen mind az öt dimenzió mellett csak két skálaelemet engedélyezünk, amelyek azt jelzik, hogy a kínálat rendelkezik-e az adott tulajdonsággal, vagy sem, még e csökkent 5-dimenziós térben is $2^5 = 36$ termékváltozat lehetséges. A rohamosan növekvő cellaszámokat figyelembe véve felvetődik a kérdés, hogy megközelíthető-e a gyakorlatban a keretterek új dimenziók megjelenését kiváltó telítődése? A válasz igenlő, ha figyelembe vesszük, hogy egy piac kínálatváltozatokkal való telítettségének érzete már jóval a teljes telítődés előtt megjelenik. Egyrészt a kínált termékek közötti különbséget erősebbnek észleljük, ha azok nem csak egyetlen ismérventen különböznek, vagy ha az egyes ismérvek skáláin több értékkel különböznek egymástól. Azaz a termékkel betöltött cellák szomszédságában üres cellák lehetnek, amelyekbe csak cipőkanállal lehet további termékváltozatokat beilleszteni. Másrészt,

a tengelyek szélein lévő igen nagy számú extravagáns pozíció többsége szintén megnyitatlan marad. Továbbá nagy számban vannak össze nem illőnek ítélt, vagy éppen intézményi szabályozás által tiltott termékjellemző-kombinációk (marihuánás sütemény). De e hároménál is erősebb korlátot állít az aktív cellák számának a kereslet végessége. Egy további dimenzió megjelenésével még dichotóm változó esetén is megduplázódik a geometriailag lehetséges cellák száma. Noha az újféle kínálat többletkeresletet vonzhat a piacra, e keresletnövekedés általában messze elmarad arányaiban a cellák számáétól. Az egyes termékváltozatokra jutó *átlagos* kereslet erősen lecsökken, így cellák tömegeinek kell üresen maradnia ahhoz, hogy legalább egyes termékek kereslete meghaladhassa a gazdaságos termelési minimumküszöböt. Mindehhez járul egy további robusztus geometriai hatás: a dimenziószám emelkedtével a cellaszám sokkal gyorsabban növekszik a tengelyek széleivel jelölt perifériákon, mint a középső zónában. Ezért már egy viszonylag alacsonyan húzódó dimenziószám-határ fölött egy termékváltozatokkal valamelyest kitöltött, szűk piaci centrum létre számíthatunk, amit sivatagként vesz körül a szórványos kínálatú óriás periféria (Bruggemann & Péli, 2014).

2.1. Dimenziószám-növekmény konszenzussal

A dimenziószám változását exogén okok is kiválthatják, például egy technikai vagy társadalmi újítás megjelenése. Az endogén és exogén esetekre egyaránt igaz, hogy az új dimenzió megnyílása, társadalmi legitimitációja hosszas intézményesülési folyamat eredménye (Scott, 1995), a közönségnek meg kell tanulnia, hogy az új jellemző az adott termékkör magától értetődő és kívánatos tartozéka. A következőkben példákön szemléltetjük ezt a folyamatot.

Egy új termékdimenzió megnyílását hozta a légszák (*airbag*) gépjárműipari megjelenése a múlt század hetvenes éveiben. A folyamat egy termékdimenzió konszenzuális bevezetését példázza: bár a légszák csak évtizedek alatt vált az új autók elengedhetetlen alkatrészévé, hasznosságát és szükségességét illetően egyetértés alakult ki. A légszák története egyúttal egy önálló termékdimenzió megszűnésére is példa. Az új autók kötelező tartozékává válva a termékmegkülönböztető (*product differentiation*) hatása elenyészőben van, így a légszák megléte és milyensége belefoglaldott egyfajta általános termékbiztonság-dimenzióba.

Egy új termékdimenzió gyakran dichotóm a megnyílásakor: a termék rendelkezik az illető jellemzővel, vagy sem. A légszák hasznosságára vonatkozóan kialakult egyetértés idővel technikailag fejlettebb, megbízhatóbb változatok kifejlesztésére vezetett.

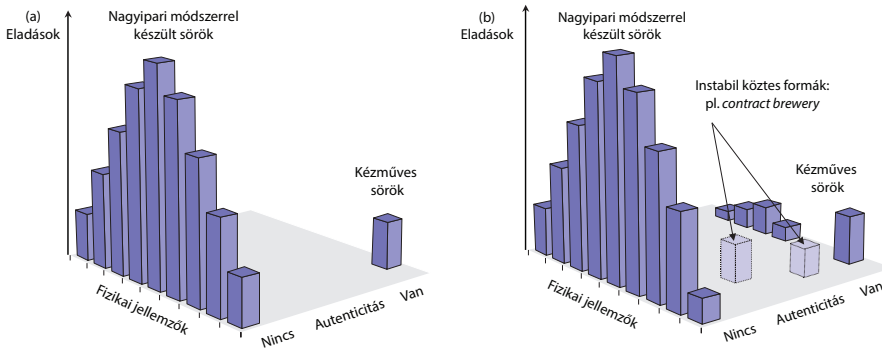
Az első ülések légszákjai kiegészültek a hátsó ülésekre tervezettekkel, később sorban megjelentek az oldalsó, felső és térdvédő zsákot, vagy éppen felfúvódó biztonsági övet is tartalmazó konfigurációk. A kételemű rendezőskála helyét egy többelemes rendezőskála vette át, amelynek elemei mentén haladva növekszik az utasbiztonság, és ezzel a termék fizikai értelemben vett kívánatossága. Azonban termék- és politikai terek fogyasztói a kínálatból ízléspontjuk (*ideal point*) alapján választanak, aminek koordinátáitól való bármely irányú eltérést negatívan ítélnék meg. A légszaktípusok minőség szerinti rendezőskálája csak módosítással illeszthető be ebbe a keretbe annak figyelembevételével, hogy a vásárlók általában érték-ár arányokat összehasonlítva döntenek. A fejlettebb konfigurációk egyben költségesebbek. Az egyes termékváltozatok szubjektív hozzáadott értékeit az áraikkal normálva egy olyan skálához jutunk, amely mentén a vevő az ízlésének és pénztárcájának egyaránt megfelelő változatot választja.

A konszenzussal bevezetett termékdimenziókra vonatkozóan a következő, korroborálásra váró hipotéziseket fogalmazzuk meg:

1. *A dichotóm dimenzió mentén idővel egyre jobb minőségű termékváltozatok jelennek meg.*
  - 2a. *Ha az új változat többletköltségei nem számottevőek, akkor az felváltja a korábbi.*
  - 2b. *Ha az új változat többletköltségei számottevőek, akkor bővül a skála, aminek értékeit a változatokhoz tartozó ár-érték arányok adják.*

Az ellensúlyozó ár mellett más kompromisszumot teremtő hatás (*trade-off*) is befolyásolhatja a választást. A megvalósítandó környezetvédelmpolitika-változatokra vonatkozó döntésnél erős moderáló hatása van a megvalósításukkal járó életviteli és anyagi kényelmetlenségek mértékének. Az ár helyettesítője lehet az idő is, például az egyetemeken kínált diplomafajták közti választásnál szempont a megszerzésükhöz szükséges oktatás hossza. Már utaltunk a közgazdaságtanból ismert a horizontális és vertikális termék-megkülönböztetésre (Piana, 2003). Horizontális megkülönböztetés esetén a termék ideális mivoltára vonatkozóan nincs konszenzus, a vásárlók a termékjellemzők különböző értékeit kedvelik. Vertikális megkülönböztetés esetén konszenzus honol az egyes változatok kívánatosságát illetően, melynek alapján azok minőségi sorba rendezhetőek. Eddigi példáink a kiindulási vertikális differenciálás horizontálisba döntéseként is szemlélhetőek valamely ellensúlyozó elem (pl. ár) beiktatása által. A termék- és politikai terek kutatási alkalmazhatóságát szélesítheti annak tudatosítása, hogy azok ízlésalapú, azaz horizontális differenciálást megjelenítő tengelyein hierarchiába rendezett, eltérő minőségeket megjelenítő termékváltozók is megjeleníthetőek alkalmas átalakítással. Egy politikai tér zöld dimenziója mentén a pártok radikalitásuk szerint sorba rendezett

tervei megvalósítási költségeikkel normálva már horizontális megkülönböztetésen alapuló skálát alkothatnak. E normalás gyakorlati jelentőségét felismerve a holland választásoknál törvényes előírás a politikai kínálat bearázása: a Központi Statisztikai Hivatal (CBS) becslést készít az induló pártok programjainak megvalósítási költségeiről.

1a–b. ábra. Az autenticitásdimenzió a kézműves sörfőzők között

A termékek fizikai tulajdonságai egyetlen tengelyen összevontan szerepelnek. (a) A megnyíló autenticitás-tengely értékészlete eredendően dichotóm. (b) Idővel instabil 'köztes' autenticitású változatok jelenhetnek meg az új tengelyen.

2.2. Dimenziószám-növekmény konszenzus nélkül

Egy új, szembenálláson alapuló termékdimenzió bevezetésére vezetett az amerikai kézművessör-gyártók mozgalma a múlt század nyolcvanas éveiben (*microbrewery movement*, Carroll & Swaminathan, 2000). A mozgalom az unalmas, nagyipari előállítású generikus sörök (Heineken, Budweiser) egyeduralmának régi receptek alapján készülő, érdekes ízvilágú kézműves sörökkel való megtörésére jött létre. Ez idővel egy új piaci szegmens létrejöttére vezetett. A kézműves sörök fogyasztása divattá vált a képzett és tehetős fiatalok körében, akik a kulturális-társadalmi státuszukat e drága és minőségi italok fogyasztásával is hangsúlyozhatták. A mikrosörfőzdék piaci szegmense egy új kulturális termékjellemző, az *autenticitás* mentén nyílt meg (1a. ábra). A dimenzió eredendően a kulturális szembenállás hangsúlyozására lett kialakítva, hozzá az értelmiségi mozgalmaktól korántsem idegen, kizárólagosságra törekvő módon: a kézműves sörök autentikusnak minősültek, az összes többi pedig nem. Nem alakult ki konszenzus a fogyasztók között az új dimenziót illetően, míg a mozgalom tagjai számára karakteres pozitív tartalma volt az autenticitásnak, mások számára ez közömbös vagy elmosódott tartalmú maradt.

Az autenticitásérzület kialakításánál és karbantartásánál kiemelt szerepe volt a szembenállásnak. Míg a légszakot nem kínáló gyártó jó útra térhetett e termék bevezetésével, a mikroföldék mozgalmánál nem létezett ilyen befogadás, mivel az autenticitás szorosan a termelés archaikus, kisipari módjához kapcsolódott. Amint a téma kutatói megjegyezték: a fejlett ipari technológiájú nagyipari gyártók leutánozhatták a kézműves sörök kínálta újfajta ízeket, nagy mennyiségben, olcsón és egyenletes minőségben kínálhattak hasonló ízvilágú söröket, melyek azonban definíció szerint nem lehettek autentikusak (Carroll & Swaminathan, 2000). Az új dimenzió értékészletében sokkal nehezebben alakulhattak ki köztes skálaelemek, mint a légszak esetén, mert az *autentikus – nem autentikus* dichotómia éles fenntartásán éberem öröködték a mozgalom tagjai. Lehetséges köztes-forma jelöltként megjelentek például a bérföldék (*contract breweries*), melyek a hozott recept alapján vállalták a termék – autentikus technológiával történő – elkészítését (*1b. ábra*). De a bérföldék erős kísértésnek voltak kitéve, hogy titkon az olcsóbb ipari technológiával készítsék el a rendelt fizikai jellemzőjű söröket. A nyilvánosságra kerülő hamisítási eseteket nagy vehemenciával bélyegezték meg a mozgalom aktivistái az interneten (a kézműves sörök fogyasztói természetesen az ezredforduló előtt is rendelkeztek internet-hozzáféréssel).

A nem konszenzuális dimenziónyílás sajátos példájával szolgáltak a magyar politikai tér 2010-es évek végi eseményei (Péli, 2021). A politikai tér bal–jobb dimenziója egyre hangsúlyosabbá vált, ahogy a politikai kérdések tengelyei mentén rendre ‘bal-’ és ‘jobboldali’ válaszok alakultak ki a szembenállás hatására. E különbségek idővel leképeződtek a bal–jobb tengelyre, mely így fokozatosan eredeti politikai jelentését veszítette. A kormánypártok vertek tábor a tartalmi kérdések vonatkozásában egydimenzióssá váló, nominális bal–jobb tengelyű hazai politikai tér választóban gazdag közepén, elválasztva a balliberális ellenzékét a Jobbik nevű csoportosulástól. Ez a felállás ellentmondani látszott annak, hogy a két átellenes oldali ellenzéki tömb tagjai idővel politikailag közelebb érezték magukat egymáshoz, mint a közös ellenség kormánypárthoz. A látszólagos ellentmondást feloldja, ha egy önálló dimenzióként jelenítjük meg az elhatalmasodó kormány–ellenzék szembenállást. Az adódó kétdimenziós politikai tér szembenállási dimenziója mentén a két ellenzék azonos pozíciót foglalt el. A dimenzió kozmikus méretűvé vált súlya figyelembevételével modellezhetővé válik, hogy a bal–jobb tengelyen egymástól továbbra is átellenesen elhelyezkedő ellenzéki tömbök közelebb kerültek egymáshoz, mint a kormánypártokhoz.

3. Záró megjegyzések

Míg egy új dimenzió bevezetése idő- és munkaigényes társadalmi tanulási folyamat, eltűnésük erőfeszítések nélkül is végbemehet. A korábbi példáknál már találkoztunk

a dimenziószám fokozatos összeolvadás (*amalgamation*) révén történő csökkenéséről. Egy térdimenzió hirtelen is összeomolhat, például egy radikális innováció miatti avulás hatására értelmezhetetlenné vagy érdektelenné válva. Az elektroncsövet az ötvenes évektől felváltó tranzisztor, majd később a nyomtatott áramkör elterjedésével a számítógépek mérete több ugrással teremnyiről pizzás doboznyira csökkent, végül eltűntetve az árakban is tükröződő hardware-méret-dimenziót. Járványok, háborúk vagy terrorista támadások esetén a politikai terek napok alatt leszűkülhetnek akár egyetlen *velünk vagy ellenünk* dimenzióra.

Példáinkkal azt kívántuk bemutatni, hogy a modelláló térdimenzió változásainak milyen társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok feleltethetőek meg. Az adott társadalmi környezet dimenzióinak mibenlétéről, ha nem is mindig konszenzuális, de határozott elképzelései vannak az ott élőknek. E nézetek eloszlását, tartalmi és intenzitásbeli változásait és a dimenziószámhoz kapcsolódó társadalmi mozgásokat a társadalom- és kognitív tudományok módszereivel feltárhatónak gondoljuk.

Irodalom

- Blau, P. M. (1977). A macrosociological theory of social structure. *American Journal of Sociology*, 83(1), 26–54. <https://doi.org/10.1086/226505>
- Bruggeman, J. & Péli, G. (2014). Small firm subsistence and market dimensionality. *International Journal of Modern Physics C*, 25(10), 1450053 p. <https://doi.org/10.1142/S0129183114500533>
- Carroll, G. R. & Swaminathan, A. (2000). Why the microbrewery movement? Organizational dynamics of resource partitioning in the U.S. brewing industry. *American Journal of Sociology*, 106(3), 715–762. <https://doi.org/10.1086/318962>
- Downs, A. (1957). *An economic theory of democracy*. Harper and Row. https://doi.org/10.1007/978-3-531-90400-9_27
- Eaton, B. C. & Lipsey, R. G. (1989). Product differentiation. In Schmalensee, R. & Willig, R. D. (eds), *The handbook of industrial organization* (pp. 723–768). North-Holland. [https://doi.org/10.1016/S1573-448X\(89\)01015-0](https://doi.org/10.1016/S1573-448X(89)01015-0)
- Freeman, L. C. (1983). Spheres, cubes and boxes: Graph dimensionality and network structure. *Social Networks*, 5(2), 139–156.
- García-Díaz, C. E., Péli, G. & Witteloostuijn, A. van (2020). The coevolution of the firm and the product attribute space. *Plos One*, 15(6), e0234007. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0234007>

- Hannan, M. T. & Freeman, J. (1977). The population ecology of organizations. *American Journal of Sociology*, 82(5), 929–964. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/226424>
- Hannan, M. T., Pólos, L. & Carroll, G. R. (2007). *Logics of organization theory: Audiences, codes, and ecologies*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400843015>
- Hotelling, H. (1929). Stability in competition. *Economic Journal*, 39(153), 41–57. <https://doi.org/10.2307/2224214>
- Kolosi, T. (1988). Stratification and social structure in Hungary. *Annual Review of Sociology*, 14, 405–419. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.14.080188.002201>
- Lancaster, K. J. (1966). A new approach to consumer theory. *Journal of Political Economy*, 74(2), 132–157. <https://doi.org/10.1086/259131>
- Mandelbrot, B. B. (1983). *The fractal geometry of nature*. W. H. Freeman. <https://doi.org/10.1002/esp.3290080415>
- McPherson, J. M. (2004). A Blau-space primer: Prolegomenon to an ecology of affiliation. *Industrial and Corporate Change*, 13(1), 263–280. <https://doi.org/10.1093/icc/13.1.263>
- McPherson, J. M., Smith-Lovin, L. & Cook, J. M. (2001). Birds of a feather: Homophily in social networks. *Annual Review of Sociology*, 27, 415–444. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.415>
- Péli, G. (2005). Társulás határokkal: Szervezeti niche-modellezés a Blau-térben. *Szociológiai Szemle*, 15(1), 3–22. <http://www.socialnetwork.hu/cikkek/PeliNiche05.pdf>
- Péli, G. (2013). Network modeling with cellular automata: Revisiting the issue of dimensionality. *Journal of Mathematical Sociology*, 37(4), 195–202. <https://doi.org/10.1080/0022250X.2013.799157>
- Péli, G. (2021). Mozgó törésvonalak a magyar politikai térben. Hogyan lett a két ellenzékből egy a választói térelmélet szerint? *Politikatudományi Szemle*, 30(3), 7–24. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2021.3.7>
- Péli, G. & Bruggeman, J. (2006). Networks embedded in n-dimensional space: The impact of dimensionality change. *Social Networks*, 28(4), 449–453. <https://doi.org/10.1016/j.socnet.2005.11.002>
- Péli, G. & Nooteboom, B. (1999). Market partitioning and the geometry of the resource space. *American Journal of Sociology*, 104, 1132–1153. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/210138>
- Péli, G. & Witteloostuijn, A. van (2009). Optimal monopoly market area spanning in multidimensional commodity spaces. *Managerial and Decision Economics*, 30(1), 1–14. <https://doi.org/10.1002/mde.1428>
- Piana, V. (2003). *Product differentiation*. Economics Web Institute. <http://www.economicwebinstitute.org/glossary/product.htm>
- Scott, W. R. (1995). *Institutions and organizations. Ideas, interests and identities*. Sage Publications.

A 2022-es országgyűlési választások részvételi adatainak térökonometriai elemzése

---

Bevezetés

A társadalmi-gazdasági és politikai jelenségek megértéséhez kiemelt fontossággal bír a területileg aggregált adatok elemzése. Ennek elsősorban az az oka, hogy a társadalmi, politikai és gazdasági folyamatok széles köréről vannak területileg összegyűjtött adatok. A területi adatok tehát gazdag tárházát kínálják az elemzésnek, ugyanakkor komoly veszélyforrást is hordoznak magukban. A területi adatok naiv elemzésével könnyen hibás következtetéseket vonhat le a kutató. Ezen hibalehetőségek közül az elméleti jellegű ökológiai tévkövetkeztetéssel kapcsolatos problémák régóta ismertek, és ma már nem jellemző, hogy a területi adatokból kiinduló individuális szintre vonatkozó következtetések csapdájába essenek a szerzők.

Ugyanakkor a területi elemzés technikai, matematikai kivitelezése során napjainkban is számtalan hibásan végrehajtott kutatással találkozhatunk. Számos szerző úgy gondolja, hogy a térbeli adatok OLS³-regressziójának illesztése és interpretálásának során elég, ha az ökológiai tévkövetkeztetés el nem követésére ügyel. Ugyanakkor figyelmen kívül hagyják, hogy a térbeli adatok gyakran sértik a megfigyelések függetlenségének feltételét, ami nem reguláris reziduális eloszlásokat okoz, jelezve az OLS-becslés inkorrekt voltát. A rosszul specifikált regressziós modellek paraméterbecslései pedig súlyosan torzítottak lehetnek. A rejtve maradó endogenitási probléma miatt, fel nem tárt „*spill-over*” hatások következtében, akár még a modell együtthatóinak előjele is téves lehet. Tehát a rossz modellspecifikáció miatt azt gondolhatják az elemzők, hogy bizonyos változók hatása pozitív a függő változóra, valójában azonban negatív hatás figyelhető meg.

---

¹ Károli Gáspár Református Egyetem, BTK TKI.

² Miniszterelnökség, Közbiztonsági Monitoring Főosztály.

³ OLS – Ordinary Least Square: legkisebb négyzetek módszerével illesztett modell.

Jelen tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy a 2022. évi országgyűlési választások részvételi adatait elemezzük az adatok jellegének (térbeli autokorreláltság jelenléte) megfelelő statisztikai módszertannal. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy a választási részvétel (a szavazásra jogosultak száma %-ban kifejezve) milyen szociológiai és gazdasági háttérváltozók függvénye. Vajon igaz-e az a hazai politikai közbeszédben elterjedt sztereotip kép, hogy a nagyobb lélekszámú, gazdagabb, értelmiséggel jobban ellátott területeken nagyobb a részvételi kedv, mint a kisebb lélekszámú, szegényebb, kevésbé értelmiségi miliőkben.

Szakirodalmi áttekintés

A térbeli közelségen alapuló befolyásolást vizsgálta Wendy Cho és Thomas Rudolph (2008). Négy lehetséges módozatot különböztettek meg, amelyeken keresztül az egymáshoz közel lakó személyek hatással lehetnek egymás politikai aktivitására és pártpreferenciájára.

1. Az önkiválasztási folyamat elmélete szerint a homofília alapján az azonos státuszúak egymás közelébe költöznek, így a hasonló gondolkozású és világnézetű egyének homogén, más térelemektől elkülönülő tömböket képeznek. A jelenséget létrehozó folyamat ebből a szempontból másodlagos, lehet az szándékos, törvénybe foglalt vagy akár természetes, például a gazdasági vagy szocioökonómiai hatások által alakított elkülönülés is.

2. A második elmélet szerint az elit bizonyos csoportokat nagyobb részvételre ösztönöz, például célzottan rájuk pozicionált reklámokkal vagy olyan, a számukra kedvező intézkedésekkel, mint az adó-visszatérítés.

3. Cho és Rudolph a társas interakciók elméletét tartja a legfontosabbnak, amely szerint mikroszinten a kapcsolatok és a tekintély véleményformáló hatása érvényesül, míg a tágabb makrokörnyezeti hálózatok szempontjából az etnikai megoszlás, a társadalmi tényező és a lakóhely gazdasági fejlettsége hatnak a választási részvétel mértékére.

4. A negyedik elmélet a *casual observation*, vagyis alkalmi megfigyelés. Eszerint, szemben a társas interakciókban aktívan létrehozott és fenntartott kapcsolataival, ebben az esetben a hatás olyan közelségen alapuló, gyakran nem tudatos döntések által kialakuló kapcsolatokban és nem szándékos érintkezéseken keresztül valósul meg, mint például a szomszédsági viszony. Ezen hatások lehetnek verbálisak vagy nonverbálisak is.

Hazai és nemzetközi kutatások a választási részvételt és a választási preferenciát befolyásoló legfontosabb tényezők között a településszerkezetet (Scala & Johnson, 2017; Vécsei, 2011), a munkanélküliséget mint a fejlettség proxyváltozóját, a településnagyságot (Bálint & Bozsonyi, 2011) és a civil szerepvállalást (mint társadalmi tőkét) (Kmetty & Tóth, 2011) szokták megemlíteni. Továbbá az iskolázottabbak és az egészségesebbek hajlamosabbak inkább részt venni a választásokon (Lijphart, 1997; Hansford & Gomez, 2010), valamint ezzel korrelációban a fejlettebb régiókban is rendre magasabb a részvétel, mint a szegényebb területeken. Szintén magasabb részvételt valószínűsítene az institucionalista megközelítés szerint olyan kompetitív politikai környezetben is, amely a fejlett ipari demokráciákra jellemző (Cox, 1999).

Adatok és módszerek

A klasszikus OLS-moddellel szemben a térbeli regressziós modellek esetében a megfigyelések között kapcsolatot feltételezünk, amelyet egy szomszédsági mátrixszal írunk le.

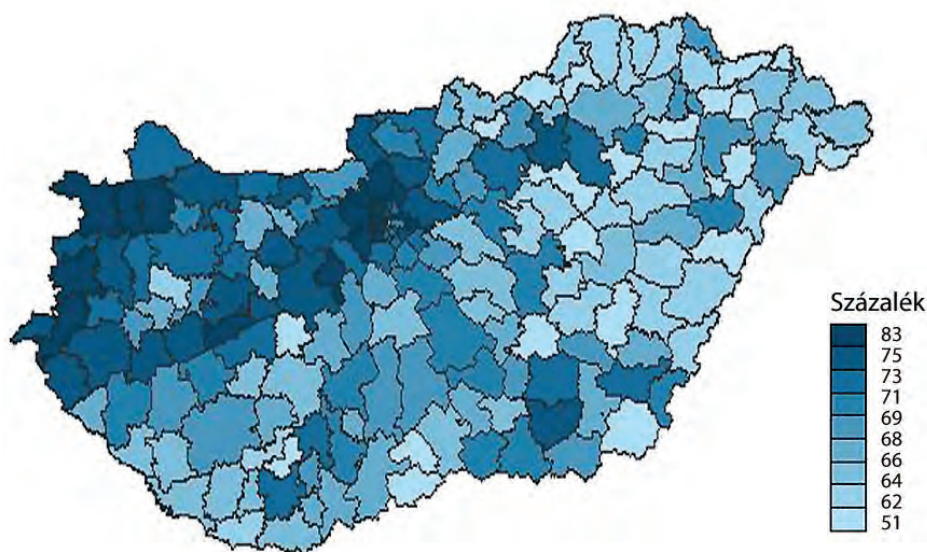
A térbeli regressziós modellünkben a részvételi arány a független (endogén) változó, míg az egyenlet másik oldalán exogén változókként a 65 év felettek arányát, a felsőfokú végzettségűek arányát, a lakónépesség számát, az 1000 főre jutó háziorvosok számát, az 1 főre jutó SZJA-alapot és a gazdasági szervezetek számát vontuk be (1. táblázat). Minden esetben a rendelkezésre álló legfrissebb adatokkal dolgoztunk. A felsőfokú végzettségűek arányát a 2016. évi mikrocenzusból vettük, míg a többi változó esetében 2020-as adatok álltak rendelkezésünkre a KSH TEIR⁴ adatbázisából. A települési adatokat járásokra (Budapest esetén kerületekre) aggregáltuk.

---

⁴ TEIR: Települési Információs Rendszer.

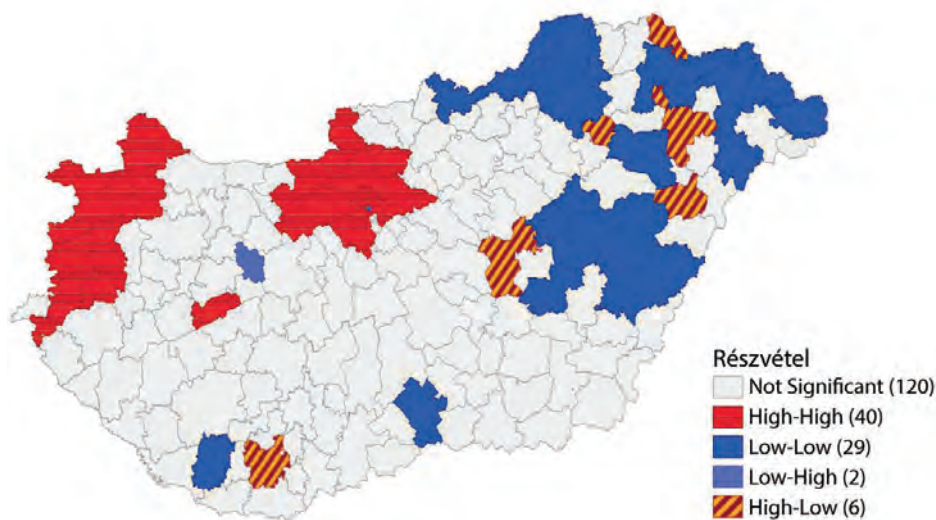
1. táblázat. Az endogén és az exogén változók leíró statisztikái járási szinten

Statistic	N	Mean	St. Dev.	Min	Max
Részvételi arány	197	68,5	5,4	51,4	83,1
65 év felettek aránya	197	0,2	0,03	0,1	0,3
Felsőfokú végzettségűek aránya	197	0,2	0,1	0,1	0,5
Lakónéesség száma	197	50 204	40 662	8 434	238 953
1000 főre jutó háziorvosok száma	197	4,6	0,9	2,7	8,5
1 főre jutó SZJA-alap 1000 forintban	197	1 336	290	853	2 112
Gazdasági szervezetek száma 1000 főre	197	191,0	69,9	75,8	703,0

1. ábra. Részvételi adatok százalékos megoszlása járási szinten

A részvételi arány térbeli vetületen való ábrázolásán jól kivehetően kirajzolódik a Budapest–Bécs folyosó, amely Budapest és Pest megye mellett Közép- és Nyugat-Dunántúlt foglalja magában, amelyek Magyarország klasszikusan magas fejlettségű térségeit jelentik (1. ábra). A járások közötti különbségek statisztikai vizsgálatára Local Moran's I tesztet alkalmazhatunk, amely a térbeli homogén rezsim képződéséről, illetve a térbeli mintázatok milyenségéről ad képet térkép formájában, szemben a Moran's I tesztel, amely a térbeli mintázatot globálisan vizsgálja. A térképen markánsan kirajzolódik

a főváros és annak agglomerációja, illetve az osztrák határ melletti régió. Ezen területek az 5 lehetséges kategória közül a Magas–Magas csoportba tartoznak, amely a magas részvételű területek térbeli elkülönülését és koncentrációját jelzi (2. ábra). Ezzel szemben az ország keleti régiójában fekete színnel jelzett járások az Alacsony–Alacsony kategóriába tartoznak, ahol a részvétel szignifikánsan alacsonyabb volt, és amelyek szintén homogén rezsimeket képeznek. Ezen alacsony aktivitású térségek közé ékelődtek azok a nagyobb városokat is magukban foglaló járások, amelyek a Magas–Alacsony kategóriába esnek, és amelyektől sakktáblához hasonló mintázat rajzolódik ki az ország keleti felében. Az Alacsony–Magas kategóriába esnek azon alacsony részvételű területek, amelyek magas aktivitást mutató járások mellett fekszenek, mint például a XIII. kerület, amely a magas részvételű budapesti kerületek között egy világosszürke színnel jelzett sziget jelen esetben. Az utolsó kategóriába a fehér színnel jelölt, nem szignifikáns területek tartoznak.

2. ábra. A részvételi adatok Local Moran's I térképen járási szinten

Elemzési protokoll

Az adatainkat két területi aggregációs szinten vizsgáltuk. Megnéztük a települési és a járási szinten aggregált adatok⁵ alapján kapható modelleket egyaránt. A számításokat az R program *spatialreg* csomagjával készítettük. Az OLS-specifikáción kívül (amit

⁵ Budapest kerületei mint járások szerepelnek az adatmodellben.

benchmarknak tekintünk) 5 lehetséges téri modellt teszteltünk (*Spatially Lagged Exogenous Variables* – SLX, *Spatial Auto Regressive Model* – SAR, *Spatial Error Model* – SEM, *Spatial Durbin Model* – SDM, *Spatial Durbin Model with Spatially correlated Errors* – SDEM). A közleményünkben csak a legjobban illeszkedő SEM-⁶modellt közöljük a benchmarknak tekintett OLS mellett.

A SEM-modell specifikációja a következő alakú (1. képlet):

$$\mathbf{y} = \mathbf{X}\boldsymbol{\beta} + \mathbf{u},$$

$$\mathbf{u} = \lambda\mathbf{W}\mathbf{u} + \boldsymbol{\varepsilon},$$

ahol $\mathbf{y}$ a függő (endogén) változó vektora (dimenziója az aggregációs szintnek megfelelően 3177, illetve 197), $\mathbf{W}$ a térelemek szomszédsági rendszerét (királynőszomszédság) sor normált súlymátrixa, $\mathbf{X}$ az exogén (független) változók mátrixa (első oszlop 1-ekre állítva), $\boldsymbol{\beta}$ a regressziós együtthatók vektora (első eleme a konstans tag), $\boldsymbol{\varepsilon}$ a független normális eloszlású hiba (reziduális) vektor, $\mathbf{u}$ a közvetlenül megfigyelhető autokorrelált hibavektor, λ a regressziós hiba eloszlás térbeli autokorreláltságát kifejező konstans.

Az exogén változók halmaza nem mutatott súlyos multikollinearitás jelenlétére utaló jeleket sem járási, sem települési szinten. A kondicionáltsági index $Cl_{\text{járás}} = 25,7$ értéket vett fel, ami kisebb a szakirodalomban elterjedten javasolt 30-as határnál. Az egyes exogén változók VIF-⁷értékeit a *Függelékben* közöljük (*F1. táblázat*), de itt megjegyezzük, hogy a maximális VIF-érték 1,96 volt. Ezért a modell interpretálásakor a multikollinearitás jelenlétével nem kellett számolnunk.

A reziduális eloszlás diagnosztikai tesztelésekor ugyanakkor a településszintű modell esetén a normális eloszlástól szignifikáns eltérést kaptunk, ami az adatok 5, sőt 10%-os trimmelésével sem szűnt meg, ezért a településszintű modell elvetése és a járási aggregáltságú modell közlése és interpretálása mellett döntöttünk.

Eredmények

A tesztelt hat (OLS + 5 téri) modell globális illeszkedését leíró statisztikát az alábbi táblázatban adjuk meg.

⁶ SEM = *Spatial Error Model*.

⁷ VIF = *Variance Inflation Factor*.

2. táblázat. A tesztelt modellek globális illeszkedése

Modell	df	AIC ⁸	BIC ⁹
OLS	7	980	1003
SLX	12	981	1020
SAR	8	952	979
SEM	8	934	960
SDEM	13	936	979
SDM	13	936	978

A SEM-modell mind az AIC-, mind a BIC-kritérium szerint minimális, tehát észszerű ezt a modellt választani.

Az illesztett SEM-modell paramétereit a következő táblázatban közöljük.

3. táblázat. SEM-modell paramétereit

OLS- és SEM-modellek (független változó: Részvételi arány)				
	OLS		SEM	
	Standardizált		Standardizált	
	(1)	(2)	(3)	(4)
65 év felettek aránya	49,109***	0,238***	55,047***	0,266***
Felsőfokú végzettségűek aránya	25,633***	0,326***	22,683***	0,288***
Lakónépesség száma	-0,00002***	-0,138***	-0,00002***	-0,130***
1 főre jutó SZJA-alap 1000 forintban	0,011***	0,571***	0,010***	0,520***
Gazdasági szervezetek száma 1000 főre	0,011***	0,148***	0,015***	0,188***
Constant	38,967***	0,000	38,784***	-0,023
Nagelkerke R2			0,79	0,79
Lambda			0,63	0,63
Observations	197	197	197	197
R ²	0,732	0,732		
Adjusted R ²	0,725	0,725		
Log Likelihood			-458	-125
sigma ²			5,63	0,19

⁸ AIC = Akaike Information Criterion.

⁹ BIC = Bayesian Information Criterion.

OLS- és SEM-modellek (független változó: Részvételi arány)				
	OLS		SEM	
	Standardizált		Standardizált	
	(1)	(2)	(3)	(4)
Akaike Inf. Crit.			9332	266
Residual Std. Error (df = 191)	2,850	0,524		
F Statistic (df = 5; 191)	104***	104***		
Wald Test (df = 1)			81***	81***
LR Test (df = 1)			48***	48***
<i>Szignifikancia:</i>	*p < 0,1; **p < 0,05; ***p < 0,01			

A modelldiagnosztika nem mutatott rosszul specifikáltságra utaló jeleket. A reziduális eloszlás heteroszkedaszticitását tesztelő Breusch–Pagan-teszt nem volt szignifikáns ($p = 0,12$), a Spahiro–Wilks-normalitásteszt szintén nem mutatott szignifikáns eltérést a normalitástól ($p = 0,30$). A normalitás tesztelését elvégeztük Kolmogorov–Smirnov-teszt segítségével is, ez sem mutatott szignifikáns eltérést ($p = 0,57$). A térbeli dependenciák eltűntek a reziduális eloszlásból (p -érték = $0,42$).

Megbeszélés

Mivel a SEM-modell esetén a függő változó feltételes várható értékének exogén változók szerinti parciális deriváltjai egyenlőek a regressziós együtthatókkal (nincs sem globális, sem lokális *spill-over* hatás), a modell interpretációja nem tér el az OLS-interpretációtól, bár mint az a 3. táblázatban látható, a SEM-paraméterek becslései eltérőek az OLS-becslésektől.

Az előzetes várakozásoktól eltérően azt kaptuk, hogy a népesség együtthatója negatív és szignifikáns. Ez elvileg lehetne az aggregáltság hatása is, de a településszintű modellben (ezen az aggregáltsági szinten egy SAR-modell illeszkedett jól) is szignifikáns negatív előjelű volt a népességváltozó.

A standardizált béták közül az Egy főre jutó SZJA-nak volt kiugróan a legnagyobb értéke. Az a korábban megfigyelt jelenség tehát most is igazolódott, hogy a gazdasági fejlettség pozitívan hat a választási részvételre.

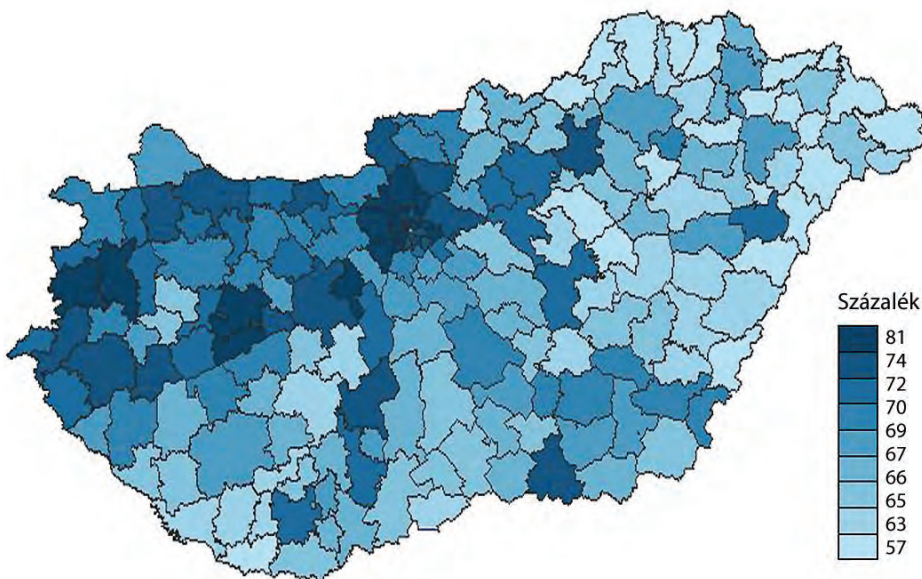
Erős szignifikáns pozitív hatást mutatott a diplomások aránya is, ami szintén egybevág a korábbi eredményekkel, és ez a tényező is a járás fejlettségére utal.

Meglepő ugyanakkor, hogy a 65 év felettek aránya szintén szignifikáns pozitív hatással van a választói aktivitásra. Ez az eredmény akár arra is utalhatna, hogy az idősebb generációk politikailag aktívabbak hazánkban, mint a fiatalabbak, az adatok aggregált jellege miatt azonban nem vetíthetők ki ezek az összefüggések individuális szintre, tehát nem lehetünk abban biztosak, hogy az idősebbek szavaztak, megtörténhetett az is, hogy azokban a járásokban, ahol magasabb az idősek aránya, aktívabbak voltak a fiatalok is.

A leggyengébb, de még mindig erősen szignifikáns pozitív hatása az 1000 főre vetített gazdasági szervezetek számának van, ami szintén egy fejlettségi és gazdagsági indikátornak tekinthető.

Mint azt a 3. ábrán látjuk, a véletlen variabilitástól megtisztított részvételi arányok markáns térbeli mintázatot mutatnak. A Balatontól északra és a Dunától nyugatra erőteljesen nagyobb volt a részvételi arány, mint az ország többi részén. Érdekes fenomén, hogy a választási részvétel szempontjából kiemelkedően magas régió az öngyilkosságok területi eloszlása szempontjából minimumot mutat. Annak vizsgálata azonban, hogy ez a jelenség csak véletlen egybeesés, avagy tendenciózus mintázat, túlmutat jelen elemzés keretein, és önálló statisztikai analízist kívánna.

3. ábra. A SEM-modell becsült értékei a részvételi százalékokra vonatkozóan

Összefoglalás

Elemzésünkben igazolódott, hogy a gazdaságilag és társadalmilag jobb helyzetű járá-
sok (magasabb SZJA/fő, több gazdasági szervezet 1000 főre, magasabb diplomásarány)
magasabb részvételi arányokat produkáltak. Érdekes, a korábbi irodalomban nem lá-
tott eredmény ugyanakkor, hogy azokban a járásokban, ahol nagyobb a 65 év feletti
aránya, magasabb volt a részvételi aktivitás. A korábbi kutatási eredményektől eltérően
ugyanakkor azt találtuk, hogy a népességnagyság mind járási, mind települési szinten
negatívan hatott a választási részvételre.

A választási részvétel markáns területi mintázatot mutat, mely szerint a főváros és
Északnyugat-Magyarország mutatta a legnagyobb részvételi hajlandóságot.

Irodalom

- Bálint, L. & Bozsonyi, K. (2011). Választói részvétel és véleménypolarizáció összefüggé-
sének térökonometriai modellezése. In Tardos, R., Enyedi, Zs. & Szabó, A. (szerk.):
Részvétel, képviselet, politikai változás (pp. 57–73). Budapest Demokrácia Kutatások
Magyar Központja Alapítvány. <https://adoc.pub/queue/balint-lajos-bozsonyi-karoly-valasztoi-reszvetel-es-velemen.html> (letöltve: 2022.03.16.)
- Cho, W. K. T. & Rudolph, T. J. (2008). Emanating political participation: Untangling the
spatial structure behind participation. *British Journal of Political Science*, 38(2), 273–
289. <https://doi.org/10.1017/S0007123408000148>
- Cox, G. W. (1999). Electoral rules and calculus of mobilization. *Studies Quarterly*, 24(3),
387–419. <https://www.jstor.org/stable/440350> (letöltve: 2022.02.22.)
- Hansford, T. G. & Gomez, B. T. (2010). Estimating the Electoral Effects of Voter Turnout.
American Political Science Review, 104(2), 268–288.
- Kmetty, Z. & Tóth, G. (2011). A politikai részvétel három szintje. In Tardos, R., Enyedi, Zs.
& Szabó, A. (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás* (pp. 75–115). Budapest: De-
mokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. [https://www.researchgate.net/
publication/322686783](https://www.researchgate.net/publication/322686783) (letöltve: 2022.12.04.)
- Lijphart, A. (1997). *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democ-
racies, 1945–1990*. Oxford University Press.
- Scala, D. J. & Johnson, K. M. (2017). Political Polarization along the Rural-Urban Con-
tinuum? The Geography of the Presidential Vote, 2000–2016. *Annals of the Ameri-
can Academy of Political and Social Science*, 672(1), 162–184. [https://doi.org/10.1177/
0002716217712696](https://doi.org/10.1177/0002716217712696)

Vécsei, P. (2011). A 2006 és 2010 közötti területi politikai szerkezetváltozás és a területi reálfolyamatok összefüggéseinek alakulása. In Tardos, R., Enyedi, Zs. & Szabó, A. (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás* (pp. 383–407). Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.

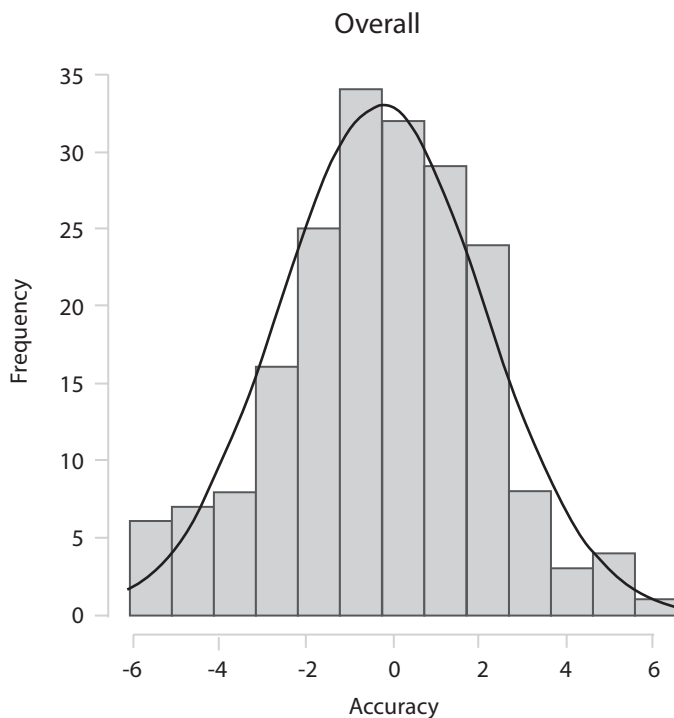
Függelék

F1. táblázat. VIF-értékek változónként

```
## Tolerance and Variance Inflation Factor
## -----
## Variables Tolerance VIF
## 1 N65_X_ARAN 0,8559055 1,168353
## 2 UNI2 0,5105426 1,958700
## 3 POPULATION 0,5358390 1,866232
## 4 SZJA1000 0,6246680 1,600850
## 5 GZDSZRV100 0,8305486 1,204024
```

F1. ábra. Reziduális eloszlás

A káosz narratívái

Bevezetés

Különleges műfaj a születésnapikötet-tanulmány. Egyrészt próbál az ember olyan témát keresni, ami valamilyen szempontból közel áll a születésnaposhoz. Másrészt persze a saját érdeklődési területétől sem akar nagyon távol kerülni. Amikor megkaptuk a felkérést a tanulmány megírására, nem kellett sokat gondolkoznunk, hogy mi is legyen a tanulmányunk témája. Adta magát az ötlet, hogy valamilyen módon a káoszszal foglalkozzunk. A kaotikus dinamika Fokasz Nikosz egyik központi kutatási területe (Fokasz, 2003), ráadásul egy olyan téma, amely a társadalom- és természettudományok között helyezkedik el, ami fontos ismertetőjegye Nikosz munkáinak is. Nikosz egy másik központi kutatási iránya a média. Több izgalmas tanulmányt olvashatunk tőle médiadinamika és hírterjedés kapcsán (Fokasz, 2004; Fokasz, 2006; Fokasz & Kopper, 2009; Fokasz et al. 2015). Tehát adott volt a feladat: kapcsoljuk össze a káoszt és a médiaelemzést. Így született az ötlet, hogy írjunk arról, hogy a káosz milyen narratívákban jelenik meg az online térben. Ez a kutatási irány hozzánk is nagyon közel áll, mivel az elmúlt években sokat foglalkoztunk azzal, hogy miként használhatók fel a legújabb szövegbányászati megoldások különböző (társadalmi) kérdések megválaszolására. A tanulmányunk kimondott célja az is, hogy bemutassa ezt a most alakuló módszertani eszköztárat, és egy példán illusztrálja ezek használatát. Az olvasók ne várjanak tőlünk hosszas szakirodalmi felvezetést, mert a káosz narratívája kapcsán ilyet nem nagyon találni. Hipotéziseket se fogalmaztunk meg a munka megkezdése előtt, elemzésünk egy klasszikus exploratív munka volt. Ez persze nem akadályozott meg minket abban, hogy bizonyos dolgokat teszteljünk az adatainkon, például azt, hogy a káosz inkább „társadalmi” vagy „természeti”, vagy a káosz „kormánypárti” vagy „ellenzéki”. De ezeknek az elemzéseknek is az az elsődleges célja, hogy bemutassa, a modern mesterséges intelligencián alapuló szövegelemzési módszerek milyen kérdések megválaszolására lehetnek alkalmasak.

---

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar. Társadalomtudományi Kutatóközpont.

² Társadalomtudományi Kutatóközpont.

Adatok és módszerek

Az adatok forrása a Sentione „social listening” szolgáltatást nyújtó cég volt. A Sentione folyamatosan gyűjti a hazai online térben megjelenő internetes tartalmakat, Facebook-posztokat, Youtube-videókat, tweeteket és az ezen tartalmakhoz érkező hozzászólásokat. A közösségi oldalak esetében a nyilvános tartalmakra korlátozódik a tartalomelérés érhető GDPR-okokból, de a tartalom mennyiség így is hatalmas. A tartalomlegyűjtésnél egy nagyon egyszerű mintát követtünk. Minden olyan elérhető tartalmat leszedtünk, amiben a „káosz” szó előkerült, illetve a szó különböző ragozott formái. A gyűjtést 2020. január 1-jétől kezdtük, és 2022. március 31-ei határidővel zártuk le.

A legyűjtött adatokat egy többlépcsős előfeldolgozáson vittük keresztül (Németh, Katona & Kmetty, 2020). Az előfeldolgozás során kiszűrtük a duplikált tartalmakat, az értelmetlen karaktereket, eltávolítottuk a HTML-tageket, és átalakítottuk az emojiakat szöveges karakterré. Azoknál a cikkeknél, ahol egy rövid Facebook-posztban egy másik cikket idéztek, kiegészítettük a cikk tartalmával a posztot. Azonosítottuk és jelöltük a szövegben a névelemeket (DBPEDIA), és lemmatizáltuk a szövegeket (Zsibrita, Vincze & Farkas, 2013). Megkerestük és összevontuk a szövegekben a gyakori szóegyüttjárásokat (pl. telefon előfizet – telefon_előfizet), és kezeltük a tagadásokat vagy a szavak összevonásával, vagy – ahol volt erre lehetőség – a tagadások átforgatásával. Például a scriptünk a „nem szép” szóösszetételt átalakította arra, hogy „csúnya”. Az előfeldolgozáshoz az általunk fejlesztett R-kódokat használtuk.

Az online térben keletkező szövegeket érdemes két nagy csoportra osztani elemzési szempontból. Az egyik csoportot a cikkek és posztok alkotják, a másik csoportot pedig az ezekhez a cikkekhez érkező kommentek. A cikkek/posztok általában hosszabb tartalmak, önmagukban is értelmesek, a nyelvezetük hivatalosabb. Ezzel szemben a kommentek rövidek, sokszor a kontextus nélkül nehezen érthetőek, és a nyelvezetük változatos, sok helyesírási hiba, akár szándékos szólírás is szerepel bennük. Az előfeldolgozás után összesen 52 940 cikk és 1 343 351 komment szerepelt az adatbázisunkban.

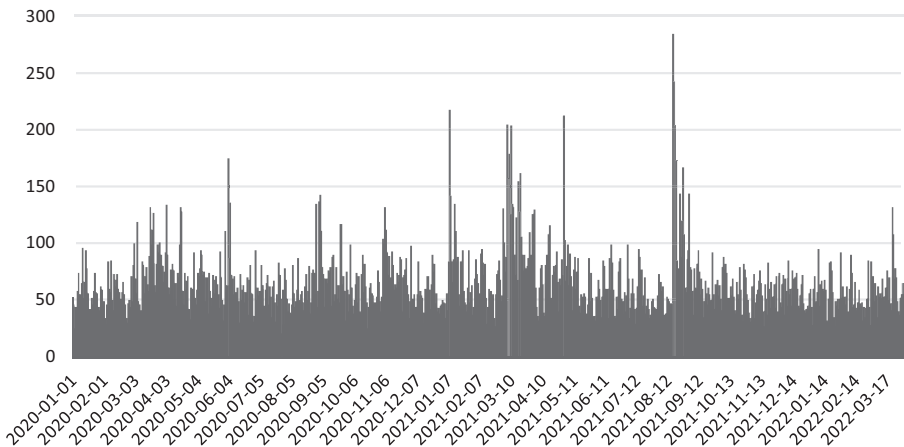
A cikkek és posztok esetében a tartalmak csoportosítására jól használható módszer a topikmodellezés (Németh, Katona & Kmetty, 2020). Ezt a klaszterezés szövegbányászati megfelelőjének tekinthetjük, ahol az a célunk, hogy a hasonló tartalmú/szókészletű cikkeket összevonjuk csoportokba, ezáltal megtalálva a csoportosítás főbb dimenzióit. Az elemzésünkhöz strukturális topikmodellezést (STM) használtunk. A topikmodellezés úgynevezett szózsákmodellt használ, ami azt jelenti, hogy egy adott cikken/poszton beüli összes szót beleönti egy „zsákba” – nem törődve azok szövegbeli elhelyezkedésével.

Ez jó módszer arra, hogy megmondjuk, azok a cikkek, amelyekben a káosz szerepel, milyen tématerületek körül csoportosulnak, de nem alkalmas annak a vizsgálatára, hogy a káosz szó milyen kontextusban szerepel ezekben a szövegekben. Utóbbi kérdésre a szóbeágyazás (Kmetty, 2022) módszere viszont kiválóan tud válaszolni. A szóbeágyazás során egy neurális háló segítségével betömörítjük a szavakat egy N dimenziós vektortérbe. Ebben a vektortérben a jellemzően együtt szereplő szavak és az egy kontextusban szereplő szavak közel fognak egymáshoz elhelyezkedni. A módszer például arra is használható, hogy a foglalkozások online térbeli pozícióját és rangsorát vizsgáljuk (Kmetty, Koltai & Rudas, 2021), vagy akár arra is, hogy egyes szavak időbeli kontextusát elemezzük vele (Szabo et al., 2020).

Ez a módszer nemcsak arra alkalmas, hogy a cikkekben belül vizsgáljuk egyes szavak kontextusát, hanem a rövidebb kommentek esetében is jól működik. Ezért külön modellt futtattunk a cikkekre és külön modellt a kommentekre. Tanulmányunkban a GloVe (Pennington Socher & Manning, 2014) módszert használtuk, ötös ablakot alkalmaztunk, és 200 dimenziós vektorteret rajzoltunk fel.

A káoszt körülvevő diszkurzív keretek a cikkekben és posztokban

Az előfeldolgozás után 52 940 olyan cikk szerepelt az adatbázisunkban, amiben a káosz szó szerepelt valamilyen formában.

1. ábra. Cikkek napi megjelenési dinamikája

A dokumentumok napi eloszlását tekintve detektálni lehet, hogy melyek voltak a 2020 januárjától 2022 márciusáig terjedő időszak azon kiemelt eseményei, amelyeket a közbeszédben káosz-ként jellemeztek. 2020. június 2-án a Black Lives Matter tüntetésekre reagálva a regnáló elnök, Donald Trump azt nyilatkozta, hogy amennyiben szükséges, a katonai haderőt is be fogja vetni a rend fenntartása és az erőszakos zavargások megfékezése érdekében. A tanévkezdés első napján, 2020. szeptember 1-jén nemcsak a visszaállított jelenléti oktatással kapcsolatos félelmekről, de a budapesti forgalmi dugókról is cikkeztek. 2021. január 7-én és 8-án az amerikai elnökválasztást követő tüntetések váltották ki a tartalomszám megugrását. 2021 márciusának első hetében az egészségügyi dolgozók újonnan életbelépő szerződése okozott káoszt, amelynek hatására többezren hagyták ott állásukat. Emellett az oltási rendszer összeomlása, valamint az oltópontokon kialakult zűrzavar is tematizálta ekkor a káoszról szóló közbeszédet. 2021. április 30-án a Pfizer-vakcinákra való regisztráció lehetősége, az ennek köszönhető onlinerendszer-összeomlás, valamint a többórás sorok okoztak kaotikus állapotokat. 2021. augusztus 16-án érkeztek az első hírek az Afganisztánban történt tálib hatalomátvétéről, valamint az ennek nyomán kialakult kabuli pánikról. Egyértelműen ezt az eseményt jellemezték a leginkább kaotikusnak a magyar diskurzusban a vizsgált időszak alatt.

A főbb témakörök megtalálásához strukturális topikmodellezést (STM) használtunk. A topikmodellezésnél – akárcsak a klaszterezésnél – nem triviális, hány csoportot alkotunk. Ebben segítségünkre lehetnek különböző mutatók (például topikexkluzivitás, topikkoherencia), de nincs tökéletes megoldás erre a problémára. A 2–12 közötti topikmegoldások tesztelése és különböző mutatók elemzése alapján egy héttopikos megoldás mellett döntöttünk. A hét topik első körös elemzése után végül úgy döntöttünk, hogy kulcsszavak segítségével az egyik topikot (sport) szétválasztjuk, tehát a végén egy 8 csoportos megoldásunk lett. Minden cikket/posztot abba a topikba soroltunk, ahova a legnagyobb valószínűséggel prediktálta a modell. A topikmodellezés végeredményét az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. Topikok főbb leíró statisztikái

Topik	Darabszám	Arány	Átlagos kommentszám	Facebook-posztok aránya	Legtöbb tartalmat adó oldalak
Külpolitika	8 549	16%	6,8	16%	mandiner.hu (231 db), magyarnemzet.hu (212 db), neokohn.hu (198 db)
Belpolitika	8 325	16%	10,9	23%	hatarut.ezalenyeg.hu (772 db), nagykanizsa.ezalenyeg.hu (292 db), olkt.net (215 db)

Topik	Darab-szám	Arány	Átlagos komment-szám	Facebook-posztok aránya	Legtöbb tartalmat adó oldalak
Világjárvány okozta káosz	7 753	15%	11,7	22%	hatarut.ezalenyeg.hu (301 db), ezalenyeg.hu (215 db), 24.hu (121 db), hirklikk.hu (121 db)
Mindennapok zűrzavara	7 027	13%	4,1	33%	instagram.com (449 db), promotions.hu (132 db), nlc.hu (99 db)
Káosz és rend a világban	6 639	13%	4,9	24%	mandiner.hu (139 db), kimondottigazsagok.com (98 db), titkokszigete.hu (91 db)
Művészet	6 414	12%	2,7	16%	hu.ign.com (236 db), port.hu (187 db), pcguru.hu (177 db)
Rendkívüli események és közlekedés	6 264	12%	9,2	29%	origo.hu (125 db), magyarnemzet.hu (100 db), hirado.hu (89 db)
Sport	1 739	3%	4,6	24	formula.hu (121 db), origo.hu (49 db), index.hu (48 db)

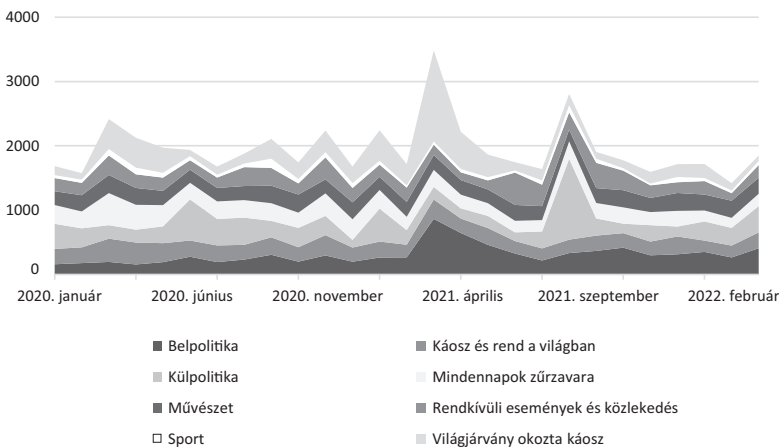
A korpuszt dominálják a közéleti, politikai témakörök, úgymint Külpolitika (16%), Belpolitika (16%) és a Világjárvány okozta káosz (15%). Szintén magas elemszámmal rendelkezik a hétköznapi nehézségekről szóló Mindennapok zűrzavara topik (13%), a spirituális és ideologikus Káosz és rend a világban topik (13%), valamint a kultúrával foglalkozó Művészet topik (12%). Az ideiglenes zűrzavart előidéző eseményeket magában foglaló Rendkívüli események és közlekedés topik is hasonlóan nagy kiterjedésű (12%). A felsoroltak egészülnek ki a kisebb elemszámú Sport topikkal (3%). Átlagosan a legtöbb kommentet a Belpolitika (10,9) és a világjárvánnyal foglalkozó (11,7) topikok váltották ki. A Facebook-bejegyzések aránya a Mindennapok zűrzavara topikban a legnagyobb, itt minden 3. tartalom született a Facebookon.

2. táblázat. Átlagos Facebook-reakciók topikok szerint

Topik	Kedvelés	Komment	Megosztás	Hüha	Szív	Nevet	Szomorú	Dühös
Külpolitika	80,7	21,4	24,7	7,4	0,9	13,7	27,3	15
Belpolitika	233,1	37,2	61,4	4,7	2,7	35,4	12	34,8
Világjárvány okozta káosz	112,6	35,8	49,2	6,3	4,1	18,2	24,9	36,2
Mindennapok zűrzavara	89,1	8,5	14	1,5	10,4	5,4	3,5	2,7
Káosz és rend a világban	141,3	14,9	34,8	1,7	12,1	1,7	5,3	3,9
Művészet	87	7,4	9,3	2,9	10,4	2,9	4,6	2,1

Topik	Kedvelés	Komment	Megosztás	Húha	Szív	Nevet	Szomorú	Dühös
Rendkívüli események és közlekedés	86,3	26,3	24,8	8	1,1	22,7	8,9	18
Sport	90,6	11,6	7	4	3,3	12	4,2	2,8

A topikokban található Facebook-posztok átlagos reakcióértékeit tekintve kimagaslik a Belpolitika topik, amely a legmagasabb egy posztra eső kedvelésszámot (233,1), kommentszámot (37,2) és megosztásszámot (61,4) érte el, valamint a legtöbb átlagos „nevető” emotikont (35,4) kapta. Ez az eredmény egybehangzik azzal az általános tapasztalattal, hogy az átpolitizált témák sok reakciót, illetve elégedetlenséget váltanak ki a Facebook-felhasználókból. Valamint rámutat arra, hogy a „nevető” emoji a facebookozók inkább ironikus értelemben használják. A Külpolitika topik a „szomorú” (27,3) reakcióból váltotta ki a többi topikhoz viszonyítva a legtöbbet, ami főként a fegyveres konfliktusokról szóló tartalmak jelenlétének köszönhető. A Világjárvány okozta káosz topik generálta a legmagasabb átlagos „dühös” reakciót (36,2), ugyanakkor a Belpolitika topiknak sem sokkal alacsonyabb az értéke (34,8). Ez a két topik politikai-közéleti jellegére, az emberek magas elégedetlenségére mutat rá. A Káosz és rend a világban topik rendelkezik a legtöbb egy posztra eső „szív” reakcióval (12,1), a Rendkívüli események és közlekedés topik pedig a legtöbb egy posztra eső „húha” reakcióval (8).

2. ábra. Tartalmak havi eloszlása topikonként

A dokumentumok számának topikok szerinti havi eloszlását tekintve látható egy nagy ugrás 2020 márciusában, ami a koronavírus-veszélyhelyzet kihirdetésével és az első járványügyi korlátozások bevezetésével esik egy időpontra. Ekkor minden topik elemszáma növekedett, ugyanakkor a Világjárvány okozta káosz, valamint a Mindennapok zűrzavara topikok elemszáma a legnagyobb mértékben. 2020 júniusában törtek ki a Black

Lives Matter zavargások az Egyesült Államokban, ennek köszönhetően a Külpolitika topik tartalmainak száma jelentősen megnövekedett. Ezt követően, szeptemberben kezdett begyűrűzni Magyarországra a koronavírus-járvány második hulláma, amely nemcsak az egészségügy területén, de a tanévkezdés következtében az oktatás területén is sok megválaszolendő kérdést ébresztett. Ezen cikkek megszorodásának következtében látható emelkedés a Világjárvány okozta káosz, valamint a Belpolitika topikokban. A járványhelyzet fokozódására válaszul a kormány egy sor korlátozási intézkedést vezetett be, amelyeknek az ingyenes parkolás is része volt. Ezek a megosztó intézkedések jelentős tartalomnövekedést okoztak, elsősorban a Rendkívüli események és közlekedés és a Belpolitika topikokban 2020 novemberében. A január az amerikai elnökválasztást, valamint az eredményeket követő tüntetéseket hozta, ami jelentősen megnövelte a tartalomszámot a Külpolitika topikban. Magyarországon ekkor indult meg a lakosság nagy ütemű beoltása, ezért a Világjárvány okozta káosz topikban is megnőtt a dokumentumok száma. 2021 márciusában kiemelkedő tartalomnövekedést láthatunk, ez jelentős részben a Világjárvány okozta káosz, valamint a Belpolitika topikokban található cikkek és posztok megugrásának köszönhető. A pandémiával kapcsolatos tartalmak egyrészt az oltási program előrehaladásával, a különböző oltásokkal kapcsolatos aggályokkal, a védettségi igazolványok rendszerével, a lélegeztetőgépek, vakcinák és egyéb védekezési eszközök állami felvásárlásával és eladásával, a harmadik hullám felfutásával és a kórházi telítettség határának súrolásával foglalkoznak, másrészt jelentős és mindezeknél kiemeltebb figyelmet kap az egészségügyi dolgozók új szerződése is. A belpolitikával foglalkozó cikkekben és bejegyzésekben többnyire a kormány járványügyi intézkedéseit, védekezését kritizálják. 2021 júniusában a Rendkívüli események és közlekedés topikban sűrűsödtek meg a tartalmak a Lánchíd lezárásának és az új kerékpársávok kialakításának köszönhető fővárosi dugók miatt. Nagy megugrás látható a Külpolitika topikban 2021 augusztusában, amikor az amerikai csapatok kivonulását követően Afganisztánban a tálibok vették át az uralmat. A 2022. február végén kitört orosz–ukrán konfliktus és a hazai választások közeledte miatt márciusra szintén emelkedni látszik a Külpolitika és a Belpolitika topik dokumentumainak száma.

8549 dokumentummal a diskurzus domináló topikja a Külpolitika topik. A topikba olyan online tartalmak kerültek, amelyek nemzetközi hírekkel, többnyire rendkívüli események okozta politikai-társadalmi konfliktusokkal foglalkoznak, amelyek kaotikus helyzeteket idéztek elő. Ilyen események például az Egyesült Államokban zajló Black Lives Matter zavargások, vagy az elnökválasztás eredményei ellen tüntetők Capitoliumba való betörése. Kiváltképp foglalkoznak a topik tartalmak a Közel-Keleten zajló fegyveres konfliktusokkal: felmerül a tálib hatalomátvétel Afganisztánban, valamint Líbia, Palesztina és Izrael is. Európa körüli zűrzavaros politikai helyzetek is említésre kerülnek, ide tartozik például a Fehérorosz határon kialakult menekültválság, a választások körüli zűrzavar Bulgáriában, valamint a lezárásellenes tüntetés Hollandiában. Az

Ukrajna ellen indított orosz invázióról szóló hírek is ebben a topikban találhatóak. Ezek mellett vannak olyan tartalmak is, amelyek az egyetemes történelem során valamilyen politikai, társadalmi vagy gazdasági káoszt előidéző eseményeket írnak le, vagy éppen egy, a jövőben lejátszódó, fiktív fegyveres konfliktust beszélnek el.

A Belpolitika topikban 8325 tartalom van, ezzel a korpusznak hozzávetőlegesen ugyanakkora részét teszi ki, mint a Külpolitika topik. A Belpolitika topikot alapvetően két fő narratíva dominálja. Az egyik a kormánypárti narratíva, amelynek fő üzenete, hogy „az ellenzék a káosz”. Ezekben a tartalmakban az ellenzéki pártok széttöredezettsége, együttműködésük problémái, kommunikációjuk ellentmondásossága és politikájuk zűrzavara kapcsán kerül említésre a káosz. Visszatérő elem továbbá, hogy egy esetleges ellenzéki kormányzás esetén kaotikus állapotok uralkodnának el az országban. Az ezzel szemben álló, ellenzék által tematizált narratíva kulcsfogalma a „káoszkormány”. Az előbbivel opozícióban, ebben a kontextusban a kormányzó párt politikai munkája, különösképpen a koronavírus-járvány kezelése (a járványügyi korlátozások, az oltási program, a betegek kórházi kezelésének megszervezése) van kaotikusnak jellemezve. A magyarországi pártpolitikai erőter mellett ebben a topikban jelennek meg a határmenti magyarságot érintő választási hírekről, politikai zűrzavarokról szóló cikkek, posztok is. Ezek mellett elenyésző arányban, de a magyar történelem kaotikus eseményeit leíró dokumentumok is ebbe a topikba sorolódtak.

A Világjárvány okozta káosz topik 7753 dokumentummal a korpusz 15 százalékát teszi ki. A topikba kerülő cikkek és posztok a koronavírus-járvány okozta kaotikus állapotokat főként az oktatással és az egészségüggyel kapcsolatban fejtik ki. Az oktatás területén felmerülő főbb témák a távoktatásra való átállás nehézségei, az iskolák újranyitása körüli aggodalmak és veszélyek, az érettségi vizsgák megtartásának, szabályainak és körülményeinek vitája. Az egészségügy területét a járvány még inkább felforgatta, az itt előforduló főbb témák a védőfelszerelések megléte, hiánya, elosztása, az orvosok és egészségügyi dolgozók sorozatos felmondása, valamint munkaterhelésük fokozódása és munkakörülményeik romlása, a kórházak gazdálkodása és pénzügyi helyzete, valamint az oltások beszerzése és elosztása, valamint az oltási program megszervezése és lebonyolítása. A specifikus helyzetek mellett a pandémia okozta általános közéleti káosz jelenléte is megfogalmazódik. Ezek a problémák a dokumentumok legnagyobb részében a hazai viszonylatokra vonatkoznak, azonban találhatóak ebben a topikban külföldi hírekkel foglalkozó tartalmak is. A járványügyi helyzet romlása Olaszországban, a kórházakban uralkodó állapotok Romániában és Szerbiában, a korai nyitás nehézségei Hollandiában, az Európai Unió kívüli oltóanyagok felvásárlása Lengyelországban mind-mind csak néhány felmerülő példa a hazánkon kívüli, világjárvány okozta zűrzavarra.

A Mindennapok zűrzavara topik 7753 dokumentummal a negyedik legkiterjedtebb topik a diskurzusban, az összes vizsgált dokumentum 13 százalékát foglalja magába. A Mindennapok zűrzavara topikban a legdominánsabban megjelenő téma az otthoni, családi élet kaotikus mindennapjai. Főként a gyermeknevelés kontextusában kerül a zűrzavar hangsúlyozásra. Emellett felmerül a fiatalok életében, környezetében jelen lévő káosz is. Jelentős számban találhatóak itt továbbá olyan tartalmak, amelyek az otthon rendszerezéséről szólnak, tanácsokat adnak a mindennapi használati tárgyak rendbetételére. Ezzel, valamint a családi élettel összefüggésben is visszatérő témakör a költözés. Természetesen ezt a topikot is átítatja a vírus hatása, amely a mindennapokban is jelentős káoszt okozott az emberek életében. Jellemző témák itt a távoktatás nehézségei a gyermeket nevelő családok életében, a karantén és a „maradj otthon” időszakának megélése, a pánikvásárlás okozta káosz, az oltás felvétele körüli zűrzavar. Ezek mellett a jellegzetes témák mellett a hétköznapi életben még számtalan egyéb helyzetben felmerül a káosz említése, amelyeknek részletes ismertetésére ebben a tanulmányban nem vállalkozunk.

A Káosz és a rend a világban topik 6639 dokumentummal a diskurzus 13 százalékát fedile. Az ebben a topikban található tartalmak jelentős része spirituális jellegű – ezek az univerzumban bekövetkező változásokról, az igazság vagy a fény eljövételéről, szétesésről és összeállásról, káosz és rend szembenállásáról, természetfeletti erők mozgásáról beszélnek. Felmerülnek a spiritualitás és a mainstream pszichológia határmezsgyéjén mozgó, energiákról, bevonásról és beteljesülésről szóló tartalmak, valamint itt találhatóak a horoszkópok alapján jósló cikkek is. A racionális világban megtapasztalható káosz és rend is megfogalmazódik ebben a topikban. A különböző politikai rendszerek (például diktatúrák) zűrzavara, a klímaválság, az informatikai rendszerek átláthatatlansága, a politikai erőterek emberi gondolkodásban okozott káosza, és társadalmi szintű válsághelyzetek kerülnek filozofikus, ideologikus leírásra ezekben a tartalmakban. Emellett a politika és a járvány is említésre kerül a topikban, de nem a mindennapi hírek, hanem a politikai filozófia és az ideológiák, vélemények szintjén.

A Művészet topik 6414 dokumentumot foglal magában, a korpusz 12 százalékát teszi ki. A Művészet topikba olyan cikkek és posztok sorolódtak, amelyek valamilyen fikatív, káosszal tarkított történetet mesélnek el. A leggyakrabban film- és sorozatajánlók, könyvismertető vagy videójátékok történetes leírásai kerülnek fel, de szó esik színdarabról, táncelőadásról, koncertélményről, lemezről, kiállításról, képzőművészeti, valamint építészeti alkotásról is. Az ajánlók mellett kritikák is bőséggel akadnak.

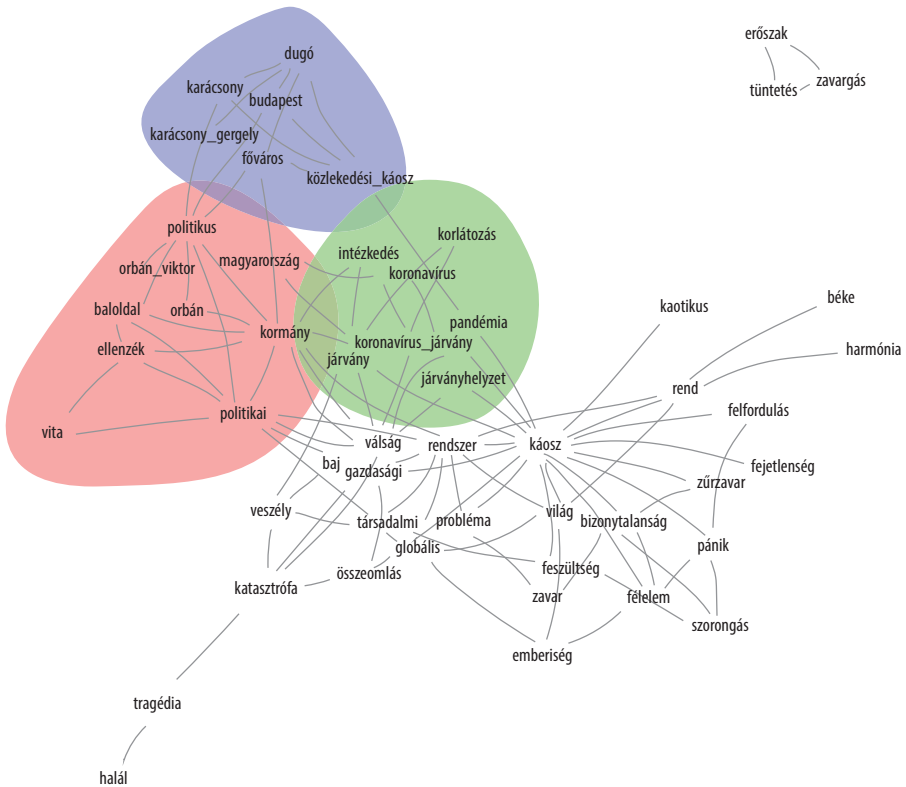
A Rendkívüli események és közlekedés topik a diskurzus 12 százalékát öleli fel, 6264 dokumentummal. A topikba kerülő tartalmak olyan eseményekről írnak, amelyekben

valamilyen rendkívüli esemény okoz ideiglenes káoszt. Magyarországra vonatkoztatva ez a leggyakrabban a fővárosban kialakult (az ingyenes parkolás bevezetésének, a forgalomkorlátozást célzó belvárosi közlekedési átalakításnak, valamint a körüti kerékpársávok kialakításának köszönhető) közlekedési káoszként jelenik meg. Az ideiglenes közlekedési zűrzavar felmerül továbbá közúti balesetek, városfejlesztések, illetve a vasúti dolgozók sztrájkja kapcsán is. A határon túli magyar oldalakon is a közlekedés témája kerül fókuszba a rendkívüli eseményeket tekintve. A nemzetközi hírekben a közlekedési káosz mellett természeti katasztrófák és egyéb szerencsétlenségek is felmerülnek, úgymint hóvihár, esőzések okozta árvíz, hekkertámadás, üzemi robbanás, kormányszakadás, benzinhiány vagy gázkimaradás.

A Sport topik a többihez viszonyítva jelentősen alacsonyabb elemszámmal rendelkezik, 1739 tartalommal a diskurzusnak mindössze 3 százalékát teszi ki. A Sport topik olyan cikkeket és posztokat tartalmaz, amelyek valamilyen sportverseny során bekövetkezett kaotikus helyzetet írnak le. Különösképp gyakran kerülnek említésre az autóversenysportban bekövetkező kaotikus pillanatok, úgy a pályán, mint a bokszutcában. Valamint kiemelt téma a kosárlabda, a futball és a kézilabda is.

A káosz kontextualitása

A topikmodellezés adott nekünk egy holisztikus képet arról, hogy milyen tágabb kereteken belül kerül elő a káosz szó. Az elemzés következő részében még közelebb vittük a fókuszot, és a káosz szó közvetlen szövegkörnyezetét elemeztük szóbeágyazási módszerrel (lásd *Adatok és módszerek fejezet*). A szóbeágyazás után megvizsgáltuk, hogy a káoszhoz milyen szavak vannak a legközelebb. A közelség kiszámításához koszinusz távolságot használtunk, ami bevett eljárásnak számít a szóbeágyazások esetében (Kmetty, 2022). A három legközelebbi szó a 'zűrzavar', a 'helyzet' és a 'kialakul' szavak voltak, de a rend is a top 10 szó között szerepelt. A kontextus mélyebb megértéséhez kiválogattunk a káoszhoz közeli 50 szót, és kiszámoltuk ezeknek a szavaknak az egymástól vett távolságát a vektortérben. Ezt a távolságmátrixot pedig átalakítottuk egy hálózattá, ahol két szó akkor került összekötésre, ha a koszinusz közelsége nagyobb volt mint 0,4. Ezt a hálózatot ábrázolja a következő ábránk. Az ábrázoláshoz Fruchterman–Reingold-alapú elrendezést használtunk, a hálózat színezéséhez pedig egy véletlen bolyongásos megoldásra támaszkodtunk.

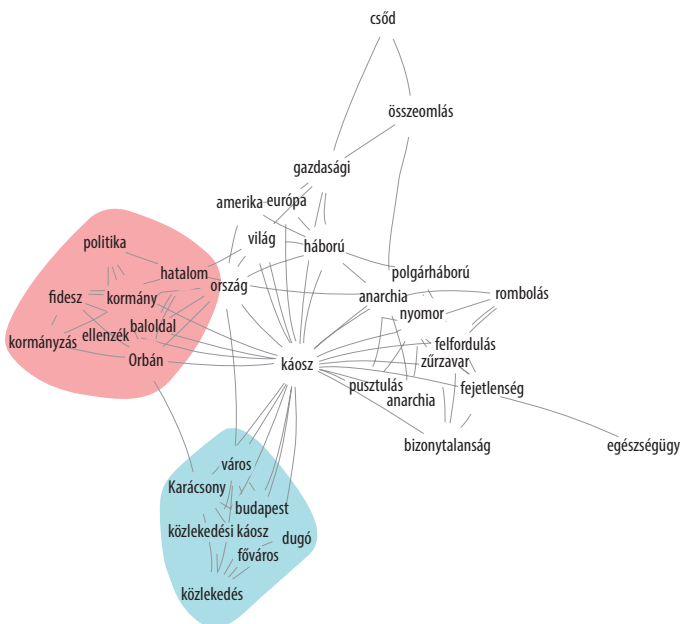
3. ábra. Káoszt körülvevő szóhálózat a cikkekben

A szóhálózat középpontjában természetesen a káosz szó helyezkedik el, amihez csatlakoznak a káosz szó különböző szinonimái (zűrzavar, felfordulás, fejetlenség), valamint a káosz következményei (félelem, pánik, szorongás, bizonytalanság). De megjelenik a káosz mellett a rend is, amihez csatlakozik a béke és a harmónia. Ez a kettőség már felvillant a Káosz és rend topikban, ahova alapvetően a spirituális jellegű tartalmak kerültek be. Három szóklasztert emeltünk ki az ábrán, ami jól körülhatárolható tartalmakat jelent meg. Zölddel jelöltük a koronavírussal kapcsolatos tartalmakat. A vizsgált időszakban ez volt az a nagy világesemény, amely kapcsán a káosz szó rengetegszer szerepelt. A járvánnyal kapcsolatos szavak mellett megjelenik itt az intézkedés és a korlátozás is. Bár ezek a tartalmak nemcsak a magyar helyzetről szólnak, az erős hazai kötődést mutatják azok a linkek, amelyek a járvánnyal kapcsolatos szavak és a magyar belpolitikai vonatkozású szavak között láthatóak. A kormány és Orbán Viktor mellett itt megjelenik az ellenzék és a baloldal, ami mutatja, hogy a politikai térfelek szemben álló szereplői előszeretettel használják a káosz szót a másik oldal, illetve a másik oldal bizonyos intézkedési kapcsán. Ez nagyon szépen kirajzolódik a fővárosi közlekedés és dugók kapcsán,

amit a kormánypárti média folyamatosan összekötött Karácsony Gergellyel. Ez volt a leginkább előtérbe helyezett politikai ügy, amit a káosszal kötöttek össze a médiában.

A káosz szó körül megjelenő kontextust nemcsak a cikkekben tudtuk megvizsgálni, hanem a kommentekben is. Itt ugyanazt a logikát alkalmaztuk, mint a cikkek és posztok esetében, tehát ráillesztettünk egy szóbeágyazási modellt a kommentekre, és a káosz-közeli szavaknak kifeszítettük a szóhálóját. A szavak távolságánál ebben az esetben is a 0,4-es euklideszi távolságot használtuk vágópontnak.

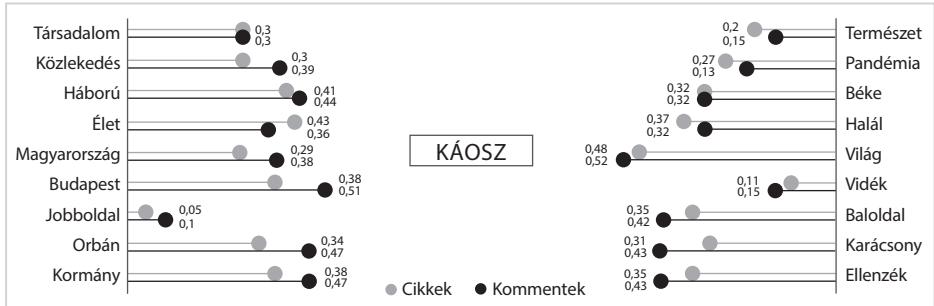
A kommentekben látható kontextus az általunk vártnál jobban átfedett cikkek kapcsán látottakkal. A hazai belpolitika szinte ugyanazokkal a szavakkal jelent meg a káosz kapcsán. Találkozhatunk Orbánnal és a Fidesszel, valamint a kormánnyal, akárcsak a baloldallal és az ellenzékkel. Szintén nagyon hangsúlyosan megjelent a kommentekben is a fővárosi közlekedési káosz, a dugókkal, valamint a főpolgármester, Karácsony Gergely nevével. Ami viszont nem jelent meg hangsúlyosan a kommentekben, az a járvány és a lezárások. Az egészségügy az egyedüli szó, ami utal(hat) erre a témára, de ez a szó is csak a fejtelenséghez kapcsolódik, más kifejezésekhez nem. A káosz erőszakos oldala hangsúlyosabban jelent meg a kommentekben, a pusztulás, nyomor, háború és polgárháború szavak közvetlenül is kapcsolódtak a káoszhoz.

4. ábra. Káoszt körülvevő szóhálózat a kommentekben

Kinek és minek a káosza?

Az elemzésünk utolsó lépésében megfordítottuk a logikánkat, és az előző fejezet exploratív megközelítése helyett konfirmatív módon vizsgáltuk a káosz és különböző szavak kapcsolatát. Szemberaktunk egymással ellentétpáraszavakat, és kiszámoltuk a vektorterekben, hogy melyik szó helyezkedik el közelebb a káoszhoz. A számításokat elvégeztük a cikkek és posztok beágyazott vektorterében és a kommentek vektorterében is.

5. ábra. Ellentétpárok káoszhoz való közelsége

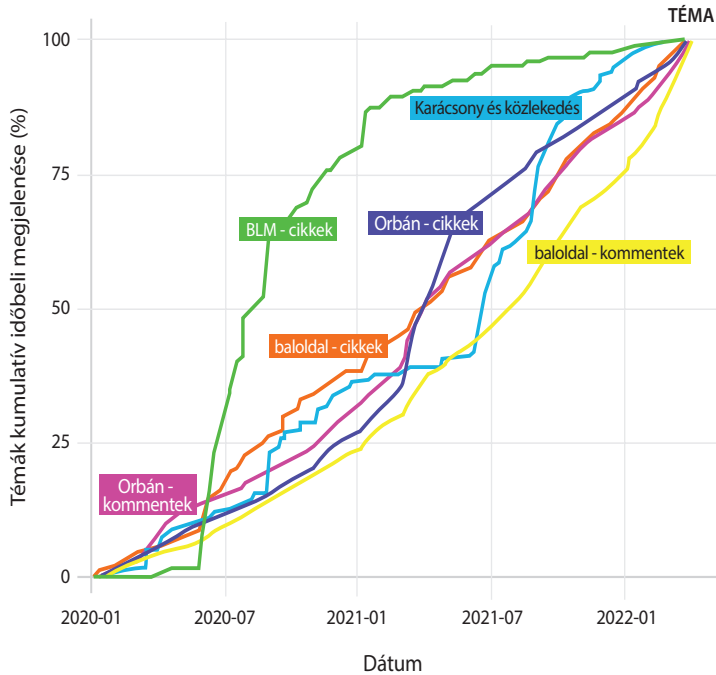
Első lépésben a társadalom és a természet szavak közelségét vizsgáltuk meg a káoszsal a cikkek/posztok esetében. A kiszámolt távolságok alapján azt mondhatjuk, hogy a káosz inkább a társadalom kapcsán jelent meg, és kevésbé a természet kapcsán. A háború kaotikusabb, mint a béke, de érdekes módon az élet inkább megjelent a káosz kontextusában, mint a halál. Láttuk a cikkek kapcsán a szóhálózatban, hogy hangsúlyosan megjelenik a koronavírus és a közlekedési helyzet, mint két fontos topik – a szóközelségek alapján a káosz hasonlóan volt jellemző mind a kettőre. Érdekes megnézni a káosz földrajzát is. A káosz inkább a világra jellemző, mint Magyarországra, de az országon belül egyértelmű, hogy inkább Budapestre, mint vidékre. Ebből a listából se lehetett természetesen kihagyni a politikát. Orbán és a kormány, hasonló értékekkel jelent meg, mint Karácsony és az ellenzék. Az viszont érdekes, hogy a baloldal megjelent a káosz szó kontextusában, a jobboldal viszont nem.

A kommentek vizsgálata nagyon sok hasonlóságot mutatott a cikkekkel, egy-két érdekes különbség viszont kirajzolódott. A legélesebb különbség a közlekedés és a pandémia kettőse volt. A kommentek szóhálózatában is látható volt a járvány gyenge reprezentációja, és ez jól tetten érhető a direkt elemzésben is, a pandémia szó alig kapcsolódott a káoszhoz.

A káosz mint a ritualitás eszköze

A káoszt semmiképp nem nevezhetjük egy egydimenziós jelenségnek. Az általunk vizsgált több mint kétéves időperiódusban számos téma kapcsán megjelent a szó a spirituális tartalmaktól kezdve a sporton át a politikáig. De vajon milyen narratív szerepe van a káosz szónak, hogyan alakítja a valóságkonstrukciót? Ennek a megértésében segít nekünk a Fokasz Nikoszék által kidolgozott médiadinamikai eszköztár (Fokasz et al., 2015). Ha dinamikai oldalról közelítjük a kérdést, és a nagy képet vizsgáljuk, akkor a káoszt mint a ritualitás eszköztét látjuk. A káosz narratívája folyamatosan jelen van a világban, néha felerősödik, de inkább egy konstans állapotról van szó. De a rituálisan jelen lévő káoszkonstrukció időnként megtámogat botránnyokat. Tipikusan ilyen volt a magyar médiában a BLM-mozgalom, és picit elnyújtva, de ilyen dinamikai jegyet hordoz Karácsony Gergely főpolgármester és a közlekedési káosz témája. Utóbbi közelebb kerülhetett volna talán az örökzöld témához, ha Karácsony lett volna Orbán kihívója, de az élet átírta ezt a forgatókönyvet. Ha a főpolgármester nem is, de a baloldal és a káosz összefonódása már az örökzöld témák dinamikai jegyeit mutatja a cikkek és posztok esetében, akárcsak a kommentek kapcsán. Nagyon érdekes ilyen szempontból a miniszterelnök szerepe. Orbán Viktor a káoszt említő cikkekben is jelen van folyamatosan, de látszik az időbeli fluktuáció. Elsősorban a cikkekben megjelenő pandémiakezelés miatti káosz kapcsán nő meg bizonyos időszakokban az említése. A kommentekben viszont sokkal stabilabb a dinamikai helyzete, folyamatosan jelen van, és beszélnek róla a káosz kontextusában, ami jelzi, hogy a kommentelőknek ez egy igazi örökzöld összekapcsolódás. Ezek az eredmények megerősítik, hogy a professzionális újságírói tartalmak narratívaképzése, bár erősen hat a kommentekben kialakuló valóságkonstrukciókra, utóbbit áthatják olyan hosszú távú igazodási pontok, amik csak lassan változnak.

6. ábra. Témák időbeli dinamikája

Zárszó

Egy klasszikus tanulmányban az utolsó fejezet az összefoglalást, diszkussziót és további kutatási irányokat szokta összefoglalni. A születésnapj tanulmány talán annyival kötetlenebb műfaj, hogy az olvasó elnézi nekünk, ha a végén inkább visszatérünk oda, mi inspirált minket ebben az írásban.

Fokasz Nikosz a hazai médiadinamikai kutatások egyik úttörője. Az egyes témák időbeli lefutását vizsgáló elemzései és az ezekhez kidolgozott eszköztár a mai napig releváns és kiválóan használható. A digitális szöveges adatok alapján készült kutatásai akkor születtek meg, amikor az NLP szót még nem is igazán ismerték a hazai társadalomkutatási gyakorlatban. Ezek a munkák a kvantitatív társadalomtudományi szövegelemzés első komoly hazai megjelenései voltak, és felvillantották, merre fog haladni a digitális szociológia. A módszerek ezen az alterületen belül hihetetlen módon fejlődtek az elmúlt években, és a különböző eszközök R- és Python-implementációjával elérhetővé váltak a szélesebb szakmának is. A társadalomtudományi képzésben is egyre hangsúlyosabban jelennek meg ezek a tudáselemek, biztosítva azt, hogy az újabb generációk már

készség szinten használhassák majd őket. A mi tanulmányunk azt a célt tűzte ki maga elé, hogy megmutassa, hol tart most ez a módszertan, mit tudunk kezdeni egy szóval, hogyan tudjuk feltérképezni ennek a szónak a narratíváját. Azt távolról sem állítjuk, hogy az NLP teljes eszköztárát bemutatnunk volna, arra egy egész könyv sem lett volna elég. Talán azonban ez a kis írás magában is kellő inspirációt ad arra, hogy az olvasók maguk is kipróbálják ezeket az eszközöket a saját érdeklődési területükön.

Irodalom

- Fokasz, N. (2003). *Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban*. Typotex.
- Fokasz, N. & Fokasz, O. (2004). Hullámverés. Terjedési folyamatok a médiában. *Szociológia Szemle, 2004(4)*, 87–94.
- Fokasz, N. (2006). A szenzáció, az öröközöld és a gumicsont. *JEL-KÉP, 2006(3–4)*, 71–92.
- Fokasz, N. & Kopper, Á. (2009). Szenzációk kettős szerepben. Az emlékezés helyei és miliói a médiában. *Szociológiai Szemle, 2009(4)*, 25–42.
- Fokasz, N., Tóth, G., Micsinai, I., Jelenfi, G. & Előd, Z. (2015). Kampány és valóságkonstrukció. A 2010-es és 2014-es magyarországi választási kampányok összehasonlító elemzése a NOL és MNO oldalakon megjelent kampánytémák dinamikája alapján. *JEL-KÉP, 2015(3)*, 25–63. <https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2015.3.25>
- Kmetty, Z. (2022). Szóbeágyazási vektortérmodellek társadalomtudományi alkalmazása. *Statisztika Szemle, 100(2)*, 105–136. <https://doi.org/10.20311/stat2022.2.hu0105>
- Kmetty, Z., Koltai, J. & Rudas, T. (2021). The presence of occupational structure in online texts based on word embedding NLP models. *EPJ Data Science, 10(1)*, 55. <https://doi.org/10.1140/epjds/s13688-021-00311-9>
- Németh, R., Katona, E. R. & Kmetty, Z. (2020). Az automatizált szövegelemzés perspektívája a társadalomtudományokban. *Szociológiai Szemle, 30(1)*, 44–62. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.1.3>
- Pennington, J., Socher, R. & Manning, C. D. (2014). Glove: Global vectors for word representation. *Proceedings of the 2014 conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP)*. <https://doi.org/10.3115/v1/D14-1162>
- Szabó, M. K., Ring, O., Nagy, B., Kiss, L., Koltai, J., Berend, G., Vidács, L., Gulyás, A. & Kmetty, Z. (2020). Exploring the dynamic changes of key concepts of the Hungarian socialist era with natural language processing methods. *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History, 54(1)*, 1–13.
- Zsibrita, J., Vincze, V. & Farkas, R. (2013). magyarlanc: A Toolkit for Morphological and Dependency Parsing of Hungarian. *Proceedings of the International Conference Recent Advances in Natural Language Processing RANLP 2013*.

Fejlettség, dinamika és útfüggő szociokulturális struktúrák

Elméleti háttér, konceptuális keretek

A társadalomtudományok elmúlt évtizedekbeli trendjeinek több rokon fejleménye a diszciplínák közti párbeszéd intenzívebb lehetőségeit hordozzák magukban. Cím-szavakban, ezek az új elemek a megközelítések nemzetköziesedése, az intézményes és kulturális kontextusok szerepének fokozott hangsúlya, illetve a strukturális és kulturális vonatkozások kölcsönös szerepének felismerése környékén rajzolódnak ki. A hagyományos társadalmi nagy csoportok, köztük a nemzeti keretek közti integrációs mechanizmusok jelentőségének csökkenésére fókuszáló Beck (2009) a szociológiai megközelítésmódokban is a nemzeti horizont tágítását, a nemzetközi meghatározottságok előtérbe állítását szorgalmazta. Egy ilyenfajta hangsúlyváltás már korábban érlelődött a világrendszer-szemlélet olyan képviselői részéről, mint Wallerstein (2011) vagy Arrighi (1999), akik a nemzetközi centrum és a (fél)perifériális pozíciók hosszú távú következményeinek megragadásában látták a különféle egyenlőtlen helyzetek magyarázatának zálogát. Bár ezek a kezdeményezések sok tekintetben programatikus jellegűek maradtak, mégis fontos kihívást jelentenek a társadalomkutatás olyan empirikus művelői számára, akik az elmúlt évtizedek egy további jelentős gyakorlati fejleménye, a szisztematikus komparatív kutatások szaporodása és a nyomukban épülő kumulatív adatbázisok lehetőségeit kívánják teljesebben kiaknázni.

A közgazdaságtan politikai, intézményes és viselkedési oldaláról is fokozott figyelem nyilvánul meg a mikro- és makrojelenségek együttes elemzésének az összehasonlító adatbázisokban rejlő lehetőségei iránt. Alesina ezeknek az irányzatoknak egy befolyásos művelőjeként például a *World Values Survey* (WVS) felvételek felhasználásával vizsgálta a családi kötődések és értékek és a gazdasági fejlődés sok tekintetben bonyolult összefüggéseit (Giuliano & Alesina, 2007). E szerzőpárosnak a kultúra és intézmények összefüggéseiről írt áttekintő tanulmánya (2015) a gazdasági fejlődés elemzését tekintve a többirányú kapcsolatok metodológiai igényét hangsúlyozta egyfajta

koevolutív szemléletmód jegyében. Egy sok tekintetben közeli elgondolás jegyében – és részben szintén a fenti komparatív adatbázis eredményeire építve – Tabellini (2008) az értékek és a bizalommal kapcsolatos normatív beállítódások viszonylag önálló szerepét járta körül a gazdasági intézmények és viselkedésmódok válfajainak hosszú távú áthagyományozódásában. A fenti típusú kutatások a gazdasági szemléletmódok konkrét mikrolemeivel egészítették ki az elmúlt évtizedekben befolyásos intézményes megközelítés makroszintű fejlődésdinamikai elemeit (lásd pl. a gazdasági intézmények demokratikus beágyazottságáról, illetve a monopolisztikus pozíciók fejlődési gátjairól, s a velük kapcsolatban nem egyszer hektikus társadalmi-gazdasági folyamatokról Robinson & Acemoglu, 2012). Ezek a közgazdasági trendek többé-kevésbé közvetlenül csengtek egybe az „új gazdaságszociológia” (lásd pl. Swedberg & Granovetter, 2018) intézményes kontextusokat és kapcsolathálózati milióket és kulturális orientációkat előtérbe helyező törekvéseivel. És nem kevésbé az empirikus megközelítés, bizonyos történeti folyamatok egzakt mérésének igényét jelentősen kiterjesztő „új gazdaságtörténettel”, annak olyan elméleti csomópontjaival, mint amilyeneket az irányzat egyik úttörő alakja, North (2005) a készségek és mentális struktúrák hosszú távú jelentőségére és a fejlődésbeli útfüggésben játszott szerepére vonatkozóan fogalmazott meg.

Ezek az elgondolások valójában a közgazdaságtan terén sem előzmény nélküliek, sőt néhány magyar közgazdász munkássága is úttörő jelentőségű ezekben az irányokban. Jánossy (1975) jelentős mértékben a szocialista tervgazdaság tapasztalataira építve a felhalmozáscentrikus „nagy ugrások” korlátaira és időbeli behatároltságára hívta fel a figyelmet, nem utolsósorban a mindenkori szakmastruktúra által képzett adottságokat tekintve. Kornai János (1972) már a nagy opus „Hiány” (1980) előtt nem egy tekintetben hasonló gondolatokat fogalmazott meg az erőltetett és harmonikus gazdasági növekedésről, egyebek közt az előbbit kísérő és hosszú távon visszaütő humán jellegű mulasztásokról.¹ Közös vonás az emberi erőforrások meghatározott tényezőinek kiemelése is, így előbbinél a produktív tevékenységhez kapcsolódó készségek, utóbbinál bizonyos várakozások, reagálási minták kialakulása. A szociálpszichológiai tényezők Kornai *Anti-equilibrium* című munkájában (1971) is kiemelt szerephez jutottak, amely ugyanakkor – sok tekintetben kapcsolódva az egyensúlyi helyzetekből való kibillenés kreatív potenciáljának schumpeteri klasszikus elméleti szálaihoz – az egyensúlyfókuszú közgazdasági orientáció és az annak megfelelő gazdasági magatartásmódok rögzültségének kockázataira is figyelmeztetett.²

¹ Mihályi (2020) Jánossy és Kornai növekedésdinamikai munkássága közti rokon vonásokra világít rá.

² Fokasz (2006) az innovációk diffúziójának kutatása során a növekedési modellek, mint pl. az S-görbe hátterében többféle folyamatra mutatott rá (a lassú diffúzió szakaszában az innováció ellentétes lehet a bevett gyakorlatokkal, normákkal; a diffúziós jelenségeknek a teremtő rombolás schumpeteri fókuszával való empirikus összekötése a gazdasági evolúció modelljei számára is ösztönzően hathat, lásd Fokasz, 2011).

Az eleve interdiszciplináris jellegű kapcsolathálózati elemzés kialakulása kezdetén főként mikroszintű összefüggéseket vizsgált. Peter Blau – ha nem is a magát akként definiáló network-megközelítés főáramában – ugyanakkor a nagy társadalmi szegmensek közti kommunikációs viszonyok fennállásának vagy hiányának a feltételrendszerével, strukturális paramétereivel foglalkozott. Ha a gazdasági fejlettség és fejlődés nem is volt kifejezett témája, a mobilitási folyamatok többsikű megjelenítésével (a hagyományos értelemben vett társadalmi mobilitással egyfelől, és a tágabb keretű társalomszociológiai folyamatokkal, azok ütemével másfelől, ezek a vonatkozások is nagy szerepet kaptak nála, nem utolsósorban az általa definiált strukturális paraméterek egyik különösen hangsúlyos elemén, a konszolidációs-interszekciós fogalmi pároson keresztül [lásd Blau, 1994]). Turner (2016) nagyrészt a blau-i elgondolásokra támaszkodva fejtette ki a nem egyszer ellentmondásos integrációs és dezintegrációs hatásokra vonatkozó társalomszociológiai elképzeléseit. Így a nagy horderejű, gyors ütemű változások – egyéb körülmények függvényében – a nagy csoportokat szétválasztó merev társadalmi korlátok fellazítása, a különböző csoportképző dimenziók merev egymásra kapcsolódásának „interszekciós” oldása irányában is hathatnak, de lendületet adhatnak éppen a dimenziók közti inkongruenciák „rendbe rakása”, a különböző típusú csoportjellemzők erősebb konszolidációja, egészében a csoportközi kapcsolatok merevítése számára. Blau strukturális koncepcióját még inkább kulturális irányba fejlesztette tovább Martin (2002), amikor Converse (1964) kognitív szervezethez (*belief constraint*) fogalmi csomópontjára is támaszkodva a relatív entrópia fogalmával a nyilvános vélemények egymásra kapcsoltságának fokát tette mérések tárgyává egy-egy tágabb integrációs közösségen belül.

A networkkutatási irány korai strukturális jellegét követő kulturális fordulat után – egyik sarokpontként a diszkurzív folyamatokat az identitás és a networkhatárok konstruálása terén egyaránt középpontba helyező White (1992) *Identity and Control* kötetével –, az elmúlt egy-két évtizedben a kapcsolathálózati elemzések területén olyan áramlatok kerültek előtérbe, amelyek már a strukturális és kulturális jegyek egymásba játszását, kölcsönös összefüggéseit tételezték. E téren White egy korai elgondolásának (2008 [1965]), a kategoriálisan szervezett networkképződmények, a catnet koncepciójának az újrafelfedezése is jellegadó, melynek kifejtése során mikro-, mezo- (pl. frame, framing), illetve makroszintű (pl. kaszt, nemzet) vonatkozások egyaránt megjelentek. A dinamikai folyamatok, a bővülő vagy leblokkolt cselekvési mozgástér szerepe is kiemelt a kategoriális elkülönülések kialakulásában. A kapcsolathálózati megközelítés jelzett fordulatához jelentősen járultak hozzá olyan szerzők is, mint Mohr (1998) vagy Breiger (2010) a kulturális szerkezetek, szemantikus hálózatok kvantitatív-kvalitatív feltárása terén. A kutatási vonulat a kulturális szociológia interpretatív, kvalitatív hagyományaira, pl. nyelvtudományra is épít a szövegek kvantitatív elemzése során, és az attitűd survey vizsgálatokat is felhasználja mérési inputként.

A networkirányzat egy további jelentős trendváltása a szimmetrikus horizontális kapcsolati minták vizsgálatának korábbi dominanciája helyén az aszimmetrikus, esetenként hierarchikus viszonylatok fokozatos előtérbe kerülése, amelyben a természettudományok felől érkező impulzusok is szerepet játszottak. Már Flap 1990-es patronázstanulmánya is ebbe az irányba mutatott a szociológiai networkelemzések területéről. Még komolyabb ösztönzést adott a vizsgálódás hagyományos angolszász és európai terepeihez képest más fejlődési úton végigment kontinensek, nem utolsósorban a távol-keleti térség bekapcsolódása a személyes reciprocitás és aszimmetria jegyeit egyaránt magukon viselő, részben rokonsági, sajátosan familisztikus jellegű „guanxi” viszonyossági hálózatokkal (lásd kifejezetten ilyen fókusszal Bian, 2019).

A befolyásos politológus Kitschelt egy Wilkinssal közös, a diszciplína trendjeit áttekintő 2007-es munkában annak adott hangot, hogy a fejlett pluralizmus intézményrendszeréből és individuális viselkedésmódjaiból kiinduló elemzéseket olyan szélesebb horizontra kell helyezni, amely egyes szociokulturális közegekben makacsul fennmaradó archaikus viszonylatok, pl. patrónus-kliens kötelékek pártpolitikai kihatásait a valóságos súlyuknak megfelelően kezeli. Ennek az újszerű megközelítésnek a gazdasági fejlődéssel összefüggő empirikus realizálására példa Kitschelt és Kselman 2012-es tanulmánya. A politikai preferenciák magyarázatában pedig a hagyományos osztálymodellek és a szavazási minták között közvetítő orientációs jellemzőket keresve Kitschelt és Rehm 2015-ös tanulmányában egy kultúrantropológiai tipológia, Douglas grid-group sémájával (1982) szolgált kiindulópontul, a hierarchikus („grid”) és az ingroup-outgroup („group”) fókuszot a redisztribúciós jellegű „greed” dimenzióval egészítve ki.

Közvetlen kutatási előzmények: felhasznált adatbázisok, módszerek, változók

Kutatásaink komparatív vonulata a nyolcvanas évekre megy vissza a szociokulturális struktúrák, orientációs minták vizsgálatában. Ha a nagyszabású összehasonlító projektek adatbázisai az idő tájt még csak kialakulóban is voltak, Angelusz és Tardos (2016 [1991]) a network- és tudásstílus-jellemzők együttes pillérére alapozott kulturális-interakciós rétegződés vizsgálatban a ZUMA nem sokkal korábbi nyugat-német városi mintájának eredményeivel vetette egybe a két megfelelő népesség kapcsolathálózati jellegzetességeit. Ennek során a (szűkebb és tágabb) családi kontaktusoknak az egohálózatban belüli szerepének, a rokonsági hányadosnak számottevő eltérését állapította meg, az urbanizációs szinteknek és életmódmintáknak megfelelő jelleggel. A kutatássorozat egy később kiemelt eleme a networkerőforrások

más (gazdasági, kulturális és politikai) pozíciókkal való összevetése volt a blaiui konzolidációs-interszekciós elgondolások alapján. Angelusz és Tardos (2001, 2006) a kilencvenes évek második és a kétezres évek első feléből való hazai felvételek alapján a networkerőforrások szerepének növekedését és a különböző típusú erőforrások összezárulását jelezte.

Ha az összehasonlítható kapcsolathálózati adatok bizonyos korlátai miatt nemzetközi komparatív elemzésekre az utóbbi vonatkozásokban nem is került sor, részben ehhez a kutatási vonulathoz kapcsolódott az a későbbi vizsgálódás (Kmetty és Tardos, 2017), amely a European Social Survey első hat hulláma alapján 2002 és 2013 között huszonöt európai ország elégedettségi adataira épült személyes és társadalmi vonatkozásokban. Az elemzések ezeknek a mutatóknak az országonkénti eloszlására és egyenlőtlenségi mintáira, részben e mutatók közti kapcsolatok szorosságára irányultak (a Martin-féle relatív entrópia elgondolásra alapozva) a gazdasági fejlettség, fejlődés és válságérintettség (-immunitás) különböző összefüggéseiben. Jelen vizsgálatunkhoz az egyenlőtlenség egyes objektív vonatkozásait is magába foglaló elégedettségi stressz-szindrómának a fejlettség és fejlődési dinamika szerint eltérő összefüggései, illetve a nagyobb területi-történelmi (illetve fejlettségi) regionális egységek szerinti elemzések is releváns kiindulópontok voltak.

A szociokulturális minták kutatásának további közvetlenebb előzménye az International Social Survey Programme 2017-es felvétel networkmodulja, s annak ún. pozíciógenerátoros ismeretségi blokkja alapján Lizardo (2018) nyomán egy ún. reflektív eljárás alkalmazása a foglalkozási presztízs orientáció mérésében (lásd Tardos, 2022). A 30 országra kiterjedő, Európán kívül más kontinensek OECD-tag és fejlődő régióit is felölelő felvétel továbbá olyan változóegyüttesek országszintű aggregált mutatóinak kialakítására is lehetőséget nyújtott, mint a rokonsági hányados a kontaktusok és segítségnyújtás különböző vetületei alapján, illetve a konzolidáció(-interszekció) különböző indexei, objektív mutatókon kívül részben szubjektív (státustudat, személyes siker) jellemzők felhasználásával. A 2017-es hullámon kívül továbbá az ISSP 1986 és 2009 közti kumulált adatbázisa és 2019-es felvétele is rendelkezésre állt a különböző típusú társadalmi, illetve humántőkeképek, egyes országokon belül a társadalmi hierarchia szintjeiről alkotott elképzelések és különböző vonatkozásokban észlelt konfliktusok intenzitásáról.

Az egyedi országsztereotípiák mellett tágabb nemzetközi viszonylatokat is leképező kognitív térképek *catnet*jellegű vizsgálata számára a klasszikus Buchanan–Cantril-féle komparatív megközelítést (1953) adaptálta az aktuális viszonyokra az a kutatás (lásd Fokas et al., 2022), amelynek fő adatbázisául a Peripato 2016–17-es görög–magyar

összehasonlító felvétel szolgált. Az elemzések szegmentációs metszetei között a válságpercepció jellege szerinti összevetések és polarizációs tendenciák is kitüntetett tapasztalatok a jelen vizsgálatok dinamikai metszetében.

Jelen elemzéseink szociokulturális változóegyüttesei az ISSP komparatív társadalomkutatási adatfelvételeire, fejlődési és növekedési mutatói az IMF 1990 és 2019 közti időszakot felölelő adatállományára épülnek. Az ISSP 2017-es, 30 országra kiterjedő hullámának Social networks modulját, ezen belül a hálózati jellemzőkön és a patronázsorientáció mutatóin kívül a konszolidációs jellemzők alapjául szolgáló szubjektív státus és objektív adatokat használtuk fel. A szociokulturális erőforrások, különböző tőkefajták szerepéről alkotott képek adatai az ISSP 2009-es és 2019-es hullámainak *Getting ahead* moduljából valók, amely a társadalmi hierarchia képeiről és a csoportközi konfliktusok észlelt intenzitásáról is adalékokkal szolgált a jelen elemzésekhez. A három adatbázis kombinációja együttesen 22 ország vizsgálatát teszi lehetővé a szóban forgó változókra vonatkozóan.

A jelen elemzések során a következő változócsoportokkal és komplex mutatókkal dolgozunk:

1. Makro- és mezoszintű kulturális-strukturális változók:
  - a) rokonsági hányados (ISSP 2017 kontaktus- és segítségnyújtási blokkjai alapján),
  - b) konszolidációs index (ISSP 2017 objektív, fél-objektív és szubjektív mutatóinak belső összefüggései, négy komponens alapján).³
2. Paternalisztikus és meritokratikus szindrómák faktoriális indexeinek⁴ alapelemei:
  - a) kapcsolati presztízorientáció (reflektív ismeretségi nexusdiverzitás, az ISSP 2017 foglalkozási pozíciógenerátoros blokkja alapján),⁵
  - b) patronázsorientáció (ISSP 2017 viszonyossági kérdései alapján),
  - c) askriptív és nexusjellegű társadalmi, valamint humán tőkeképindexei (az ISSP 2009 és 2019-es hullámainak *Getting ahead* blokkja alapján),
  - d) askriptív tényezők kapcsolatierőforrás- és sikerszerepe (az ISSP 2017-es szociodemográfiai, kapcsolathálózati és attitűd moduljai alapján),

³ E komponensek: 1. kulturális, anyagi, kapcsolati és politikai erőforrások belső összefüggése (főkomponens magyarázat); 2. hagyományos szociodemográfiai, illetve kapcsolati változók belső (főkomponens) összefüggése; 3. objektív, félobjektív és szubjektív sikermutatók (jövedelem, szubjektív jóllét stb.) belső (főkomponens) összefüggése; 4. a sikertényezőknek a (2) tényezőcsoport általi regressziós meghatározottsága.

⁴ E szindrómák indexeit a tőkeképelemek világosabb rajzolata céljából Alpha faktorelemzéssel határoztuk meg.

⁵ A mutató kialakítására és az eljárás részleteire vonatkozóan lásd Tardos (2022).

e) a társadalmi hierarchia szintjeiről és egyes csoportok közti konfliktusok intenzitásáról alkotott kép indexei (az ISSP 2009 és 2019-es hullámai alapján).⁶

3. Gazdasági fejlettségi és fejlődési mutatók (IMF-adatbázis alapján):

- a) Egy főre jutó aktuális (2021-es) fejlettségi szint,
- b) Az 1990 és 2019 közti átlagos évi GDP-növekedési ütem,
- c) A „nagy recesszió” utáni évtized (2010–2019) és a megelőző két évtized átlagos növekedésének viszonya („válságimmunitás”),
- d) az 1990 és 2019 közti növekedés szóródása (stabilitása/instabilitása).⁷

Az egyéni szintről kiinduló elemzések eredményei alapján a kialakított elemzési adatbázist képező harminc országra vonatkozóan aggregált szintű mutatók készültek, és ezek az ország szintű mutatók képezték a további elemzések alapját. A fentiekben említett (faktoriális) többváltozós elemzések mellett részben a vizsgálódás jelenlegi exploratív jellegére, részben a 22, illetve 30 fős országésszámokra tekintettel viszonylag egyszerűbb (Pearson és Spearman⁸ korrelációs és kétváltozós varianciaelemzéseket) végeztünk.

A fejlettségi és fejlődési összefüggéseket sok tekintetben plasztikusabbá teszik a nagyobb területi-történeti regionális egységek szerinti elemzések, amelyek maguk is fejlődési keretek közt is értelmezhetők. Korábbi vizsgálatokra is támaszkodva (lásd Kmetty & Tardos, 2017), és nem európai területekre is kiterjesztve, hat ilyen regionális egységet különböztettünk meg az ISSP-felvételek alapján bevont összesen 30 országra vonatkozóan: (1) északi (Dánia, Finnország, Izland, Svédország), (2) nyugat-európai (Ausztria, Franciaország, Németország, Nagy Britannia, Svájc), (3) mediterrán (Horvátország, Izrael, Spanyolország, Szlovénia), (4) Kelet-Közép-Európa (Csehország, Litvánia, Magyarország, Oroszország, Szlovákia), (5) nem európai OECD-országok (Ausztrália, Japán, Mexikó, Új-Zéland, USA), (6) nem európai fejlődő országok (Dél-Afrika, Fülöp-szigetek, India, Kína, Suriname, Tajvan, Thaiföld). A regionális elemzések egy kompaktabb csoportosítása pedig két nagyobb blokkot különböztetett meg: (a) centrumrégiók (az északi, nyugat-európai és a nem európai OECD-országok), (b) nem centrumrégiók (a mediterrán, a kelet-közép-európai és a nem európai fejlődő országok) összevonásával.

⁶ A b)–d) alkotóelemek komplex mutatói is főkomponens-elemzésekre épültek.

⁷ A b)–d) mutatók saját számításon alapulnak az IMF-adatbázisra építve.

⁸ Egyes esetértékek kiürítésének tompítására az anyag főszövegében a Spearman-féle rangkorrelációrt részesítettük előnyben (egy összevetés céljából a fentiekhez közeli eredményeket produkáló Pearson-korrelációs eredményeket is közöljük az *F2. táblázatban*). A változó párosok eloszlásainak együttes normalitását Shapiro–Wilk-próbával teszteltük, és szelektáltuk ennek alapján a bevont változókat.

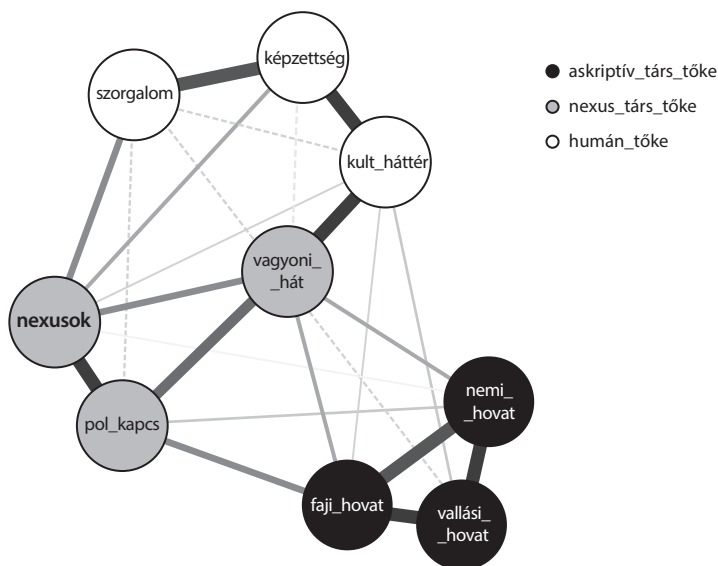
Elemzések

Szociokulturális orientációk

Tőkeképek

A szociokulturális orientációk komplex képződmények, amelyek leképezése különböző attitűd- és sztereotípiajellegű komponensek megragadását igényli egyéni és aggregált szinteken. Ezek egyes részleteit (mint a foglalkozási ismeretségek presztízszorientációja) a fent jelzett publikációk tartalmazzák, indokoltnak tűnik viszont a tőkeképek⁹ elemének e keretek közt is viszonylag behatóbb tárgyalása.

Tekintsük elsőként azt a szemantikus hálózati rajzolatot, amely az ISSP 2009-es hulláma alapján adott tételek belső strukturálódását vázolja. A kirajzolódó mintázat összevethető a hasonló 2019-es ISSP-modul egy plusz tétellel kiegészült hálózat *F1. ábrájával*. Szintén a függelékben található az az *F1. táblázat*, amely az *1. ábra* kilenc tételének faktoriális szerkezetét vázolja két időmetszetben, 2009-re és 2019-re (és a tételek teljes megjelölését is tartalmazza).

1. ábra. Az előrejutási tőkeképek szemantikai hálózata (ISSP 2009-es felvétel, N = 56 021, EBIC glasso eljárás)

⁹ Bár itt is indokolt utalni az erőforrások és a tőkefajták megkülönböztetésére és az utóbbi fogalomnak bizonyos feltételekhez kötött alkalmazására (lásd Angelusz, 2010), a tartós egyenlőtlenségek forrásairól alkotott sztereotipikus elképzelések kontextusában indokoltnak tűnik, hogy különböző fajta tőkeképekről beszéljünk.

A fenti hálózati rajzolat és a – két időpontban nagymértékben azonos – faktoriális szerkezetek is egy háromelemű elkülönülést rajzolnak ki. A vallási, faji és nemi hovatartozás csoportosulása a bourdieu-i típusú – szimbolikus határokon, legitimitáson és viszonyosságokon alapuló – askriptív társadalmi tőke, míg a jó kapcsolatok, politikai protekció és a vagyoni háttér inkább a Nan Lin-i típusú nexusjellegű társadalmi tőke jelentés-együttesét vázolja.¹⁰ A Kitschelt–Rehm-féle antropológiai kiindulású tipológia szerint az előbbi az ingroup-outgroup fókuszú *group*, míg az utóbbi a hierarchiaorientált *grid* mozzanatát jeleníti meg. A szorgalom, képzettség és kulturális háttér körül a teljesítményfókuszú humán tőke szemantikus csoportosulás jelenik meg. A vizuális rajzolat a kulturális és a vagyoni háttér magas fokú centralitását és összekötő szerepét is jelzik (az előbbi a humán és a nexus-, az utóbbi a nexus- és askriptív vonatkozások közt); a politikai kapcsolatok centrális-közvetítő szerepe is kitűnik az utóbbi zónákat tekintve. Az *F1. ábrán* a 2019-es hullám rajzolatában a korrupciós jártasságokra irányuló további tétel a nexusjellegű társadalmi tőke negatív vonásait helyezi élesebb megvilágításba.

Szociokulturális szindrómák: paternalisztikus és meritokratikus orientáció

Az elemzések egy következő szintje már országszintű aggregált változókon alapult további szociokulturális elemek bevonásával a paternalisztikus és a meritokratikus orientáció szindrómaegyüttesét vázolja. Az *1. táblázat* ezek faktoriális szerveződését mutatja be.

1. táblázat. Paternalisztikus és meritokratikus szindrómák faktoriális mintái (Alpha faktorelemzés, rotálatlan; országszintű aggregált változók, ISSP 2009, 2017 és 2019)

	1	2
	paternalisztikus	meritokratikus
	szindróma	
patronázsindex	,817	
társadalmi hierarchiakép (erős hierarchia +)	,803	–,397
társadalmi státusidentitás	–,797	
foglalkozási ismeretségek presztízszorientációja	,717	
askriptív tényezők kapcsolati erőforrás és siker szerepe	,711	
askriptív jellegű társadalmi tőkekép	,700	
nexusjellegű társadalmi tőkekép	,550	–,416
csoportközi konfliktusok észlelt intenzitása	,511	
humán (teljesítmény) tőkekép		,635
eigenvalue	4,082	1,106
összes magyarázat	57,6%	

¹⁰ A különböző tőkefajták jellegbeli eltéréseire vonatkozóan lásd Lin, 2001.

A fent jelzett *grid* és *group* mozzanatok esetenként szoros kapcsolatára már Kitschelt és Rehm (2015) is utalt, ahogy az első faktor is az ingroup-outgroup és a hierarchikus fókusz szemléleti összekapcsolódását jeleníti meg a paternalisztikus orientáció komplex tényezőegyüttesében. A hierarchikus elemeket a presztízszorientáció és az élesen tagolt társadalomkép is erősíti, míg a státus identitás (fenti vagy lenti) jellege és a csoportközi konfliktusok észlelt intenzitása a *group* mozzanatnak is fontos eleme. A meritokratikus oldalon a humán jellegű tökékek teljesítményhangsúlyát a nexustökeképtől való távoltság is erősíti. Ha a kitschelti tipológia *greed* elemének megjelenése kevésbé pregnáns is, akár a teljesítmény általi legitimáció, akár annak redisztribúciós kétségbe vonása ott rejlik a vonatkozó szindróma ellenkező pólusain.

Fejlettségi-fejlődési összefüggések

A vizsgált szociokulturális szindrómák további kulturális-strukturális tényezőkkel való összefüggéseinek vizsgálatában két részben mezo-, részben makroszinten értelmezhető tényező, a rokonsági viszonylatok kapcsolathálózati szerepe (a „rokonsági hányados”) és a konszolidációs mozzanat került sorra (ezeknek a szintén komplex elemeknek a részletesebb tárgyalására a fenti bemutatáson túl e keretek közt nincs tere).¹¹ A 2. táblázat a két szemléleti orientáció és e két kulturális-strukturális tényező közötti közvetlen rangkorrelációs kapcsolatokat mutatja be.

2. táblázat. Paternalisztikus és meritokratikus szindrómák strukturális összefüggései a rokonsági hányados és a konszolidáció/interszekció tényezőivel (Spearman-féle korrelációs együtthatók, ország szintű aggregált változók, ISSP 2009, 2017 és 2019)

	rokonsági hányados	konszolidációs index
paternalisztikus szindróma	,658**	,310
meritokratikus szindróma	-,258	-,426*

Ha az összefüggések jellege hasonló is, a hangsúlyok különbözőek a rokonsági és a konszolidációs tényező esetében. A familisztikus társadalmi szerkezetek tágabb keretében világosan értelmezhető a rokonsági hányados erős kapcsolata a paternalisztikus orientációval. Említést érdemel ugyanakkor – és Alesina és Giuliano (2015) családi gazdasági egységekről, egyes régiók prosperáló kisvállalkozásokról való kutatásai fényében nem is olyan meglepő –, hogy a másik oldalon nem szignifikáns a negatív kapcsolat

¹¹ E két tényező között nem volt szignifikáns kapcsolat (Spearman-korr.: -,072).

a meritokratikus orientációval. Ez utóbbi viszont a konszolidációs tényező alacsony, vagy talán inkább – a szerkezeti jellemzők kevésbé feszes zárulását jelző – interszekció magas értékeivel társul. A táblázat sorai és oszlopai nem jelentenek oksági előfeltevést; a teljesítményfókuszú orientáció és a rugalmasabb társadalmi szerkezetek egymást kölcsönösen kedvezményező együttesével lehet itt dolgunk. Minderre azonban közvetlenebbül utalnak a vizsgált szociokulturális és strukturális elemeknek a következő táblázatban bemutatott fejlettségi-fejlődési összefüggései.

3. táblázat. Strukturális tényezők és szociokulturális orientációk fejlettségi és fejlődési összefüggései (Spearman-féle korrelációs együtthatók, országsszintű aggregált változók, ISSP 2009, 2017 és 2019, illetve IMF)

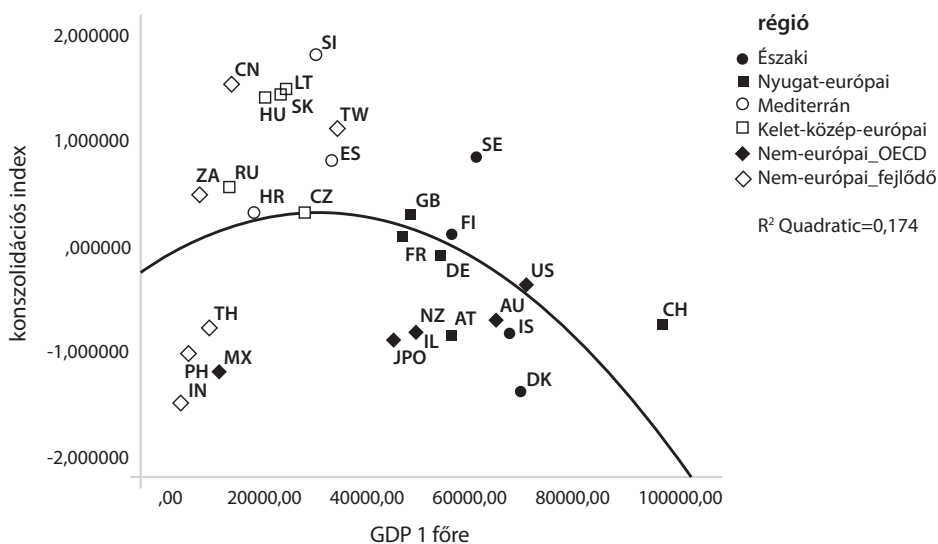
	1 főre jutó GDP	növekedési ütem 1990–2019	válságimmunitás (2010–2019/1990–2009)	fejlődési (in)stabilitás (szóródás 1990–2019)
rokonsági hányados	–,661**	,296	,031	,358
konszolidációs index	–,167	,063	–,553**	,506**
paternalisztikus szindróma	–,826**	,385	–,189	,640**
meritokratikus szindróma	,305	,112	,467*	–,583**

Az előzőek már előrevetítették a vizsgált orientációs szindrómák és strukturális elemek fejlettségi és fejlődési mintázatát. A rokonsági hányados erősen negatívan kapcsolódik össze a fejlettségi szinttel, akárcsak a paternalisztikus orientáció. A konszolidációs tényezőnek nincs ilyen világos, egyenes vonalú fejlettségi összefüggése, annál szorosabb viszont a kapcsolata a gazdasági fejlődés válságálló, reziliens jellegét és hosszú távú (in)stabilitását jelző mutatókkal. Ez utóbbi eredményeket ismét értelmezhetjük a kevésbé feszes, rugalmasabb szociostrukturális szerkezetek nagyobb alkalmazkodóképességként, de hasonló alappal akár a sokszerű fejlődési pályák komplexitást redukáló kihatásaként a szociokulturális diverzitást tekintve. Ez utóbbival a paternalisztikus és a meritokratikus szindrómák ellenkező irányú fejlődési pálya (stabilitás) összefüggései is egybecsengenek.

A leképezett szociokulturális konstrukciók tartalmi érvényessége szempontjából fontos lehetőség a rokon mutatókkal való összevetés. Kutatásunkban a paternalisztikus orientációval rokon klientelizmusmutató nyújtott ilyen lehetőséget Kitchelt és Kselman

(2012) vizsgálata alapján. Az utóbbi index pártpolitikai és szakértői becsléseken alapuló jellege ellenére a két mutató közvetlen korrelációja 0,8 fölötti értéket ért el, és ahogy a *Függelék F2. táblázatának* e két mozzanatot összevető korrelációs adatai jelzik, a fejlettségi-fejlődési kapcsolatokat tekintve is nagymértékű az átfedés.

Figyelmet érdemel ugyanakkor a hosszú távú növekedési ütem szignifikáns összefüggéseinek hiánya. További vizsgálatot érdemel, hogy nem húzódnak-e meg esetleg nemlineáris kapcsolatok a hiányzó lineáris együttjárások hátterében. Külön figyelmet érdemel a konszolidációs/interszekciós tényező ilyen fókuszú vizsgálata, amelynek a fenti adatok közt sem a gazdasági fejlettséggel, sem a növekedési ütemmel nem volt közvetlen kapcsolata.

2. ábra. A konszolidációs tényező és a gazdasági fejlettség nemlineáris (kvadratikus) kapcsolata a vizsgált országokban

A fejlettségi szint és növekedés szerint eltérő jellegű nemlineáris összefüggések fontos vonatkozásokban árnyalják az összképet. A szociokulturális tényezők szoros egymásra kapcsoltasága a gazdasági fejlettség közbülső szintjein ér el magas értékeket (keresztmetszeti ábrázolásról lévén szó, nincs kellő alapunk ezt úgy interpretálni, hogy az alacsonyabb szinteken még, a magasabb zónákban pedig már nem magas a konszolidáció). Ezzel szemben a hosszú távú növekedési ütem szempontjából a stagnáló ütemhez, másik oldalon a roham- vagy legalábbis gyors tempóhoz kapcsolódnak ilyen jegyek (az utóbbi esetekben – mint például a vizsgálatba bevont több nem európai, fejlődő ország

esetében a nagy tempóhoz kapcsolódó eszközkoncentráció, s annak társadalmi előfeltételei idézhetnek elő ilyen hatásokat). Korai lenne ezeket az eredményeket az olyan elgondolásokhoz kapcsolni, mint a „közepes jövedelmi szint csapdái”¹² (amikor például a gazdasági elmaradottság leküzdése, az intenzív utolérési ambíciók idéznek elő olyan társadalmi feszültségeket, amelyek azután a további fejlődést foghatják vissza). E kérdések vizsgálatához mindenképpen szükséges a regionális összefüggések, nagyobb területi-történeti egységek jellegzetességeinek a figyelembevétele is.

Szociokulturális szindrómák, strukturális elemek regionális összefüggései

Elemzéseinket olyan nagyobb régiók és az azokat átfogó, centrum- (északi, nyugat-európai, és nem európai OECD) illetve nem centrumjellegű (mediterrán, kelet-közép-európai, és a nem európai fejlődő régiókból álló) blokkok összevetésével zárjuk, amelyek önmagukban is a fejlettség és fejlődés különböző jellemzőit jelenítik meg.

4. táblázat. Szociokulturális szindrómák és strukturális tényezők regionális összefüggései (az ISSP 2009, 2017 és 2019 felvételei alapján, átlagok)

	paternalisztikus szindróma	meritokratikus szindróma	rokonsági hányados	konzolidációs index
Északi	-1,39	0,25	-0,16	-0,33
Nyugat-európai	-0,59	0,26	-0,11	-0,28
Mediterrán	0,25	-0,73	0,13	0,46
Kelet-közép-európai	0,69	-0,98	-0,03	1,04
Nem európai OECD	-0,27	0,73	-0,11	-0,81
Nem európai fejlődő	1,38	0,85	0,23	-0,04
Összes	0,00	0,00	0,01	0,00
F	12,833	6,711	2,985	2,714
szign.	<,001	,0012	,031	,04
Centrum	-0,72	0,39	-0,13	-0,49
Nem centrum	0,72	-0,39	0,13	0,45
F	27,818	5,542	10,263	7,986
szign.	<,001	,029	,003	,009
Magyarország	1,13	-0,95	0,31	1,40

¹² Lásd Kharas & Kohli, 2011.

A nagyobb blokkok kompaktabb lenti paneljétől kezdve, a várakozásoknak megfelel a paternalisztikus orientációk, a rokonsági szerep és a konszolidációs tényező tekintetében a (nem feltétlenül perifériális) nem centrum-, míg a meritokratikus szindrómát tekintve a centrumtérsegek vezető pozíciója. Sokban árnyalja – nem magától értetődő vonásokkal is kiegészíti – a képet azonban a különböző területi-történeti egységek konkrétabb figyelembevételével. Így például – a meritokratikus vonás centrumbeli globális elsőbbsége ellenére – a (nem európai) fejlődő országok egyszerre ugranak ki a paternalisztikus szindrómát, és érik el a legmagasabb értéket a meritokratikus orientációt tekintve, a szóban forgó térségekre áttevődő teljesítményfókusz megnyilvánulásaként (sőt az európai térségek általában elmaradnak e téren a vizsgálatba bevont nem európai régióktól). Külön érdeklődésünkre tarthat számot a kelet-közép-európai régió, amely a legalacsonyabb értéket mutatta fel a meritokratikus, és Európán belül a legmagasabbat a paternalisztikus orientációt tekintve. Ugyanitt egy feszültségi csomópontot világít rá a konszolidációs index kiugró értéke. Természetesen az sem mellékes, hogy a táblázat alsó paneljében kiemelt hazai adatok hasonló jellegzetességeket mutatnak (köztük a strukturális-konszolidációs szorosságot tekintve a régiós alapvonásokat is meghaladó mértékben).

Kitekintés – korlátok, további kutatások

Exploratív jellegű vizsgálódásaink a szociokulturális minták több olyan elemét és összefüggését tárták fel, amely további kutatások kiindulópontja lehet. Az ISSP komparatív adatbázis alapján kialakított paternalisztikus és meritokratikus szindrómaindexek más megközelítések fényében is plauzibilisnek tűnnek, ahogy makro- és mezoszintű, a strukturális-kulturális konszolidáció és a rokonsági networkhányad szerinti kapcsolataikban, s nem utolsósorban a gazdasági fejlettség és fejlődés különböző mutatói szerint is jól értelmezhető mintázatokat jelenítenek meg. Azonban a kutatás exploratív jellege az elemzések korlátaira és a jövőbeni kutatások ezzel kapcsolatos súlypontjaira is figyelmeztet.

Vizsgálatunk eddig az egyszerűbb összefüggésekre korlátozódott, és részben az alacsony elemszámok miatt sem vállalkozott oksági jellegű összefüggésekre. A kis elemszámú komparatív kutatások egyik lehetséges iránya Ragin (2019) nyomán az adott esetek, esettípusok jellegzetes mechanizmusaira, dinamikai összefüggéseire irányuló, minőségi és logikai elemeket is felhasználó megközelítés. Ez jelentős kihívásokat magában rejtő kutatási lehetőség; azonban a kauzális modellek is komoly buktatókat rejtenek magukban a fejlettségi-fejlődési és az itt középpontba állított strukturális-kontextuális és szociokulturális tényezők között. Utóbbiaknak például különböző útfüggő folyamatokban, fejlődési elakadásokban játszott szerepe is kizárja a struktúrától a kultúra felé

tartó egyirányú összefüggési irányt; ezekben a koevolúciós folyamatokban hol az egyik, hol a másik oldal tölthet be aktív – ösztönző vagy blokkoló – szerepet.

A kauzális modellezés további komplikációja – ahogy jelen elemzéseink is utaltak ilyenre – egyes összefüggések nemlineáris jellege, illetve a szint- és a dinamikai mutatók eltérő hatásának lehetősége (ahogy Blau [1995] és nyomában Turner [2015] is több ponton jelezte a mobilitás különböző típusainak és a konszolidációs mechanizmusoknak az egyenlőtlenségekre és a társadalmi integrációra gyakorolt ellentmondásos befolyását, egyes vonatkozásokban paradox következményét). Nagy kérdés, hogy az egyes tényezők szerepének kiemelését (legyen szó pl. a képzettségről, tanulásról vagy a demokratikus intézményekről) vagy inkább a tényezők együttesének árnyaltabb – ha kevésbé is éles – vizsgálatát érdemes-e preferálni. Sőt nem hagyhatók figyelmen kívül a lehetséges visszafordulások sem, akár a pluralisztikus intézmények, akár olyan szociokulturális orientációk tekintetében, mint például a jelen esetben vizsgált paternalisztikus szindróma.

Az összehasonlító kutatások néhány tartalmi és módszertani buktatója is fokozott figyelmet igényel. A jelen keretek között például nem mehettünk bele a vizsgált orientációk szociodemográfiai háttérrészleteibe. A vizsgált szindrómák szempontjából korántsem mellékes, hogy az urbanizáltság milyen szintjéről, a rurális népesség mekkora súlyáról van szó egy-egy ország esetében. Fontosak az ezzel kapcsolatban az összehasonlítás standardizálására irányuló törekvések,¹³ nem utolsósorban egyes országcsoportok, régiók esszencialista kategorizálásának elkerülése céljából. (Persze az ilyen fajta kontrolloknak is megvannak a korlátai, hiszen a szóban forgó orientációk esetében is szerves kapcsolat áll fent a kulturális és strukturális-kontextuális vonatkozások között).

Egy további lényeges finomítás bizonyos orientációk (például esetünkben a különböző tőkeképek) faktoriális szerkezetének komparatív ekvivalenciájához kapcsolódik. Ha időbeli összevetéseket végeztünk is e tekintetben (amelyek a vizsgált struktúrák jelentős – és bizonyos fokig országösszetételtől független – stabilitását jelezték), a szerkezetek országonkénti (tartalmi és mérési jellegű) invarianciájának vizsgálatára egyelőre nem került sor.¹⁴ Az ilyen típusú ellenőrzésekkel kapcsolatban is felmerül egy elvi korlát, amely a vélemények, attitűdök egymásra kapcsoltságának foka reális eltéréséhez kötődik egyes országcsoportok között (például az elégedettségi stressz-szindróma hasonló szintje mellett, az ilyen szempontból oldottabb mediterrán és feszebb kelet-európai véleménymintázatok között lásd Kmetty & Tardos, 2017).

¹³ Lásd például a közéleti-politikai részvétel egyenlőtlenségére vonatkozóan Susánszky, 2018.

¹⁴ Fontos e tekintetben az egyéni és az aggregált szint módszertani megkülönböztetése, lásd az Inglehart-féle posztmaterializmus-szindrómára vonatkozóan Lakatos, 2015.

Jelen vizsgálódás nem foglalkozott továbbá a vélemények eloszlásának fontos egyenlőtlenségi elemeivel sem, például olyan releváns komparatív vonatkozásokban, mint az elégedettség vagy az általános és az intézmények iránti bizalom. Hasonlóképp, fontos további kiterjesztés lehet az elmúlt évek olyan meghatározó kutatási irányjaival való egybevetés, mint az Inglehart-féle posztmaterializmus-kérdéskör vagy a Schwartz-féle értékdimenziók. A jelen vizsgálódás például a meritokratikus orientációkat inkább a fejlettség magasabb szintjeihez kapcsolta, érdekes lehet annak elemzése, egyéni és aggregált szinten hogyan függhet ez össze (vagy éppen ellenkezik) a hasonló szinteken megfigyelt posztmateriális jellemzők magasabb szintjével.

A tanulmányunkban végzett elemzések nagyrészt keresztmetszeti jellegűek, ha időben tágabb komparatív adatbázisokon alapulnak is. A kauzális összefüggések finomabb megközelítése, s nem utolsósorban az útfüggő mechanizmusok komplexebb feltárása a longitudinális lehetőségek komolyabb kiaknázását feltételezi. A bayesi típusú elemzések bekapcsolása pedig a történeti-strukturális előzmények feltárását segítheti elő.

E komplexebb összefüggések feltárása a kvantitatív elemzéseken kívül egyes ország-esetek behatóbb, részben kvalitatív esettanulmány-szerű vizsgálatát is igényelheti. Ilyenekre példa a görög–magyar összehasonlító kutatásainkban (mint Fokas et al., 2022) is többször hivatkozott Tsoukalas (1995) plasztikus megfigyeléseinek sorozata a habitusok, sztereotípiák történeti-kulturális beágyazottságának leírásakor. Azonban médiaanyagok, sőt irodalmi szövegek is gazdag forrását képezhetik az ilyen megfigyeléseknek, a nyilvános kommunikáció akár triviális sémáiban rejlő kutatási ötleteknek.¹⁵

Irodalom

- Alesina, A. & Giuliano, P. (2015). Culture and institutions. *Journal of Economic Literature*, 53(4), 898–944.
- Angelusz, R. (2010). Tőke vagy erőforrás. *Szociológiai Szemle*, 20(3), 147–166.
- Angelusz, R. & Tardos, R. (2001). Change and stability in social network resources. In N. Lin, K. Cook, & R. Burt (eds), *Social Capital* (pp. 297–323). Routledge.
- Angelusz, R. & Tardos, R. (2006). Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách, I. (szerk.), *Társadalmi metszetek* (pp. 227–252). Napvilág Kiadó.
- Angelusz, R. & Tardos, R. (2016 [1991]). *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium.

¹⁵ Lásd pl. Cítasz, 2017 számos részletét az elmúlt évtizedek görög társadalmának jellegzetes ingroup-outgroup minősítéseire, a nyilvános diskurzus sémáira vonatkozóan.

- Arrighi, G. (1999). *Chaos and Governance in the Modern World System*. University of Minnesota Press.
- Beck, U. (2009). *World at Risk*. Polity Press.
- Bian, Y. (2019). *Guanxi: How China Works*. Polity Press.
- Blau, P. M. (1994). *Structural contexts of opportunities*. University of Chicago Press.
- Breiger, R. L. (2010). Dualities of culture and structure. In J. Fuhse & S. Mützel (eds), *Relationale soziologie* (pp. 37–47). VS Verlag.
- Buchanan, W. & Cantril, H. (1953). *How nations see each other. A study in public opinion*. Greenwood Press.
- Citasz, M. (2017). *Isten a tanúm*. (Fokasz, N. fordításában) Typotex Kiadó.
- Converse, P. E. (1964). The Nature of Belief Systems in Mass Publics. In D. Apter (ed.), *Ideology and Discontent*. Free Press.
- Douglas, M. (1982). Introduction to grid/group analysis. In M. Douglas, *Essays in the Sociology of Perception* (pp. 1–8). Routledge and Kegan Paul.
- Flap, H. (1990). Patronage: an institution in its own rights. In M. Hechter, K-D. Opp & R. Wippler (eds), *Social Institutions* (pp. 225–43). Routledge.
- Fokas, N. (2011). Instability and Constraint. *Review of Sociology*, 2011(4), 48–71.
- Fokas, N., Jelenfi, G. & Tardos, R. (2022). Mapping Cultural Distances in a Catnet Approach: How Greeks and Hungarians See Themselves and Others. *Comparative Sociology*, 21(1), 1–42.
- Fokasz, N. (2006). Növekedési függvények, társadalmi diffúzió, társadalmi változás. *Szociológiai Szemle*, 16(3), 19–51.
- Giuliano, P. & Alesina, A. (2007). *The power of the family*. National Bureau of Economic Research.
- Jánossy, F. (1975). *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Magvető Könyvkiadó.
- Kharas, H. & Kohli, H. (2011). What is the middle income trap? *Global Journal of Emerging Market Economies*, 3(3), 281–289.
- Kitschelt, H. & Kselman, D. M. (2012). Economic development, democratic experience, and political parties' linkage strategies. *Comparative political studies*, 46(11), 1453–1484.
- Kitschelt, H. & Rehm, P. (2015). Party alignments. Change and continuity. In P. Beramendi, S. Häusermann, H. Kitschelt & H. Kriesi (eds), *The politics of advanced capitalism* (pp. 179–201). Cambridge University Press.
- Kitschelt, H. & Wilkinson, S. I. (eds) (2007). *Patrons, clients and policies: Patterns of democratic accountability and political competition*. Cambridge University Press.
- Kmetty, Z. & Tardos, R. (2017). Diverging patterns of satisfaction across Europe. *Comparative Sociology*, 16(6), 746–770.
- Kornai J. (1971). *Anti-equilibrium*. KJK.
- Kornai J. (1972). *Erőltetett vagy harmonikus növekedés*. Akadémiai Kiadó.
- Kornai J. (1980). *A hiány*. KJK.

- Lakatos, Z. (2015). Traditional values and the Inglehart constructs. *Public Opinion Quarterly*, 79, 291–324.
- Lin, N. (2001). *Social capital: A theory of social structure and action*. Cambridge University Press.
- Lizardo, O. (2018). The mutual specification of genres and audiences: Reflective two-mode centralities in person-to-culture data. *Poetics*, 68, 52–71.
- Martin, J. L. (2002). Power, Authority, and the Constraint of Belief Systems. *American Journal of Sociology*, 107(4), 861–904.
- Mihályi, P. (2020). The Theories of János Kornai and a Less-Known Hungarian Economist, Ferenc Jánossy, on Unbalanced Economic Growth. *Systems, Institutions, and Values in East and West: Engaging with János Kornai's Scholarship*, 12(2), 51.
- Mohr, J. W. (1998). Measuring Meaning Structures. *Annual Review of Sociology*, 24, 345–370.
- North, D. (2005). *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton University Press.
- Ragin, C. C. (2019). Case-oriented research and the study of social action. In H-P. Blossfeld & G. Prein (eds), *Rational choice theory and large-scale data analysis* (pp. 158–168). Routledge.
- Robinson, J. A. & Acemoglu, D. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity and poverty*. Profile.
- Susánszky P. (2018). *A politikai részvétel egyenlőtlenségei Európában*. Doktori Disszertáció. ELTE TáTK.
- Swedberg, R. & Granovetter, M. (2018). Introduction to the third edition. In M. Granovetter & R. Swedberg (eds), *The Sociology of Economic Life*. Routledge.
- Tabellini, G. (2008). Institutions and culture. *Journal of the European Economic Association*, 6(2–3), 255–294.
- Tardos R. (2022). Jó nexusok és rossz társaságok. *socio.hu* (3, megjelenés alatt).
- Tsoukalas, C. (1995). "Free riders in wonderland; or of Greeks, in Greece". In D. Constanas & T. Starou (eds), *Greece prepares for the twenty-First Century* (pp. 191–222). The Woodrow Wilson Centre Press.
- Turner, J. (2016). Integrating and disintegrating dynamics in human societies. In S. Abrutyn (ed.), *Handbook of Contemporary Sociological Theory* (pp. 19–41). Springer.
- Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system*. University of California Press.
- White, H. C. (2008 [1965]). Notes on the Constituents of Social Structure. *Sociologica*, (1), 1–14.
- White, H. C. (1992). *Identity and control*. Princeton University Press.

Felhasznált adatbázisok

GESIS ISSP 1999 <https://www.gesis.org/en/issp/modules/issp-modules-by-topic/social-inequality/1999>

GESIS ISSP 2017 <https://www.gesis.org/en/issp/modules/issp-modules-by-topic/social-networks/2017>

GESIS ISSP 2019 <https://www.gesis.org/en/issp/modules/issp-modules-by-topic/social-inequality/2019>

IMF Data <https://www.imf.org/en/Data>

Függelék

Táblázatok

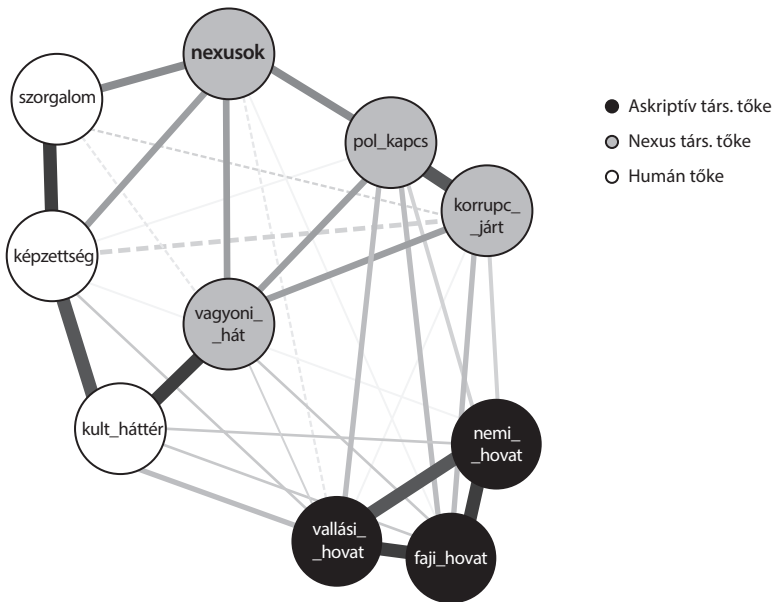
F1. táblázat. Tőkeképek faktorszerkezete (PCA-elemzés, rotált; ISSP 2009, 2019)

	2009			2019		
	1	2	3	1	2	3
	askriptív társadalmi tőke	nexus társadalmi tőke	humán tőke	askriptív társadalmi tőke	nexus társadalmi tőke	humán tőke
vallási hovatartozás	,851			,858		
faji hovatartozás	,829			,839		
férfi/nő hovatartozás	,817			,838		
politikai kapcsolatok		,784			,784	
jó nexusok		,777			,780	
vagyoni háttér (szülők)		,698			,677	
képzettség			,807			,815
szorgalom			,740			,777
képzettségi háttér (szülők)		,470	,541		,460	,547
eigenvalue	2,226	2,064	1,546	2,346	2,038	1,644
összes magyarázat		64,8%			67,0%	

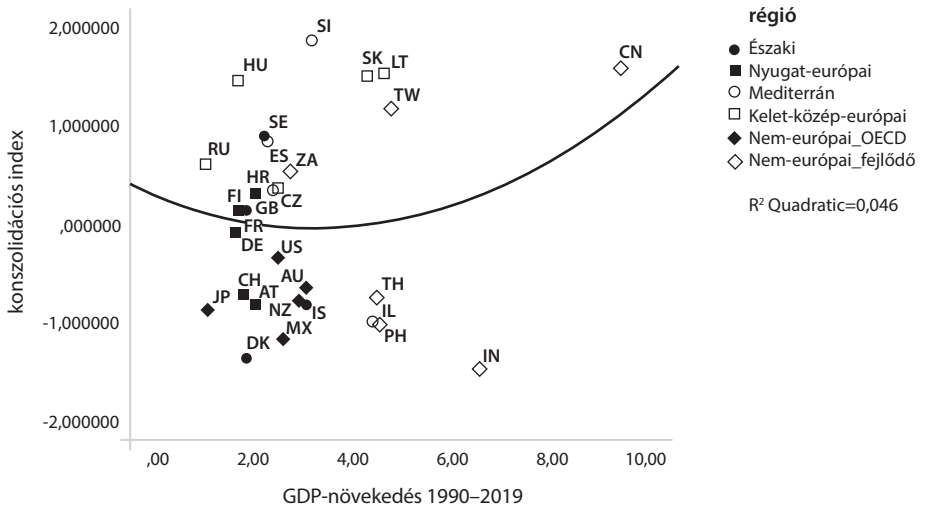
F2. táblázat. A paternalisztikus és a Kitschelt-féle klientelizmusindex fejlettségi és fejlődési összefüggései (Pearson korrelációs értékek, országszintű, ISSP 2009, 2017, 2019, IMF-adatbázis, illetve Kitschelt & Kselman, 2012)

	1 főre jutó GDP	növekedési ütem 1990–2019	válságimmunitás (2010–2019/1990–2009)	fejlődési (in)stabilitás (szóródás 1990–2019)
paternalisztikus szindróma	–,843**	,402	–,064	,627**
klientelizmus (Kitschelt)	–,828**	,513**	,134	,509**

Ábrák

F1. ábra. Az előrejutási tőkeképek tíztételes szemantikai hálózata (ISSP 2019, n = 35 127, Ising Fit eljárás)

F2. ábra. A konszolidációs tényező és a növekedési ütem nemlineáris (kvadrátikus) kapcsolata a vizsgált országokban

---

A közelítő koronavírus-járvány percepciói a magyar társadalomban

---

Még nem volt vakcina, de már érezhetően megmutatkoztak a koronavírus-járvány elterjedését megakadályozni hivatott intézkedések következményei, amikor 2020-ban az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kara kezdeményezésére egy három kérdéses hullámban lezajlott szociológiai panelvizsgálat zajlott le.¹ A panelbe bekerült válaszadók mind a három alkalommal az interneten eljuttatott kérdőívre válaszoltak. A kérdések nem mindegyik esetében voltak ugyanazok, de voltak kérdések, amelyek mindhárom kérdés esetében bekerültek a kérdőívbe.²

Jelen cikkben a közelítő járvány okozta veszélyeztettségérzés mintázatait kívánjuk elemezni a megélhetés anyagi-pénzügyi feltételeivel való elégedettség, a koronavírus-

---

¹ A kutatás vezető kutatói: Urbán Róbert, Miklósi Ádám, Paksi Borbála és Demetrovics Zsolt. Az elemzésünk alapjául szolgáló adatbázis a nevezett kutatók saját szellemi terméke. (A kutatás eredményei alapján már publikált cikk a BMC Public Healthben jelent meg (Urbán et al., 2021). Köszönjük az adatbázis felhasználásának lehetőségét. Jelen tanulmányban készült elemzések e tanulmány szerzőinek munkái, nem feltétlenül tükrözik az adatbázist létrehozó kutatók álláspontját.

² Az első hullámban N = 5254 volt a kitöltők száma, a másodikban N = 3636 olyan válaszoló volt, akik mindkét hullámban kitöltötték a kérdőívet, míg a harmadik hullámban N = 2783 azoknak a válaszadónak a száma, akik az első és harmadik hullámban válaszoltak, közülük N = 2472 fő mind a három hullámban. (Az eredeti adatbázist három szelektáló változóval lehetett szelektálni, illetve az ezen változókhoz kidolgozott súlyváltozóval – nem, életkor, településtípus, iskolai végzettség jellemzők alapján – súlyozni.) Az elemszámok alapján az első hullám teljes mintájához viszonyítva a második hullámban 1631 fős csökkenés volt, míg a második hullámhoz viszonyítva a harmadik hullámban csupán 891 fős. A három hullám egymáshoz viszonyított jellemzőinek sajátossága, hogy az első hullámban válaszolók (N = 5254) kétharmada (69 százalék) a második hullámban is válaszadó volt (Pearson $\leq 0,001$, V: 44,2, Cramers $\leq 0,01$, 0,091), míg a második hullámban válaszolók (N = 2783) 77 százaléka volt a harmadik hullámban is válaszadó (Pearson $\leq 0,001$, V: 44,2, Cramers $\leq 0,01$, 0,091). Összegezve a fentieket: a három hullámban lebonyolított adatfelvétel során a második felvételnél csökkent jelentősen (és szignifikánsan) a mintanagyság, de a második és harmadik hullám közötti eltérés sem elhanyagolható. Az egyre csökkenő elemszámok bizonyára kapcsolatban vannak a későbbiekben bizonyított feltételezésünkkel, mely szerint az első hullámban (a járvány első szakaszában, tavasszal) a koronavírusnak köszönhető veszélyeztettségérzés a második hullámban (a járvány második szakaszában, nyáron) jelentősen nagyobb mértékű, így az adatfelvétel iránti érdeklődés (válaszadási hajlandóság) is megnőtt. A hullámokban ugyanazon válaszolók további, részletes összehasonlításának akadálya a hullámonként nyilván eltérő, ugyanakkor szükséges súlyozások hatása.

fertőzés miatti szorongás, tehetetlenség- és kiszolgáltatottságérzés, a vírus létezésével és jellegével kapcsolatos vélelmek, a lelki-hangulati állapot, a korábbi pszichiátriai kezelés figyelembevételével.³ A kérdés idején még nem volt vakcina, de már tudni lehetett, hogy előbb vagy utóbb lesz lehetőség a védettséget többé-kevésbé garantáló oltásra, s emiatt jogos volt a kérdés, melyben azt kutatták, hogy a válaszadó hajlandó lesz-e beoltatni magát, vagy sem.

A járvány okozta veszélyeztetettségérzést a kérdőívben öt állítással mérték, amelyekkel kapcsolatban a válaszadóknak egy ötfokú skálán jelezniük kellett, hogy egyetértenek-e velük, vagy nem. Az egymásra következő állítások egyre súlyosabb veszélyeztetettségérzésre utaltak. Az állítások a következők voltak:

„Mennyire tartja valószínűnek, hogy

- akár tudtán kívül is találkozhat koronavírussal fertőzött személlyel,
- megfertőződik a koronavírussal, de csak enyhe tünetei lesznek,
- megfertőződik a koronavírussal, és emiatt karanténba kerül,
- megfertőződik a koronavírussal, és emiatt kórházba kerül,
- megfertőződik a koronavírussal, ami miatt kórházba kerül, és intenzív osztályos kezelésre lesz szüksége.”

A következő táblázatban bemutatjuk, hogy az idő előrehaladásának függvényében hogyan alakult a veszélyeztetettségérzést kifejező egyes állítások fogadtatása.

1. táblázat. A veszélyeztetettségérzés alakulása 2020-ban az idő függvényében (átlag)

	I. hullám március 27. – április 28.	II. hullám május 14. – május 26.	III. hullám szeptember 22. – október 6.
találkozás-fertőzés	3,68	3,09	3,53
enyhe tünetek	2,99	2,67	2,93
karantén	3,09	2,74	3,08
kórház	2,72	2,49	2,60
intenzív osztály	2,50	2,27	2,39

³ A csekély számú hazai társadalomtudományi empirikus vizsgálatot az MTA honlapján olvasható linkgyűjtemény (A koronavírus-járványhoz kapcsolódó cikkeink) tartalmazza. A kutatások nagy része olyan, többnyire epidemiológiai vizsgálat, amely nem szociológiai és/vagy szociálpszichológiai vizsgálati szempontok alapján, a longitudinális panelkutatás módszere nélkül készült. Az MTA-link: https://mta.hu/mta_hirei/az-mtahu-osszeallitasai-a-koronavirus-helyzetrol-110465

Az öt állítás átlagait nézve az látható, hogy a veszélyeztetettségérzés tavasszal, a járvány felfutása idején viszonylag magas volt, majd nyáron minden veszélylehetőség tekintetében csökkent. Az ősszel mért adatok szerint a veszélyeztetettségérzés növekedett, de nem érte el a járvány kitörése idején mért szintet.

A tendenciák mindhárom mérési időszakban hasonlóan alakultak: leginkább a véletlen találkozás során történő fertőzéstől tartottak a válaszadók, ezt követően főként a karantén valószínűségét ítélték legnagyobbra. Legkevésbé a kórházba jutástól s azon belül az intenzív osztályra kerüléstől féltek.⁴

Az öt potenciális veszély bekövetkezésének valószínűségét kifejező változók bevonásával a három hullám esetén külön-külön elvégzett főkomponens-analízis eredménye három főkomponens. Az első hullámot jellemző főkomponens kialakításában a kórháznak, karanténnak és az intenzív osztálynak van a legnagyobb, míg az enyhe tüneteknek van a legkisebb szerepe. A másik két főkomponens hasonló struktúrája (a veszélytípusok azonos súlya), valamint a gyakorlatilag azonos magyarázó „ereje” (magyarázott variancia) azt igazolja, hogy a három adatfelvétel során nem tér el a veszélyeztetettségérzés intenzitása.⁵

Amennyiben a három hullám mindegyikében szereplő válaszadók veszélyeztetettségérzését összességében szeretnénk jellemezni, szükséges a kialakított főkomponensek együttes értelmezése. Ennek érdekében a három változó (főkomponens) bevonásával klaszteranalízist végeztünk.⁶

⁴ Az első hullámban legkevésbé a találkozás-fertőzés, a kórház és az intenzív osztály lényegesen valószínűbb. A második hullámban a találkozás-fertőzés bekövetkezése inkább valószínű, míg a másik négy eseményt – közel azonos átlaggal – nem tartják valószínűnek. A harmadik hullámban a találkozás-fertőzés mellett a karantént valószínűsítik, míg a kórház, intenzív osztály és az enyhe tünetek nem valószínűek. A találkozás-fertőzés mind a három hullámban leginkább, a kórházi kezelés (és az intenzív osztály) a legkevésbé valószínű. Ezt vélhetően az magyarázza, hogy míg a találkozáshoz köthető fertőzés még esetleges lehetőség, addig a kórházi tartózkodás már egy állapot ténye. A karantén pedig feltehetően egyfajta átmeneti állapotot reprezentál, mivel még nem kapcsolódik kórházi kezeléshez, de az enyhe fertőzöttségénél nagyobb következménynek is van esélye (vagy-vagy kimenetel).

⁵ I. hullám főkomponense: Magyarázott variancia: 51,439% (Kommunalitás: találkozás-fertőzés: 0,235, enyhe tünetek: 0,065, karantén: 0,725, kórház: 0,818, intenzív osztály: 0,728; Faktorsúly: találkozás-fertőzés: 0,484, enyhe tünetek: 0,256, karantén: 0,852, kórház: 0,904, intenzív osztály: 0,853). II. hullám főkomponense: Magyarázott variancia: 55,611% (Kommunalitás: találkozás-fertőzés: 0,342, enyhe tünetek: 0,60, karantén: 0,756, kórház: 0,798, intenzív osztály: 0,687; Faktorsúly: találkozás-fertőzés: 0,629, enyhe tünetek: 0,418, karantén: 0,868, kórház: 0,893, intenzív osztály: 0,829). III. hullám főkomponense: Magyarázott variancia: 52,983% (Kommunalitás: találkozás-fertőzés: 0,389, enyhe tünetek: 0,086, karantén: 0,725, kórház: 0,768, intenzív osztály: 0,878; Faktorsúly: találkozás-fertőzés: 0,623, enyhe tünetek: 0,294, karantén: 0,851, kórház: 0,876, intenzív osztály: 0,825).

⁶ A teljes mintára vonatkozó klaszteranalízis eredménye: 1. klaszter (csoport): 27,6 százalék (N = 707); 2. klaszter (csoport): 48,3 százalék (N = 1238); 3. klaszter (csoport): 24,1 százalék (N = 619).

Ezt követően megvizsgáltuk, hogy a felvételi hullámokra jellemző, gyakorlatilag azonos struktúrájú (főkomponensek) „homogén” veszélyeztettségérzés alapján elkülönült három klasztert (csoportot) milyen főkomponens score-átlagok jellemzik. Az elemzés eredménye azt igazolja, hogy a három csoport három eltérő intenzitású veszélyeztettségérzést képvisel.⁷

A pozitív és relatíve nagy score-átlag magas veszélyeztettségérzést, míg a negatív és alacsony score-átlag alacsony veszélyeztettségérzést jelent. Az első csoportot a leginkább intenzív (csak pozitív, viszonylag magas score-átlagok), a második csoportot a közepes (magas értékű, de negatív score-átlagok), míg a harmadik csoportot az átlaghoz közeli score-átlagok jellemzik. Ennek alapján a későbbiekben a „nagyon fél” (1. csoport), az „inkább fél” (2. csoport), illetve a „mérsékelten fél” (3. csoport) elnevezésekre hivatkozunk.

2. táblázat. A megkérdezettek megoszlása veszélyeztettségérzés szerint (oszlop százalékban)

	teljes minta	I. hullám	II. hullám	III. hullám
„nagyon fél” csoport	28 százalék	10	13	16
„inkább fél” csoport	48 százalék	53	64	56
„mérsékelten fél” csoport	24 százalék	27	19	22

A fentieket másként is fogalmazhatjuk: a táblázat azt mutatja, hogy a veszélyeztettségérzést mérő öt változó alapján a válaszadók hogyan csoportosulnak aszerint, hogy „nagyon félnek” a járványtól (leginkább attól, hogy kórházba kerülnek, intenzív osztályos kezelést kapnak), „inkább félnek” (leginkább attól, hogy karanténba kerülnek) vagy csak „mérsékelten” félnek (leginkább attól, hogy a fertőzőtség enyhe tüneteit tapasztalják).

Az adatok szerint a megkérdezettek relatív többsége „inkább fél”, amihez ha hozzásszámítjuk a „nagyon fél” csoportot, akkor kiderül, hogy 2020 elején, amikor a járvány már javában tombolt, a magyarok túlnyomó többsége félt. Mindössze 24 százalék azok aránya, akik kevésbé aggódtak saját maguk közepes vagy súlyos megbetegedése miatt.

⁷ A klasztercsoportokhoz tartozó score-átlagok:

	1. főkomponens	2. főkomponens	3. főkomponens
1. csoport	1,048	1,111	0,954
2. csoport	-1,114	-1,062	-0,852
3. csoport	0,052	0,700	1,105

Az 1. klaszter score-átlagai: 1. főkomponens: 1,048; 2. főkomponens: 1,111; 3. főkomponens: 0,954.

A 2. klaszter score-átlagai: 1. főkomponens: -1,114; 2. főkomponens: -1,062; 3. főkomponens: -0,852.

A 3. klaszter score-átlagai: 1. főkomponens: 0,052; 2. főkomponens: 0,700; 3. főkomponens: 1,105.

A három adatfelvétel során alkalmazott kérdőív lehetőséget biztosított annak vizsgálatára, hogy a veszélyeztetettségérzet szerint elkülönülő csoportok hogyan különböznek a megélhetésüket biztosító anyagi-pénzügyi feltételek, a koronavírus-járvány okozta általános szorongás, lelki-hangulati állapot, tehetetlenség- és kiszolgáltatottságérzés, a vírus létével és jellegével kapcsolatos hiedelmek, korábbi pszichiátriai kezelés, valamint a kérdés idején még csak lehetőségként emlegetett vakcinával való beoltatási hajlanadoság szerint.

Ezt követően megnézzük a veszélyeztetettségérzés szerinti csoportok szociológiai-demográfiai hátterét, s az elemzést az összes korábbi változó bekapcsolásával három regressziós modellel zárjuk, melyek az egyes veszélyeztetettségérzés-csoportokba való bekerülést magyarázzák. (Az alkalmazott statisztikai próbák gyakorlatilag minden esetben szignifikáns eltéréseket jeleztek, ezért csak a nem szignifikáns kapcsolatok esetén tüntetjük fel a próbák jellemzőit).

I. Veszélyeztettségérzés és a szubjektív anyagi helyzet

A három hullámban lebonyolított adatfelvétel válaszadóinak mindhárom csoportját az átlagos anyagi háttér jellemzi. Az egzisztenciális helyzet és a veszélyeztetettségérzés közötti szignifikánsan lineáris kapcsolat egyértelmű: a veszélyeztetettségérzés csökkenése együtt jár az anyagi helyzet negatív megítélésével.

3. táblázat. Veszélyeztetettségérzés és a megélhetés anyagi-pénzügyi feltételei (oszlop százalékban)

	„nagyon fél” csoport	„inkább fél” csoport	„mérésékeltlen fél” csoport
kényelmesen megélnék	10	13	16
kijönnek a jövedelemből	53	64	56
nehezen élnek	27	19	22
nagyon nehezen élnek	5	4	7

II. Veszélyeztetettségérzés és a koronavírus-járvány okozta szorongás

A koronavírus a manifeszt fizikai betegségek mellett mentális zavarok, pszichés problémák forrása is lehet. A kérdőívben lehetőség volt a járvány és a szorongás közötti ok-okozati kapcsolatot úgy vizsgálni, hogy figyelembe vettük a veszélyeztetettségérzés intenzitását. A következő három dimenzió a szorongás egy-egy indikátorát fejezi

ki, mindhárom esetben önminősítéssel, skálához köthető intenzitással (aggódás a vírus miatt, félelem a betegségtől, a betegség kockázata a vírus miatt). A három szorongás-indikátor a következő volt:

1. „Hogyan jellemezné magát a koronavírussal kapcsolatban?” (aggódik, időnként aggódik, sokat aggódik, szinte mindig aggódik)

2. „Hogyan jellemezné magát...” (Általában nem félek attól, hogy komoly betegségem lenne a koronavírus miatt; Néha félek attól, hogy komoly betegségem lehet a koronavírus miatt; Gyakran félek, hogy komoly betegségem lehet a koronavírus miatt; Folyamatosan félek, hogy komoly betegségem lehet a koronavírus miatt).

3. „Nagyon kicsinek érzem annak kockázatát, hogy komolyan megbetegedjek a koronavírustól”; „Meglehetősen kicsinek érzem annak kockázatát, hogy komolyan megbetegedjek a koronavírustól”; „Közepesnek érzem annak kockázatát, hogy komolyan megbetegedjek a koronavírustól”; „Nagynak érzem annak a kockázatát, hogy komolyan megbetegedjek a koronavírustól”.

A bonyolultnak tűnő adathalmaz bemutatása már-már lehetetlen kihívásnak tűnik, de elkerülhetetlen. A három hullámban egy-egy adatfelvétel történt, melyeket három veszélyeztetettségérzés-változóval (nagyon fél, inkább fél, mérsékelten fél) jellemezhetünk, amely együttesen $3 \times 3 = 9$ elemzési kategóriát jelent. Amennyiben a hullámokban lezajlott vizsgálatok eredménye és a hozzájuk tartozó veszélyeztetettségérzés-csoportok mellett még a három szorongásindikátort (aggódás, félelem, kockázat) is szeretnénk figyelembe venni, akkor az elemzési csoportok száma $3 \times 3 \times 3 = 27$. A könnyebb átláthatóság érdekében első lépésben a hullámokban lebonyolított adatfelvételeket, ezen belül az eltérő veszélyeztetettségérzéssel jellemezhető csoportokat, majd ezen belül a szorongásindikátorokat vettük figyelembe. Az eredmények a következők:

1. Aggódás a vírus miatt

– Az első hullámban válaszadók közül az „inkább fél” csoport a leginkább (42 százalék), míg a „mérsékelten fél” csoport legkevésbé aggódik a koronavírus miatt. (A „sokat” vagy „szinte mindig” válaszok aránya az első esetben 42 százalék, a második esetben 10 százalék.)⁸

⁸ Az első hullámban válaszadók közül az „inkább fél” csoport tagjai a leginkább (42 százalék), míg a „mérsékelten fél” csoport legkevésbé aggódik a koronavírus miatt. (A „sokat” vagy „szinte mindig” válaszok aránya az első esetben 42 százalék, a második esetben 10 százalék.) A „nagyon fél” csoport (nem ag-

- A második hullám esetében a veszélyeztetettségérzet alapján elkülönült csoportok közötti sorrend ugyanaz, de a belső arányok jelentősen eltérnek (az „inkább fél” csoportnál 30 százalék, a „mérsékelten fél” csoportnál 6 százalék a „sokat” vagy „szinte mindig” válaszok aránya).⁹
- A harmadik hullámra jellemző arányok gyakorlatilag megegyeznek az első hullám százalékos arányaival (a „sokat” vagy „szinte mindig” aggódók aránya az „inkább fél” csoportban 36 százalék, míg a „mérsékelten fél” csoportban 7 százalék).¹⁰

A három hullám mindegyikében a vírus miatti aggodás elsősorban az intenzív veszélyérzettel („nagyon fél” csoport) leginkább jellemezhető válaszadókat jellemzi. Nagyon lényeges, hogy ez az arány a szigorítások enyhülése idején (2020 nyara) lezajlott második hullám esetén alacsonyabb, mint a másik két hullámnál.

2. Félelem a vírustól

Az első hullámban a „nagyon fél” csoport tagjainak válaszaránya nagymértékben eltér a másik két csoport arányaitól: míg a „nagyon fél” csoport több mint egynegyede (27 százalék) gyakran vagy folyamatosan fél, addig az „inkább fél”, illetve a „mérsékelten fél” csoportok esetében mindez 8, illetve 3 százalék. További sajátosság, hogy a három csoport mindegyikében a „néha” válaszok fordulnak elő leggyakrabban és – viszonyítva a többi gyakorisághoz – a „folyamatosan” válaszok aránya csekély.¹¹

---

gódik: 7 százalék; időnként aggódik: 51 százalék; sokat aggódik: 33 százalék; szinte mindig aggódik: 9 százalék); az „inkább fél” csoport (nem aggódik: 12 százalék; időnként aggódik: 65 százalék; sokat aggódik: 20 százalék; szinte mindig aggódik: 3 százalék); a „mérsékelten fél” csoport (nem aggódik: 31 százalék; időnként aggódik: 59 százalék; sokat aggódik: 8 százalék; szinte mindig aggódik: 2 százalék).

⁹ A „nagyon fél” csoportnál 30 százalék, az „inkább fél” csoportnál 10 százalék, míg a „mérsékelten fél” csoportnál 6 százalék a „sokat” vagy „szinte mindig” válaszok aránya. A második hullámban válaszadók közül az „inkább fél” csoport a leginkább, míg a „mérsékelten fél” csoport a legkevésbé aggódik a koronavírus miatt. (A „sokat” vagy „szinte mindig” válaszok aránya az első esetben 42 százalék, a második esetben 10 százalék.) Az „inkább fél” csoport (nem aggódik: 13 százalék; időnként aggódik: 57 százalék; sokat aggódik: 24 százalék; szinte mindig aggódik: 6 százalék); „inkább fél” csoport (nem aggódik: 27 százalék; időnként aggódik: 63 százalék; sokat aggódik: 9 százalék; szinte mindig aggódik: 1 százalék); „mérsékelten fél” csoport (nem aggódik: 53 százalék; időnként aggódik: 42 százalék; sokat aggódik: 5 százalék; szinte mindig aggódik: 1 százalék).

¹⁰ A harmadik hullámra jellemző arányok gyakorlatilag megegyeznek az első hullám százalékos arányaival: a sokat vagy szinte mindig aggódók aránya az „inkább fél” csoportban 36 százalék, míg a „mérsékelten fél” csoportban 7 százalék. Az „inkább fél” csoport (nem aggódik: 7 százalék; időnként aggódik: 56 százalék; sokat aggódik: 28 százalék; szinte mindig aggódik: 9 százalék); „inkább fél” csoport (nem aggódik: 20 százalék; időnként aggódik: 65 százalék; sokat aggódik: 13 százalék; szinte mindig aggódik: 2 százalék); „mérsékelten fél” csoport (nem aggódik: 44 százalék; időnként aggódik: 50 százalék; sokat aggódik: 5 százalék; szinte mindig aggódik: 2 százalék).

¹¹ A „nagyon fél” csoport (általában nem fél: 21 százalék; néha fél: 52 százalék; gyakran fél: 21 százalék;

Az első hullámhoz viszonyítva a második hullám esetén is a „nagyon fél” csoportra jellemző, hogy leginkább intenzíven (33 százalék) tart a komolyabb betegségtől. Az első hullám tendenciái itt is megfigyelhetők: a „nagyon fél” csoporthoz viszonyítva a másik két csoport gyakorisági arányai lényegesen alacsonyabbak (8, illetve 3 százalék), és ebben az esetben is érvényesül, hogy mindhárom csoportnál a „gyakran” válaszok aránya a meghatározó.¹²

A veszélyeztetettségérzés alapján elkülönült csoportokon belüli, a komoly betegségre vonatkozó százalékos arányok gyakorlatilag megegyeznek a második hullám adataival.¹³

3. A betegség kockázata

Az első hullámban a „nagyon fél” csoport tagjai tartottak attól a legnagyobb arányban, hogy megbetegszenek (71 százalék). Az „inkább fél”, illetve a „mérsékelten fél” csoportok esetében jelentősen alacsonyabb ez az arány (41, illetve 13 százalék).¹⁴

A második hullámban szereplő százalékos megoszlások csak kismértékben térnek el az első hullámban megfigyelt megoszlásoktól. Az egyetlen figyelemre méltó eltérés: az „inkább” és a „mérsékelten” fél csoportokban a második hullámban jelentősen megnőtt a nagyon kicsi kockázatot megnevezők aránya. A korábbi eredményekhez hasonlóan, a „nagyon fél” csoportban az összevont válaszok esetén a leginkább intenzív válaszok aránya lényegesen alacsonyabb (esetünkben az inkább válaszok aránya: 55, 39, illetve 12 százalék, míg a nagynak minősített válaszok aránya 16, 2, illetve 1 százalék).¹⁵

---

folyamatosan fél: 6 százalék); „inkább fél” csoport (általában nem fél: 52 százalék; néha fél: 41 százalék; gyakran fél: 7 százalék; folyamatosan fél: 1 százalék); „mérsékelten fél” csoport (általában nem fél: 76 százalék; néha fél: 21 százalék; gyakran fél: 2 százalék; folyamatosan fél: 1 százalék).

¹² A „nagyon fél” csoport (általában nem fél: 21 százalék; néha fél: 52 százalék; gyakran fél: 21 százalék; folyamatosan fél: 6 százalék); „inkább fél” csoport (általában nem fél: 52 százalék; néha fél: 41 százalék; gyakran fél: 7 százalék; folyamatosan fél: 1 százalék); „mérsékelten fél” csoport (általában nem fél: 76 százalék; néha fél: 21 százalék; gyakran fél: 2 százalék; folyamatosan fél: 1 százalék).

¹³ A „nagyon fél” csoport (általában nem fél: 14 százalék; néha fél: 51 százalék; gyakran fél: 27 százalék; folyamatosan fél: 9 százalék); „inkább fél” csoport (általában nem fél: 41 százalék; néha fél: 47 százalék; gyakran fél: 10 százalék; folyamatosan fél: 1 százalék); „mérsékelten fél” csoport (általában nem fél: 59 százalék; néha fél: 25 százalék; gyakran fél: 12 százalék; folyamatosan fél: 4 százalék).

¹⁴ Az első hullámban a „nagyon fél” csoport (nagyon kicsi kockázat: 8 százalék; meglehetően kicsi: 21 százalék; közepes: 55 százalék; nagy: 16 százalék); „inkább fél” csoport (nagyon kicsi kockázat: 15 százalék; meglehetően kicsi: 44 százalék; közepes: 39 százalék; nagy: 2 százalék); „mérsékelten fél” csoport (nagyon kicsi kockázat: 42 százalék; meglehetően kicsi: 45 százalék; közepes: 12 százalék; nagy: 1 százalék).

¹⁵ A második hullámban a „nagyon fél” csoport (nagyon kicsi kockázat: 8 százalék; meglehetően kicsi: 29 százalék; közepes: 48 százalék; nagy: 17 százalék); „inkább fél” csoport (nagyon kicsi kockázat: 28 százalék; meglehetően kicsi: 46 százalék; közepes: 41 százalék; nagy: 2 százalék); „mérsékelten fél” csoport (nagyon kicsi kockázat: 17 százalék; meglehetően kicsi: 45 százalék; közepes: 7 százalék; nagy: 1 százalék).

A harmadik hullámban a korábbiakhoz hasonló tendencia érvényesül: a „nagyon fél” csoportban jelentős a kockázatot megnevezők aránya, míg a másik két csoportnál lényegesen alacsonyabb. Ebben az esetben is leginkább szélsőséges (nagyak) válaszok aránya mind a három veszélyeztetettségérzés-csoportban feltűnően alacsonyabb, mint a következő (inkább) kockázatot megnevezők aránya. Az egyetlen figyelemre méltó eltérés: az „inkább” és a „mérsékelten fél” csoportokban a harmadik hullámban jelentősen megnőtt a nagyon kicsi kockázatot megnevezők aránya.¹⁶

A fentiek egyik lehetséges összefoglalása, ha a három hullám relatív jellemzőire vonatkozó eredményekre támaszkodunk. Ennek megfelelően:

A három hullám mindegyikében

- a vírussal szembeni félelem elsősorban az intenzív veszélyeztetettségérzettel („nagyon fél” csoport) leginkább jellemezhető válaszadókat jellemzi. Lényeges, hogy ez az arány a szigorítások enyhülése idején (2020 nyara) lezajlott 2. hullám esetén alacsonyabb, mint a másik két hullámnál.
- érvényesül a korábbiakhoz hasonló tendencia: a „nagyon fél” csoportban jelentős a kockázatot megnevezők aránya, míg a másik két csoportnál ez lényegesen alacsonyabb. Az egyetlen figyelemre méltó eltérés: az „inkább” és a „mérsékelten fél” csoportokban a második hullámban jelentősen megnőtt a nagyon kicsi kockázatot megnevezők aránya.

A másik lehetséges összefoglalás alapja, ha a szorongásindikátorok / felvételi hullámok / félelem alapján elkülönült csoportok tagolását vesszük figyelembe. A koronavírusúttal való félelem három lehetséges jellemzőjére (aggódás,¹⁷ félelem a betegségtől,¹⁸ a betegség bekövetkezésének kockázata¹⁹) vonatkozó eredmények más-más szempont

¹⁶ A harmadik hullámban a „nagyon fél” csoport (nagyon kicsi kockázat: 5 százalék; meglehetően kicsi: 17 százalék; közepes: 55 százalék; nagy: 23 százalék); „inkább fél” csoport (nagyon kicsi kockázat: 18 százalék; meglehetően kicsi: 37 százalék; közepes: 41 százalék; nagy: 4 százalék); „mérsékelten fél” csoport (nagyon kicsi kockázat: 47 százalék; meglehetően kicsi: 37 százalék; közepes: 14 százalék; nagy: 3 százalék).

¹⁷ Aggódás a vírus miatt

1. hullámban: 42 százalék (sokat vagy mindig aggódik); 33 százalék (inkább vagy mérsékelten aggódik)
2. hullámban: 30 százalék (sokat vagy mindig aggódik); 16 százalék (inkább vagy mérsékelten aggódik)
3. hullámban: 37 százalék (sokat vagy mindig fél); 22 százalék (inkább vagy mérsékelten aggódik)

¹⁸ Félelem a vírustól

1. hullámban: 27 százalék (gyakran vagy folyamatosan fél); 11 százalék (általában vagy néha fél)
2. hullámban: 33 százalék (gyakran vagy folyamatosan fél); 16 százalék (általában vagy néha fél)
3. hullámban: 36 százalék (gyakran vagy folyamatosan fél); 27 százalék (általában vagy néha fél)

¹⁹ Betegség kockázata a vírustól

1. hullámban: 71 százalék (nagyak vagy közepesnek); 29 százalék (nagyon vagy meglehetően kicsinek)
2. hullámban: 65 százalék (nagyak vagy közepesnek); 37 százalék (nagyon vagy meglehetően kicsinek)
3. hullámban: 78 százalék (nagyak vagy közepesnek); 22 százalék (nagyon vagy meglehetően kicsinek)

alapján reprezentálják az egyes felvételi hullámok válaszadóinak reagálásait. Természetesen, mint másik változót, az adatfelvételi hullámok időpontjának (körülményeknek a) sajátosságait is figyelembe kell vennünk. Mivel elsősorban a tendenciákra vagyunk kíváncsiak, a könnyebb értelmezés érdekében a szorongásindikátorok összevont százalékos válaszarányait vizsgáltuk.

A koronavírus hatásának három lehetőségét (aggódás, félelem, kockázat) a viszonyulás tartalma és annak megfogalmazása miatt nyilván nem lehet direkt módon összehasonlítani, ennek ellenére feltűnő, hogy a betegségtől való félelem a legkisebb, a betegség kockázata a legnagyobb arányban fordul elő. A betegségtől „független”, tisztán aggodás következetesen, mindhárom hullámra jellemzően legkisebb arányait figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a koronavírushoz való viszonyulást alapvetően a diskurzusokban szereplő „betegség” kifejezés befolyásolja. Ezen belül még a félelem kontra kockázat minősítés differenciál: a bekövetkezés valószínűségét kifejező kockázat jelentősen növeli a betegségtudatot, mint a „neutrális” (a konkrét betegséghez nem kapcsolódó) félelem.

III. Veszélyeztetettségérzés és lelki-hangulati állapot

A veszélyeztetettségérzés, a negatív hangulati állapot (szomorú, levert), valamint az érdeklődés csökkenése mind a három hullámban – viszonyítva az „inkább fél”, illetve a „mérsékelt fél” csoportokhoz – nagyobb mértékben jellemzi a „nagyon fél” csoportba tartozókat. A veszélyeztetettségérzés alapján elkülönült három csoport mindegyikére igaz, hogy az első hullámban leginkább, majd a második hullámban kisebb mértékben, végül a harmadik hullámban legkevésbé jellemző a negatív hangulati állapot. További következetes tendencia, hogy a „mérsékelt fél” csoporthoz tartozók mindegyik hullámban kisebb arányban tartották magukat szomorúnak, levertnek.

4. táblázat. Veszélyeztetettségérzés és lelki-hangulati állapot („Az elmúlt egy hétben mennyire volt jellemző Önre, hogy szomorúnak, lehangoltnak, levertnek érezte magát, és csökkent az érdeklődése az élet dolgai iránt”; (10 fokozatú skála – 0: egyáltalán nem; 10: nagyon –, átlagok)

	„nagyon fél” csoport	„inkább fél” csoport	„mérsékelt fél” csoport
I. hullám	3,84	3,26	2,72
II. hullám	3,44	3,06	2,44
III. hullám	3,02	2,75	2,71

I. hullám: $F = 23,348$, $\text{Sig.} \leq 0,001$; Eta: 0,134, ES: 0,018

II. hullám: $F = 19,729$, $\text{Sig.} \leq 0,001$; Eta: 0,120, ES: 0,015

III. hullám: $F = 11,941$, $\text{Sig.} \leq 0,001$; Eta: 0,096, ES: 0,009

A veszélyeztetettségérzés és a szorongás („Az elmúlt egy hétben mennyire volt jellemző Önre, hogy szorongott és feszült volt?”) kapcsolata gyakorlatilag megegyezik a negatív hangulati állapot eredményeivel: a „nagyon fél”, inkább fél”, „mérsékelten fél” csoportok sorrendje, valamint a felvételi hullámok sorrendje ugyanaz.²⁰

IV. Veszélyeztetettségérzés és a vírus létével, jellegével kapcsolatos hiedelmek

A kutatás második hullámának kérdőívében szereplő téves hiedelmeket kifejező állításokkal való egyetértés alapján a koronavírushoz való viszonyt az összeesküvés-elmélet kontextusában jellemezhetjük.²¹

A válaszadók KONTEÓ szerinti leírása öt kijelentés elfogadása vagy elutasítása (1: egyáltalán nem, 5: teljes mértékben) alapján történt. A koronavírussal kapcsolatos téves hiedelmeket kifejező öt állítással elvégzett főkomponens-analízis eredménye azt igazolja, hogy a második hullám résztvevői számára a háttérhatalomnak és a biológiai fegyvernek van legnagyobb szerepe a főkomponens kialakításában. További eredmény, hogy az öt állítás 63 százalékban magyarázza a főkomponens varianciáját,²² és a hiedelmek elfogadása leginkább a „nagyon fél” csoportot, elutasítása a „mérsékelten fél” csoportot jellemzi.²³

A második hullámhoz képest nincs számottevő változás a harmadik hullámban: a meghatározó kijelentések most is a gyógyszercégek, illetve a biológiai fegyverekre vonatkoznak, és a hiedelmek preferálása is hasonló.²⁴

²⁰ 1. hullám („nagyon fél” csoport: 4,09; „inkább fél” csoport: 3,48; „mérsékelten fél” csoport: 2,58); 2. hullám („nagyon fél” csoport: 3,33; „inkább fél” csoport: 2,82; „mérsékelten fél” csoport: 2,25); 3. hullám („nagyon fél” csoport: 2,97; „inkább fél” csoport: 2,65; „mérsékelten fél” csoport: 2,10).

²¹ Az öt állítás: (1) A koronavírus nem is létezik, csak egy kitaláció; (2) A koronavírus valójában biológiai fegyver a nagyhatalmak kezében; (3) A gyógyszercégek fejlesztették ki és engedték szabadjára a koronavírus, hogy utána könnyebben eladhassák a gyógyszereiket és az oltásaikat; (4) A háttérhatalom a koronavíruson keresztül a leghatékonyabb módját találta meg annak, hogy irányíthassa a világ népességét; (5) Vannak olyan titkos szervezetek, amelyek nagyban befolyásolják a politikai döntéseket.

²² A KONTEÓ-főkomponens jellemzői: Magyarázott variancia: 69,110% (Kommunalitás: nem létezik: 0,535; biológiai fegyver: 0,796; gyógyszercég: 0,718; háttérhatalom: 0,837; titkos szervezetek: 0,570; Faktorsúly: nem létezik: 0,731, biológiai fegyver: 0,892, gyógyszercég: 0,847, háttérhatalom: 0,915, titkos szervezetek: 0,755).

²³ A főkomponens score-átlaga: „nagyon fél” csoport: 0,392, „inkább fél” csoport: -0,0428, „mérsékelten fél” csoport: 0,248.

²⁴ KONTEÓ-főkomponens: Magyarázott variancia: 62,878% (Kommunalitás: nem létezik: 0,447; biológiai fegyver: 0,716; gyógyszercég: 0,676; háttérhatalom: 0,767; titkos szervezetek: 0,537; Faktorsúly: nem létezik: 0,669, biológiai fegyver: 0,846, gyógyszercég: 0,822, háttérhatalom: 0,876, titkos szervezetek: 0,733. A KONTEÓ-főkomponens score-átlaga: „nagyon fél” csoport: -0,105, „inkább fél” csoport: -0,047, „mérsékelten fél” csoport: 0,066.

V. Veszélyeztetettségérzés és a korábbi pszichiátriai kezelés

Valamilyen pszichiátriai betegséget legnagyobb arányban a „nagyon fél” csoportban állapítottak meg, míg ebben a tekintetben a „mérsékelt fél” csoport helyzete a leginkább kedvező. Figyelemre méltó jellemző, hogy a „nagyon fél” csoportban – viszonyítva a másik két veszélyeztetettségérzés alapján elkülönült csoporthoz – viszonylag magas azok aránya, akiknél az elmúlt évben diagnosztizáltak pszichiátriai betegséget. (A könnyebb interpretálás érdekében a továbbiakban minden esetben a veszélyeztetettségérzés alapján elkülönült három csoportra vonatkozó megoszlásokat közöljük.)

5. táblázat. „Van-e Önnek valamilyen diagnosztizált pszichiátriai megbetegedése?” (oszlop százalékban)

	„nagyon fél” csoport	„inkább fél” csoport	„mérsékelt fél” csoport
igen van, az elmúlt évben is volt	17	12	9
igen van, de az elmúlt évben nem volt	8	4	1
nem, soha nem volt	72	84	90

Pearson $\leq 0,001$, V: 22,4, Cramers $\leq 0,01$, 0,122

Ha a kezelés hiányát nézzük, akkor a harmadik hullámban a veszélyeztetettségérzés és a bevallott korábbi pszichiátriai kezelés a „nagyon fél” csoportban fordult elő valamilyen gyakorisággal, míg a másik két csoportban ez az arány gyakorlatilag azonos (74, 84, illetve 82 százalék).

Mindezek tükrében nem meglepő, hogy a pszichológiai (pszichiátriai) kezelések megoszlása követi a diagnosztizált betegségek szerinti adatokat.

6. táblázat. „Részesült-e Ön valaha pszichológiai/pszichoterápiás kezelésben a betegsége miatt?” (oszlop százalékban)

	„nagyon fél” csoport	„inkább fél” csoport	„mérsékelt fél” csoport
igen, jelenleg is	12	8	8
igen, de a járvány alatt megszakadt	5	1	2
igen, de a járvány előtt megszakadt	6	7	6
igen, de már egy éve nem	6	7	6
nem, soha	74	84	82

Pearson $\leq 0,001$, V: 32,306, Cramers $\leq 0,001$, 0,141

VI. Veszélyeztetettségérzés és vakcinával való beoltatási hajlandóság

A koronavírus elleni lehetséges oltás legnagyobb mértékű (biztos) elutasítása leginkább a „mérsékelt fél” csoportra jellemző, míg az „inkább fél” csoportnál 27 százalék, a „nagyon fél” csoport esetében csupán 14 százalék. Ennek megfelelően a „mérsékelt fél” csoport 16, az „inkább fél” csoport 30 százaléka, a „nagyon fél” csoport 40 százaléka biztosan vagy valószínűleg beadatná magának a vírus elleni vakcinát.

7. táblázat. „Tervezi-e, hogy ha majd lesz koronavírus elleni vakcina, akkor azt beadatja magának?” (oszlop százalékban)

	„nagyon fél” csoport	„inkább fél” csoport	„mérsékelt fél” csoport
igen, biztosan beadatom	18	12	8
valószínűleg beadatom	22	18	8
valószínűleg nem adatom be	16	16	14
biztosan nem adatom be	14	27	46
nem tudom	31	27	24

Pearson $\leq 0,001$, V: 22,4, Cramers $\leq 0,001$, 0,122

VII. A veszélyeztetettségérzés szociológiai háttere

A veszélyeztetettségérzés alapján szerveződött csoportok nemek szerinti megoszlása nem különbözik, gyakorlatilag mindegyik esetben fele-fele a férfiak és nők aránya.

A veszélyeztetettségérzés nemek szerinti százalékos megoszlása: (1) „nagyon fél” csoport (férfi: 50, nő: 50), (2) „inkább fél” csoport (férfi: 53, nő: 47), (3) „mérsékelt fél” csoport (férfi: 54, nő:46).

Az életkort tekintve viszonylag jelentős mértékben érvényesül a korábbi tendencia, azaz: a „nagyon fél” csoport eltér a másik két veszélyeztetettséget reprezentáló csoporttól: a koronavírus hatásaitól „nagyon félők” csoportjának 60 százaléka 50 évnél idősebb, az „inkább félők” esetében ez az arány 44 százalék, míg a mérsékelt csoportban 35 százalék.

8. táblázat. „Tervezi-e, hogy ha majd lesz koronavírus elleni vakcina, akkor azt beadatja magának?” (életkori csoportok, igen válaszok, oszlop százalékban)

	„nagyon fél” csoport	„inkább fél” csoport	„mérésékeltlen fél” csoport
18–29 éves	7	15	24
30–49 éves	33	42	41
50–64 éves	30	24	18
65 éves és idősebb	30	20	17

Pearson $\leq 0,001$, V: 205,357, Cramers $\leq 0,01$, 0,247

Az iskolai végzettség esetében nem az egyes veszélyeztetettségérzés alapján eltérő csoportok, hanem a csoportokon belüli iskolázottság eltérése következetes. Mindhárom csoportban az alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya a legmagasabb, míg a felsőfokú végzettségűek aránya a legalacsonyabb. (A kapcsolat nem szignifikáns.)

9. táblázat. „Tervezi-e, hogy ha majd lesz koronavírus elleni vakcina, akkor azt beadatja magának?” (iskolai végzettség, igen válaszok, oszlop százalékban)

	„nagyon fél” csoport	„inkább fél” csoport	„mérésékeltlen fél” csoport
alapfok	47	43	48
középfok	34	34	33
felsőfok	20	23	17

Pearson $\leq 0,05$, V: 7,797, Cramers $\leq 0,05$, 0,099

Úgy tűnik, hogy a veszélyeztetettségérzés szempontjából irreleváns a lakóhely. A településtípus tekintve mindhárom csoportban a városokban (de nem a megyeszékhelyeken) élők vannak a legnagyobb számban, míg a másik három településtípus között nincs számottevő különbség. (Hasonlóan az iskolai végzettséghez a településtípus esetében sem szignifikáns a kapcsolat.)

10. táblázat. „Tervezi-e, hogy ha majd lesz koronavírus elleni vakcina, akkor azt beadatja magának?” (településtípus, igen válaszok, oszlop százalékban)

	„nagyon fél” csoport	„inkább fél” csoport	„mérésékeltlen fél” csoport
Budapest	19	19	20
megyeszékhely	21	22	22
egyéb város	36	34	33
község	23	24	26

Elteltekintve a kiemelkedő budapesti adatoktól, eredményeink szerint a régiók szerinti megoszlás százalékos aránya gyakorlatilag megegyezik.

11. táblázat. „Tervezi-e, hogy ha majd lesz koronavírus elleni vakcina, akkor azt beadatja magának?” (régió, igen válaszok, oszlop százalékban)

	„nagyon fél” csoport	„inkább fél” csoport	„mérsékelten fél” csoport
Budapest	29	29	29
Észak-Magyarország	11	11	13
Észak-Alföld	12	12	13
Dél-Alföld	15	19	17
Közép-Dunántúl	11	12	12
Nyugat-Dunántúl	12	8	11
Dél-Dunántúl	10	8	5

VIII. Regressziós modellek, konklúzió

A lineáris regressziós modellek során arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyes veszélyeztetettségérzés-csoportokat (azok varianciáját) mennyire magyarázzák az előzőekben vizsgált szociológiai jellemzők (nem, életkor, iskolai végzettség, településtípus, régió), melyeket – modellnek megfelelően – kétértékű (*dummy*) változókra transzformáltunk. Az eredmények bemutatása során csak a szignifikáns magyarázó változók jellemzőit (standardizált Béta, szignifikanciaszint) közöljük.

A három regressziós modell magyarázott varianciaértéke azt igazolja, hogy a veszélyeztetettségérzés szerint elkülönülő csoportokhoz tartozást nagyon kis mértékben – mondhatnánk azt is, hogy gyakorlatilag egyáltalán nem – magyarázzák a szociokulturális jellemzők. A szignifikáns magyarázó változókat tekintve csupán a „nagyon fél” csoportmodell esetében van több befolyásoló jellemző: az iskolai végzettség, a nem, a lakóhely régiója, valamint az életkor. A béta együtthatók arról tudósítanak, hogy a „nagyon fél” csoporthoz tartozást magas iskolázottság és a nemi (nő) hovatartozás csökkenti, míg az idősebb életkor, valamint a közép-magyarországi lakóhely növeli. A második modellben („inkább fél” csoport) már csak két változónak van szignifikáns hatása: az iskolázottság és az életkor lineárisan növekvő változása valószínűsíti a csoportba tartozást, míg a harmadik csoportban („mérsékelten fél”) csupán az életkor hatása számottevő: a minél fiatalabb kor növeli a „mérsékelten fél” csoportba tartozást. A magyarázó modellek talán egyik legfontosabb jellemzője: a veszélyeztetettségérzés

intenzitásában az életkor szerepe a meghatározó – de nem azonos módon: a „nagyon fél” csoportban a minél idősebb, a másik két csoportban a minél fiatalabb kor játszik befolyásoló szerepet.²⁵

Láttuk, hogy a veszélyeztetettségérzést leginkább reprezentáló „nagyon fél” csoport-hoz tartozást további jellemzők (nem, iskolai végzettség, lakóhely, régió) is szignifikánsan befolyásolják. Ez felveti annak lehetőségét, hogy a szociokulturális jellemzők szerint elkülönült csoportok külön-külön vagy együttesen, de mindenképpen csekély mértékben valószínűsítik a „nagyon fél” csoporttagságot. Az egyes veszélyeztetettség-érzés szerinti csoportokba kerülés „koherensen” és szignifikánsan csak a valamilyen pszichiátriai (pszichológiai) betegséggel, depresszióval van kapcsolatban. Mindezek ismeretében elemzésünk konklúziója: a veszélyeztetettség érzése alapvetően nem az

²⁵ függő változók:

vesz1: 1 = nagyon fél, 0 = inkább vagy mérsékelten fél
 vesz2: 1 = inkább fél, 0 = nagyon vagy mérsékelten fél
 vesz3: 1 = mérsékelten fél, 0 = nagyon vagy inkább fél

magyarázó változók:

nem: 1: férfi, 2: nő / kódolt: 1: férfi, 0: nő

kor: életkor, években

iskolai végzettség: 3 kategória: alapfok, középfok, felsőfok / kódolt: 1: alapfok, 0: egyéb; 1: középfok, 0: egyéb, 1: felsőfok, 0: egyéb

településtípus: 1: Budapest, 2: megyeszékhely, 3: egyéb város, 4: község / kódolt: 1: Budapest, 0: egyéb; 1: megyeszékhely, 0: egyéb, 1: egyéb város, 0: egyéb, 1: község, 0: egyéb

régió: 1: Nyugat-MO, 2: Közép-MO, Kelet-MO / kódolt: 1: Nyugat-MO, 0: egyéb; 2: Közép-MO, 0: egyéb, 3: Kelet-MO, 0: egyéb

1. modell – Függő változó: „nagyon fél” csoport (vesz1)

R²: 0,061

Szignifikáns:	Sig.	Béta
középfok	p ≤ 0,05	-0,048
felsőfok	p ≤ 0,05	-0,660
nem	p ≤ 0,05	-0,055
Közép-MO	p ≤ 0,05	0,030
életkor	p ≤ 0,001	0,253

2. modell – Függő változó: „inkább fél” csoport (vesz2)

R²: 0,007

Szignifikáns:	Sig.	Béta
életkor:	p ≤ 0,001	-0,077
felsőfok:	p ≤ 0,05	0,057

3. modell – Függő változó: „mérsékelten fél” csoport (vesz2)

R²: 0,0280

Szignifikáns:	Sig.	Béta
életkor	p ≤ 0,01	-0,166

egyén szociológiai jellemzőinek (nem, életkor, iskolázottság, lakóhely) köszönhető, hanem lélektani állapotának. Talán ezt (is) kellene gyógyítani.

A kutatás bár pillanatfelvétel, de abban bízunk, hogy hozzájárul ahhoz a társadalomtudományi kihíváshoz (nyugodtan nevezzük elvárásnak), amely a pandémia eredményesebb egészségpolitikai kezelését segíti. Természetesen nem a jó szerepében tetszelegve, hanem a további survey (és nem survey), panel (és nem panel) objektív kutatások eredményeit felhasználva.

Irodalom

- Magyar Tudományos Akadémia. *A koronavírus-járványhoz kapcsolódó cikkeink*. https://mta.hu/mta_hirei/az-mtahu-osszeallitasai-a-koronavirus-helyzetrol-110465
- Urbán, R., Paksi, B., Miklosi, Á., Saunders, J. B. & Demetrovics, Zs. (2021). Non-adherence to preventive behaviors during the COVID-19 epidemic: findings from a community study. *BMC Public Health*, 21, 1462. <https://doi.org/10.1186/s12889-021-11506-0>

Számít-e még valamit a szabályozás észszerűsége

Párhuzamos jogosultsági feltételek alkalmazása az
ingatlanszerzési támogatások tekintetében

Bevezetés

Tanulmányom a családtámogatási intézkedések egy része tekintetében megjelenő újszerű megközelítéssel, közelebbről a jogosultsági feltételek hagyományos meghatározási sémáiból kilépő jogalkotási gyakorlat terjedésével és annak lehetséges következményeivel foglalkozik. Az említett új gyakorlat keretében a jogalkotó a jogosultsági feltételek hagyományosan kialakult, elvi alapokon nyugvó, ellátási típusonként eltérő megoldásait saját politikai szándékainak alárendelve, kontextusukból kiemelve kezdi alkalmazni úgy, hogy egyes ellátások tekintetében párhuzamosan alkalmazza az adott ellátási típusba tartozó jogosultsági feltételeket olyanokkal, amelyek az ellátórendszer másfajta elven alapuló ellátásainak szabályozását jellemzik. A tanulmányban igyekszem felvázolni az egyes jólétiállam-típusok és a domináns ellátási elemek szabályozási megoldásai közti összefüggéseket, valamint azt, hogy az egyes ellátások finanszírozási megoldásai miként határozzák meg a jogosultsági feltételek meghatározását. Ezt követően bemutatom, hogy a magyar jóléti rezsim fejlődésének mely mozzanatai voltak azok, amelyek az ellátórendszerben használt fogalmak fellazításával hozzájárultak ahhoz, hogy a vizsgált, a jóléti jogalkotás szempontjából nemcsak atipikusnak, de problematikusnak is nevezhető megoldások bevezetése és alkalmazása szinte észrevétlenül megtörténhetett. Végül azt elemzem, hogy a családi támogatások vagyonszerzési elemei tekintetében megjelenő jogtechnikai megoldások milyen kérdéseket vetnek fel, és kitérek arra is, hogy miért gondolom aggályosnak alkalmazásukat.

Jóléti államok típusai és a szociális jogosultságok tételezésének megoldásai

A jóléti államok iránti érdeklődés a rendszerváltás időszakában élenkült meg Magyarországon, ekkor jelentek meg a kialakulásukat és a rájuk vonatkozó elméleteket bemutató első magyar nyelvű összefoglaló munkák és tanulmánykötetek (Ferge & Lévai, 1991; Zombori, 1997). Az egyébként is rendkívül mozgalmas időszakot szakmai szempontból még izgalmasabbá tette, hogy ekkor, 1990-ben jelent meg Esping-Andersennek a jóléti államokkal foglalkozó, azóta klasszikussá vált műve. Mivel idehaza ebben az időszakban se jóléti társadalom, se kapitalistának nevezhető gazdasági berendezkedés nem létezett, nem volt különösebben meglepő, hogy a jóléti államoknak e művel megalapozott, azóta klasszikussá vált tipologizálásában Magyarországot (és a volt államszocialista országokat) nem szerepeltette a szerző. A cím pontosan jelezte, hogy a jóléti államok klubjába olyan országok tartozhatnak, amelyek biztosítják a piacgazdaság működését, a tartalom és a benne kifejtett, a nyugati világban elfogadott politikai ideológiákat hívószavakként használó tipológia pedig a plurális politikai berendezkedést határozta meg további minimumkövetelményként. A jóléti államot a kommunista (államszocialista) országokkal való összevetésben értelmezve Tomka is hasonló következtetésre jut. Szerinte a „jóléti állam, jóléti politika, jóléti társadalom fogalmakat általában a magántulajdonon alapuló piacgazdasággal és plurális politikai rendszerrel rendelkező államok vonatkozásában alkalmazzák” (Tomka, 2008, p. 51). Az Esping-Andersen-féle tipológia központi elemét képező dekommodifikáció fogalma arra hívja fel a figyelmet, hogy a jóléti államok osztályozásának egyik fontos mozzanata a szükségletek kielégítésének árutlanítása, aminek mértéke meghatározza azok működését. A jóléti beavatkozások tehát a piaci működés legsúlyosabb társadalmi következményeinek elhárítását, a piac megszelídítését szolgálják. A kapitalizmus „három világa” a fejlett kapitalizmus jóléti rendszereit irányító ideológiákat (liberalizmus, konzervativizmus, szociáldemokrácia) jelöli, melyek a piaci működésbe való állami beavatkozás eltérő politikai cselekvési módjait jelölik ki. A jóléti államok egy másik, Titmuss (1991) által kidolgozott osztályozása ugyancsak a jóléti állami beavatkozások piaci működést korlátozó hatását veszi alapul. A nála reziduális jelzővel meghatározott jóléti állam azzal, hogy az ellátásokhoz való hozzáférést a szigorú vagyon- és jövedelemteszt alapján kiválogatott rászorulóknak biztosítja, a piaci működésbe való lehető legkisebb beavatkozás elvét vallja. Az ipari teljesítmény elvére alapozott típus a jóléti juttatásokat a munka világában nyújtott teljesítményhez igazítja (ezért Tomka e típusra a munkateljesítmény kifejezést használja [2008, p. 40]), aminek legfőbb eszközét a társadalombiztosítás munkában eltöltött időhöz és a járulékfizetés mértékéhez igazodó jövedelemarányos ellátásai képezik. A piaci működést a legerősebben a Titmuss által intézményesültnek nevezett jóléti állam korlátozza univerzális, az állampolgárok mindegyikét megillető magas színvonalú ellátásaival.

A jóléti államok egy további csoportosítása főirányokat kijelölő nagy reformokhoz köthető. Közülük az elsőt a Bismarck kancellársága alatt az 1880-as években létrehozott társadalombiztosításon (eredetileg a nagyiparban foglalkoztatottak kötelező biztosításán) alapuló, a másodikat pedig a tervezet kidolgozójáról, William Beveridge-ről elnevezett állampolgárság szerinti kötelező biztosításra alapozott rendszer képezi.

A bismarcki típusú társadalombiztosítás a szociális ellátásokra való jogosultságot alapvetően a munkavállalói státuszhoz köti azzal, hogy minden munkatevékenységből származó jövedelemre járulékfizetési kötelezettséget ró. A rendszer hatóköre a II. világháború után a munkásokról fokozatosan kiterjedt a mezőgazdaságban dolgozókra, majd az önálló tevékenységet folytatókra is, és az ellátások egy részéhez hozzátartozóként is hozzá lehet jutni, az 1970-es évektől ténylegesen is valódi társadalombiztosításnak lehet tekinteni. Az ellátások a járulékfizetés mértékéhez igazodnak, így az egyenlőtlenségek csökkentésére csak mérsékeltet képesek, ugyanakkor, mivel a biztosítási kockázatok bekövetkezése esetén a korábbi jövedelmet jelentősen kompenzáló jövedelmet biztosítanak, viszonylag erős a dekommodifikációs hatásuk. A Bismarck-féle társadalombiztosítási rendszer elsősorban a kontinentális Európában terjedt el.

A Beveridge által az 1940-es évek elején javasolt reformok megvalósítása a II. világháború után kezdődött meg az Egyesült Királyságban. Újszerűségét a rászorultsági alapú segélyezés angolszász hagyományain való merész túllépés adta. Az ellátórendszer központi elemét az összes állampolgárt lefedő szociális biztosítási rendszer adta, ami egységes összegű kötelező járulékfizetés ellenében a megélhetési minimumot biztosító egységes összegű ellátásokat, illetve minden állampolgárt egységesen és azonos színvonalon megillető szolgáltatásokat (NHS) biztosított. Ezzel a megoldással az eredeti változatban az egyéni jólét biztosítása erősen piaci teljesítményfüggő maradt, miközben az ellátásokból mindenki egyenlően részesülhetett. E dichotómiában a skandináv jóléti államok a Beveridge-féle rezsime sajátos változatának tekinthetők, hiszen az ellátásokhoz való hozzáférés alapja az állampolgárság. A különbség az ellátások szintjében mutatkozik, amit nem a minimumhoz, hanem a középosztály számára is elfogadható viszonylag magas színvonalhoz igazítanak.

A csoportosítás alapját képező működési elvek a szociális jogok tételezésének mintázataiban is megnyilvánulnak. Esping-Andersen (1990) munkáját interpretálva Csaba és Tóth (1999, p. 20) a jóléti rendszerek egyik jellemzőjeként a szociális jogok tételezésének alapját azonosítják. A szociális jogok alapját e szerint a liberális jóléti államban a rászorultság, a konzervatívban a munkavégzés és az ahhoz kapcsolódó státusz, a szociáldemokrata jóléti rezsimekben pedig alanyi jogként az állampolgárság határozza meg. E párosítások meglepően jól rímelnek azokra, amik a jóléti államok Titmuss-féle

csoportosításában szerepelnek. Ő a szociális ellátásokhoz való hozzáférés rászorultságvizsgálathoz kötését a maradékelvűség intézményesítésének tekinti, s ezért a reziduális jelzővel illeti az ezt alkalmazó jóléti államokat. Az általa ipariteljesítmény-elvűnek tekintett jóléti államok esetében a szociális jogosultságok alapja a munkavégzés, az intézményesített redistribúciót megvalósító jóléti államokban a szociális jogok az állampolgári státuszhoz kapcsolódnak. Láthattuk, hogy a jóléti államok duális (bismarcki és Beveridge-féle típusokat megkülönböztető) felosztásában is elhatárolási szempont az, hogy mi alapján járnak az ellátási jogosultságok. Ez annál kevésbé meglepő, mert a jóléti reformok mindkét esetben törvényalkotással vették kezdetüket: Németországban az iparban foglalkoztatott munkavállalók kötelező baleset- és egészségügyi, majd később nyugdíjbiztosításának elrendelésével, az Egyesült Királyságban pedig az összes állampolgárra kiterjedő öregségi, munkanélküliségi és egészségbiztosítás bevezetésével.

A szociális ellátások finanszírozási megoldásai és jogi szabályozásuk mintázatai

A szociális jogok biztosításának kondicionalitása nemcsak a jóléti állami működés irányultságával, hanem az ellátások finanszírozási megoldásaival is kölcsönhatásban áll. A szociális biztonsági rendszerekben finanszírozásuk alapján az ellátások két fő típusát lehet megkülönböztetni: a járulékalapú és a járulékfizetéstől független ellátásoké (Ennals, 1990). A járulékalapú ellátásokat alapvetően a munkavállalók és a munkáltatók befizetéseiből, a járulékfizetéstől függetleneket pedig a központi költségvetésből (jellemzően adóbevételekből) finanszírozzák. Mindez persze azzal a kiegészítéssel igaz, hogy amennyiben a járulékalapú ellátásokat biztosító alapok deficitesek, akkor az azokkal szembeni követelések teljesítéséhez az állami garanciavállalás elve miatt a központi költségvetésnek is hozzá kell járulnia. A finanszírozás módja meghatározó a jogosultsági feltételek alakításának tekintetében. A járulékokból finanszírozott ellátásokra való jogosultság elmaradhatatlan feltétele az igénylőre (vagy az igénylő nevében fizetésre kötelezett személyre) kirótt járulék megfizetése. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az egyes ellátásokhoz való hozzájutás tekintetében ne lehetne további racionálisan indokolható feltételeket támasztani. Így a nyugellátás feltétele a nyugdíjkorhatár betöltése, a táppénz igénybevétele a keresőképtelenség megállapítása és igazolása stb. A járulékfizetési kötelezettség teljesítése azonban az ilyen ellátások konstans jogosultsági feltételének bizonyul. A járulékfizetési mozzanat jelentőségét talán Pieters hangsúlyozza a legpontosabban: a járulékot fizető személy „attól függetlenül alanyi jogosultságot szerez az ellátásra, hogy ténylegesen szüksége van-e az ezzel járó juttatásra.” (Pieters, 1993, p. 6).

A járulékfizetéstől függetlenül járó ellátások két csoportra bonthatók: azokra, amelyek univerzális módon, illetve amelyek az igénylők rászorultságának megállapítása esetén járnak. Az előbbiek mintegy állampolgári jogon, az állampolgárok egyszerű feltételekkel meghatározott szélesebb csoportjai számára vehetők igénybe. A magyar ellátórendszerben ilyen ellátás az iskolaköteles kor alatti gyermekek után fizetett családi pótlék vagy a három éven aluli gyermekekre tekintettel igénybe vehető gyermekgondozást segítő támogatás, ami – a jogosultsági feltételeket némiképp leegyszerűsítve – minden gyermeket nevelő szülőnek (illetve a szülőt helyettesítő személynek) jár. A rászorultsági alapú ellátások közös vonása, hogy csak azoknak állapíthatók meg, akik esetében igazolható, hogy az elemi szükségletek kielégítéséhez szükséges forrásokkal sem rendelkeznek.

A jogosultsági kritériumokat a finanszírozási megoldásokhoz igazodó kiválasztási szempontok határozzák meg, és azokat nem lehet korlátlan kompatibilitással átkonvertálni a finanszírozás másfajta elveit és eltérő szelekciós mechanizmusokat érvényesítő ellátások szabályozására. Ez nem jelenti azt, hogy a különböző szabályozási logikák szerint működtetett ellátások ne egészíthetnék ki egymást, hiszen az egyén/család szükségleteinek kielégítéséhez szükséges lehet többféle (járulékfizetésen alapuló és univerzális, valamint jövedelemfüggő) ellátás párhuzamos igénybevétele, de amennyiben adott ellátás esetében alkalmazzuk párhuzamosan az eltérő elvi alapokon nyugvó jogosultsági feltételeket, az megbontja a jogosultsági feltételek tételezésének észszerűségét, és ezzel alááshatja azok elfogadottságát. Amennyiben például olyan, előzetes járulékfizetéshez kötött, vagyis voltaképpen megvásárolt ellátások hozzáférést, mint az öregségi nyugdíj, további jövedelem- és vagyonteszt lefolytatásához kötjük, az felveti a szabályozás észszerűségével, és ezen keresztül az egyenlő bánásmód követelményének érvényesülésével kapcsolatos kérdéseket. Hasonló problémák jelentkeznek akkor, ha az adóból finanszírozott ellátásokhoz való hozzáférést társadalombiztosítási járulékfizetés teljesítéséhez kötnénk. Amennyiben ugyanis a szabályozás különbséget tesz az emberek csoportjai között – márpedig a szelekciós szempontok rögzítésével a legtöbb szociális jogszabály ezt teszi –, úgy a különbségtétel észszerűségének vizsgálatával dönthető el, hogy a jogi rendelkezések nem valósítanak-e meg jogellenes megkülönböztetést. Az emberi jogi, illetve az alkotmánybíraskodás bevett gyakorlata szerint az egyenlő bánásmódhoz való jog sérül akkor, ha az eltérő bánásmódnak nincs objektív és észszerű igazolása. Az Európai Emberi Jogi Bíróság esetjoga alapján „az eltérő bánásmód akkor nem sérti az Egyezményt, ha annak objektív és észszerű igazolása van, vagyis az alkalmazott intézkedés arányos az elérni kívánt legitím célkitűzéssel.” (Halmai et al., 2012, p. 291). Az EU foglalkoztatási diszkriminációt tiltó 2000/78/EK irányelvének 6. cikk (1) bekezdése fordítva, de ugyanezt fogalmazza meg: „a tagállamok rendelkezhetnek úgy, hogy az életkoron alapuló eltérő bánásmód nem jelent hátrányos

megkülönböztetést, ha a nemzeti jog keretein belül egy törvényes cél által objektíven és ésszerűen igazolt” (EU, 2000, p. 324). A magyar Alkotmánybíróság ítélkezési gyakorlatát illetően Berkes a következőképpen fogalmaz: „az alapjognak nem minősülő egyéb jogra vonatkozó, személyek közötti hátrányos megkülönböztetés vagy más korlátozás alkotmányellenessége akkor állapítható meg, ha a sérelem összefüggésben áll valamely alapjoggal, végső soron az emberi méltóság általános személyiségi jogával, és a megkülönböztetésnek, illetve korlátozásnak nincs tárgyilagos mérlegelés szerinti ésszerű indoka, vagyis önkényes” (Berkes, 2019, p. 10. [37]).

A bánásmódbeli egyenlőségi problémák forrása mindkét példaként említett esetben az, hogy az ellátás biztosítása (finanszírozása) szempontjából irreleváns mozzanat kerül a jogosultsági feltételek közé. E rövid tanulmányban a történeti háttér felvázolását követően a magyar családtámogatási szabályozás néhány példáján azt vizsgálom, hogy milyen hatásai vannak az eltérő szempontrendszer megjelenítő jogosultsági feltételek egy ellátáson belüli párhuzamos alkalmazásának.

A magyar jóléti rezsim és a szociális jogalkotás

A Magyarországon kialakult jóléti rezsimre nehezen alkalmazhatók a legelterjedtebb jólétiállam-tipológiák. Társadalmi és gazdasági fejlődésének megszakítotttsági miatt a jóléti állam építését egymástól erősen különböző ideológiák és gyakorlatok alakították, melyek mindegyike rajta hagyta lenyomatát a XX. század végére kifomálódott rendszeren. E hatások együttes eredőjeként a téma több kutatója is a magyar jóléti rezsim hibrid jellegét hangsúlyozza (Tausz, 2009; Adascalitei, 2012; Lakner & Tausz, 2016). A magyar jóléti állam alappilléret jelenleg is az Osztrák–Magyar Monarchiából örökölt bismarcki társadalombiztosítási rendszer képezi, amit egyfelől univerzális jegyeket mutató, de legalábbis a hozzáférés enyhe kondicionalitásán alapuló családtámogatási rendszer, valamint a jogosultság erős (gyakran multiplikált) kondicionalitására építő, érdemességi elemeket is magában foglaló segélyezési rendszer egészít ki. Mivel a vizsgálat tárgyát képező probléma, vagyis a különböző szelekciós szempontokat érvényesítő jogosultsági feltételek keveredése részben a szociális jogi terminológiának a rendszerváltáskor tapasztalható kiforratlanságára és esetlegességére vezethető vissza, érdemes röviden ennek az államszocialista múltban gyökerező okaival is foglalkozni. Az említett időszakban az állam a szociális és egészségügyi ellátásokat kizárólag a társadalombiztosításon keresztül biztosította. Ez azt eredményezte, hogy minden új ellátást a társadalombiztosításon keresztül intézményesítettek, ahogyan az például a *gyermekgondozási segéllyel* történt. Az ellátásokhoz való hozzájutás feltétele a társadalombiztosítási tagság volt,

amit a teljes foglalkoztatottság időszakában a társadalom túlnyomó többsége számára nem volt nehéz teljesíteni. Ebben a rendszerben jelentőségüket veszítették azok a szociálpolitika művelése során a nyugat-európai jóléti államokban kialakított terminológiai distinkciók, amik az egyes ellátási típusok működésének és finanszírozásának eltérő logikáját tükrözik. Így a rendszerváltás egyik, bár valószínűleg nem a legkeserűbb, öröksége a szociális ellátások elnevezéseiben megnyilvánuló terminológiai kakofónia lett egy olyan időszakban, amikor egyre időszerűbbé vált a társadalombiztosítás profiltisztítása. Ennek kiváltó okai között a gazdasági átalakuláshoz köthetők voltak a meghatározóak. A piacgazdaságra való áttérés részeként a társadalombiztosítási alapokat leválasztották a központi költségvetésről, amivel az az államháztartás önálló alrendszerévé vált. Az önállósodással a társadalombiztosítás is költségérzékeny terület lett, ami nyilvánvalóvá tette a rendszer deficités működését. Miután az Országgyűlés úgy döntött, hogy az egészségügyi és nyugellátások finanszírozását nem adókból, hanem járulékokból kell biztosítani, egyre sürgetőbbé vált a társadalombiztosítási és az adókból finanszírozott szociális ellátások különválasztása. Az átalakítás nyomán létrejöttek a társadalombiztosítási, illetve a társadalombiztosítási jellegű ellátások (az egészség- és nyugdíjbiztosítás, valamint a foglalkoztatási ellátások és szolgáltatások rendszere) és az adóbevételekből finanszírozott ellátások rendszere, amibe egyfelől a gyermeket nevelő családokat célzó univerzális ellátások, valamint az önkormányzati hatáskörbe utalt és rászorultsági alapon biztosított szociális segélyek rendszere tartozott. Miközben az 1990-es évek közepére így mind működési, mind finanszírozási módját tekintve lényegesen átalakult az ellátórendszer, az egyes ellátások múltból örökölt, az alrendszerek működési jellegzetességeit figyelmen kívül hagyó elnevezései nem változtak meg. Így fordulhatott elő, hogy akadtak segélynek nevezett ellátások, amelyeket a biztosítottak által befizetett járulékokból finanszíroztak, és vice versa, a központi költségvetésből finanszírozott járadékok, melyek kizárólag a rászorulóknak jártak. A helyzetet bonyolította, hogy a jogalkotó az újabb ellátások kialakításakor sem ügyelt a terminológia pontos használatára.

Az előzetes járulékfizetéshez kötött *terhességi-gyermekágyi segély* megtartotta elnevezését, noha szabályozása egyáltalán nem intézményesítette a segélyeket az egyéb szociális ellátásoktól megkülönböztető rászorultság vizsgálatot. Az 1989-ig biztosított jogviszonyhoz kötött, azt követően pedig univerzális ellátásként nyújtott *gyermekgondozási segély* szintén megőrizte megtévesztő, rászorultsági szempontok érvényesítésére utaló elnevezését. E két segélynek aposztrofált ellátás elnevezésének pontosítására csak 2015-ben került sor.

A szaknyelvi fogalmak laza kezelése és a terminológiai finomságokra való érzéketlenség ugyanakkor nem tekinthető csupán az államszocializmus örökségének. Az 1990 után

kiépített szociális segélyezési rendszer egyik kulcselemét, az alacsony jövedelemmel rendelkező időseknek szánt, szigorú vagyon- és jövedelemteszthez kötött, járulékfizetéstől viszont teljesen független ellátást *időskorúak járadéka* néven vezették be 1998-ban. A megtévesztő elnevezés valószínűleg tudatos döntés következménye, mivel e rászorultsági alapú ellátás a korábban megígért, de az 1997/98-as nyugdíjreform során bevezetni elmulasztott állampolgári nyugdíj intézményét volt hivatott helyettesíteni. Az elnevezés így egyfajta szépségtapaszként elkendőzi azt, hogy az időskorúakat Magyarországon nem illeti meg állampolgári joggal járó minimum ellátás.

Talán ennél is érdekesebben alakult egy speciális, a három vagy több kiskorú gyermeket nevelő, és emiatt a munkaerőpiactól távol maradó anyák központi költségvetésből finanszírozott jövedelem pótló ellátásának, a *gyermeknevelési támogatásnak* a szabályozása. 1993-as bevezetésekor az ellátás szabályozásában összekeveredtek a járulékfizetésen alapuló, illetve a rászorultság vizsgálatát előíró jogosultsági feltételek. Az ellátás azoknak járt, akiknek a családjában az egy főre jutó jövedelem nem haladta meg az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének háromszorosát (rászorultság), továbbá az igénylés benyújtásának pillanatában e mellett legalább 180 nap biztosítási idővel rendelkeztek. Az ellátás finanszírozásába nem vontak be forrást egyik társadalombiztosítási alapról sem, a kifizetéseket a központi költségvetésből teljesítették. Az adott időszakban felmerült, hogy a biztosított jogviszony előírásával a szabályozás közvetett diszkriminációt valósított meg az ennek a feltételnek többségükben meg nem felelő anyákkal (zömében fiatal sokgyermekes roma nőkkel) szemben. A jogosultsági feltételek tisztulása a Bokros-csomagnak volt köszönhető, mivel a szociális ellátórendszer rászorultsági szemléletű átalakítása jegyében a társadalombiztosítási feltétel előírását 1996-ban törölték.

Párhuzamos jogosultsági feltételek alkalmazása a „vagyonyszerzési” támogatások körében

A fentiekből látható, hogy a jogosultsági kritériumok elvi alapjai meglehetősen zavarosak voltak a magyar szociális jogban, azonban ettől az örökségtől a 2010-es évek közepére fokozatosan sikerült megszabadulni, és rövid ideig úgy tűnhetett, hogy emléküket a jövő építését szolgáló jogtörténeti tapasztalatként lesz kezelhető. 2016 óta azonban a magyar családtámogatási rendszer olyan újfajta, adóbevételekből finanszírozott támogatásokkal kezdett bővülni, amelyek esetében a jogosultsági feltételek közt ismét megjelent a biztosított jogviszony megléte. Ezek az új, leginkább talán „vagyonszerzésnek” nevezhető támogatások olyan atipikus szociális juttatások, amelyek a társadalmi

kockázatok kezelése és a tényleges szükségletek kielégítése helyett jelentős részben a módosabb rétegek vagyongyarapodását szolgálják. A biztosított jogviszony előírása a nem társadalombiztosításba tartozó ellátások tekintetében olyan aggályos kombináció, ami több kérdést is felvet.

Az ellátások pusztá ténye azt jelzi, hogy a legyengített alapjogvédelem minden további nélkül megoldhatóvá teszi a társadalombiztosításban kiérlelt jogosultsági kritériumok társadalombiztosítástól elkülönülő területeken való használatát. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy egy ilyen unortodox megoldásnak milyen hatása van a társadalombiztosítás kényszerkockázati közösségébe tartozók közti szolidaritásra, a társadalombiztosítási ellátások tulajdonszerű védelmére és az egyenlő bánásmód követelményének érvényesülésére.

A „vagyonszerzési” támogatások

A 2010-es országgyűlési választásokat követően paradigmaváltás történt a magyar családpolitikában, amit a Családok védelméről szóló 2011. évi 211. törvény a következőképpen fejez ki: „A családok támogatása a szociális rászorultság alapján működtetett ellátórendszerrel elkülönül. Az állam elsősorban a gyermekek *felelős felneveléséhez* járul hozzá támogatások formájában.” A felelős neveléshez történő hozzájárulás leginkább a középosztályhoz tartozó és közülük is különösen a sokgyermekesek támogatásának exponenciális növelésében (családi adókedvezmény, vagyonszerzési támogatások) és az univerzális, tehát bárki számára elérhető ellátások összegének infláció általi elértéktelenítésében fejeződnék ki (bővebben lásd Szikra, 2018).

Írásomnak ebben a részében a vagyonszerzési, és körükön belül is az ingatlanszerzési támogatások szabályozásával foglalkozom. Ezek olyan, több szempontból is atipikusnak tekinthető juttatások, amelyek célja a gyermeket nevelő családok ingatlanszerzésének elősegítése. Először is azért nevezhetők atipikusnak, mert a szokásostól eltérő módon határozzák meg az ellátások által preferált célcsoportokat. Az ingatlanszerzési támogatások ugyanis a hagyományos szociálpolitikai megfontolásoktól eltérően nem azokat célozzák meg, akik esetében valamiképp kimutatható vagy feltételezhető a lakhatási szükségletek kielégítetlensége. Éppen ellenkezőleg, a szabályozás eleve kizárja a leginkább rászorulókat ezeknek az ellátásoknak az igénybevételéből, miközben saját lakással már rendelkező családok számára lehetővé teszi azt, hogy a támogatás felhasználásával a lakásukon kívül további ingatlan tulajdonjogát szerezhessék meg. Ez nem csupán célzási hiba, hanem „perverz újraelosztás” (Ferge, 2017, p. 87), vagyis olyan folyamat,

amikor a társadalmpolitikai intézkedésekkel a közösség rendelkezésére álló forrásokat a jobb helyzetben lévők felé áramoltatják.

Másodsor, ezek a támogatások adminisztrációjukat tekintve is atipikusnak tekinthetők, hiszen a támogatás megállapításával kapcsolatos adminisztratív feladatok elvégzését az állami hatóságok helyett forprofit intézményekre ruházzák át. A döntési jogkör átruházásával az igényléseket befogadó pénzüzetek mozgásteret nem korlátozódik a jogi szabályozás mechanikus alkalmazására, mivel az egyedi ügyek elbírálása során a saját belső szabályzataikban rögzített – leginkább az ügyfél hitelképességének megítélését szolgáló – szempontjaikat is alkalmazhatják.

Harmadsor, az ingatlanszerzési kedvezmények atipikusak azért is, mert szabályozásukban összekeverednek a szociálpolitika eltérő szelekciós mechanizmusaikhoz hagyományosan kapcsolódó jogosultsági kritériumok. Az általános szabályként megfogalmazott kiválasztási kritériumok az univerzális juttatásoknál alkalmazottakra emlékeztetnek, hiszen a jogosultság a gyermeket nevelő, illetve a szülőképes korban lévő „fiatal” házastársakat illeti meg. Ugyanakkor a jogosultság további feltétele az, hogy az igénylő pár legalább egyik tagja az igénylést megelőző időszak tekintetében rendelkezzen társadalombiztosítási jogvisztonnyal. E kritérium attól függetlenül jelenik meg a jogi szabályozásban, hogy a támogatásokat nem a társadalombiztosítás valamelyik alapjából, hanem az általános adóbevételekből finanszírozzák.

Negyedszer, a banki belső szabályzatok alkalmazásának lehetővé tétele diszkrecionális mozzanatot csempész az igények elbírálásának folyamatába, ami sajátosan alakítja a döntésekkel szembeni jogorvoslat lehetőségét. Miközben az átruházott állami hatáskörben hozott banki döntések megfellebbezhetőek, a felettes szervnek (a megyei kormányhivataloknak) nincs érdemi lehetősége az olyan döntések felülvizsgálatára, amelyek tekintetében a pénzüzetek a saját diszkrecionális hatáskörében alkotott szabályzataikat alkalmazták.

A fenti jellemzőkkel bíró vagyonszerzési támogatások első elemét az új építésű ingatlanok építését és vásárlását elősegítő Családok Otthonteremtési Kedvezménye, valamint annak használt és falusi lakások vásárlására, bővítésére és felújítására biztosított kedvezménypárja képezte. E támogatási formákat 2016-ban vezették be. Az igénybe vehető kedvezmény összege a gyermekek számától függően 600 000 – 10 000 000 forintig terjed, a maximális támogatási összeg már 3 gyermekre, illetve vállalásukra tekintettel is igénybe vehető. A támogatás nem azokat célozza kifejezetten, akiknek kielégítetlen lakhatási szükséglete van, hiszen a támogatás már tulajdonban álló lakás mellett további

ingatlan tulajdonjogának megszerzésére is fordítható. Noha a támogatást a Magyar Államkincstár folyósítja, az kizárólag pénz- és hitelintézeteken keresztül vehető igénybe, sőt az igénylés adminisztrációját is a bankok intézik. A támogatás nem megfelelő felhasználása esetén jelentkező visszafizetési kötelezettség biztosítására a bankok az igények elbírálása során hitelképesség-bírálati szempontokat alkalmaznak, ami különösen hangsúlyos azokban az esetekben, amikor az igénylők a jövőre nézve vállalnak a folyósításhoz előírt számú gyermeket.

A vagyonszerzési támogatások 2019-ben egy újabb elemmel bővültek a Babavárónak nevezett szabad felhasználású államilag támogatott kölcsön formájában. A támogatás bármire fordítható, az igénybe vevők azt jellemzően mégis szintén lakásszerzési (esetleg berendezési céllal) használják fel. A fix kamatozású kölcsönt nyújtó Babaváró támogatást csak fiatal házaspárok igényelhetik, élettársak nem. A kölcsön maximális összege 10 000 000 Ft, aminek a második gyermek születése után 30 százaléka, a harmadik gyermek születése után pedig teljes egésze vissza nem fizetendő támogatássá alakul át a fennmaradó tőke és kamatrészek tekintetében egyaránt. A tartozás összegét a Magyar Államkincstár rendezi a kölcsönt folyósító pénzügyintézet felé. Mivel itt formáját tekintve is banki kölcsönről van szó, az igénylések elbírálását magától értetődően a bankok végzik hitelbírálati szempontjaik alkalmazásával.

E vagyonszerzési támogatások mindegyikének közös eleme, hogy támogatási formától és a gyerekszámától függően az igénybe vevők legalább egyikének 180 naptól 3 évig terjedő folyamatos társadalombiztosítási jogviszonnal kell rendelkeznie. Tekintettel arra, hogy e támogatásokat nem járulékbévételekből, hanem adókból finanszírozzák, az előírás célja aligha lehet más, mint annak meggátolása, hogy a vagyonszerzési támogatásokat rendszeres jövedelemmel nem rendelkező, a munkaerőpiac periferiáján lévő személyek is igénybe vehessék. Ezt a feltételezést támasztja alá az is, hogy külön rendelkezések zárják ki azoknak a társadalombiztosítási időszakoknak a figyelembevételét, amit valaki közfoglalkoztatási jogviszony keretében szerzett. A jogosultság biztosítási előzményekhez kötése azonban, véleményem szerint, inadekvát megoldás e sajátos jogalkotói célok megvalósítására. A folyósítással járó kockázatok kivédésére alkalmazott hitelbírálati szempontok ugyanis feltehetően a biztosítási jogviszony megkövetelésénél eredményesebben biztosítják azt, hogy a támogatásokkal az azok visszafizetésére képes, rendszeres jövedelemmel rendelkező személyek vehessék igénybe.

A kötelező biztosítási időtartam jogosultsági feltételként történő előírásával kapcsolatos másik aggály az, hogy a szabályozás sérti az egyenlő bánásmód követelményét. Mivel ugyanis a támogatás finanszírozásának nincs társadalombiztosítási mozzanata,

a biztosítási előzmény követelményének előírása nem indokolható észszerűen. A jogszabályi rendelkezések Alaptörvény-ellenességét az Alkotmánybíróság állapíthatja meg, ilyen eljárás azonban eddig nem indult. Látnunk kell, hogy későbbi indításának is kicsi az esélye, mivel azt vagy folyamatban lévő bírósági eljárás közben az ügy előadó bírója, vagy a jogorvoslati lehetőségek kimerítését követően a jogsérelmet már ténylegesen elszenvedett fél kezdeményezheti. Talán a sajátos eljárási megoldásoknak (a támogatási/hitelfolyósítási kérelmek elbírálását államigazgatási szervek helyett a jogszabályok mellett saját szabályzataik rendelkezéseit is alkalmazó bankok végzik) is szerepe van abban, hogy e tanulmány megírásának időpontjáig nem találkoztunk ilyen kezdeményezéssel.

A biztosítási időszak előírás azért is tűnik inadekvátnak, mert ahhoz nem kapcsolódnak a társadalombiztosítási ellátásokat jellemző jogi garanciák, például a támogatásra való jogosultság erős, tulajdonjogszerű védelme. Tágabb összefüggésben a szabályozás azért is kártékony, mert a biztosítási jogviszony diszfunkcionális alkalmazásával aláassa a társadalombiztosítás olyan alapelveit, mint a kötelező kockázatközösségbe tömörítésből következő intézményesített szolidaritás.

Végül aggályosnak gondolom az intézkedést azért is, mert elindíthat egy olyan folyamatot a szociális ellátások szabályozásában, ami precedenst teremt arra, hogy a jogosultsági kritériumokat ad hoc politikai (jogalkotói) célok érvényesítése érdekében diszfunkcionálisan kezdjék el használni.

Összegzés

A szociális jogi szabályozásban a jogosultsági feltételek meghatározása jellemzően a szelekciós szempontokhoz igazodó mintázatok szerint történik, a vonatkozó ellátások finanszírozási módjával összefüggésben. Ez nem pusztán valamiféle nehezen magyarázható hagyomány miatt alakult így; e mintázatok alkalmazását sokkal inkább észszerűségi megfontolások, mintsem jogszabályi megkötések indokolják. E megfontolások ugyanakkor csak az észszerűen nem indokolható különbségtétel (hátrányos megkülönböztetés) ellen erős intézményesített védelmet nyújtó környezetben érvényesíthetők, egyébként nincs akadálya annak, hogy bizonyos ellátások esetében a hozzáférést egymástól eltérő szempontokat megjelenítő jogosultsági kritériumok párhuzamos előírásával korlátozzák. Ezt Magyarországon a vagyonszerzési támogatások körén belül az ingatlanszerzést segítő juttatások példázzák, melyek esetében a politikai szándékok – a rendszeres munkával nem rendelkezők távoltartása – a jogosultsági feltételrendszer észszerűen nehezen indokolható szabályozását eredményezték. Külön elemzés tárgyát képezheti az, hogy az egyenlő bánásmód biztosítására hivatott intézményrendszer miként gyengülhetett

meg annyira, hogy ezek a változások különösebb probléma nélkül voltak eszközölhetők. Amint azt jeleztem, a szociális jogalkotásban az államszocializmusból örökölt terminológiai pontatlanságokra tekintettel persze a rendszerszerű működésben való gondolkodás háttérbe szorítása nem előzmények nélküli jelenség. A szemünk láttára született szabályozás mégis példa nélküli a tekintetben, hogy esetében nem pusztán egyes ellátásoknak a jogosultsági feltételek tekintetében félrevezető elnevezéséről van szó, hanem olyan helyzetek kialakulásáról, amelyek az észszerűtlen hozzáférési kritériumok miatt az egyenlő bánásmód követelményének sérelmével fenyegetnek. Paradox módon az emiatt aggályosnak tekinthető szabályozási megoldás, ami a támogatásra való jogosultságot az igénylés időpontjától visszafelé számított folyamatos biztosított jogviszony fennállásához köti, a hitelképességi szempontok érvényesítése miatt feleslegesnek is tűnik. A szabályozás további problémája, hogy az ellátások társadalombiztosítási finanszírozásának hiányában a biztosítási előzményekre való hivatkozást olyan szituációra alkalmazza, amikor azok az társadalombiztosítás alapelvei mentén nem értelmezhetők, ugyanis nem a kockázatközösség tagjai közti szolidaritás biztosítását, hanem egyes csoportoknak a társadalombiztosítás szempontjából közömbös támogatásokból való kiszorítását szolgálják. Így a szabályozás hozzájárulhat a társadalombiztosítás egyik legfontosabb elvének megkérdőjelezéséhez. A legaggályosabb következmény viszont talán az lehet, ha a jogalkotó rákap erre az egyes csoportokat az ellátásokból kiszorító technikára, és azt a szociális ellátórendszer más területein is bevett gyakorlattként kezdi használni.

Irodalom

- Adascalitei, D. (2012). Welfare State Development in Central and Eastern Europe: A State of the Art Literature Review. *Studies of Transition States and Societies*, 4(2), 59–70.
- Berkes, L. (2019). Egyenlőség. In Jakab, A. M., Könczöl, A. M. & Sulyok, G. (eds), *Inter-netes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat)*. <http://ijoten.hu/szocikk/egyenloseg>
- Csaba, I. & Tóth, I. Gy. (1999). A jóléti állam politikai gazdaságtana. In uők. (szerk.), *A jóléti állam politikai gazdaságtana* (pp. 7–40). Osiris.
- Ennals, S. (1990). Introduction to The Social Security System. *British Medical Journal*, 301(6765), 1386–1388.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Words of Welfare Capitalism*. John Wiley and Sons.
- Európai Unió Tanácsa (2000). *A Tanács 2000/78/EK irányelve a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról*. <http://data.europa.eu/eli/dir/2000/78/oj>
- Ferge, Zs. & Lévai, K. (eds) (1991). *A jóléti állam*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet Szociálpolitikai Tanszék.

- Ferge, Zs. (2017). *Magyar társadalom- és szociálpolitika*. Osiris.
- Halmai, G., Juhász, G., Majtényi, B. & Salát, O. (2012). *Nemzetközi emberi jogok (E-olvasókönyv)*. ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Lakner, Z. & Tausz, K. (2016). From a Welfare to a Workfare State: Hungary. In Schubert, K., de Villota, P. & Kuhlmann, J. (eds), *Challenges to European Welfare Systems* (pp. 325–350). Springer.
- Strban, G. (2016). Family Benefits in the EU: Is It Still Possible to Coordinate Them? *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 23(5), 775–795.
- Tausz, K. (2009). From State Socialism to a Hybrid Welfare State: Hungary. In Schubert, K., Hegelich, S. & Bazant, U. (eds), *The Handbook of European Welfare Systems*. Routledge.
- Szikra, D. (2018). *Welfare for the Wealthy. The Social Policy of the Orbán Regime 2010–2017*. Friedrich Ebert Foundation. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14209.pdf>.
- Titmuss, R. M. (1991). A jólét társadalmi elosztása: reflexiók a méltányosság kereséséről. In Ferge, Zs. & Lévai, K. (eds), *A jóléti állam* (pp. 86–97). ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet Szociálpolitikai Tanszék.
- Tomka, B. (2008). *A jóléti állam Európában és Magyarországon*. Corvina.
- Zombori, Gy. (1997). *A szociálpolitika alapfogalmai*. T-Twins Kiadó – ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet Szociálpolitikai Tanszék.

Fokasz Nikosz publikációi – Publications of Nikosz Fokasz

Összeállította / Compiled by Egri Krisztina

Publikációk / Publications

Fokasz, N. (1985). *Bevezetés az adatelemzési technikákba*. MTA Szociológiai Kutatóintézet.

Fokasz, N. (1987). *Adatok, függvények, értelmezések. Az adatoktól az elmélet felé*. Tankönyvkiadó.

Fokasz, N. (1989). Hullámvasúton. Görögország a válság küszöbén? *Figyelő: Gazdaság-politikai hetilap*, 33(44), 13.

Fokasz, N. (1989). Más a válság? Görögország egy jól működő fogyasztói társadalom benyomását kelti. *Világ: Politikai hetilap*, 1(4), 28–29.

Fokasz, N. (1989). A görög alku. A fegyverek után végre a lelkek is megnyugodhatnak? *Világ: Politikai hetilap*, 1(10), 14.

Fokasz, N. (1990). Mennyit érünk? *Magyar Nemzet*, 53(268), 5.

Fokasz, N. (1991). *A gazdasági növekedés és a gazdasági fejlettség mérésének problémái*. Tankönyvkiadó.

Fokasz, N. (1991). *Adatok, függvények, értelmezések. Az adatoktól az elmélet felé*. TÁRKI.

Fokasz, N. (1991). Demokratikus átmenetek Görögországban. In Bozóki, A. & Csapody, T. (eds), *Csendes? Forradalom? Volt?* (pp. 102–105). T-Twins Kiadó.

Fokasz, N. (1991). Hullámzó pártharcok és tartós erőviszonyok. Politikai hétköznapi Görögországban. *Társadalmi Szemle*, 46(10), 73–82.

Fokasz, N. (1991). Meddig jutottak? Politikai pártok és politikai hétköznapi Görögországban. *Magyar Nemzet*, 54(147), 7.

Fokasz, N. (1991). Pártok és táborok. Demokratikus átmenetek Görögországban. *Világ: Politikai hetilap*, 2(27), 18–19.

Fokasz, N. (1992). A Balkán alulnézetben. *Magyar Narancs*, 4(11), 8.

- Fokasz, N. (1992). Görögök és macedónok. *Magyar Narancs*, 4(29), 20.
- Fokasz, N. (1992). Politikai tudat – politikai emlékezet. *Café Babel*, 2(5–6), 125–132.
- Fokasz, N. (1993). A makedón kérdés – Görög szemmel. *Hiány: Független politikai és kulturális lap*, 4(2), 6–11.
- Fokasz, N. (1993). Görög út a diktatúrához. *Hiány: Független politikai és kulturális lap*, 4(5), 3–5.
- Fokasz, N. (1993). Győztek a szocialisták – veszített a baloldal. Görög választások. *Beszélő*, 4(41), 14.
- Fokasz, N. (1993). Láthatjuk-e, ha jön? Determinizmus, káosz, előrejelzés – egy új természet-tudományos paradigma társadalomtudományi vonatkozásairól. *Replika*, 11–12, 2–21.
- Fokasz, N. (1994). Újabb front? *Beszélő*, 5(37), 23.
- Fokasz, N. (1994). Fejcsere. *Beszélő*, 5(40), 22–23.
- Fokasz, N. (1994). Fraktál kép(telenség)ek. Perneczky Géza: Mire jó a fraktálfilozófia? *BUKSZ – Budapesti Köynvszemle*, 6(1), 34–39.
- Fokasz, N. (1994). Te kire szavazol? *Replika*, 15–16, 89–104.
- Fokasz, N. (1995). Fraktálok és politikai klientúra. *ABCD Interaktív Magazin*, 2(4).
- Fokasz, N. (1995). Másként-Európa. *Beszélő*, 6(27), 23–24.
- Fokasz, N. (1996). Fractals and political clientelism. *Balkan Network Newsletter*, 1996(5).
- Fokasz, N. (1997). A társadalom göcsörtös fái? Bevezetés a fraktálhalmazok matematikájába. In Fokasz, N. (ed.), *Rend és káosz* (pp. 11–37). Replika Kör.
- Fokasz, N., Kopper, Á., Maródi, M. & Szedenics, G. (1997). Az európai nemzeti és regionális vasúthálózatok fraktáljellegéről. In Fokasz, N. (ed.), *Rend és káosz* (pp. 257–268). Replika Kör.
- Fokasz, N. (1999). Békeharc. *Élet és Irodalom*, 43(16), 6–7.
- Fokasz, N. (1999). Balkán. *Élet és Irodalom*, 43(37), 8.
- Fokasz, N. (1999). A csend hangja. *Élet és Irodalom*, 43(44), 2.
- Fokasz, N. (1999). *Káosz és fraktálok. Bevezetés a kaotikus dinamikus rendszerek matematikájába – Szociológusoknak*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Fokasz, N. (2000). *Káosz és fraktálok. Bevezetés a kaotikus dinamikus rendszerek matematikájába – Szociológusoknak*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Fokasz, N. (2002). Nemlineáris idősorok – A tőzsde káosza? *Magyar Tudomány*, 2(10), 1312–1329.
- Fokasz, N. (2002). *Robinsontól a tőzsdéig*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Fokasz, N. (2003). Nemlineáris idősorok – A tőzsde káosza? In Fokasz, N. (ed.), *Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban* (pp. 327–353). Typotex Kiadó.
- Fokasz, N. (2004). Dinasztiák. *Élet és Irodalom*, 48(10), 9.
- Fokasz, N. (2004). Kettős állampolgár vagyok. *Élet és Irodalom*, 48(48), 4–14.

- Fokasz, N. (2004). *Istenek nélkül: politikai táborok születése Görögországban*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fokasz, N. & Fokasz, O. (2004). Hullámverés. Terjedési folyamatok a médiában. *Szociológiai Szemle*, 14(4), 87–94.
- Φωκάς, N. (2005). Χωρίς Θεούς 1. *KAFENEIO – Az Országos Görög Önkormányzat Folyóirata*, 11(4), 11–19.
- Fokasz, N. (2006). A szenzáció, az örökzöld és a gumicsont. *Jel-Kép: Kommunikáció, Közvélemény, Média*, 25(3–4), 71–92.
- Fokasz, N. & Fokasz, O. (2006). Making waves. Dissemination processes in the media. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 12(1), 23–32. <https://doi.org/10.1556/revsoc.12.2006.1.3>
- Fokasz, N. & Gerő, A. (2006). Előszó. *Budapesti Negyed: lap a városról*, 14(4), 3–4.
- Fokasz, N. (2006). Növekedési függvények, társadalmi diffúzió, társadalmi változás. *Szociológiai Szemle*, 16(3), 19–51.
- Fokasz, N. (2006). Növekedési görbék, társadalmi diffúzió, társadalmi változás. In Örkény A. & Bíró J. (eds), *Boldog születésnapot kívánunk!: Csepeli György születésnapjára*. ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Fokasz, N. (2006). Pedomazoma?. A polgárháborús görög gyermekek letelepedése. In Fokasz, N. (ed.), *Köszönjük Magyarországnak!* (pp. na-na). Görög Országos Önkormányzat, Magyarországi Görögök Kutatóintézete, Görögség Háza Alapítvány.
- Φωκάς, N. (2006). Χωρίς Θεούς 2. *KAFENEIO – Az Országos Görög Önkormányzat Folyóirata*, 12(1), 34–39.
- Φωκάς, N. (2006). Χωρίς Θεούς 3. Εκλογές 1961–2004. *KAFENEIO – Az Országos Görög Önkormányzat Folyóirata*, 12(2), 58–65.
- Fokasz, N. (2007). A kandallótól a parlamentig. A politikai klientúra történeti gyökerei Görögországban. In Fokasz, N. (ed.), *Politika csodaországban* (pp. 9–18). Új Mandátum Könyvkiadó.
- Fokasz, N. & Fokasz, O. (2007). Δημιουργία εντυπώσεων. Διαδικασίες διάδοσης εντυπώσεων στα Media. *Greek Review of Political Science*, 29(1), 131–143. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14651>
- Fokasz, N. (2007). Growth functions, social diffusion, and social change. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 13(1), 5–30.
- Fokasz, N. (2007). Örökzöldből szenzáció. A hazugság közbeszédi metamorfózisa. In Sándor, P., Vass, L. & Tolnai, Á. (eds), *Magyarország politikai évkönyve 2006-ról* (pp. 1262–1282). Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány (DKMKA).
- Fokasz, N. (2008). A lélek és a formák. Lakatos László (1952–2008). *Szociológiai Szemle*, 18(4), 110–112.

- Fokasz, N. (2008). Evergreens, sensations and the rest. A quantitative analysis of dynamics of news articles on domestic politics. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 14(1), 5–24.
- Fokasz, N. (2008). Árulás?. *Élet és Irodalom*, 52(13), 2.
- Fokasz, N. (2009). Instabilitás és kényszer. Interdiszciplináris esszé a társadalmi innovációk keletkezéséről. In Paksi, V. & Tibori, T. (eds), *Változás. Válság. Váltás.Hu: Absztraktok* (p. 45). Magyar Szociológiai Társaság.
- Fokasz, N. & Kopper, Á. (2009). Szencziók kettős szerepben. Az emlékezés helyei és miliói a médiában. *Szociológiai Szemle*, 19(4), 25–42. <https://doi.org/10.1556/RevSoc.14.2008.1>
- Fokasz, N. & Kopper, Á. (2009). Média dinamika és társadalmi/közösségi emlékezet. In Paksi, V. & Tibori, T. (eds), *Változás. Válság. Váltás.Hu: Absztraktok* (p. 46). Magyar Szociológiai Társaság.
- Fokasz, N. (2010). A hamutartó a helyén van. A görög válságról. *Magyar Narancs*, 22(20), 24–25.
- Fokasz, N. (2010). Instabilitás és kényszer. Interdiszciplináris esszé a társadalmi innovációk keletkezéséről. *Szociológiai Szemle*, 20(2), 71–93.
- Fokasz, N. (2010). Sina Simon 1810–1876. Kétszáz éve született a magyar tudomány és kultúra görög mecénása. *Magyar Tudomány*, 171(8), 990–993.
- Fokasz, N. (2010). Továbbszolgáló évtized. A nyolcvanas évek mint a gazdasági rendszerváltozás túlélője. *Társadalomkutatás*, 28(1), 85–93. <https://doi.org/10.1556/Tarskut.28.2010.2.9>
- Fokasz, N. (2010). Egyről négyre? In Kiss L. (ed.), *A cselekvő értelmiségi: tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára* (pp. 100–111). Argumentum: ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Fokasz, N. (2010). Kariatidák – Görög-Magyar Nők Kulturális Egyesülete. In *Budapesti Helytörténeti Emlékkönyv*, VI. (pp. 44–49).
- Fokasz, N. (2011). Instability and constraint: interdisciplinary essay on the origin of social innovations. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, 21(4), 48–71.
- Fokasz, N. (2012). A magyarországi görögök és a Magyarországi Görögök Kutatóintézete. In Fokasz, N. (ed.), *Görög diaszpóra Közép-Európában* (pp. 9–17). Új Mandátum Könyvkiadó.
- Fokasz, N. & Kopper, Á. (2012). Sensations, evergreens in the media and social memory, Watergate scandal, 9/11 and others as places and milieus of remembering. *Szociológiai Szemle*, 22(4), 17–33.
- Fokasz, N. (2012). Merre tart Görögország? A halál után. *Magyar Narancs online*, 2012. január 2. <https://magyarnarancs.hu/kulpol/a-halal-utan-77899>

- Előd, Z., Félix, A., Fokasz, N., Gerő, M., Hajdu, G., Kmetty, Z., Jelenfi, G., Kopper, Á., Micsinai, I., Susánszky, P., Tardos, R. & Tóth, G. (2014). *Válság és társadalmi innovációk survey. Gyorsjelentés*. MTA – ELTE Peripato Összehasonlító Társadalmi Dinamika Kutatócsoport.
- Φωκάς, Ν. (2014). Αστάθεια και πίεση για τη γένεση των κοινωνικών καινοτομιών. In Κήπας Μ. (ed.), *Μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη* (pp. 221–267), Ηρόδοτος.
- Bodor, P. & Fokasz, N. (2014). Large-scale societal changes and intentionality. An uneasy marriage. *Behavioral and Brain Sciences*, 37(4), 419–420. <https://doi.org/10.1017/S0140525X13003129>
- Előd, Z., Félix, A., Fokasz, N., Gerő, M., Hajdu, G., Jelenfi, G., Kmetty, Z., Kopper, Á., Micsinai, I., Susánszky, P., Tardos, R. & Tóth, G. (2015). *Válságérzékelés. Válság és társadalmi innovációk survey. Gyorsjelentés 2*.
- Fokasz, N. & Kopper, Á. (2015). Média, emlékezés, identitás. In Bodor, P. (ed.), *Emlékezés, identitás, diszkurzus* (pp. 307–328). L'Harmattan Kiadó.
- Fokasz, N. (2015). *Adóssághegyek, csörgedező pénzforrások, Tájékp a görög gazdasági sajtó áttekintése alapján-1*. Peripato – Tudományos ismeretterjesztő blog. https://peripato.blog.hu/2015/03/16/adossaghegyek_csorgedezo_penzforrasok
- Fokasz, N. (2015). *Eurogroup – Athén utcaképekkel – Eurogoup*. Peripato – Tudományos ismeretterjesztő blog. <https://peripato.blog.hu/page/2>
- Fokasz, N., Tóth, G., Micsinai, I., Jelenfi, G. & Előd, Z. (2015). Kampány és valóságkonstrukció. A 2010-es és 2014-es magyarországi választási kampányok összehasonlító elemzése a NOL és MNO oldalakon megjelent kampánytémák dinamikája alapján. *ÚJ Jel-Kép: Kommunikáció, Közvélemény, Média*, 4(3), 25–63. <https://doi.org/10.20520/Jel-Kep.2015.3.25>
- Fokasz, N. (2015). Ezért szavaztak nemmel a görögök. *Magyar Nemzet online*, 2015. július 6.
- Fokasz, N. (2015). Görögország az erdőben. *Magyar Narancs*, 27(29), 50–51.
- Fokasz, N. (2015). Honnan jött a Sziriza? Hosszú menetelés. *Magyar Narancs*, 27(8), 20–21.
- Fokasz, N. (2015). *Kreatív homály-1*. Peripato – Tudományos ismeretterjesztő blog. https://peripato.blog.hu/2015/03/03/kreativ_homaly
- Fokasz, N. (2015). *Már öt éve! S micsoda öt év!*. Peripato – Tudományos ismeretterjesztő blog. https://peripato.blog.hu/2015/04/29/mar_ot_eve
- Fokasz, N. (2015). *Nem fizetünk! Tájékp a görög gazdasági sajtó áttekintése alapján-2*. Peripato – Tudományos ismeretterjesztő blog. https://peripato.blog.hu/2015/03/17/nem_fizetunk_760
- Fokasz, N. (2015). *Célegyenesben*. Peripato – Tudományos ismeretterjesztő blog. https://peripato.blog.hu/2015/06/01/celegyenesben_474
- Fokasz, N. (2015). Választás gyorsított eljárásban – Görögország. *Figyelő: Gazdaságpolitikai hetilap*, 59(36), 28–29.

- Φωκάς, Ν. (2015). «Δημοκρατικός» ή «Μοναρχοφασίστας»; Γλωσσική δομή των άρθρων δημοσιεύτηκαν στον ουγγρικό τύπτο σχετικά με τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο. In Μαραντζίδης, Ν. & Πασχαλούδη, Ε. (Eds.) Η εικόνα του ελληνικού Εμφυλίου στον διεθνή Τύπο (pp. 77–99.), Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Fokasz, N. (2015). A befelé nyíló ajtó esete. *Figyelő: Gazdaságpolitikai hetilap*, 59(7), 20–21.
- Fokasz, N. (2015). Nyelvi lelemények. *Figyelő: Gazdaságpolitikai hetilap*, 59(13), 26–27.
- Fokasz, N. (2016). Lehúzták a rolót a görögök. *Magyar Nemzet online*, 2016. február 24.
- Fokasz, N. (2017). Előzmények; Η προαναγγελία της φυγής. In *Időfonal* (pp. 7–35). HT-SART Nyomda és Kiadó – ÚMK – ASKI.
- Fokasz, N. (2017). Erevnes szhetika me tin kinotiki zoi ... Ton Ellinon Uggarias; Έρευνες σχετικά με την κοινοτική ζωή ... Των Ελλήνων Ουγγαρίας. In Fokasz, N. (ed.), *Δύο πατρίδες, μία ταυτότητα (Dyo patriδες, mia tautotēta)* (pp. 9–20). Nissos.
- Fokasz, N., Raptis, I. & Vlahosz, H. (2017). *Időfonal. Képek a magyarországi görögök életéből*. HTSART Nyomda és Kiadó.
- Fokasz, N. (2017). Rend, kreatív feszültség és innovációk komplex szociális rendszerekben. In Tolcsvai Nagy, G. (ed.), *A határok átlépése* (pp. 61–89). Gondolat Kiadó.
- Fokasz, N. (2018). *Η ουγγρική κυβέρνηση έφθειρε τους δημοκρατικούς θεσμούς, Η Εποχή*.
- Jelenfi, G., Fokasz, N. & Tardos, R. (2018). *Kulturális távolságok a nemzeti sztereotípiák alapján*. In Gábiel, D. & Kund, A. (eds), *Átrendeződő értékek: A Magyar Szociológiai Társaság éves vándorgyűlése: Absztraktfűzet* (pp. 70–71). Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar.
- Fokasz, N. (2019). Essay on the Birth and Diffusion of Social Innovations. In Shulamith, K. (ed.), *New Frontiers in Creativity* (pp. 101–121). Hauppauge (NY): Nova Science Publishers.
- Fokasz, N. (2019). Görögország, tíz év után. *Élet és Irodalom*, 63(29).
- Fokasz, N. (2019). Migránsriogatók. *hvg.hu*. 2019. május 11.
- Fokasz, N. (2020). A görög lányok. Szerkesztett interjú Ziszi Kleonikivel. In Fokasz, N. & Görög, A. (eds), *Trauma és megnyugvás* (pp. 100–122). Görög Intézet.
- Fokasz, N. (2020). A kis kirándulás. Szerkesztett interjú Vlahosz Haralambossal. In Fokasz, N. & Görög, A. (eds), *Trauma és megnyugvás* (pp. 124–158). Görög Intézet.
- Fokasz, N. (2020). Érkezés és letelepedés. Adalékok a görög politikai menekültek befogadásáról. In Fokasz, N. & Görög, A. (eds), *Trauma és megnyugvás* (pp. 12–43). Görög Intézet.
- Fokasz, N. (2020). Faluról falura. Szerkesztett interjú Vlahopoulosz Ziszisszel. In Fokasz, N. & Görög, A. (eds), *Trauma és megnyugvás* (pp. 160–180). Görög Intézet.
- Fokasz, N. (2020). *Feltámadás koronavírus idején*. Görög Intézet honlapja – Hírek, 2020. április 21.

- Fokasz, N. (2020). Utószó. Újraépített hétköznapiak. In Balogh, Á., Christoforatos, L. & Purosz, A. (eds), *Meneküléstörténetek: a görög polgárháború során gyermekként Magyarországra került görögök visszaemlékezései* (pp. 108–119). Magyarországi Görögök Kulturális Egyesülete Csongrád Megyei Helyi Csoport.
- Fokasz, N. (2020). 'Όταν σ' έχει παραλύσει ο φόβος... In Καπόλα, Π., Κουζέλης, Γ., Κωνσταντάς, Ο. (Eds.), *Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου* (pp. 449–455). Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου (ΕΜΕΑ)-Νήσος.
- Fokasz, N., Jelenfi, G. & Tardos, R. (2020). *Global images in a catnet approach: How Greeks and Hungarians see themselves and others*. SocArXiv. <https://doi.org/10.31235/osf.io/4v86u>
- Fokasz, N., Jelenfi, G. & Tardos, R. (2021). Cultural distances in times of crises. How Greeks and Hungarians see themselves and others. In Sidiropoulos, S., Tzagkarakis, S. I., Kritas, D. (eds), *1st Politeia International conference Proceedings. Europe at the Crossroads: Leadership, Challenges and State of Play* (p. 488.). Hellenic Association of Political Scientists.
- Fokasz, N., Jelenfi, G. & Tardos, R. (2022). Mapping Cultural Distances in a Catnet Approach. *Comparative Sociology*, 21(1), 1–42. <https://doi.org/10.1163/15691330-bja10047>

Szerkesztett kötetek / Edited volumes

- Fokasz, N. (ed.) (1994). *A hely szelleme. Politikai klientúra Görögországban. Replika, 15–16*, 89–104.
- Fokasz, N. (ed.) (1997). *Rend és káosz. Fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban*. Replika Kör.
- Fokasz, N. & Örkény, A. (eds) (1998). *Magyarország társadalomtörténete III. 1945–1989. Válogatott tanulmányok*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Fokasz, N. & Örkény, A. (eds) (1999). *Magyarország társadalomtörténete III. 1945–1989. Válogatott tanulmányok*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Fokasz, N. & Örkény, A. (eds) (2000). *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989. Válogatott tanulmányok*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Fokasz, N. & Örkény, A. (eds) (2000). *Magyarország társadalomtörténete III. (1945–1989)*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Fokasz, N. & Szabados, L. (eds) (2002). *A káosz kutatás új eredményei. Magyar Tudomány*, 47(10).
- Fokasz, N. (ed.) (2003). *Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban*. Typotex Kiadó.
- Fokasz, N. (ed.) (2006). *Görögök Budapesten. Budapesti Negyed: lap a városról*, 14(4).

- Fokasz, N. (ed.) (2007). *Politika csodaországban*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Fokasz, N. (ed.) (2012). *Görög diaszpóra Közép-Európában*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Fokasz, N. (ed.) (2013). *Identitások határán. Közösségi élet és beilleszkedési stratégiák a magyarországi görögök körében, 1949–2012*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Fokasz, N. (ed.) (2017). *Δύο πατρίδες, μία ταυτότητα (Dyo patriδες, mia tautotēta)*. Nésos.
- Fokasz, N. (ed.) (2018). *... És jövőre Görögországban*. ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Fokasz, N., Kiss, Z. & Vajda, J. (eds) (2020). *Koronavírus idején*. Replika Alapítvány.
- Fokasz, N. & Görög, A. (eds) (2020). *Trauma és megnyugvás*. Görög Intézet.

Konferencia-előadások / Conference lectures

- Fokasz, N. (1997). *Level of social organization and European identity. Comparative analysis of Greece and Hungary*. Görög Politikatudományi Társaság (Thesszaloniki, 1997. május).
- Fokasz, N. (2004). *A politikai klientúra, mint skálamentes hálózat Görögországban*. I. Magyar Sunbelt konferencia (Budapest, 2004. május 8.).
- Fokasz, N. (2004). *Parlamenti választások Görögországban, történeti távlatból*. Magyarországi Görögök Kutatóintézete (Budapest, 2004. május).
- Fokasz, N. (2005). *A nemzeti ellenállás történeti gyökerei Görögországban*. Magyarországi Görögök Kutatóintézete (Budapest, 2005. szeptember).
- Fokasz, N. (2005). *Terjedési folyamatok a médiában*. II. Magyar Sunbelt konferencia (Budapest, 2005. június 11.).
- Fokasz, N. (2006). *A görög polgárháború történeti gyökerei*. Magyarországi Görögök Kutatóintézete (Budapest, 2006. február).
- Fokasz, N. (2006). *Társadalmi diffúzió, társadalmi változás*. Magyarországi Görögök Kutatóintézete (Budapest, 2006. február).
- Fokasz, N. (2007). *Görög diaszpórák Magyarországon*. UNESCO–MTA (Budapest).
- Fokasz, N. (2008). *A magyarországi görögség kulturális gyökerei*. Magyarországi Görögök Kutatóintézete (Budapest).
- Fokasz, N. (2008). *Párhuzamos történetek? Görögország és Magyarország összehasonlítható társadalomtörténete*. Magyarországi Görögök Kutatóintézete (Budapest, 2008. március).
- Fokasz, N. (2010). *Válságkezelés görög módra*. Magyar Külügyi Intézet (Budapest, 2010. február).
- Fokasz, N. (2011). *A görögök szerepe Magyarország polgárosodásában = Ο ρόλος των Ελλήνων στον πολιτισμό της Ουγγαρίας*. (Athén, 2011. március).
- Fokasz, N. (2011). *Instability and constraint*. European Sociological Association 10th Conference (Genava, 2011. szeptember).

- Fokasz, N. (2012). *Democracy in a bad constitution? The technocratic and populist challenges in Hungary and beyond*. European Parliament (Strasbourg, March 6.).
- Φωκάς, Ν. (2012). *Κρίση και κοινωνικές καινοτομίες*, = Crises and social innovations. University of Athens (Athen, April 25.).
- Fokasz, N. (2012). *Konfliktusok kánona, kánonok konfliktusa*. Kulcskérdések 2.: ELTE Társadalomtudományi Kar (Budapest, 2012. május 24.).
- Fokasz, N. (2012). *Válság és társadalmi innováció. A politikai pártrendszer átalakulása Görögországban*. Magyar Politikatudományi Társaság XVIII. Vándorgyűlése: Pannon Egyetem (Veszprém, 2012. június 22–23.).
- Fokasz, N. (2012). *Patterns of collective behaviour in Greece*. 5th Green Summer Academy (Bodajk, July 31. – August 5.).
- Fokasz, N. (2012). *Is Zorba in crises?*. ELTE Társadalomtudományi Kar (Budapest, September 28.).
- Fokasz, N. (2012). *Crisis and the change of political party system in Greece and Hungary*. Central European University (Budapest, November 9–10.).
- Φωκάς, Ν. (2012). *Κρίση και σύστημα πολιτικών κομμάτων, Μια συγκριτική ανάλυση Ελλάδος Ουγγαρίας* = Crises and political party system, Comparative Analysis of Greece and Hungary. University of Makedonia (Thessaloniki, November 14–16.).
- Fokasz, N. (2012). *Crises and patterns of collective behaviour in Greece*. Corvinus University (Budapest, November 19.).
- Fokasz, N. (2012). *Impact of economic crises to the political party system in Greece*. Foreign Affairs Committee of the Hungarian Parliament (Budapest, November 20.).
- Fokasz, N. (2012). *A polgárháború utáni magyarországi görögség*. Athéni Parliament Alapítványa (Athén, 2012. december).
- Φωκάς, Ν. (2013). *Κρίση και σύστημα πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα και Ουγγαρία*. = Crisis and Political Party System in Greece and Hungary. Στη δίνη της ελληνικής κρίσης. Κόμματα, θεσμοί, πολιτική, ιδεολογίες: Συνέδριο του Κέντρου Πολιτικών Ερευνών του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πανεπίου Πανεπιστημίου (Athens, January 14–15.).
- Fokasz, N., Tóth, G. & Félix, A. (2014). *The Reality of Mass Media and the Rise of Jobbik in Hungarian Political Life: Roma/Gipsy Topics in the Hungarian Dailies and Parliamentary Speeches between 2002 and 2014*. European Sociological Association – Research Network18.: Media and Communication in and after the Global Capitalist Crisis: Renewal, Reform or Revolution? (Bucharest, October 17–18.).
- Fokasz, N., George, P., Micsinai, I., Tóth, G. & Jelenfi, G. (2014). *Age of Introversion? European Parliamentary Elections and Cognitive Maps in the Media*. European Sociological Association – Research Network18.: Media and Communication in and after the Global Capitalist Crisis: Renewal, Reform or Revolution? (Bucharest, October 17–18.).

- Micsinai, I., Tóth, G., Fokasz, N., Jelenfi, G. & Előd, Z. (2014). *Media Dynamics, Sensations and Campaigns. Comparing two Parliamentary Election Campaigns in Hungary 2010–2014.*
- European Sociological Association – Research Network18.: Media and Communication in and after the Global Capitalist Crisis: Renewal, Reform or Revolution? (Bucharest, October 17–18.).
- Fokasz, N. & Tóth, G. (2015). *The construction of geographical mental maps in the media. Comparative study of Greece and Hungary.* 12th Conference of the European Sociological Association: Differences, Inequalities and Sociological Imagination (Prague, August 25–28.).
- Félix, A., Fokasz, N. & Tóth, G. (2015). *Racism in the parliament: Comparative analysis between the speeches of Jobbik and Golden Dawn MP-s in the Parliaments.* 12th Conference of the European Sociological Association: Differences, Inequalities and Sociological Imagination (Prague, August 25–28.).
- Fokasz, N. & Bodor, P. (2016). *The Construction of “Crises” and the “Refugee Problem” in the Greek and Hungarian dailies.* 1st International conference in Contemporary Social Sciences: Crisis and the Social Sciences: New Challenges and Perspectives (Rethymno, June 10–12.).
- Jelenfi, G., Fokasz, N. & Tardos, R. (2018). *Kulturális távolságok a nemzeti sztereotípiák alapján.* Magyar Szociológiai Társaság vándorgyűlése: Átrendeződő értékek. Szegedi Tudományegyetem (Szeged, 2018. október 18–20.).
- Fokasz, N., Jelenfi, G. & Tardos, R. (2019). *Kognitív térképek, társadalmi távolságok catnet megközelítésben.* A társadalom kutatásának új útjai: ELTE Társadalomtudományi Kar (Budapest, 2019. október 11.).
- Fokasz, N. (2020). *Horogkeresztves zászló az Akropoliszon.* Görög Intézet (Budapest, 2020. április 5.).
- Jelenfi, G., Fokasz, N. & Tardos, R. (2021). *World imageries as constructed by the media. Socio-semantic network analyses of Greek and Hungarian online press contents.* 5th European Conference on Social Networks (Naples, September 1.).

Fordítás / Translation

Citasz, Makis (2016). Isten a tanúm. = Μάρτυς μου ó Θεός [Translation from Greek to Hungarian]. Typotex.

Abstracts

Bognár, Gyula – Vajda, Júlia:

“They thought back then that my grandpa was a virgin”

Our paper gives an example that demonstrates the advantages of using the method of narrative life story interviews when dealing with historical issues. Through the analysis of an excerpt we show some of the results of the hermeneutic analysis of an interview to give an insight into the burden even those who helped Jews during the Shoah can carry. The feeling of guilt that becomes visible is similar to the so called survivor’s guilt many survivors of the Shoah live with.

Bontila, Maria:

Propaganda as a means of building identities and subjects: the example of the Communist Party of Greece during the Greek civil war

During the civil war the Democratic Army of Greece developed a remarkable propaganda mechanism that still causes admiration at its breadth and its regularity. Brochures, notices, open letters, photographs, slogans written or spoken, inscriptions, cartoons, songs, choirs, the radio, the theater, the cinema, albums, books and lectures, conferences, proclamations, coaching schools, exhibitions, and newspapers were used as propaganda material in Greek or translated in various other languages, always aiming at shaping the public opinion and adjusting the attitude of individuals or groups. It was a large production of material and well-thought-out actions, all lying within the boundary of political psychology and aiming at the change of beliefs and attitudes at an individual or group level. The Democratic Army propaganda campaign had mainly four groups of recipients. Its own fighters, the fighters of the opposing faction, the people who were friendly or hostile towards it inside Greece, and the foreign friends or enemies. By analyzing some propaganda texts an attempt has been made to show the logic of this mechanism that was constantly adjusted each time and took advantage

of the then existing conditions to present the situation from its own point of view. Ultimately, the propaganda material should be treated not only as an indirect source for the study of facts, indicative of the underground paths of ideology, but also as a means and effort to establish identities and subjects.

Bozsonyi, Károly – Kovács, Imre:

The spatial econometric analysis of the participation data in the 2022 parliamentary elections in Hungary

The spatial distribution of participation data for the 2022 parliamentary elections was modeled using spatial econometric models. A Spatial Econometric Model was fitted to the aggregated data. Personal income tax per capita proved to be the variable with the greatest positive explanatory power. The proportion of graduates and the number of economic organizations per 1,000 inhabitants also had a strong positive effect. Interestingly, the proportion of the population over the age of 65 had a positive effect on participation, while the population size had a negative effect on the participation rate.

Csepli, György – Murányi, István:

The perception of the approaching Covid 19 pandemic in Hungarian society

The article is aimed at identifying the patterns of feelings of vulnerability caused by the impending pandemic (COVID-19), through measuring satisfaction with material and financial conditions of living, anxiety due to coronavirus infection, feeling of helplessness and vulnerability, presumptions about the existence and nature of the virus and mental health, taking into account previous psychiatric treatment. There was no vaccine at the time of the survey, but it was already known that sooner or later vaccination would result in more or less guaranteed protection, therefore the question of whether the respondent would be willing to get vaccinated was justified. The conclusion of our analysis is that the feeling of vulnerability is not connected to the sociological characteristics of the individuals (gender, age, education, place of residence), but to their psychological condition. The latter could be treated.

Dordanas, Stratos – Kalogrias, Vaios:

In the “showcase” of Eastern Europe: KKE in East Germany and the political refugees

This paper examines the relations between the political refugees and the KKE in East Germany after the end of the Greek civil war. As elsewhere in Eastern Europe, KKE sought to control every aspect of the refugees’ lives and to shape the framework of their relations with the East German society and with its “sister” party (SED). Unlike in other people’s republics, the vast majority of the Greek refugees in East Germany were children, while their number was limited (just over a thousand). These circumstances created special conditions for the lives of the political refugees, who grew up in the most developed state of the Eastern coalition but under the strict control of the Stasi.

Hadas, Miklós:

“I have the desire to do great things”

During the last few months, I did a 15-hour long interview with Nikos about his life. One of the objectives of these conversations was to reconstruct the main components of his “libido academica,” i.e., his professional habitus. Additionally, we also sought to explore the genealogy of his dual Greek-Hungarian identity and dispositional embeddedness. In the course of the dialogues, Nikos provided nuanced and reflective contributions on both topics. The text published here, edited into a monologue, contains – due to the length limits of the present volume – only an extract of the original conversation and focuses on the interdisciplinary embeddedness of the narrator. Nikos fascinatingly talks about how he intended to become an astronomer originally, and then passed on to study mathematics. However, later he decided to go into economics and then sociology and other social sciences. He also describes some other components of his professional identity in detail, namely his political and social interests, which he attributes partly to his communist parents and partly to his friends from the Faculty of Humanities with a critical orientation towards the Kádár-regime. The title of the monologue comes from the following key phrase: “The essence of my professional libido is that I have the desire to do great things. Part of it is that my imagination easily runs wild.”

Hajdu, Gábor:

Life satisfaction in Hungary and Greece in the 2000s

In this paper, I use four waves of the European Social Survey to analyse the factors that explain the life satisfaction advantage of Greeks over Hungarians in the 2000s. I also examine what factors were associated differently with the level of satisfaction in the two countries. The results show that the satisfaction disadvantage of Hungarians was mainly explained by their poorer health and lower income, while their relative dissatisfaction due to other factors was outweighed by their better subjective financial situation, trust in others, and satisfaction with political life and public services. The link between income, financial situation and satisfaction is much stronger in Hungary than in Greece, and the satisfaction 'effect' of many other factors (e.g., living with a partner, higher education) is mainly due to their association with a more favourable financial situation.

Illés, Anikó – Bodor, Péter:

The museophob-museophil dimension and the lay interpretation of museum

Museums have a leading position in the dissemination and sharing of cultural heritage. The study presented on these pages focuses on the perceived meaning of the museum and the exploration of museum experiences. The psychology of the art perspective is applied in the study, and the target group consists of young people, predominantly university students.

The study has two empirical parts. The first one is based on data collected in Hungary in the frame of a cross-cultural survey, the other part is based on interviews. The research focused on museum visiting habits, attitudes towards museums, beliefs, and some personality traits of young people. To sum it up in one word, we studied the *perception* of museum among youth. We interpret the survey data as reflecting the perception of museum visits. Connecting to this, we introduce the typology of museophob and museophil. These types represent two profoundly different patterns of personal stance towards museums. The first type, museophob, means keeping distance from museums, avoiding museum visits, the other type, museophil, means having a positive connection with museums. The latter perceive museums as places where emotional experiences are processed and learning something new is also possible.

Interviews were analyzed to answer four more qualitative issues. What is the role of visiting museums in the life of young people? What is the goal of going to museum (if they go)? What is the social context of a museum visit? Are there any normative expectations? The analysis of the survey data and the interviews provide the basis for conclusions on the attitude and distance to museums and the motivation for museum visits of the youth. According to those people who visit museums often, museums are important places for acquiring knowledge and experiencing emotions. Meanwhile, people who do not visit museums do not regard museums as places for cognitive or affective growth. Our results are interpreted in the discourse on the role of museums in the transmission of cultural heritage.

Jelenfi, Gábor – Tardos, Róbert:

Development, dynamics, and path-dependent socio-cultural structures

Building upon new trends of social science research in the study of social implications of economic development and the dynamics of growth while making use of large-scale comparative social surveys and long-range data bases in an interdisciplinary approach, this study sets out to introduce some new measures of socio-cultural orientations like paternalistic and meritocratic world views. A series of waves of the International Social Survey Programme were utilized with the 2017 Social networks module at the core, which facilitated the development of new measures of prestige orientation of occupational ties and attitudes towards patronage. Several further waves were also included from the last decade on the images of various types of capitals in social attainment and perceived intensity of inter-group conflicts. Contextual-structural attributes like the kin proportion of social networks and the macro-sociological parameter of consolidation-intersection were also constructed through the ISSP data, while the measures of economic development, long-range growth, and crisis-immunity were built using the IMF database. Our exploratory analyses pointed to some contrasting socio-cultural implications of the level of development and growth, and some non-linear relationships with respect to certain socio-cultural measures. Using semantic network analysis we examined the images of capital at the individual level, distinguishing between ascriptive, nexus-type, and human capital-like moments. Correlational analyses based on country-level aggregate data were added by details of larger territorial-historical regions and more comprehensive regional blocks (contrasting those in central and more peripheral or emerging positions), which produced some non-trivial observations in the areas the study explored.

Juhász, Gábor:*Conceptual problems in the regulation of real estate acquisition subsidies in Hungary*

In 2016, the Hungarian family support system was expanded with real estate acquisition subsidies as a new element. The specificity of the new benefits is their atypical regulation of the eligibility conditions when implementing mixed eligibility criteria. In other words, the regulation combines the requirement of targeting and a particular contribution record. The first part of the paper reviews the typologies and financing methods of welfare states and observes the correlation between them and the patterns of legal regulation of the eligibility criteria. In doing so it demonstrates that the financing method determines how the eligibility conditions are regulated, and aspects of selection standards define eligibility criteria, that is insurance status, or the length of insurance determines eligibility for social security benefits. For universal benefits, eligibility is conditional on membership in a preferred group, and means-tested benefits are based on need (typically expressed in income). Individuals can claim various benefits simultaneously to meet their needs, but the patterns of eligibility criteria are complicated to interconvert into a specific benefit, which is far not typical. The study finally examines the theoretical and practical concerns of the atypical way of defining eligibility conditions.

Kmetty, Zoltán – Dömsödi, Lilla Biborka:*Narratives of Chaos*

We wanted to write a paper in Nikos Fokas' birthday volume that could be related to both the celebrated author and our field of research. The idea of dealing with the chaos in some way occurred to us. Chaotic dynamics is one of the central research areas of Nikos Fokas, while media is another major research direction of his scholarly activity. So, the task of linking chaos and media analysis crystallized, and the idea to write about chaos narratives in the online space was born. This line of research is also very close to our own, as we have devoted a lot of attention to how the latest text mining approaches can be used to answer different (social) questions in recent years. An additional stated aim of our paper is to present this emerging methodological toolbox of text-mining and illustrate its use with an example.

We collected more than 50 000 articles and 1.3 million comments from the Hungarian online space in which the word *chaos* appeared in some form. These contents were

pre-processed, and then we examined in which narratives and contexts the word chaos was present, using various text mining techniques (topical modelling, word embedding).

Our results show that the word chaos appeared in a variety of contexts. Over the more than two-year period studied, the word was used in regard to various topics, from spiritual content to sport or politics. The chaos narrative is constantly present in the world, and sometimes intensifies. Occasionally, the almost ritualistic construction of chaos fuels scandals. Telling examples of this were the Black Lives Matter (BLM) movement, the Mayor of Budapest Gergely Karácsony, and the theme of traffic chaos in a slightly protracted way in the Hungarian media. The word chaos also has evergreen connections, such as the link between chaos and the left political side or the link between chaos and Viktor Orbán.

Kopper, Ákos – Susánszky, Pál:

Passive or active resistance – cultural differences and anecdotes

Citizens are frequently dissatisfied with authorities, often with good reason. At such moments citizens may choose to resist openly, to act together and hope that collective action would lead to change. This, however, has its risks. Power does not like being criticized, and open resistance can lead to reprisals, thus people may prefer to choose private/invisible forms of resistance. Yet, resistance does not need to be open. In this study we focus on infrapolitics, which means forms of resistance that are somewhat hidden, concealed, such as foot-dragging, poaching, sabotage, absenteeism, squatting or criticizing authorities through telling jokes or making graffiti at night. Our chapter introduces our recent study on the topic conducted in Austria and Hungary. The text is illustrated by numerous anecdotes, many of these taking place in Greece. Afterall, this is a volume to Nikosz, hence there should be plenty of place reserved both for Greece and anecdotes in the text.

Léderer, Pál:

Vicarages and libraries

The title is a respectful allusion to 'The Murder at the Vicarage' and 'The Body in the Library' by Dame Agatha Christie. In a 1970 article George Grella gave a witty analysis of the – as he called it – “formal detective novel” (aka “whodunit”) of the Golden Age

of the detective story which has survived the vicissitudes of literary taste and retains a remarkable longevity. The typical “whodunit” detective story presents a group of people assembled at an isolated place (usually an English country house), where one of them gets murdered. They summon the local constabulary, who – as Grella summarizes the situation – “are completely baffled.” No wonder, says Grella, the police are ordinary bourgeois citizens, who intrude into a closed society and are unable to comprehend its complex and delicate system of social codes. Why are the police dumb? Why does the mystery require a “gentleman amateur” to be solved in police fiction literature? The present study follows Haia Shpayer-Makov’s and Helen Worthington’s logic to find a response. In her works the former author underscores the low social origin of the Victorian police and detective workforce, stating that a middle-class consumer public of these whodunits would not have accepted a genius of working-class origin; the latter interprets the phenomenon as a response to the changing power structure of English society and the need of a “middle-class-friendly” state power.

Péli, Gábor:

Open up space for me!: The societal process of the shift of dimension numbers of economic and political spaces

The paper investigates social, economic, and political processes taking place in multi-dimensional commodity and political spaces that lead to the emergence and societal acceptance of some new offering characteristics, i.e., to the development of a new model dimension. Product differentiation along the proto-dimension is vertical and dichotomic at the outset, displaying the presence or absence of the new feature. Development pathways may differ whether the trait is deemed desirable consensually by the audience or only by an initiator minority with heavy oppositional stance. In case of consensual introduction, intermediate values may develop. When actors match appeal differentials between these variants against their respective prices (considering price-to-quality ratios), this process turns the initially dichotomic and vertical product differentiation along the axis into multi-value horizontal differentiation. Culturally laden dimensions might be introduced via opposition: the promoters of the new feature put themselves to the ‘good’ side, placing everyone else to the rough edge of the axis. In such black and white cases, the arising oppositional identities can block, or substantially hamper, the development of intermediate values along the new axis. Dimension numbers may also decrease, for example, by the abrupt collapse of a product feature because of obsolescence following a radical innovation, or by the gradual amalgamation of once apart descriptors into some more product generic feature.

Sik, Domonkos:

Modernization theory dictionaries and text corpora

The aim of this paper is to present the process of creating a dictionary of modernization. During the development of this dictionary, the theories of Weber, Durkheim and Habermas represented the premodernity-classical modernity opposition, while the theories of Beck, Castells and Rosa represented the contrast between classical and late modernity. The key categories refer to the actor's horizon (subject, norms, things), the mechanism of action coordination (legitimacy, enforcement), and the forms of association (micro, macro). The article provides an opportunity for meta-theoretical contemplation, an activity that will hopefully please the celebrated and others as well.

Tsekou, Katerina:

People's Republic of Bulgaria and Greek political refugees: Statements/Reports of the Bulgarian State Security during 1950

During and after the end of the Greek civil war, the People's Republic of Bulgaria, responding to the spirit of proletarian internationalism and solidarity, welcomed thousands of Greek political refugees. Complex and unsolvable problems arose as a result of the limited capabilities of the Bulgarian state. Apart from the financial and diplomatic costs, national security issues also arose due to the competition in the Balkans at the beginning of the Cold War. Besides, the relations between the two neighboring countries, Greece, and the People's Republic of Bulgaria, reflected the ideological confrontation of the East and the West. In the above context, the use of espionage and counter-espionage networks became almost obsessive, and the issue of Greek political refugees became one of the priorities of the Bulgarian regime with special secret services being obliged to deal diligently with the "Greek issue".

Tsivos, Konstantinos:

The events of 1956 in Hungary and Poland through the pages of the refugee press

This chapter examines the effects of destalinisation on the tens of thousands of political refugees from Greece who had settled in the Soviet Union and its satellite People's Republics since 1949. In particular, it analyses the impact of the tumultuous events of 1956,

a landmark year in the East and West, on the approximately 30,000 political refugees living in Hungary, Poland, and Czechoslovakia.

It attempts to reconstruct the course of those countries after 1945, as well as the similarities and differences of the Greek refugee communities, seven years after their settlement in the socialist countries. The newspapers of the refugees published in the three countries mentioned above are used as the primary sources. The ways in which the refugee newspapers *Laikos Agonas* (Hungary), *Agonistis* (Czechoslovakia), and *Demokratis* (Poland) were received, the extent of the events that were presented, or other events that were omitted are examined, while an attempt is made to outline the context in which they were published and the people who participated in their production. The chapter also attempts to trace the impact of the 'big events' in conjunction with the developments that had been initiated by the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union by February 1956. These developments were expressed within the CP in Greece by the violent expulsion of Nikos Zachariadis and his close associates, and the subsequent split in the refugee communities.

Wessely, Anna:

The Concept of Autonomous Art in Essays on Modern Culture by Gyorgy Markus

This is the text of my talk at the memorial conference on György Márkus, organised by the ELTE Institute of Philosophy on December 8, 2017. The text remained unfinished since the argument turned out much more critical than what I had intended to make, while also using the occasion to express my appreciation for his thoughts and friendship to him, as a person. I wanted to demonstrate the methodology of Markus's essays on his critique of Adorno and ended up defending Adorno's theory against the objections Márkus articulated or suggested in his 2006 essay entitled *Adorno and Mass Culture: Autonomous Art against the Culture Industry*.

Biographical notes on the authors

Bodila, Maria

Maria Bodila is Professor of Philology, and Doctor of the Faculty of Philosophy at the Athens University in Athens. She deals with History and Sociology of Education, Gender Studies and Research Methodology. Her research interest also includes the study of the role of literature in the construction of identities and collective memory. She studied the education of Greek political refugees in their host countries. She is the author of the book *Long Live the Great Stalin*, the editor of collective volumes and her works have been published in conference proceedings, collective volumes, and Greek and foreign scientific journals.

Bodor, Péter

Peter Bodor is a Full Professor at the Department of Sociology, Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary. He studied psychology at the same university and received his PhD in psychology from the University of Pécs, Hungary. In his pre-doctoral years, he spent two semesters at the Clark University, Department of Psychology, Worcester, USA. He has taught at the American University Washington DC., USA and at the University of Vienna, Austria. His research interest is directed towards various topics located at the intersection of a social constructivist psychological framework and micro-sociology. His works were published by international and national scientific publishers and in academic journals, including several papers and a monograph on emotion and emotional development in and through language use as well as papers on the linguistic superego. He also wrote academic articles on the social determinants of seeing investigated with eye-tracker, on the discourse analysis of the European and national identity of Hungarians, and ethnic minorities in Hungary. Currently he studies the discursive construction of identity, memory, and emotions. In these works, he aims to reconstruct the conversationalists' various identities, ways of remembering, and their emotional claims as they evolve within the interaction order and their relationship to public and private cultural institutions, such as museums.

Bognár, Gyula Kristóf

Kristóf Gyula Bognár received his Sociology BA degree from Eötvös Loránd University in 2020. Currently he continues his studies in the Sociology MA program at the same university. Since 2018 he has been supporting two of his professors' work as a teaching assistant at the Department of Sociology. His main research interests are the connection between narratives and identity, and collective memory. When conducting research, he predominantly applies the narrative interview method.

Bozsonyi, Károly

Dr. habil Károly Bozsonyi earned an MA degree both in Sociology and Philosophy from Eötvös Loránd University (ELTE) in 1992, an MSc degree in Physics from ELTE in 1999, and a PhD degree in Sociology from ELTE in 2001. In 2021 he received his habilitation from ELTE, Faculty of Social Sciences. His main research areas are computational social science, time series analysis, spatial econometrics, suicide research and network research. The detailed list of his publication is available at mtmt.hu or www.scholar.google.com. Since 2009, he has been Associate Professor and Head of the Institute of Social Sciences at the Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary. He also worked on many scientific and industrial data-driven projects as a methodology advisor and in various positions in the for-profit sector.

Csepeli, György

György Csepeli is Professor Emeritus at Eötvös Loránd University (ELTE) and Miskolc University. He was born in 1946 and graduated from ELTE in 1970. He teaches social psychology at Miskolc University and ELTE, where he is the Chair of the Interdisciplinary Social Science Research Doctoral Program. He has a PhD from ELTE and DSc from the Hungarian Academy of Sciences. He has taught at various American universities including UCLA, University of Michigan, New School of Social Research in New York, and in 2012 at Montclair State University. His research interests cover areas of social psychology of intergroup relations such as national identity, anti-Semitism, anti-Gypsy sentiments, and conflict resolution. He is involved in a Horizon 2020 project targeting the arrival infrastructure of migrants arriving in Europe (ReRoot). Most recently his interest has turned towards the use of Big Data and the social-economic impact of the use of artificial intelligence.

Dordanas, Stratos

Stratos Dordanas was born on September 2, 1968 (Stuttgart, Germany). He participated in numerous academic conferences in Greece and abroad, as well as in graduate seminars and symposia. Since 2017 he has been Assistant Professor in History at the Department of Balkan, Slavic and Oriental Studies at University of Macedonia (Thessaloniki), Greece. His interests are focused on the study of relations between Germany and the Balkan countries (19th–20th century), as well as on the history of the Greek Macedonian region. He specializes in the political-diplomatic and social history, in the study of military and civil conflicts, and in the two world wars. His indicative academic publications include *Greeks against Greeks: the World of the Security Battalions in Occupied Thessaloniki, 1941–1944*, Thessaloniki: Epikentro, 2005; *The Blood of the Innocent: Reprisals by the German Occupation Authorities in Macedonia, 1941–1944*, Athens: Estia, 2007; Stratos Dordanas, Iakovos Michailidis & Kostas Fotiadis, *Innocent victims in Vermio: Pirgoi and Vermio during the occupied period, 1941–1944*, Thessaloniki: Kiriakidis/Municipality of Vermio, 2010; Stratos Dordanas, *The German uniform in mothballs. The survival of collaborationism in Macedonia, 1945–1974*, Athens: Estia, 2011; Stratos Dordanas, Vaios Kalogrias (ed.), *The German Empire and the Balkan Wars*, Thessaloniki: Society for Macedonian Studies/Kiriakidis, 2012; Stratos Dordanas, Vaios Kalogrias (ed.), *The German Empire and the Macedonian Question*, Thessaloniki: Society for Macedonian Studies/Kiriakidis, 2013; Stratos Dordanas, Vaios Kalogrias, *The Lives of Others. Stasi and the Greek political refugees in East Germany (1949–1989)*, Thessaloniki: Epikentro, 2020; Stratos Dordanas, *The venal. German propaganda in Greece during the First World War*, Athens: Alexandria, 2021.

Dömsödi, Lilla Bíborka

Lilla Bíborka Dömsödi has freshly received her BA degree in Sociology from Eötvös Loránd University. During her studies, she supported her tutors' work as a teaching assistant at the Department of Statistics as well as at the Department of Social Research Methodology. Additionally, she gained experience in conducting research with digital data and applying Natural Language Processing methods during her studies. Her main research interest is diet culture and its social effects. She wrote her BA thesis on this topic, which earned the Best Thesis of the Year award in the 2021/2022 academic year. She is going to continue her studies at the Social Scientific Data Analysis Program at Lund University.

Egri, Krisztina

Krisztina Egri graduated from Dániel Berzsenyi College in Szombathely in 2001, majoring in teaching Hungarian language and literature – library science, information management specialization. In 2004 she graduated as an IT librarian from Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities. In 2001, she started working as an information librarian at the Central Library of the Metropolitan Ervin Szabó Library in Budapest. From 2013, she continued her career at the Hutýra Ferenc Library (University of Veterinary Medicine). In addition to information librarian tasks, she was involved in the coordination of the reading room service, she dealt with the marketing tasks of the library and the institutional repository. Later she also got involved in the education of the students. She has been Head of the Némedi Dénes Library of ELTE, Faculty of Social Sciences since 2017. In addition to managerial tasks, she deals with knowledge management, research support, and education.

Hadas, Miklós

Miklós Hadas, a former student of Pierre Bourdieu, is Professor of Sociology and Gender Studies, the former Head of the Culture and Communication Doctoral School and the Co-director of the Centre for Gender and Culture at Corvinus University of Budapest, Hungary. He is also a member of the Sociological Committee of the Hungarian Academy of Sciences. From 1990 to 2002 he was the founding editor-in-chief of *Replika*, a leading Hungarian journal of social sciences. Currently, he is a member of the Advisory Board of NORMA (International Journal for Masculinity Studies). He is the author of numerous articles on gender and masculinity. His book entitled *A modern férfi születése* (The Birth of Modern Man, 2003) was awarded the Polanyi Prize by the Hungarian Sociological Association for the best sociological book published that year. His articles have appeared in academic journals such as *The Anthropological Forum*, *Actes de la recherche des sciences sociales*, *The Journal of Social History*, *History of Education*, *The American Sociologist*, *International Journal of the History of Sport*, *Sports Historian*, *Masculinity and Social Change*, *Historical Sociology*. Relying on Norbert Elias' figurational approach, his current research interest focuses on the transformation of Western masculinities over the past centuries. His latest book, entitled *Outlines of a Theory of Plural Habitus: Bourdieu Revisited*, was published by Routledge in 2021.

Hajdu, Gábor

Gábor Hajdu is a Senior Research Fellow at the Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Hungary. He received his PhD in Sociology from Eötvös Loránd University, Budapest in 2015. He holds an MA in Sociology from Eötvös Loránd University, Budapest, and an MA in Political Science from the same university. His research interests include subjective well-being, social inequalities, and applied quantitative analysis.

Illés, Anikó

Anikó Illés PhD. habil. is a psychologist, an aesthete, and Associate Professor at Moholy-Nagy University of Art and Design Budapest. There she is responsible for two teacher training programs (Design and Visual Art Teacher Training MA and Education through Art postgraduate program). Her main research interests cover visual culture, such as psychology of art (appreciation of artworks, creativity, analysing artworks), pedagogical aspects of art and museums, and analysing visual images as a research method for several topics in the fields of education and social psychology (schooling, educational gap, perceived social mobility of children, national identity). She is the Secretary General of the International Association of Empirical Aesthetics (2020–). From February to May 2020, she was a Fulbright researcher at Montclair State University, NJ, USA.

Jelenfi, Gábor

Gábor Jelenfi is a researcher, and a PhD candidate at the Doctoral School of Sociology, Eötvös Loránd University (ELTE), Budapest. He is a lecturer at ELTE. He studied sociology and informatics, he works for Forsense public opinion and market research company and worked for the Hungarian Charity Service of the Order of Malta. He performs scientific work as a member of the Peripato Comparative Social Dynamics Research Group supported by the Hungarian Academy of Sciences, and the Problem-solving Societal Systems Research Group at the ELTE Faculty of Social Sciences. His research areas are political behaviour, election campaigns, national-ethnic images, cultural distances, organisation of cultural orientations and attitudes in public thinking, quantitative media dynamics and comparative analysis. In addition to his experience in social research and methodology, his areas of interest include the theory of systems, networks, and information. His dissertation research uses network analysis with a particular focus on two-mode data analysis to examine cultural worldviews, belief systems and global imageries. He has published articles in peer-reviewed journals and collective volumes.

Juhász, Gábor

After his graduation in law from Eötvös Loránd University (ELTE) in 1992, in 1993 he was admitted to the degree program of MSc in Social Sciences at the University of Edinburgh majoring in Social Policy. He did his PhD under the supervision of Zsuzsa Ferge, where he studied the effectiveness of legal norms regulating the Hungarian social assistance scheme. Simultaneously, he gave seminars and lectures on social law and social policy at the Institute of Sociology and Social Policy at ELTE. In 1999 he was appointed Assistant Professor at ELTE ISSP, where he has been teaching since. Since 1999, he has been giving lectures on social security administration in various programmes at the Catholic University of Leuven. From 2015 to 2022, he was the Dean of the ELTE Faculty of Social Sciences and is currently the Head of the Department of Social Policy there.

Kalogrias, Vaios

Vaios Kalogrias studied Modern History and Literature at the University of Karlsruhe and earned his PhD at the University of Mainz. He was visiting lecturer at the University of Cyprus in 2011. From 2012 until 2015 he taught modern Greek history at the Open University of Cyprus. From 2015 until 2021 he was a research associate at the Johannes Gutenberg University of Mainz. He is now a research associate at the city archive of Aschaffenburg. He is the author of the book *Okkupation, Widerstand und Kollaboration in Makedonien 1941–1944* (Mainz-Ruhpolding 2008). With Stratos Dordanas, he also published a study about the Greek political refugees and the Stasi in Eastern Germany (DDR).

Kmetty, Zoltán

Zoltán Kmetty, PhD., is a Senior Research Fellow at the Centre for Social Sciences, CSS-RECENS research group; and Associate Professor at the Sociology department at the Eötvös Loránd University Faculty of Social Sciences. Zoltán Kmetty has diverse research interests, that include political sociology, network studies, and suicide research. He is an expert in methodology, survey design, and quantitative analysis. Recently, he has started working on NLP-related and text-mining projects. Currently, he is leading a research group that studies how donated digital data could be used in social science research. In recent years he has published papers in leading international journals, such as *Information Community and Society*, *EPJ Data Science*, *Social Networks*, *International Journal of Social Research Methodology*, and *International Journal of Communication*.

Kopper, Ákos

Ákos Kopper is currently a Gerda Henkel Fellow working on the interconnected topics of emergency, insecurity, and contentious politics. He is on leave from Eötvös Loránd University (ELTE), his home university in Hungary. Last semester he was a visiting lecturer at the Central European University. He is a member of CEEISA's (Central and East European International Studies Association's) Executive Board. He is the coordinating editor of PARISS (Political Anthropology Research on International Social Sciences [Brill]), while previously he was one of the editors of the *Journal of International Relations and Development* (Springer-Palgrave). He received his PhD from Jacobs University Bremen (2009), MA from CEU (2000), BA from ELTE (1999). In his research he also focuses on topics of visibility, popular culture in IR along questions related to East Asian politics.

Kovács, Imre Vlagyiszláv

Imre Vlagyiszláv Kovács graduated from Károli Gáspár University of the Reformed Church with a major in Sociology in 2019. As a continuation of his bachelor's degree, he pursued his academic career remaining at his home university, as he was offered a chance to carry on with his studies at the newly accredited master's degree in Sociology with a specialization in Big Data analysis in the field of social sciences. As a practicing statistical analyst at the Ministry of the Prime Minister's Office he was inspired to pursue his interest in the field of geographical and spatial patterns to further explore and understand the reasons of voter behaviour in a tangible manner. As this was the subject of his master's thesis, he felt he had to seize the opportunity provided by the 2022 parliamentary elections in Hungary for further research.

Léderer, Pál

Pál Léderer completed the French program of Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities in 1966. From 1970 until his retirement, he worked at the Department of Sociology at ELTE. He lost his passion for teaching during a seminar on detective novels when, while explaining to the students that in a detective novel the detective cannot use supernatural tools as, for example, the great poet János Arany used in the ballad *Tetemrehívás* (Cruentation), had to notice with alarm that the fourth-grade students were looking at each other hopelessly: "What the heck could the Professor be talking about?" He has no ambition to do SCIENCE (with upper case letters), just writes about things that interest him enough to want to understand why they are the way they are.

He is convinced that one can write about important things in a way that is interesting for the reader and believes – this might be in vain – that this is what he does. He hopes that in the article which appears here (and which would be a chapter in a book hoped to be born) Nikolaki will find some pleasure.

Marantzidis, Nikos

Nikos Marantzidis was born in Thessaloniki (Greece) in 1966. He studied Political Sociology at the Universities Paris 7 (Jussieu) and Paris 10 (Nanterre). He holds a Ph.D. from the University of Paris 10 (1994). His Ph.D. thesis focused on the electoral presence of the Greek communist party in rural areas. He is Professor of Political Science at the department of Balkan, Slavic and Oriental Studies at the University of Macedonia. He is also visiting professor at Charles University in Prague. He has published books and articles on Greek and European communism, on electoral behavior and the Greek civil war.

Murányi, István

Dr. István Murányi is Associate Professor at the University of Debrecen. Since 1993, he has taught courses in methodology of social science, political sociology, network analysis, contextual analysis, minority and special social groups, and sociological fieldwork there. He is a member of the Hungarian Sociological Association and Head of Department of Youth Sociology. His personal research interests cover sociology of youth, political socialization, national identity, prejudiced thinking, and methodology of social science. He gained extensive experience in managing collaboration in a number of EU-funded projects. He has published ten books and more than 100 articles and book chapters.

Nikolakakis, Giorgos

Giorgos Nikolakakis is Emeritus Professor of Social Anthropology at the University of Crete. He graduated from the Department of Economics, Aristotle University, Thessaloniki, and the Department of Sociology, University of Paris X, Nanterre. He completed his PhD in Social and Historical Anthropology, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris. His research fields and interests include anthropological theory and

methodology of social sciences, ethnographic film and audiovisual arts, history and anthropology of cinema, ethnomusicology, and biographical method.

Péli, Gábor

Gábor Péli is a research professor at the Computational Social Sciences Research group of the Centre of Social Sciences at Budapest and a professor at the Sociology Department of the Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary. He graduated from mathematics, physics, and sociology at the ELTE University. Between 1991 and 2016, he worked as a researcher and teacher at the universities of Amsterdam, Groningen, and Utrecht in the Netherlands. His main domain of interest is the sociology of organizations, which he investigates via formal modeling. The majority of his works are on the logical formalization of sociological theories and the social science application of multidimensional space models.

Sik, Domonkos

Domonkos Sik is Associate Professor of Sociology at the Eötvös Loránd University, Budapest, and a former fellow of IAS CEU fellowship program. His research deals with various topics in critical theory including political culture and mental disorders in late modernity. His works appeared in journals such as *The Sociological Review*, *European Journal of Social Theory*, *Continental Philosophy Review* and *Culture, Medicine, and Psychiatry*, *Journal of Mental Health*, *Quality and Quantity*, *Journal of Historical Sociology*. He has written several monographs including *Radicalism and Indifference* (Peter Lang 2016) and *Empty Suffering* (Routledge 2021).

Susánszky, Pál

Pál Susánszky defended his PhD thesis on inequalities in political participation at Eötvös Loránd University (2019). From 2013 to 2019 Susánszky was a member of the Peripato Research Group. He worked as a research assistant, research fellow, and project manager. His main research interests are social movement and protest mobilisation, comparative political sociology, and political equality. Currently he is the Principal Investigator of the "Risk-Participation Paradox" NKFIH project.

Tardos, Róbert

Róbert Tardos is Researcher at the Eötvös Loránd University (ELTE), Budapest. He is an economist and earned a degree of DSc in sociology. During his career he has worked at the Mass Communication Research Centre, Budapest, the Hungarian Public Opinion Research Institute, the Research Group for Communication Studies, and in the Peripato Comparative Social Dynamics Project of the Hungarian Academy of Sciences at ELTE. His current activities are affiliated with the Faculty of Social Sciences at ELTE, and the Corvinus University, Budapest. He participated in longer fellowships at the University of Pennsylvania, the University of Wisconsin-Madison, and the University of Michigan. His principal research foci relate to cultural-interactive stratification, social network analysis and political behaviour. He published in *Social Networks* in 2022, *International Journal of Sociology* in 2017 and *Comparative Sociology* in 2022. His research interests include alternative attempts on the comparative analysis of public beliefs and mutually related conceptual frames of structural and cultural patterns.

Tsantiropoulos, Aris

Aris Tsantiropoulos is Associate Professor in Social Anthropology at University of Crete. He has done fieldwork research both in the mountainous communities of Crete, focusing on blood feud as a form of social conflict, and in the maritime societies of Northern Greece. His research interests and publications concentrate on the economic and social transformation of agricultural, pastoral, and fishery societies, the study of kinship relations and cultural heritage, as well as the social memory, mainly in its relation to traumatic facts.

Tsekou, Katerina

Katerina Tsekou graduated from the Department of History, Faculty of Philosophy, Aristotle University of Thessaloniki, and she earned a master's degree in the History of Slavic Peoples at the same university. She completed her PhD at the Department of History, Ionian University. In 2010, her book "Temporarily Residing... Greek Political Refugees in the People's Republic of Bulgaria (1948–1982)" was published by Epikentro publications, followed by the "Greek Political Refugees in Eastern Europe, 1945–1989," published by Alexandria publications in 2013. In 2015, she did the academic and language editing of the Greek translation of "The Greek Political Immigration in Bulgaria, 1946–1989" by the

Bulgarian historian Georgi Daskalov (published by Epikentro). In 2018, she co-edited the series "Limited Testimonies for the 1940s", Issue 1: "The Most Tortured was Tasoula", published also by Epikentro. She has published in scientific journals and collective volumes.

Tsivos, Konstantinos

Konstantinos Tsivos is Associate Professor at the Institute of Greek and Latin Studies and the Head of Modern Greek Studies at the Faculty for Arts, Charles University in Prague. He also teaches at the Institute of Classics Studies at Masaryk University, Brno. His research focuses on the Greek civil war, especially the Greek emigration, the history of Greek communism, the Greek crisis and the Greek-Czech relations.

He teaches courses on topics related to modern Greek history, to Greek realities, to Byzantine history, and on modern Greek language. He is the author or co-author of books and articles published in scientific journals in Greek, Czech and English, dealing with modern Greek history, the Greek crisis, and Czech-Greek relations. He also translated some works by well-known Czech authors in the fields of literature and history in Greek.

Vajda, Júlia

Dr. habil. Júlia Vajda is Senior Researcher at the Department of Sociology at Eötvös Loránd University, a sociologist, and a psychologist. Her main field of research is the Jewish identity of the different generations after the Shoah.

Wessely, Anna

Anna Wessely is an art historian and sociologist. She conducts research, teaches, and publishes in the fields of intellectual history, social theory, sociology of culture, and 18th-century European art. She worked at the Institute of Sociology Eötvös Loránd University from 1978 through 2016, she has been a visiting professor at several European universities and an editor of several Hungarian social science journals. She was President of the Hungarian Sociological Association from 2015 through 2021 and has been Editor-in-Chief of the journal *Budapest Review of Books* (BUKSZ) since 2002.

NIKOSZ FOKASZ is a Greek-Hungarian and Hungarian-Greek sociologist, Full Professor at Eötvös Loránd University, Department of Sociology, Doctor of the Hungarian Academy of Sciences, and Honorary Doctor of the National Kapodistrian University of Athens. On October 6, 2022, he turns 70 years old. The editors of the present volume are convinced that if anyone deserves to have their birthday celebrated in such a dignified way, it is Nikosz. He is a colleague, a teacher, a mentor, a friend, and last but not least, a constructive, candid, and critical debate partner of many social scientists in Hungary, in Greece, and all over the world. The contributors of the present volume sincerely wish Nikosz a happy birthday and plenty of creative years!

70

ISBN 978-963-489-515-2

 EÖTVÖS
UNIVERSITY
PRESS